

CÁTEDRA

Revista eumesa de estudios

Consello de Redacción:

Alexandre Caínzos Corbeira
Carlos de Castro Álvarez
Andrés López Calvo
Rocío Pena Pena
Sindo Vilariño Gómez

Traducción e supervisión lingüística dos textos en galego:

Esther Leira Penabad

Imaxe da cuberta:

Sepulcro de Fernando de Andrade, na capela maior da igrexa parroquial de Santiago de Compostela

Deseño da cabeceira da revista:

Noli Vilariño

Deseño e maquetación da portada e do interior:

Marga L. Lamas. FLOPS Estudio

Impresión:

Imprenta da Deputación Provincial da Coruña

Colaboracións:

As colaboracións deberán dirixirse a
“Cátedra. Revista eumesa de estudos”
Biblioteca Municipal de Pontedeume
Rúa Couceiro Freijoomil, 5 – 15600 PONTEDEUME (A Coruña)
Telf. 981/43 25 98
Os traballos deberán ser inéditos.
O Consello de Redacción da revista, non se identifica necesariamente
coas opinións verquidas nos artigos publicados.

Edita: Concello de Pontedeume

Dep. Leg.: C-1702/93

ISSN: 1133-9608

Esta revista está subvencionada
pola **Deputación Provincial da Coruña**

PRESENTACIÓN

Como todos os anos volven vostedes ter nas súas mans un novo exemplar de Cátedra. Revista eumesa de estudos.

Quen segue a nosa revista poderá comprobar nesta nova entrega, o número 21, algúns pequenos pero significativos cambios no seu deseño, tanto no seu aspecto externo como interno. Débese todo este traballo de deseño á persoa que durante moitos anos leva facendo a maquetación da revista, a eumesa Marga López Lamas.

Pero non é esta a única novidade que podemos ver neste novo volume de Cátedra. Este ano xunto coa revista édítase a 3ª das Monografías publicadas até o momento conxuntamente coa revista. Monografía adicada ao torques de Centroña, aparecido na parroquia do mesmo nome, no lugar de Castrelo, hai agora máis de 100 anos. Este monográfico foi coordinado na súa totalidade pola Asociación Cultural Ardóbriga.

Con este novo exemplar de Cátedra, o consello de redacción volta a poñer diante de nós un interesante número no que destaca a súa variedade temática, poñendo os seus autores e autoras ao noso alcance novas sobre o pasado de Pontedeume e a súa comarca.

Remato como sempre, agradecendo no nome do consello de redacción e no meu propio, o esforzo realizado polos autores e autoras destes novos 11 artigos, sen eles e sen o seu traballo non sería posible esta publicación.

Noraboa e grazas a todos e todas pola vosa importantísima colaboración.

Gabriel Torrente Piñeiro
Alcalde de Pontedeume

EUTERPE

(SOCIEDADE CULTURAL EUMESA 1934-1937)

Xosé Paz Fernández

No decorrer dos anos foron moitas as entidades eumesas que traballaron pola cultura. Pero a verdade é, que poucas delas tiveron unha vida moi activa. E dispostos á procura de datos sobre a existencia ou historia delas, pretendemos acadar o máis posíbel, aínda que especialmente nos referiremos a unha en concreto, a chamada Euterpe (1934-1937).

Esta, que foi un motor cultural naquel tempo, foise xermolando dende anos atrás entre afeccionados, músicos, rondallistas e directivos doutras agrupacións que xa existiran. E nesas datas ocorreu o seu nacemento definitivo. Aínda que só terá unha duración curta, tres anos, a súa existencia será moi froitífera e deixará unha fonda pegada na historia local, pola cantidade de actos relevantes e pola xente que estará participando nas súas actividades.

Pero antes de comezar a recolle os fíos da historia desta agrupación, saibamos algo dos que se porían á fronte das distintas direccións artísticas: teatrais e musicais.

E varias serán as figuras eumesas, moi destacadas e importantes, nos logros que acadará esta futura sociedade. A dirección literaria-teatral estará a cargo de Miguel López Torre, industrial da vila; a dirección musical de Frutos Fernández Martínez, mestre da Escola do Pósito de Pescadores; e a de canto por Juan Vázquez Herba, segundo consta nos primeiros estatutos da sociedade, mais esta última dirección foi simplemente ficticia e unicamente para efectos do rexistro no Goberno Civil, existindo outro director aínda que nunca figurou oficialmente.

1. MIGUEL LÓPEZ TORRE

Naceu no ano 1893. A súa nenez pasouna na Habana (Cuba) ata os 16 anos, e desta época remanece o seu cariño polas letras e a literatura.

Foi colaborador dos xornais eumeses publicados a primeiros de século, sobre todo de *Ecos del Eume*, que tivo vida entre os anos 1916- 1918. A maior parte das súas colaboracións foron asinadas polo seudónimo *Miloto*, primeiras letras do seu nome e apelidos.

Colaborou como letrista de comparsas con varios músicos eumeses, Diego Bellas Lamas, Uxio Cuiñas, ou co mestre Leira Díaz.

No ano 1922 creou a primeira librería en Pontedeume e un ano máis tarde a primeira imprenta que tivo a vila durante moitos anos.

Colabora con Antonio Couceiro Freijomil subministrándolle moitos datos para a *Historia de Puente deume y su comarca*.

No ano 1934 é nomeado un dos directores artísticos da Sociedade Literario Musical Euterpe, que tivo vida na vila.

No ano 1936 padece unha grave doenza e queda cunha invalidez que lle duraría até a súa morte, vinte e dous anos despois. A raíz da súa enfermidade concebiu escribi o seu *Romancero del Eume*, que sería publicado bastantes anos despois, no 1958, dous antes de falecer.

Por ser unha persoa modesta, ao dicir de varios amigos íntimos, deixou sen publicar en vida moitos traballos. Miguel, o seu fillo, continuador do seu traballo na imprenta, e o poeta do Penedo de Barallobre, Xosé María Pérez Parallé, lograron reunir e formar un libro cos seus apuntamentos que levou o nome *Do tear esquecido*.

Miguel López Torre

2. FRUTOS FERNÁNDEZ MARTÍNEZ

No ano 1986 tivo lugar en Pontedeume unha mostra organizada polo Círculo Filatélico Eumés, presidido por Pablo Díaz Novo, e nela fixoselle unha homenaxe a tres mestres eumeses que exerceron a súa vocación na vila, e un deles foi Frutos Fernández Martínez.

Este mestre, a dicir de compañeiros e de quen o coñeceu, deu un xiro radical á forma de traballar cos alumnos, facendo da súa escola unha ampliación do fogar e, co seu estilo persoal e sin ser un pesadelo para os nenos, formábaos en todas as materias escolares que abranguían os programas escolares.

Para elevar o nivel cultural dos seus discípulos, ensináballes a practicar o cooperativismo, idiomas, teatro, música, pintura, contabilidade, e levábaos até o peirao e embar-

Frutos Fernández Martínez

cábaos para que tiveran coñecementos das artes de pesca, do cálculo das mareas, ...

Posuía gran facilidade para ensinar con moita naturalidade, de xeito que os alumnos se encariñaban e quedaban engaiolados co traballo, coma se fose un xogo. A súa escola rompeu normas ancestrais e obsoletas, organizándoa como se fose unha familia onde todos participaban e se facían responsabeis dos éxitos e fracasos.

Colaborou na creación do Pósito de Pescadores e da súa Escola de Orientación Marítima, da que foi o seu primeiro mestre e onde empregou todas as súas condicións vocacionais e artísticas. No ano 1932 creou unha publicación quincenal escolar chamada *Floración*.

No tempo de exercer o maxisterio tamen creou unha rondalla formada por alumnos, que participaron en festivais e en comparsas como Petits Bufóns no ano 1932, e Siglo de Oro en febreiro de 1934.

Rondalla da Escola do Pósito de Pescadores. Director: Frutos Fernández Martínez

Esta figura eumesa que nacera na vila o día 3 de xuño de 1894, faleceu o día 14 de agosto de 1966. Era fillo de Frutos Fernández Illá de quen recolleu moitísimas ensinanzas, entre elas a da música, como veremos en varias citas xornalísticas deste artigo.

A primeira que achamos deste persoeiro eumés é de cando tiña 13 anos, no xornal *El Eco*, do 15 de agosto de 1907, formando parte da rondalla *La Juventud del Eume*, que dirixía Jesús Calvo.

3. CARLOS RODRÍGUEZ VARELA

O outro dos persoeiros, que non figura no cartel da primeira fila de directores, ao que nos referíamos ao principio, pero que si traballou por esta Sociedade e que tería moito que ver no agromar dela, foi Carlos Rodríguez Varela.

Nacido en Pontedeume en 1909 e falecido no 1996 na Coruña, casado con María do Carme Horta Leis, sobriña de Constantino de Horta e Pardo, tivo nove fillos, entre mulleres e homes.

Exerceu como mestre nacional dende 1930 en varios destinos: San Xulián do Ermo (Ortigueira) e Santo Estebo de Irís (Cabanas). Tras exercer durante vinte anos de servizo ao maxisterio, ingresou na Comisaría de Abastecementos e Transportes con destinos sucesivos en Cabanas, Santa Marta de Ortigueira, A Coruña e León.

Carlos Rodríguez Varela

Acadou o Diploma en bromatoloxía pola Universidade de Madrid no ano 1962, que o habilitou para o posto de Inspector da citada Comisaría na Delegación coruñesa, onde se xubilou no 1979. Despois dun curto reingreso, no mesmo ano, retirouse do maxisterio.

Cursou estudos de radiotecnia, por correspondencia no centro Radio-Barcelona e no Instituto de Investigacións Radioeléctricas de Bilbao nos anos 1943 e 1946, respectivamente, acadando os diplomas correspondentes.

Sen seguir estudos oficiais, e dun xeito autodidacta, adquiriu unha importante formación musical (harmonía, contrapunto, composición, dirección e canto). Esta aprendizaxe foi completada durante o servizo militar en Valladolid, onde recibiu clases do mestre de canto da catedral daquela cidade, orientadas á tesitura da voz de barítono, e de dirección polo director da Banda do Rexemento San Quintín.

Aínda que non figurou oficialmente tamen desenvolveu en Pontedeume unha actividade moi pedagóxica co gallo de se constituír a sociedade *Euterpe* até o día no que, xa

comezada a guerra española, esta se dissolveu pasando a formar parte algúns dos seus membros a participar noutras actividades culturais organizadas pola Milicia Nacional.

Pola súa disciplina e coñecementos musicais foi unha persoa moi apta para dirixir agrupacións culturais que puxeron a súa figura na dirección de orquestrinas e coros no Cine Coliseo ao redor dos anos 40.

Nunha etapa da década dos 60 ao 70 volveu á dirección musical, puntualmente, preparando unha rolda eumesa que actuou no Pobo Español para o programa da TVE *Reina por un día*, en Barcelona.

No libro *Cancioneiro Eumés* (Primeira parte) xa demos a coñecer o seu pasarúas titulado “Bolboreta” feito adrede para ser interpretado pola rolda para o programa da TVE mencionado. Tamen da súa autoría existen unhas partituras con letras: dous vilancicos, datados en decembro de 1952, que foron feitos para coro a dúas voces e solista con acompañamento, e unha nana.

Sabemos de obras poéticas da súa autoría, que daremos a coñecer no tempo e noutro lugar.

4. ORÍXES DE EUTERPE

MARZO 1934

Nestas datas vai acontecer unha moi boa nova que é o nacemento desta entidade cultural eumesa que, aínda que non terá moita duración, será moi froitífera e deixará unha fonda pegada na historia pola cantidade de actos relevantes que realizará.

Para dar nome a esta asociación cultural escóllese o nome de *Euterpe*. Esta escolleita fai alusión a unha das nove musas que presidían a música e a poesía pastoril, e á que se lle atribúe a invención da frauta.

E como inicio de citas históricas de actividades e realizacións desta entidade, diremos que a maior parte das referencias que daremos, están recollidas do xornal *La Voz de Galicia*, nos distintos anos no que existiu a agrupación, e de documentos fotocopiados existentes no Goberno Civil.

E velaquí que a primeira referencia oficial que posuimos é unha do Concello, que nos di que foi remitido o regulamento desta sociedade ao Goberno Civil Provincial o día 28 de marzo de 1934. Neste documento asinado por Ramón Fernández, Eliseo Fernández, Frutos Fernández, Eduardo Pita, Juan Vázquez e Higinio Martínez, dentro do seu réxime interno, expónse que a entidade contará con tres seccións: Musical, Literaria e Canto, e que o seu domicilio social terá lugar provisionalmente na Praza das Angustias no nº 4 – 2º. En principio terá 65 socios.

Como presidente figura Antonio Babío Teijeiro.

Vicepresidente: Luis García Novoa

Secretario: Elías Calvo Barro.

Tesoureiro: Robustiano Feal.

Vogais: Antonio Lamas, Argimiro Allegue e Eliseo Fernández.

Sección de Música, director: Frutos Fernández, subdirector: Eduardo Pita.

Sección Literaria, director: Miguel López Torre, subdirector: José Salvadores.

Sección de Canto, director: Juan Vázquez Herba, subdirector: Luciano Iglesias.

Do día seguinte, o 29 de marzo do ano 1934, e do xornal provincial *La Voz de Galicia* recolleemos a primeira noticia que se xera:

Nuevas sociedades

Han sido aprobados ayer por el gobernador, los reglamentos de las nuevas sociedades (...) y literaria musical “Euterpe” de Puente deume.

Dun mes máis tarde, do día 25 de abril, é o seguinte:

Velada literaria musical

Organizado por la Sociedad Artística “Euterpe” recientemente creada en esta villa, hará su presentación en público en el coliseo García Novoa de esta villa, el jueves 26, a las nueve de la noche, con el siguiente magnífico programa:

1º. *Sinfonía por la orquesta.*

2º. *“La canción de la Farándula”, fragmento de la comedia lírica del mismo título, original de D. Emilio Carrere, recitado por D. Juan Vázquez.*

3º. *La comedia en tres actos en prosa, de D. Gregorio Martínez Sierra y D. Honorio Maura, que lleva por título “Mary la insoportable”.*

La función será brillante.

Pasados uns días escríbese o seguinte:

28 de abril

Velada teatral

El jueves se celebró en el Coliseo García Novoa, la anunciada velada teatral organizada por la Sociedad Artística “Euterpe”, de esta villa, poniéndose en escena “Mery, la insoportable”, de Martínez Sierra y don Honorio Maura.

Tomaron parte las simpáticas señoritas Carmen Paredes, Antonia Piñeiro, Pilar Lamas, Emérita Paredes, Rosario Leira y Natalia Lamas y los jóvenes Robustiano Feal, Higinio Martínez, Juan Vázquez, Eduardo Pita y Argimiro Allegue.

El coliseo estaba abarrotado de público que premió a los intérpretes con nutridos aplausos.

A.4975898 *

SEÑOR GOBERNADOR CIVIL DE LA PROVINCIA DE

LA CORONA.

Miguel Montero Leira, mayor de edad a V.S. tiene el honor de presentarle el adjunto Reglamento por que ha de regirse la Asociación Literario Musical "EUTERPE" que se organiza en la Villa de Puente deume y con el debido respecto.

SUPLICA a V.S. se digne prestarle su aprobación segun dispone la vigente Ley de Asociaciones.

Puente deume 28 de Marzo de 1934

P.O.
Miguel Montero

Mil plácemes a los artistas que tan bien han representado sus papeles y a don Miguel López Torre, director del cuadro.

18 DE MAIO

Nesta data, a directiva da Sociedade *Euterpe* envía, co selo da agrupación, a un membro fundacional e moi activo o nomeamento de SOCIO DE HONOR, que di así:

“EUTERPE”

Asociación Literario Musical

Puentedeume

Tengo el gusto de poner en su conocimiento que en la sesión general extraordinaria celebrada en el día de ayer por esta colectividad, se acordó nombrar a Vd. por unanimidad, SOCIO DE HONOR de la misma, dada su valiosa cooperación en el cuadro de Declamación del que tan dignamente forma parte.

Lo que me complace en comunicarle a los efectos consiguientes.

Puentedeume, 18 de mayo de 1934

El Presidente.

Antonio Babío

(asinado)

Srta. Pilar Lamas.

Puentedeume

De novo recollemos, do día 2 de xuño, o seguinte:

Velada artística

El día 30 del pasado, a las nueve y media de la noche, se celebró con gran éxito en el coliseo García Novoa una velada literario-musical organizada por la asociación “Euterpe”, de esta villa.

Dio comienzo la función recitando la bellísima señorita Carmiña Paredes la elegía “¡Granada!” de la tragedia morisca de Villaspesa que lleva por título “Aben-Ibumeya”. Fue muy aplaudida.

Una sección coral cantó la habanera de la ópera “Don Gil de Alcalá”, del maestro Penella. El público hizo repetir la obra varias veces.

El cuadro de declamación de la colectividad organizadora del acto, puso en escena la comedia en dos actos original de don Manuel Linares Rivas, “Como buitres”.

Tomaron parte las simpáticas señoritas Emérta y Carmen Paredes, Pilar y Natalia Lamas, Rosario Leira, Antonia Piñeiro y Mercedes Viñas, y los

"EUTERPE"
ASOCIACIÓN LINGÜÍSTICA MEXICANA
PUERTO RICO

Tengo el gusto de poder en su conocimiento que en la sesión general extraordinaria celebrada en el día de ayer por esta colectividad, se acordó nombrar a Ud. por unanimidad, SOCIO DE HONOR de la misma, dada su valiosa cooperación en el cuadro de Declaración del que tan dignamente forma parte.

Lo que se respalda en comunicarle a los efectos consiguientes.

Puerto Rico, 18 de mayo de 1934.

El Presidente,

Roberto Zafra

Srta. Pilar Lamas

EUTERPE

jóvenes Higinio Martínez, Carlos y José Salvadores, Ramón Fernández, Eduardo Pita, Robustiano Feal, Francisco Lamas, Antonio Amado y Juan Vázquez.

Todos los artistas aficionados estuvieron muy bien, cosechando muchos aplausos.

A continuación y fuera del programa, el precoz niño Tomás Salvadores ejecutó al compás de la orquesta unos bailables con gran agilidad y buen gusto. Nuestra felicitación al novel debutante, futuro artista.

22 DE AGOSTO

Despois de varios meses de actividade na Sociedade Literaria Musical *Euterpe* hai un movemento de altas e baixas de socios, e dende abril até o 30 de xuño, segundo unha copia que posuímos, do Rexistro de Asociados, existen 25 novas altas e 8 baixas. E entre estas últimas están estes nomes:

Antonio Martínez, Soto de la Villa

Francisco Lamas, domiciliado en la C/ Libertad

Gabriel Castro, domiciliado en Soto de la Villa

José Pérez en F. Galán

Juan Carpente, en Marina

Vicente Villanueva, en Herreros

Eugenio Cuiñas, en S. Agustin

José Vázquez en F. Galán.

Pasado o tempo de lecer do verán e as festas patronais, a actividade artística volve a pórse en marcha, e posto que en setembro a Sociedade Cultural *Euterpe* troca o seu local social, noutro edificio situado na rúa Libertad 39 – 1º.

22 DE SETEMBRO

La Sociedad Euterpe

Han dado comienzo en su local social de la Asociación literario-musical “Euterpe”, los ensayos de declamación, canto y rondalla, a cargo de competentes profesores y de distinguidos jóvenes de la localidad.

Próximamente darán una velada benéfica en el Coliseo García Novoa, de esta villa.

"EUTERPE"
ASOCIACIÓN LITERARIO MUSICAL
PUENTEDEUME

8º
cuerpo y en
sept.

Tengo el honor de poner en conocimiento de V.E. que esta colectividad, ha trasladado su domicilio de la Plaza de la Angustia, 4-2º, a la Calle de la Libertad, 39-1º, donde tiene fijada su residencia.

Lo que me complace en comunicar a V.E. a los efectos consiguientes.

Puentedeume, 24 Setiembre de 1934.

El Presidente,

Manuel Tabares

Excmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia de

La Coruña

3 DE NOVIEMBRE

Velada artística

El próximo martes, día 6, a las nueve y media de la noche, se celebrará en el coliseo García Novoa, de esta villa, una velada literario-musical organizada por la agrupación “Euterpe”, con arreglo al siguiente programa:

Primero.- La conocida actriz Carmen Paredes, recitará la poesía original de don Emilio Carrere, titulada “Tarde de provincia”.

Segundo.- Un grupo de la sección coral de aquella entidad, interpretará el coro de “Los Vareadores”, de la zarzuela “Luisa Fernanda”, de F. Moreno Torroba.

Tercero.- El cuadro de declamación de la repetida sociedad (...) pondrá en escena la comedia en tres actos de don Francisco Serrano Anguita (...) “El río dormido”.

(...)

9 DE NOVIEMBRE

Velada artística

Como habíamos anunciado anteriormente, el pasado día 6 celebróse en el coliseo (...) cedido galantemente por su altruista empresario don Luís García Novoa, una velada literario musical organizada por Euterpe, de cuyos fondos recaudados en este festival fue destinado el 25 por 100 a beneficio de las Cantinas Escolares.

Dio comienzo la función con arreglo al programa, recitando la admirable actriz Carmen Paredes la poesía de don Emilio Carrera titulada “Tarde de provincia”. Fue aplaudidísima.

Una sección del canto de Euterpe, ejecutó el coro de “Los Vareadores”, de la zarzuela “Luisa Fernanda”, de F. Moreno Torroba. Fue muy ovacionada. El cuadro de declamación (...) “El río dormido”. Intervinieron (...) Emérta Paredes, Carmen Paredes, Rosario Leira, Antonia Piñeiro, Pilar Lamas y Natalia Lamas, y los jóvenes Eliseo Fernández, Alberto Leira, José Salvadores, Antonio Amado, Juan Vázquez, Ramón Fernandez, y Eduardo Pita. (...). Para esta obra el joven e inteligente pintor Nicolás Rosado, pintó una artística decoración.

Durante los entre-actos, una orquesta compuesta por profesores de la localidad, ejecutó diversas obras.

Nuestra más cordial felicitación a los directores del cuadro, don Miguel López, y de música y canto don Carlos Rodríguez, que con tanto acierto

desempeñan sus respectivos cargos, fomentando así la misión de la entidad a que tan dignamente pertenecen: difusión del arte y de la cultura.

5 DE DICIEMBRE

“Euterpe”

Dentro de breves días y en el coliseo García Novoa de esta villa, la pujante y entusiasta asociación literario musical “Euterpe” dará una velada a beneficio del Asilo.

15 DE DICIEMBRE

Velada literaria musical

El próximo martes, a las nueve de la noche se celebrará en el coliseo García Novoa una velada literaria musical organizada por la agrupación “Euterpe” de esta villa, cuyo producto íntegro se destinará al Asilo de Ancianos Desamparados, con arreglo al siguiente programa:

Primero.- Sinfonía.

Segundo.- El vals de la opereta cómica “Katuska”, del maestro Sorozábal, interpretado por las jóvenes Pilar Lamas, Fina Piñeiro, Juan Vázquez y Eduardo Pita.

Tercero.- La comedia en cuatro actos de los hermanos Alvarez Quintero (...).

La función será brillante.

21 DE DICIEMBRE

Velada a beneficio del Asilo

Organizada por la asociación “Euterpe”, se celebró el pasado martes en el coliseo “García Novoa”, una velada literario-musical a beneficio del Asilo de Ancianos Desamparados de esta villa, con un exitazo de público.

Los jóvenes artistas Pilar Lamas, Fina Piñeiro, Juanito Vázquez y Eduardo Pita, interpretaron el vals de la opereta cómica “Katuska” del maestro Pablo Sorozábal, recibiendo repetidas y nutridas ovaciones.

El cuadro de declamación, que dirige admirablemente el comerciante don Miguel López Torre, puso en escena la comedia de los hermanos Alvarez Quintero “Amores y Amoríos”. Tomaron parte en la representación las

Euterpe na porta da igrexa

gentiles señoritas Emerita y Carmiña Paredes, Antoñita Piñeiro, Merceditas Viñas, Sarita Leira, Manolita del Río, Finita Piñeiro y Pilarita Lamas, y los jóvenes Alberto Leira, Higinio Martínez, Juanito Vázquez, Elías Calvo, Eduardo Pita, Carlos Salvadores, Eliseo Fernández y José Regueira, obra e intérpretes gustaron mucho, siendo muy aplaudidísimos.

En los entreactos una orquesta de la localidad, bajo la dirección de nuestro amigo don Carlos Rodríguez, interpretó varias obras.

22 DE XANEIRO 1935

Euterpe celebrará mañana miércoles día 23, a las nueve de la noche una velada literario-musical, con arreglo al siguiente programa:

1.- “O home páxaro” cuento gallego original de D. Ramón Armada Teijeiro. Recitado por el actor Juan Vázquez.

2.- La comedia en tres actos de los Srs. D. Gregorio Martínez Sierra y D. Honorio Maura titulada “Susana tiene un secreto”, con el siguiente reparto:

Susana, Emérita Paredes; Madame Toutín, Pilar Lamas; Lucía, Carmen Paredes; María Rosa, Fina Piñeiro; Blanca, Rosario Leira; María Paz,

Antoñita Piñeiro; Enfermera, Mercedes Viñas; Leonor, Manola del Río; Oficinala, Elena del Río; Luis Alfonso, Argimiro Allegue; Tristán, Higinio Martínez; Mauricio Galán, Eduardo Pita; Alvaro de Yébenes, Elías Calvo; un camarero, Tomás Salvadores; Botones, José Vázquez.

3º.- “Jarabe Mexicano”, baile típico de la ópera cómica del maestro Penella, “Don Gil de Alcalá”, interpretado por los jóvenes Fina Piñeiro y Juan Vázquez.

La orquesta interpretará durante los entreactos entre otras piezas escogidas, piezas musicales, fantasías de Luisa Fernanda, del maestro Moreno Torroba y la de “Katiuska”, de Sorozábal.

Uns días máis tarde dáse o resumo do acontecido nese acto pasado e, entre outras cousas, dise o seguinte:

Gustó mucho, y el público obligó a repetirlo, el dúo cómico de la ópera “Don Gil de Alcalá” titulado “Jarabe mexicano”, interpretado por Fina Piñeiro y Juan Vázquez. Una ensordecedora salva de aplausos premió la labor de estos dos simpáticos artistas.

Muy bien la orquesta en el desempeño de su difícil papel cometido a pesar de contar con escasos elementos. Gustaron en extremo las fantasías de “Luisa Fernanda” y “Katiuska”, que fueron aplaudidas con verdadero entusiasmo. (...)

E dous días máis tarde publicase o seguinte:

Una velada

El próximo miércoles 27, se celebrará en el coliseo García Novoa una velada literario musical organizada por la Agrupación “Euterpe”, de esta villa, con arreglo al siguiente programa:

Primero: Recital poético.

“La gaita gallega” poesía en castellano, original de don Ventura Ruiz de Aguilera por el actor Juan Vázquez.

“A gaita galega”, respuesta de Rosalía Castro de Murguía, por la actriz Carmiña Paredes.

Segundo: Coro de las ofrendas de la zarzuela “El ama”, de los señores Fernández Andarín y Guerrero, interpretado por las jóvenes Finita Piñeiro Vázquez, Pili López Carpena, Julita Fernández Vázquez, Elenita Vázquez Varela, Manolita Freire López, Maruxiña Castro López, Nela Placer López, Josefina Bugía Vázquez y Lola Placer Seijo, nuevos elementos de la Asociación.

Tercero: Fantasía de la zarzuela “La Chulapona”, del maestro Moreno Torroba, por la orquesta.

Cuarto: La comedia en dos actos, de los hermanos Alvarez Quintero, que lleva por título “Doña Clarines” con el siguiente reparto: Doña Clarines, Emérita Paredes; Marcel, Carmiña Paredes; Tata, Antoñita Piñeiro; Daria, Finita Piñeiro; Miguel Rudesindo Vilariño; Don Basilio, Higinio Martínez; Luján, Elías Calvo; Escopeta, Juan Vázquez, y Crispín, José Vázquez.

El producto de esta velada se destinará a socorrer la angustiosa situación económica de nuestro querido compañero Juan Vázquez, entusiasta y destacado elemento de la Agrupación.

Os comentarios do acontecido dánse a coñecer uns días despois.

2 DE MARZO

Una velada artística

Como había anunciado oportunamente se celebró el miércoles último en el Coliseo la velada literaria-musical organizada por la agrupación “Euterpe” de esta villa. Un éxito más que anotar en el haber de esta cada vez más pujante entidad que todos los meses nos deleita con un festival de grato esparcimiento.

Como primer número figuraba un recital poético: “La gaita gallega” a cargo del actor Juan Vázquez, y la respuesta de Rosalía, recitada por la joven actriz Carmen Paredes. Ambos fueron muy aplaudidos.

Gustó extraordinariamente y fue muy aplaudido el “Coro de las Ofrendas” de la zarzuela “El Ama” de Fernández Ardavin y Guerrero, interpretado a maravilla por las jóvenes Fina Piñeiro, Julia Fernández, Josefa Bugía, Lola Placer, Magdalena Placer, María López, Manola Freire, Pilar López y Elena Vázquez. Se repitió este número entre estruendosas salvas de aplausos.

La comedia de los hermanos Alvarez Quintero “Doña Clarines” cerró la velada. Apenas si podemos apuntar la labor individual de los intérpretes, tal era la labor de conjunto que en ningún momento de la obra dejó de merecer la atención del público; Emérita Paredes y Antoñita Piñeiro, en los papeles de doña Clarines y Tata, demostraron tener un absoluto dominio de la escena; Carmen Paredes, en el de Marcela, discretísima en todos los momentos de su actuación, adaptándose con verdadero conocimiento del arte declamatorio a las diversas fases del personaje que le cupo en suerte. Fina Piñeiro, la simpática y graciosa “chiquilla”, como cariñosamente se

le llama en la agrupación, mantuvo el auditorio en constante hilaridad, encarnando una lugareña zafia, de un verismo absoluto.

Don Basilio y Luján, interpretados por Higinio Martínez y Elías Calvo fueron dos personajes que a la impecable dicción unieron un verdadero conocimiento de la técnica teatral. Juan Vázquez, como de costumbre, hizo un buen papel cómico. Muy bien, Rudesindo Vilariño, a pesar de dar en esta ocasión sus primeros pasos en el difícil arte de Talia. Y, finalmente, réstanos solamente señalar la labor de José Vázquez, quien se nos reveló como un consumado artista de la mímica en el personaje Crispín.

A todos nuestra enhorabuena.

6 DE ABRIL

Una velada

Con la brillantez de todos sus actos, celebró en el coliseo “García Novoa” de esta villa la agrupación “Euterpe” su anunciada velada lírico-musical. Abre el espectáculo un fragmento de “Canción de Cuna” de Martínez Sierra, recitado por el joven actor Elías Calvo quien fue muy aplaudido.

“Madre Alegría” la hermosa comedia de los señores Fernández Sevilla y Sepúlveda, fue la obra escogida para esta velada por la citada agrupación. En la imposibilidad de detallar la labor personal de los noveles artistas, dado lo excelente del conjunto solo nos resta unir nuestros aplausos a los muchos que el numeroso público les prodigó a lo largo de la obra.

28 DE ABRIL

Un Aniversario

Ayer en el coliseo García Novoa, celebró la agrupación “Euterpe” el aniversario de su fundación. Fue una fiesta interna en la que predominó el más cordial humorismo. Se brindó por los presentes, por los ausentes y porque al iniciarse el nuevo año de labor artística, la deidad que da nombre a la colectividad siga prestando a ésta su protección.

Muy pronto asistiremos al estreno de la comedia “Estudiantina”, de los señores Fernández de Sevilla y Sepúlveda, cuyos ensayos se hallan bastante adelantados, y que será, sin duda alguna, un éxito más que añadir a los que lleva obtenido “Euterpe”.

Un mes más tarde, o día 25 de maio, publicase o seguinte:

Velada literario – musical

El próximo jueves, a las nueve y media de la noche, se celebrará en el coliseo García Novoa una velada literario musical, organizada por la entusiasta agrupación “Euterpe”, de esta villa, con arreglo al siguiente programa:

Primero. Presentación de la orquesta.

Segundo. Recital poético, a cargo de los actores José Vázquez y Mariano Ruiz, quienes interpretarán las composiciones “Ara y canta” y “Mi novia”.

Tercero. La farsa cómica, en tres actos, de Carlos Arniches, titulada “La señorita de Trevelez, con el siguiente reparto: Flora de Trevelez, Emérita Paredes; Maruja Peláez, Rosario Leira; Soledad, Fina Piñeiro; Conchita, Maruja Várela; don Gonzalo de Trevelez, Mariano Ruiz, Numeriano Galán, Elías Calvo; Marcelino Córcoles, Indalecio Vázquez; Picarea, Francisco Guntín; Tito Guiloya, Ramón Agras; Torrija, Antonio Amado; Pepe Manchón, Eugenio Cuiñas; Peña, Jesús Cuiñas; Menéndez, Juan Vázquez; Criado, José Vázquez; Quique, Francisco Regueira, y Nolo, X.X.

28 DE MAIO

Velada teatral

El jueves, 23, se verificó en el coliseo García Novoa la velada organizada por la Agrupación literario musical “Euterpe” y cuyo programa hemos ya anunciado oportunamente.

Dio comienzo la función con un recital poético a cargo de los jóvenes actores de la Agrupación Fina Piñeiro y Elías Calvo. Ambos merecieron nutridos aplausos del auditorio.

La hermosa comedia de Sevilla y Sepúlveda “Estudiantina” fue interpretada con exquisito gusto y acierto por los componentes de la Sección de declamación. Todos rivalizaron en el mejor desempeño de sus respectivos papeles. Emérita Paredes, la veterana actriz de la Agrupación encarnó un personaje de insuperables dificultades, que fue venciendo con la maestría que le caracteriza. Su hermana Carmen desempeñó con verdadero acierto su papel, pródigo en situaciones verdaderamente difíciles; Fina Piñeiro, cuyos progresos en la declamación se acentúan de día en día, constituye una verdadera revelación; Rosario Leira hizo las delicias del respetable creando un tipo cómico que mantuvo en constante hilaridad al público durante sus repetidas actuaciones. Muy bien Antonia Piñeiro, seria y discreta como correspondía al papel que le tocó en suerte. Muy oportunas en todo momento Concha Lodeiro, Pilar López y Maruja, Teresa y Mercedes Varela.

El elemento masculino no fue en zaga al bello sexo y de su labor anotamos con verdadera satisfacción la de Indalecio Vázquez, Elías Calvo, Mariano Ruíz, Eduardo Pita, Juan Vázquez, Rudesindo Vilariño, Ramón Agras y José Vázquez, que llevaron, por decirlo así, el peso de la obra. Sin olvidar a los personajes secundarios, Eugenio Cuiñas, Antonio Amado y Paco Regueira, quienes en todo momento procuraron acoplar su labor a la de sus compañeros de fatigas.

Un bonito pasacalle, original del director de la Sección musical, D. Carlos Rodríguez Varela, cuya interpretación corrió a cargo de una improvisada rondalla y que constituía una ilustración musical de la comedia, gustó extraordinariamente.

Tuvimos también ocasión de admirar un hermoso decorado debido al pincel del joven actor Pepe Vázquez, muchacho que promete ser algo en el terreno artístico.

*¡Lástima de una mano protectora que hiciera destacar a este novel artista!
¡Nuestra enhorabuena a todos!*

Tamén entre as actividades desta agrupación figuraban os intres de lecer, e así o sabemos co acontecido no medio da tempada estival.

24 DE XULLO

Excursión al Río Eume

La pujante y entusiasta sociedad “Euterpe” de esta villa, celebrará el próximo domingo día 28, una excursión al río Eume. Asistirán a ella todos los asociados de dicha colectividad y las bellas señoritas que integran el cuadro de declamación, que tantos éxitos lleva alcanzados hasta la fecha. La rondalla que está preparándose para presentarse en público en la próxima temporada, amenizará la excursión.

Do seguinte mes de agosto, do día 12, recollemos.

Velada teatral

La juvenil agrupación literario-musical “Euterpe” de esta villa, presentó ayer, jueves, en el escenario del coliseo García Novoa, uno de los atrayentes programas con que mensualmente deleita al cada vez más numeroso auditorio que concurre a estas agradables fiestas de arte.

Dió comienzo la función recitando el noble actor Elías Calvo Barro la poesía “Invocación”, a él dedicada por su autor don Manuel Góngora.

El cuadro de declamación de la colectividad organizador del acto, puso en escena la graciosa comedia “Mi chica” de los señores Muñoz Seca y Pérez Fdez. (...).Dirigió los ensayos y la representación de la obra, el comerciante de esta plaza don Miguel López Torre.

Durante los entreactos la rondalla de la agrupación interpretó varias composiciones.

Nas liñas seguintes o labor e estabilidade da sociedade van estar reflectidas, amosándose outra etapa nun novo local social.

Asinado por Manuel Fernández, supoñemos correspondente do xornal do que nos estamos fornecendo, recollemos esta crónica referente a *Euterpe*.

6 DE NOVIEMBRE

La Agrupación literario-musical “Euterpe” inauguró el día 1º su nuevo local social. En este nuevo domicilio, cuya capacidad le permitirá desen-

volver con toda comodidad las actividades para que ha sido creada, se propone la entidad reunir en franca camaradería los elementos jóvenes de la población.

Una escogida biblioteca será la primera obra que comenzará a desarrollar en su tercer año social. Cuenta ya con un disciplinado cuadro de declamación y una rondalla que obtuvo entusiastas aplausos al presentarse recientemente al público. Todo ello, que representa una labor lenta y tenaz, viene haciéndose con recursos propios y dentro de la mayor modestia.

El próximo jueves día 7, a las nueve de la noche, presentará, en el Coliseo García Novoa su segunda velada literario-musical con arreglo al siguiente programa:

1º. "Unha de paus". Cuento gallego de Andrés Muruais, recitado por el actor Ramón Agras.

2º. La comedia en tres actos de don Luis Fernández de Sevilla, (...) titulada "La Casa del Olvido", con el siguiente reparto:

Hermana Busialo, Emérita Paredes. María de la O, Fina Piñeiro; Doña Ágata, Pilar Lamas; Hermana Cruz, Rosario Leira; Esperanza, Manola Pita; Madre Superiora, Chuchita Lodeiro; Pepa, Natalia Lamas; Rosarito, Carmen Paredes; Jacinta, Pilar López Piñeiro; Isabel, Pilar López Carpena; Fernanda, Mercedes Varela; Serafín, Elías Calvo; Don Fernando, Mariano Ruíz; Padre Sebastián, Ramón Agras; "Señó" Juan, Juan Vázquez.

Durante los entreactos interpretará la rondalla de la agrupación: "Lamentos Gitanos" de Peralta, pasodoble; "Lamento indio" de Korsakoff, "Los de Aragón" de Serrano, selección; "Serenata" de Gounod, y "Para ti", vals de Rodríguez,

Celebraremos que este nuevo festival sea un éxito para agregar a los ya obtenidos.

Duns días máis tarde, do día 10 de novembro, é o seguinte:

Anoche con asistencia de numeroso público se celebró en el coliseo la anunciada velada literario – musical de la Agrupación "Euterpe".

(...)La rondalla de la Agrupación, que durante el corto tiempo de actuación ha sabido incorporar su repertorio escogidas piezas, interpretó en los entreactos (...). Fue muy aplaudida. En la proxima velada, que se celebrará en los primeros días de diciembre, presentará la Agrupación la regocijante comedia de los señores Paso y Abatti titulada "El orgullo de Albacete".

26 DE XANEIRO 1936

Recollemos esta longa crónica cultural.

Velada Artística

El jueves pasado se celebró la velada anunciada de “Euterpe”, en nuestro Coli-seo.

La comedia “Tú y yo solos” de Luis Manzanos, muy bien interpretada en conjunto. (...) El director del cuadro de declamación don Miguel Ló-pe, casi siempre de acuerdo con nuestro gusto, ha sabido esta vez escoger una obra que agradó al numeroso público que llenaba la sala.

Fina Piñeiro, figuraba a la cabeza de “ellas” en el reparto. Dió vida al papel como éste lo merecía, dándonos otra prueba de sus dotes de actriz. Rosario Leira, cada vez mejor, supo vivir una madrileña castiza. Emérta y Carmiña Paredes, muy bien, como de costumbre, aunque no pudieron lucir sus facultades debido a su corta actuación. Natalia y Pilar Lamas, Conchita Lodeiro y Pilarita López, tan bien adaptadas a sus papeles, secundarios (...).

De “ellos” Juan Vázquez hizo una verdadera creación: el mejor actor de “Euterpe”, hizo alarde de su talento como tal. Alberto Leira, que suplantó a Elías Calvo, indispueto tres días antes de la función, hizo un galán como no lo hubiera hecho su suplantado. Pocas veces actúa, y es lástima, dado su figura varonil, elegancia de movimientos, porque es artista, en una pala-

José Pérez Cabanas, tenor e instrumentista

bra. Manuel Leira, inimitable. Fue su debut y demostró tener la sensibilidad tan necesaria a los actores y que, por desgracia, muchos carecen de ella. Mariano Ruiz, en la escena dramática del final del primer acto, muy ajustado. Ramón Agras, buen actor de carácter; Rud Vilariño, con su simpatía acostumbrada; Antonio Amado, Manuel Vilariño y José Salvadores, compenetrados bien con sus papeles.

El Coro de los Abanicos de "Luna de Mayo", opereta de Rosillo, completó el programa. Además de las chicas del cuadro de declamación, formaron conjunto, Manolita y Amparito Pita, encantadoras, y José Pérez, de tenor. La presentación magnífica y la actuación no estuvo mal. (...).

Hacemos notar una cosa: el apuntador, se oye demasiado, o por defecto de concha (será esto probablemente) o por exceso de voz. Debemos decir y decimos que es molesto saber lo que van a decir los personajes antes de que muevan los labios. A ver si en la próxima función se puede remediar este defecto perdonable...

La próxima obra que se anuncia es "La casa de Quirós", de Arniches.

ANO 1937

Neste ano até decembro non haberá noticias debido á guerra nacional. E así de novo a finais de ano achamos :

Coliseo García Novoa

Hoy jueves, a las seis de la tarde, y en beneficio del glorioso Movimiento nacional, se pondrá en escena por la sociedad "Euterpe", el celebrado monólogo de los hermanos Quintero y recitado por la actriz Elisa Ayllón "Requiebros", y al final, el divertidísimo juguete en tres actos, de Antonio Paso y S. Martínez Cuenca "Su desconsolada esposa" el cual será presentado con todo lujo de detalles y magníficamente interpretado por el animoso elenco que posee aquella inteligente sociedad.

¡Viva España! ¡Arriba España!

Seguen a máis os baleiros culturais nesta época da guerra, signo das penurias que se pasan en todos os estamentos, tanto sociais como culturais, e xa se pode supoñer que van desaparecer moitas asociacións.

Como anunciando e dando estas boqueadas en abril é publicado o seguinte:

22 DE ABRIL

Velada

Un grupo de jóvenes de la localidad, entre los que se cuentan elementos de la tristemente fenecida Sociedad "Euterpe", preparan una velada que, a beneficio de Auxilio de Invierno tendrá lugar en el Coliseo García Novoa, próximamente.

Entre el selecto programa figura la preciosa comedia de Martínez Sierra, representada infinidad de veces por Catalina Bárcena, con enorme éxito de crítica (...).

Por la actividad e interés con que se ensaya la velada, ésta se celebrará probablemente en la segunda semana de mayo próximo.

E nesa segunda semana de maio, uns días máis tarde, faise un resumo do acontecido, polo cronista de turno, e nel nin se nomean quen son compoñentes da sociedade *Euterpe*. A crónica en momentos é xa un pouco ácida e crítica, e non axuda á motivación cultural. A sociedade está esvaída, moi enferma, cústalle vivir e non rexurdirá xamáis, pois os tempos seguen a ser prohibitivos para moitas ideas.

E esta é a derradeira información de *La Voz Galicia*.

22 DE MAIO

Velada

Como anunciamos con gran antelación, celebróse el jueves 20, a las nueve de la noche una velada teatral organizada por la Sección Femenina de F.E.T.

Se puso en escena la comedia en dos actos de Muñoz Seca y Pérez Fernández titulada "Una drama de Calderón": tema absurdo, desarrollo incongruente e infinidad de malísimos chistes, condiciones parece que indispensables para que ría el siempre respetabilísimo.

La obra en conjunto, resultó bien, salvo algún pequeño detalle individual, como el de Elías Calvo, que no se sabía nada del papel y lo decía tarde, mal y arrastro.

Pepucha Santiago, de alocada niña yanqui, con influencia de chicle y rascacielos, hizo una perfecta creación del personaje y la delectación del público con su arte y su belleza; Manola Bellas, acoplada admirablemente a su gracioso papel, sin un momento de decaimiento; y Adela Calvo, en su actuación, tan corta, demostró tener aptitudes para interpretar un papel de importancia.

Del sexo feo, Vicente Ibáñez mereció la mayoría de los aplauso con que el

público premió a todos los artistas al final de cada acto; Marcelino Calvo, galán sobrio, elegante, un poquitín afectado pocas veces, pero sabiéndose admirablemente su papel; Elías Calvo, mal, pésimo, como va dicho: balbuciente cuando debiera estar sereno y sereno cuando debiera estar balbuciente, de todas las veladas en que lleva actuado, ésta ha sido su peor; y Miguel López, bien.

Terminada la comedia, el actor Abelardo López recitó la poesía del camarada José María Pérez Salazar "Canto a la guerra". Fue muy aplaudido. La presentación del cuadro andaluz "Mi jaca", magnífica, estupenda. Interpretado por las bellísimas señoritas María del Pilar López, Adela Calvo, Sara Pardo, Manola Pita, Manola Calvo, Pilar López, Nena Leira, Teruca Montero, Toñé Alvarez, Concha Carrillo y Manola Bellas, resultó vistosísimo en color, belleza y arte. Este número tuvo que ser repetido ante los insistentes aplausos del público.

A Geluca Prego, organizadora de este precioso cuadro, le enviamos nuestra más sincera felicitación y le auguramos éxitos futuros.

En los entre actos, la orquesta que dirige D. Gerardo Bellas interpretó escogidas overturas (sic).

Tomás Salvadores hizo las delicias del siempre respetable, interpretando un extravagante baile, fuera de programa.

El público no respondió como debiera. Desconocemos las causas.

Neste derradeiro comunicado dicíase que o público non respondera como debiera e que se descoñecían as causas de tal feito. A verdade é que non era certo: non se descoñecían, senón que non se recoñecían, e o que pasaba era que o forno non estaba para bolos...

A PONTE DE FERRO (II)

Iago Isasi Freire

Este artigo é a continuación do publicado no número 20 de “*Cátedra. Revista de Estudos Eumesa*”¹ titulado “*A ponte de ferro*”, xa que logo por falta de espazo e tempo non se puido completar. Deste xeito empregárase a paxinación do mesmo para facer algunha referencia puntual. Engádense ademais algunhas informacións atopadas nas pescudas que aínda que son alleas á ponte de ferro poden ser de comenencia para algún lector ou para estudos alleos á dita infraestrutura.

A seguir faise un resumo do acontecido administrativamente no proxecto das ponte segundo os datos tirados da *Memoria da liquidación das pontes metálicas*².

1. INTRODUCCIÓN

Nun comezo as pontes metálicas estaban incluídas dentro do proxecto completo de obras de explanación e fábrica da liña Betanzos-Ferrol de 1896. O dito proxecto fora adxudicado en 10 de agosto dese ano a D. José Lorca Torrijos. Outros elementos da liña (para operacións máis avanzadas como o tendido da vía) foron adxudicados a diferentes empresas entre 1908 e 1909, como se pode ver na táboa 1³. Na *Gaceta de Madrid* (número 46, de 15 de febreiro de 1909) indícanse o número de cada elemento: 377.678 tirafondos, 37.967 parafusos e 62.848 travesas.

Unha vez comezadas as obras e por mor do atraso nos proxectos definitivos das pontes así como a alza de prezos do aceiro e da fundición, o adxudicatario reclama un

1. ISASI FREIRE, I.: *A ponte de ferro*, “*Cátedra. Revista Eumesa de Estudos*”, N° 20 (2013), 27-99.

2. Puentes metálicos. Datos para la liquidación. Documento 1. Memoria. Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1914. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

3. Liquidación. Presupuesto adicional de vía y su asiento. Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1910. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

TÁBOA 1: ELEMENTOS DA LIÑA ADXUDICADOS CON POSTERIORIDADE Á DAS PONTES

Elemento	Subministradora	Data de adxudicación	Tipo
Cambios	Sociedad de Construcciones Metálicas	14 – xullo – 1909	Contrata
Carrís, bridas e placas	Sociedad Altos Hornos de Vizcaya	15 – xullo – 1908	Poxa
Tirafondos e parafusos	Sociedad “Unión Cerrajera” de Mondragón	22 – xaneiro – 1909	Concurso
Travesas	Francisco Lombardero	22 – decembro – 1909	Concurso

modificado nos prezos. A dita petición non foi aceptada e a Superioridade establece que se eliminen as pontes do proxecto orixinal e se faga outro independente con elas (23 de marzo de 1901). Créanse de novo os proxectos das pontes e son aprobados os de Betanzos, Pontedeume e Neda en 14 de maio de 1902 e os de Lambre e Bañobre en 29 de novembro dese mesmo ano. O orzamento total das cinco pontes era de 2.057.108,33 pesetas. A poxa anúnciase o 6 de decembro de 1902 para se celebrar o 31 de xaneiro de 1903 e o 22 de marzo acada o contrato a *Sociedad de Material de Ferrocarriles y Construcciones de Barcelona* que se tiña presentado cunha baixa dun 0,04% (1.974.824,00 pts) (máis información na páxina 76 do anterior número de *Cátedra*).

As obras correspondentes ás pontes comezan o 14 de agosto de 1903 e rematan o 30 de novembro de 1907. O prazo de execución era de dous anos, pero considérase cumprido por mor de 4 prórrogas sucesivas que se lle outorgaran ao contratista. Entre o 30 de novembro e o 1 de decembro de 1910 realízanse as probas de carga na ponte de Pontedeume. En 2 de febreiro de 1912 a Superioridade aproba as actas de comprobación das pontes de Pontedeume e Neda e devolve as de Betanzos, Lambre e Bañobre “...para que se aclararan os datos do primeiro e se comprobara de novo a resistencia das diagonais dos dous últimos”. O 11 de outubro de 1912 apróbanse as actas de probas e da recepción provisional das pontes de Betanzos e Bañobre e ordénanse novos ensaios no de Lambre (se ben acéptase de xeito provisional a acta de recepción provisional). As de recepción definitivas das pontes de Betanzos, Bañobre, Pontedeume e Neda admítense o 21 de agosto de 1913 e a de Lambre sete días máis tarde.

Os orzamentos da obra liquidada final en relación aos de adxudicación mudaron de xeito considerabel como se pode ver na táboa 2⁴.

4. Documento informativo de 11 de xullo de 1916.

TÁBOA 2: DIFERENZAS ENTRE OS ORZAMENTOS DE ADXUDICACIÓN E OS FINAIS DA LIÑA

	Orzamento adxudicación	Orzamento liquidación	Aumento
Expropiacións	788.136,69	1.103.722,34	315.585,65
Explanación e obras de fábrica	2.573.759,33	3.617.046,83	1.043.287,50
Pontes metálicas	1.974.824,00	2.170.021,16	195.197,16
Travesas	507.890,36	546.330,01	38.439,65
Carrís, bridas e placas	943.688,33	1.015.451,29	71.762,96
Parafusos e tirafondos	106.320,00	113.019,91	6.699,91
Cambios	127.390,00	153.592,78	26.202,78
Balastro e asento de vía	621.694,65	628.809,97	7.115,32
Discos, placas, semáforos, etc	172.088,00	172.088,00	0,00
Edifícios	784.500,00	805.026,21	20.526,21
Augadas	62.990,00	67.694,13	4.704,13
Teléfono	25.319,37	25.319,37	0,00
	8.688.600,73	10.418.122,00	1.729.521,27

A división entre infraestrutura e superestrutura tamén é representativa. O maior desvío acontece na infraestrutura (89,9%), especialmente nas obras de fábrica e de explanación.

TÁBOA 3: ORZAMENTOS DE ADXUDICACIÓN E DE LIQUIDACIÓN DA INFRA E SUPERESTRUTURA

	Orzamento adxudicación	Orzamento liquidación	Aumento
Infraestrutura	5.336.720,02	6.890.790,33	1.554.070,31
Superestrutura	3.351.880,71	3.527.331,67	175.450,96
	8.688.600,73	10.418.122,00	1.729.521,27

Neste documento informativo faise constar o custo quilométrico da infraestrutura nos seguintes termos:

“...Este custo quilométrico aínda que só afecta ao material fixo (infraestrutura e superestrutura) por non terse adquirido aínda o material móbil,

corresponde a un trazado que en lonxitude tan curta (43 quilómetros), atravesaba tres grandes rías (a de Betanzos, Pontedeume e Ferrol) o cal esixiu a construción de tres pontes de importancia cos noiros de avenida sobre marisma, a desviación dunha das rías e o recheo do leito primitivo en zona suficiente para instalar todos os servizos da estación de Betanzos; a perforación de catro túneles que suman en conxunto unha lonxitude de 1.300 metros; dúas pontes metálicas sobre ríos afluentes ás principais e un número crecido de obras de fábrica (pontóns, pasos superiores e muros de contención) polo accidentado do terreo en toda esa zona, a pesar do cal non só non sobrepasa o custo quilométrico de execución a cifra corrente e admitida en ferrocarrís de vía ancha, senón que queda por baixo do correspondente a varias liñas, e resulta inferior tamén ao custo quilométrico do total da rede do norte e do termo medio que se deduce para todas as liñas de vía normal, como pode verse no cadro comparativo que se insire a continuación e no que supomos aumentado o custo quilométrico de liquidación da nosa liña en 25.000 ptas polo importe aproximado do material móbil que é necesario adquirir”.

O cadro referido é a táboa 4, onde se amosan as cantidades mencionadas. As 25.000 pesetas están sumadas ao custo quilométrico (10.418.122,00 pesetas / 43 quilómetros = 242.863,30 pesetas) e non ao custo total.

TÁBOA 4: CUSTOS QUILOMÉTRICOS DE DIFERENTES LIÑAS DO NORTE, A DE BETANZOS A FERROL

Liñas de vía normal	km	Custo quilométrico
Villabona – San Juan de Nieva	21,00	288.161,00
Lleida – Reus	102,00	297.445,00
S. Martín Provencals – Girona e Granollers – S. Juan	120,00	390.595,00
BETANZOS A FERROL	43,00	267.282,00
Total da rede do norte	3.673,00	329.240,00
Termo medio de todas as liñas de vía normal	11.384,00	290.727,00

Neste mesmo documento faise mención ao superávit ou déficit da explotación (lembramos que este escrito é de 1916, 3 anos despois da inauguración):

“A explotación desta liña polas circunstancias esenciais en que se realiza con carácter de interinidade, con persoal de estacións que facilita a

Compañía del Norte, o mesmo que o material móbil e de tracción, en virtude de contrato e por escaseo de tráfico de mercadorías nos comezos de toda explotación, ofrece hoxe un déficit dunhas 90.000 ptas anuais que seguramente se reducirá na súa maior parte senón na súa totalidade o día que se dispoña de material propio e que ao cesar o carácter interno no que agora se realiza a explotación poida buscarse persoal de estacións que cobren soldos máis modestos como nas demais liñas que explota esta División”.

Cómpre indicar neste intre o que comenta o inspector xeral D. Joaquín Bellido no expediente de expropiación de terreos no termo de Castro (agora concello de Miño) en 1904⁵:

“(...) Este ferrocarril terá moi escaso tráfico, é case seguro que non haberá empresa que o queira tomar ao seu cargo dándolle construída a infraestructura e aínda considerándoa como estratéxica (...)”.

Aprovéitase a mención deste inspector xeral para dar conta dunha información relevante no tocante ás expropiacións na zona do concello de Pontedeume co gallo das obras da liña férrea⁶. O dito inspector facía acto de presenza no termo municipal de Castro para dar conta duns prezos de expropiación que semellaban moi elevados para a Administración. No documento o Sr. Bellido fai un estudo pormenorizado co prezo das mesmas por mor de obras de estrada nalgúns dos concellos da provincia e estima que son prezos sobreestimados, aínda sabendo que os prexuizos dunha vía férrea son moito maiores que os dunha estrada. Parte do cadro que presenta é o que se amosa na táboa 5 (coa excepción dos prezos de Pontedeume, tirados estes do documento correspondente ao alleamento neste concello⁷, ademais tamén inclúe os prezos dos concellos de Carral, Valdoviño, Bergondo e Abegondo que se eliminan neste caso). Como se pode comprobar, os prezos das expropiacións de Castro non difiren moito dos pagados en Pontedeume dous anos despois. O que si que é rechamante é precisamente o que dá conta o inspector, pois a diferenza de prezos é moi significativa nalgúns dos casos entre as obras para o ferrocarril e para as estradas.

5. Expediente de expropiaciones en el término de Castro. Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1906. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

6. Existen expedientes de expropiacións de todos os concellos da liña agás do de Cabanas. Non hai no Arquivo Xeral da Administración un documento que se atope inventariado como tal, polo que se estima perdido, extraviado ou trasapelado entre outra documentación do citado arquivo.

7. Expediente de expropiaciones en el término de Pontedeume. Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1908. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

TÁBOA 5: PREZO POR ÁREA DAS EXPROPIACIÓNS POR AFECCIÓN DE OBRAS DE FERROCARRIL OU ESTRADA

ptas. / área		Expropiacións para FFCC				Expropiacións para estradas				
Tipo	Clase	Pontedeume	Castro	Cabanas	Ares	Fene	Mugardos	Narón	Betanzos	Sada
Prados	1ª	150,00	116,00	-	-	113,00	-	80,74	93,00	-
	2ª	100,00	105,00	-	-	58,00	-	71,72	75,00	-
	3ª	-	-	-	-	32,00	-	62,92	56,00	-
Hortas	1ª	150,00	100,00	-	-	113,00	79,70	-	93,00	87,00
	2ª	130,00	85,00	-	-	58,00	-	-	75,00	-
	3ª	-	-	-	-	32,00	-	-	56,00	-
Labrado	1ª	90,00	93,00	46,00	70,00	78,00	74,00	53,90	75,00	50,00
	2ª	70,00	80,00	36,00	45,00	43,00	-	42,46	56,00	33,00
	3ª	50,00	65,00	13,00	25,00	27,00	-	29,48	37,00	17,00
Souto	1ª	35,00	48,00	-	-	27,00	-	9,90	28,00	-
	2ª	-	32,00	7,00	-	18,00	-	8,58	19,00	-
	3ª	12,50	-	-	-	13,00	-	6,16	10,00	-
Montes	1ª	31,25	26,00	9,00	-	35,00	-	9,90	37,00	-
	2ª	27,50	20,00	7,00	-	21,00	-	8,58	28,00	-
	3ª	10,00	14,00	3,00	-	15,00	-	6,16	19,00	-

No expediente de expropiacións de Pontedeume tamén se dan conta doutros prezos que a Administración paga, como por exemplo os da táboa 6. Aos prezos por área e/ou unidade engadíase finalmente un 3% por afección e un 7,5% ou 10% (segundo o caso) por dano e prexuízo. O total pagado polo Estado no concello de Pontedeume, no tocante a expropiacións foi de 17.230,85 pesetas. Unha porcentaxe moi pequena como se pode tirar ao comparar co total da liña (táboa 2). O documento que presentaba as sinaturas dos propietarios aceptando o prezo está datado en 25 de agosto de 1908.

TÁBOA 6: PREZOS POR TIPO DE CULTIVO, ÁRBORES E OUTROS ELEMENTOS

Elemento a expropiar	Ptas	Unidades
Toxo	17,50	ptas./área
Millo	10,00	ptas./área
Labrado secaño 1ª clase	112,50	ptas./área
Peche parede	1,50	ptas./m
Castiñeira	5,00	ptas./ud
Cepa viñedo	1,00	ptas./ud
Figueira 3ª clase	5,00	ptas./ud
Froiteira de 1ª clase	30,00	ptas./ud
Froiteira de 3ª clase	5,00	ptas./ud
Carballo de 2ª clase	15,00	ptas./ud
Piñeiro	5,00	ptas./ud

Como achega toponímica engádense a listaxe dos nomes dos lugares tirados do anteriormente citado expediente de expropiacións no concello de Pontedeume (dende o comezo en Boebre até Sopazos). Habida conta da experiencia tida co termo Suasbarras na primeira parte deste conxunto de artigos, óptase por engadir esta información. En cada lugar había varias fincas afectadas polo trazado, polo que se inclúe o número de fincas por lugar (segundo a numeración dese expediente). A toponimia do expediente mantén principalmente os termos correctos en galego agás nuns poucos nomes (Mojo, Iglesia ou Granja, por exemplo). Indícase que dende Lamela a Zarrado correspóndese á parroquia de Boebre e o resto de lugares atópanse no expediente como pertencentes á parroquia de Centroña (mesmo Congreira e Sopazos, que formarían parte da de Pontedeume).

**TÁBOA 7: LUGARES DO CONCELLO DE PONTEDEUME
POR ONDE PASABA A TRAZA E SE EXPROPIARON TERREOS**

Nº Fincas	Lugar	Nº Fincas	Lugar	Nº Fincas	Lugar
3	Lamela	3	Vilar	3	Furadiño
14	Piche	8	Soolmo	23	Loureiros
14	Xabroal	1	Cortinola	25	Viñas Novas
5	Regueiral	1	Carreira	12	Iglesia
1	Pombal	5	Carreira de Arriba	20	Cristo
15	Ardeleiros	8	Cardelo	16	Longarela
12	Andoriña	5	A Cuba	3	Granja
8	Zarrado	15	Curtas	1	Macuca
3	O Mojo	5	Barra de Porta	42	Caldagueiro
13	Tras do Muro	26	Viña	–	Congreira
10	Abrecobo	2	Cerdeiras	–	Sopazos

Na páxina correspondente ao Catastro, tirado de:

<http://visorgis.cmati.xunta.es/cdix/mapa.html>

existen unha serie de topónimos que difiren dos do expediente, pero que foron ou puideron ser transcritos daquela erroneamente. Eses topónimos son: Xabroal (no Catastro aparece O Xabroal), Ardeleiros (o Catastro indica o topónimo Ardeleiro), Andoriña (aparece Anduriña, sendo o correcto segundo o dicionario da RAG ‘andoriña’; se ben o vocábulo empregado polos locais é Anduriña), Carreira (A Correira), Cuba (A Cuba) e Viña (As Viñas). Por outra banda, Ardóbriga. Asociación Cultural para a Protección do Patrimonio⁸, dentro do seu traballo sobre microtoponimia da parroquia de Boebre estima que Lamela debera de ser Lamelas ou As Lamelas, Piche sería A Picha, Zarrado debera de ser Monte Cerrado ou Monte Pechado, O Cerrado ou O Pechado, Mojo sería Mogo (relacionado cos marcos), Abrecobo sería O Abercobo, Soolmo sería So Olmo, Cardelo podería corresponderse a Cardeita, A Cuba As Cubas, Viña debera ser As Viñas, Furadiño corresponderíase a O Furadiño, Loureiros posiblemente fose Ludeiros, Iglesia e Granja polos seus correspondentes topónimos correctos en galego, Longarela puidera ser Longaleira e Cortinola, Cortiñola.

2. PONTE DE PONTEDEUME

Retornando ao cerne do traballo, cómpre lembrar no tocante á ponte de Pontedeume que os enxeñeiros se atoparon cun grave problema á hora de comezar as obras, pois as sondaxes non foran realizadas correctamente durante o replanteamento. O atranco estribaba en que a localización dunha base axeitada para as cimentacións (rocha

8. Información facilitada polo Sr. Ramón Infante López. <http://www.ardobriga.com>.

ou area compacta, neste caso) non se atopaba onde se indicara nun principio senón a maior profundidade.

Na Figura 1 vese un perfil da zona da ponte onde se pode observar a pendente que ten o leito do río Eume na zona de Pontedeume (parte esquerda) e como na zona de Cabanas (zona dereita) a subida do mesmo é algo máis moderada (cómpre indicar que a escala vertical é 4 veces meirande que a horizontal).

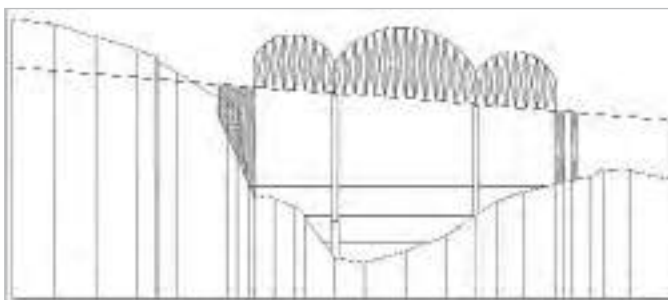

Figura 1: Perfil lonxitudinal da ría e terreo orixinal (escala vertical 4 veces maior que a horizontal)

O debuxo da figura 1 está tirado dos seguintes datos:

TÁBOA 8: DATOS TOPOGRÁFICOS DO TERREO E DA RASANTE NA ZONA DA PONTE DE FERRO

Cota terreo	Cota rasante	Distancia total	Distancia parcial	Cota terreo	Cota rasante	Distancia total	Distancia parcial
20,50	14,57	23.306,32	10,02	-3,71	10,02	23.534,40	14,95
19,92	14,16	23.326,82	20,50	-1,84	9,82	23.544,40	10,00
18,38	13,75	23.347,12	20,30	-0,77	9,56	23.557,66	13,26
16,82	13,35	23.367,32	20,20	0,22	9,23	23.573,66	16,00
15,88	13,15	23.377,32	10,00	0,61	9,16	23.577,33	3,67
15,24	13,14	23.377,72	0,40	0,74	9,08	23.581,33	4,00
13,98	12,95	23.387,32	9,60	1,05	8,89	23.590,45	9,12
10,22	12,45	23.412,52	25,20	2,07	8,77	23.596,45	6,00
9,70	12,37	23.416,42	3,90	1,89	8,49	23.610,45	14,00
0,27	12,25	23.422,42	6,00	0,84	8,09	23.630,45	20,00
-1,11	12,19	23.425,34	2,92	0,46	7,69	23.650,45	20,00
-1,54	11,99	23.435,34	10,00	-0,59	7,29	23.670,45	20,00
-2,57	11,79	23.445,34	10,00	-0,38	6,60	23.704,85	34,40
-3,75	11,72	23.449,45	4,11	-0,61	5,91	23.739,26	34,41
-8,91	11,42	23.464,55	15,10	-0,45	5,51	23.759,26	20,00
-9,44	11,12	23.479,45	14,90	-0,45	5,11	23.779,26	20,00
-8,16	10,72	23.499,45	20,00	-0,38	4,71	23.799,26	20,00
-6,18	10,32	23.519,45	20,00	0,32	7,31	23.819,26	20,00

Ante esa pendiente tan acusada redáctase un reformado para as cimentacións que se aproba o 6 de maio de 1907. Dentro dos cambios que se fan destacan os seguintes:

- **Estribo esquerdo (zona de Pontedeume):** apenas mudas vencelladas a dimensionamentos menores (por exemplo pásase dunha zapata de 0,10 m de altura a unha de 0,50 m). Ademais calcúlase unha maior profundidade para a zapata do estribo e dos muros de acompañamento.
- **Estribo dereito (zona de Cabanas):** o erro na sondaxe fai que sexa preciso pasar dunha profundidade de -18,50 m a unha de -20,20 m.
- **Pía 1ª (zona de Pontedeume):** a pía que máis problemas presentou por mor da pendente que tiña a rocha nesta beira. Houbo que facer un noiro sobre a localización da zapata para que o caixón de ar comprimido puidera asentarse correctamente durante as operacións de fincado. Ademais houbo de se construír un espigón para levar o cachote, as pedras e a terra a ese lugar. A profundidade final foi de -12,64 m no canto dos -12,00 m iniciais.

TÁBOA 9: DATOS TIRADOS DAS DERRADEIRAS SONDEXES REALIZADAS NO PIAR 1º

Sondaxe	Prof. area	Prof. rocha	Sondaxe	Prof. area	Prof. rocha	Sondaxe	Prof. area	Prof. rocha
I	- 8,00	- 8,73	IV	- 8,67	- 9,75	VII	- 9,00	- 10,78
II	- 8,30	- 9,00	V	- 8,95	- 10,12	VIII	- 9,77	- 11,83
III	- 8,75	- 10,25	VI	- 8,35	- 10,52	IX	- 10,20	- 12,10

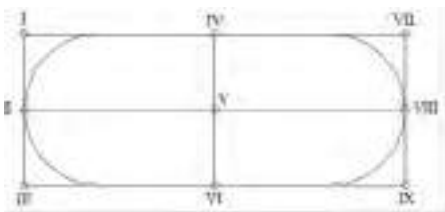

Figura 2: Localización das derradeiras sondaxes realizadas no piar 1º

Na figura 2 amósanse as localizacións das sondaxes finais sobre unha planta desta pía coas profundidades ás que se atoparon a area (ou area e lama nalgúns casos) e a rocha (tomando coma cota 0,00 a preamar equinoccial):

O fondo era bastante irregular, con desniveis e diferentes potencias de area, tal e como se pode ver na figura 3.

- **Pía 2ª (zona de Cabanas):** Houbo de chegarse á cota de -19,15 m no canto de -18,00 m que indicaba o proxecto orixinal.
- **Treitos metálicos:** Non se tiña proxectado piso para esta ponte nin ménsulas entre os treitos onde se apoian as travesas da vía. Finalmente, o piso executouse mediante pranchas estriadas de aceiro sobre travesas. En todo caso para atopar máis información referida aos treitos metálicos pode ser útil o traballo publicado no Caderno número 10 do *Ateneo Eumés 'Fernán Martís'* do ano 2013º.

A continuación inclúense algunhas informacións no tocante ao espigón de Suasbarras e ás obras a el vencelladas. Tamén engádense informacións relacionadas cos caixóns de ar comprimido e no tocante ás probas ás que foron sometidas as pontes.

3. ESPIGÓN DE SUBARRAS

No artigo do número anterior de *Cátedra* faise mención deste espigón (páxina 67). Novas pescudas indican sen ningún xénero de dúbidas que o lugar se corresponde coa zona de Sopazos inmediatamente baixo a estación do tren¹⁰, tal e como se adiantaba. Localizábase exactamente na zona que ten un muro de entre 2,00 m e 12,50 m de altura que sostén parte do noiro sobre o que está instalada a estación. Cómpre salientar que se ben a estación do tren está situada nun espazo onde foi preciso facer un gran desmonte de preto de 51.000 m³ (dirección Centroña) tamén presentou un terraplén duns 7.600 m³ (dirección ponte de ferro)¹¹. O muro de Suasbarras sustiña este noiro. Neste lugar existía antes das obras un pequeno regato chamado Suasbarras que foi quen dou nome tanto ao muro como á zona da praia de Sopazos na que desaugaba.

Os Sres Ramón Infante e Víctor Garabana, da *Asociación Cultural Ardóbriga*, sosteñen que o nome de Suasbarras pode provir máis da acepción de ‘barra’ agrícola (como “*ar-mazón de paus, que se fai nas viñas, que é propiamente o emparrado*”)¹², que da acepción náutica de banco de area (como se comentaba no anterior artigo e se descoñecía o dato do regato); se ben poderíase dar a coincidencia de ambas nese lugar. Ademais teñen localizados e documentado cando menos 3 microtopónimos na zona denominados Barra da Porta, Costa das Barras e Viña da Barra, tirados do amillaramento da parroquia de Centroña do ano 1947.

Figura 6¹³: Localización (con liña branca) da base do muro de Suasbarras na praia de Sopazos

10. O plano máis clarificador corresponde á folia 14ª da 2ª sección do treito Betanzos-Ferrol, adicado a Muros, do documento: Presupuesto reformado de las obras de explanación y fábrica (Documento N° 2 – Planos), Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas. AXA (Arquivo Xeral da Administración), e indica claramente que Suasbarras era o (micro)topónimo desa zona.

11. As obras estimaban que a estación de Pontedeume comezaba uns poucos metros antes da división en dúas vías para as plataformas até pouco antes do paso superior entre o edificio da estación e a ponte de ferro.

12. <http://sli.uvigo.es>.

13. Tirada ca campaña de voos oblicuos de 2009 empregadas para o Plan de Ordenación do Litoral de Galiza da Xunta de Galiza. <http://www.xunta.es/litoral/web/index.php/descargables>.

Na imaxe 6 obsérvase a localización do muro e da zona máis probábel do espigón. O muro existe actualmente e o espigón saíría cara o mar 78 m en dirección descoñecida (posibelmente enxergado ou perpendicular á costa na zona máis a esquerda da sinalización do muro na fotografía).

Lémbrase que o espigón era preciso para trasladar terra dende os cabaleiros (acumulacións de terra) que existían na estación (entre outras terras estarían as sobrantes do propio desmonte da estación que non se empregaron en facer o noiro ou outras obras auxiliares na parte máis próxima da liña). Baixando as terras dende a explanación da estación cara ao espigón, eran trasladados á zona da pía 1ª para crear un noiro na localización da mesma que se empregaría de soporte horizontal para o caixón de ar comprimido. O espigón estaría formado de cachotaría en seco e recheo de terras cunha lonxitude de 78 metros. No documento que determina o prezo do espigón¹⁴ indícase que *“Para a valoración da cachotaría en seco supúxose que a contrata pode aproveitar logo os materiais e se descontaron pesetas como valor de arranque en rocha dura, do prezo de 8 pesetas que marca o orzamento para esta unidade”* aínda que nos orzamentos da liquidación final non aparece descontado material ningún neste eido, no orzamento do espigón rebáixase o prezo de arranque en rocha dura de 8 pesetas a 0,50 pesetas.

Estimáronse 90 días para a construción do espigón dos que 6 deles serían para a colocación da vía para o traslado mediante 4 vagonetas da terra dende os amoreamentos das mesmas até as barcazas. O material móbil e a vía se amortizaríanse en 5 anos, polo que se calculou unha depreciación de 0,89 pesetas ao día. Ademais *“(…) como as mareas bañan o espigón foi preciso suxeitar a vía con cemento”*.

Deseguido amósase unha descomposición do orzamento que se fixo para o espigón.

TÁBOA 10: ORZAMENTO DO ESPIGÓN DE SUASBARRAS

Espigón	Material						
	Cachotaría en seco	247,392	M ³	6,00	Pts.	1.484,36	Pts.
	Escavación terra dura	102,000	M ³	0,50	Pts.	51,00	Pts.
	Noiro de recheo	102,000	M ³	0,62	Pts.	63,24	Pts.
	Vía e material móbil para transporte de terras						
	Vagonetas	4	UD	300	Pts.	1.200,00	Pts.
	Vía	85	M	5,00	Pts.	425,00	Pts.
	Amortización de vía e do material móbil						
	Días	90	D	0,89	Pts.	80,10	Pts.
	Suxeición e arranque de vía						
	2 Obreiros	6	UD	2,00	Pts.	24,00	Pts.
	2 Obreiros	6	UD	2,50	Pts.	30,00	Pts.
	Barricas de cemento	5	UD	5,20	Pts.	26,00	Pts.
	2 Obreiros	3	UD	2,00	Pts.	12,00	Pts.
	2 Obreiros	3	UD	2,50	Pts.	15,00	Pts.
							3.410,70

14. Acta de prezos contraditorios para a cimentación do piar 1º (20 de xullo de 1906). Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1ª División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1906. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

Nos datos da liquidación das pontes metálicas indicábase que o volume da cachotaría en seco do espigón é de 233,365 m³ e o do noiro de recheo de 100,656 m³. Os volumes son practicamente idénticos, e o aforro entre o estimado e o que se liquida sería de 85 pesetas. Neste mesmo apartado do espigón inclúese o noiro sobre o que se asentaría o caixón, estando o dito noiro composto dun recheo de terras e dunha coeira de protección (páxina 74 do anterior artigo en Cátedra). Os volumes que se liquidan son 1.296,50 m³ de coeira e 2.496,00 m³ de recheo de terras.

Na figura 7 amósase unha recreación obtida a partir dos datos da liquidación das pontes metálicas.

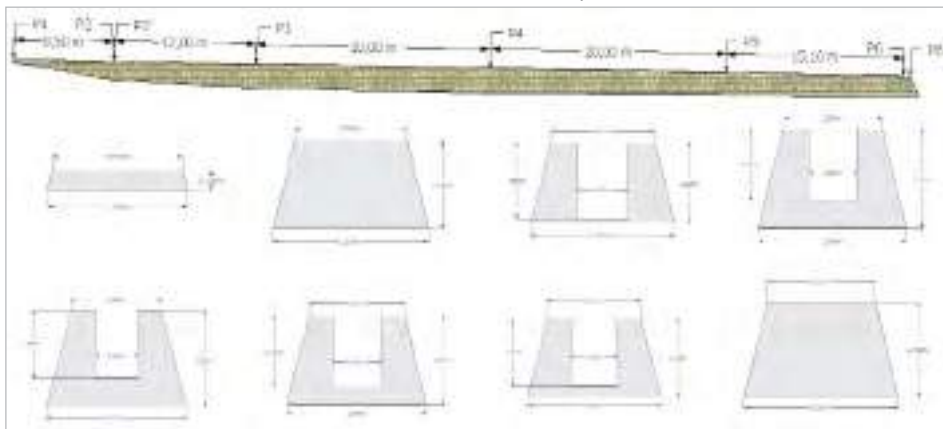
O espigón tiña unha canle interior de 1,50x1,00 m con paredes verticais (que comezaba a 8,50 m do inicio do espigón (perfil P2) e remataba a 1,00 m do final (perfil 6)). A sección do espigón tiña na parte superior 2,00 m de ancho e na parte inferior ía dende 2,15 m no inicio até 3,08 na súa parte de maior profundidade (2,15 m) a 40,50 m do comezo. O espigón tiña unha pendente dun 2% para facilitar a baixada das vagonetas cargadas de material.

A figura 8 da conta do perfil lonxitudinal do espigón e de varios perfís transversais.

Figura 7: Recreación do espigón de Suasbarras.

Figura 8: Perfil lonxitudinal do espigón e as correspondentes seccións (P1 a P6')

Na páxina 74 do anterior número de *Cátedra* dáse conta das viaxes que se fixeron cada mes dende o espigón até o noiro do piar 1º. A seguinte listaxe (táboas de 11 a 13) completa e complementa esa información, engadindo as viaxes por día, mes a mes. Deste xeito vemos que os domingos foron respectados agás ao final da obra, posibelmente por vérense os prazos comprometidos. En cor escura aparecen as lanchas de terra e en cor

clara as lanchas de pedra. Obsérvanse as viaxes por día e por mes e as cantidades depositadas de cada material, así como o patrón de cada barcaza. Na figura 8 vemos que se comezou a finais de febreiro e que se continuou a comezos de marzo, para posteriormente existir un parón de 21 días e retomar os traballos cun importante pulo até xullo. Houbo dous paros importantes posibelmente polo mal tempo. Conforme avanza o tempo o número de viaxes aumenta.

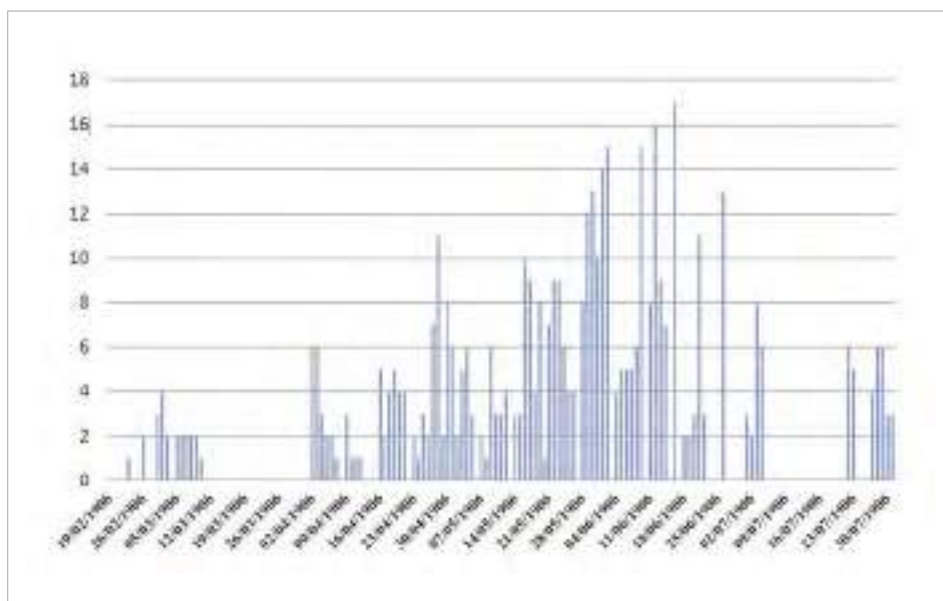

Figura 8: Número de viaxes por día, tanto de terra como de coeira

TÁBOA 12: MESES DE MAIO E XUÑO DE CARRETAXE DE PEDRA COIEIRA E TERRA CARA AO NOIRO DO PIAR 1

[illegible]

Lanchas de pedra e escombro	Mes de xuño de 1906																								Nº Lanch. pedra	Nº Lanch. escom.	Cabida				Total		
																											Ped	Esc	Ped	Esc			
	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	M³			M³	M³	M³				
Antonio Pérez	2		1	1	1	1	1													1	1	1						11		19	8		152
Antonio Pérez		2					2	2	2	2		3								2			4							8	7,5	60	
Antonio Pérez	4	4																															
Ramón Piñeiro	2		1	1	1	1	1													1	1	1						11		22	9	99	
Ramón Piñeiro								2		4		3	6							3			4									198	
Juan Nodal del Río	2		1	1	1	1	1													1	1							10		9		90	
Miguel Piñeiro			1	1	1	1	1															1						7		7,5	52,5		
Miguel Piñeiro	2	4					1	2	2	3	3		4																	21		7,5	157,5
Antonio Vázquez	2	1		1	1	1	1													1	1	1						10		7,5	75		
Antonio Vázquez		1					2	2	3	2		4								2			4							20	7,5		150
Bernardo Nodar		3					2	2	4	2	4									1	2		1							21	5		105
TOTAL POR DÍA	14	15	0	4	5	5	5	6	15	0	8	16	9	7	0	17	0	2	2	3	11	3	0	0	13	0	0	0	49	111			404,5822,5

TÁBOA 13: MES DE XULLO DE CARRETAXE DE PEDRA COIEIRA E TERRA CARA AO NOIRO DO PIAR 1

Lanchas de pedra e escombro	Mes de xullo de 1906																																Nº Lanch. pedra	Nº Lanch. escom.	Cabida		Total	
	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D	L	M	Ped			Esc			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	M³			M³	M³	M³	
Ramón Piñeiro			2	1													2	1														13			9		117	
Bernardo Nodar			2	2													2	1														7			5		35	
Antonio Pérez	3	2																														5			8		40	
Antonio Pérez			2	1															1														12			8		96
Antonio Vázquez			2	2													2	2															15			7,5		112,5
TOTAL POR DÍA	3	2	8	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	4	6	3	3	5	47			40		360,5

4. CAIXÓNS DE AR COMPRIMIDO

Como xa se viu no número anterior (páxina 53 e seguintes) o sistema de ar comprimido consta dun caixón de aceiro reforzado convenientemente máis unha cheminea pola cal se accede ao lugar de traballo e inxecta ar a presión co fin de expulsar a auga do caixón e manter o seu interior seco e en condicións axeitadas para realizar as tarefas de escavación. No caso da ponte de ferro empregáronse 3 caixóns: un para o estribo dereito (o de Cabanas) e un diferente para cadanseu piar. O documento de liquidación das pontes metálicas indica as dimensións dos caixóns e outros datos de interese¹⁵:

TÁBOA 14: MEDIDAS DOS CAIXÓNS DE AR COMPRIMIDO

	Longo	Ancho	Radio	Altura	Peso ¹⁶	Profundidade
Estribo dereito	7,830 m	4,030 m	1,00 m	2,510 m	27.507 kg	20,20 m
Piar 1°	11,328 m	4,528 m	2,250 m	2,510 m	27.542 kg	12,640 m
Piar 2°	11,230 m	4,030 m	2,250 m	2,510 m	30.331 kg	19,150 m

A diferenza de peso entre caixóns resulta do engado de elementos de reforzo para aturar a profundidade á que chegaron os caixóns, de xeito que se ben os caixóns dos piares son moi semellantes, a profundidade non o é. O mesmo acontece co caixón do estribo dereito, de menor tamaño que os outros dous, pero que acadou unha maior profundidade. Para aturar a presión do ar que se insuflaba, foi preciso engadir na parte superior unha serie de pesos mortos conforme se ía baixando cota. Nos gráficos 1 a 3 vese o peso que se ía engadindo na parte superior co fin de manter o caixón nunha posición segura.

No debuxo seguinte vense os tres caixóns para poder comparar as dimensións.

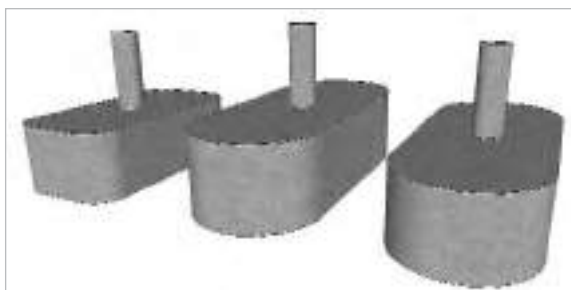

Figura 9: Imaxe dos tres caixóns: estribo dereito (esq), piar 1° (centro) e piar 2° (der)

Cada vez que o caixón baixaba, cubríase o perímetro con pranchas de 3 mm de espesor de xeito que o burato quedara en seco por riba do caixón. Desa maneira podíanse ir engadindo os pesos mortos por riba do teito do caixón. Unha vez o caixón acadaba a cota final era enchido de formigón, así

15. Na páxina 55 do anterior artigo dise que o radio dos caixóns empregados nos piares era dun metro. En realidade eran de 2,250 m. Este erro pódese detectar facilmente vendo o debuxo desa mesma páxina (Figura 9) e comparando os mesmos. Esta errata pasou inadvertida nas revisións do artigo, polo que pido desculpas pola mesma.

16. Datos de 1905 incluídos na liquidación de 1914.

como tamén a cheminea. O burato sobre o caixón era cuberto con cachotaría até o baseamento (aproximadamente no nivel da baixamar) e a partir de aí formábase o piar propiamente dito. Así pois, na parte inferior e no interior dos piares e do estribo dereito, existen hoxe en día os caixóns e as chemineas respectivamente recheos de formigón que se empregaron para a súa execución.

Nas figuras 10 e 11 vese como foi o proceso de escavación e creación de cimentación e piares (para poder comparar o tamaño inclúese a imaxe dunha persoa no interior do caixón).

- Enriba do terreo natural instálase o caixón. No caso do piar 1º foi preciso facer o noiro coas terras traídas dende o espigón de Suasbarras para poder ter un substrato horizontal e facilitar as tarefas de escavación.
- Insuflando ar comprimido pola cheminea vaise escavando. Mediante pranchas de 3 mm de espesor arredor do burato créase un espazo seco.
- Ao chegar á cota axeitada, os operarios abandonan o caixón e este e mais a cheminea son enchidos de formigón. O oco do burato complétase con cachotaría.

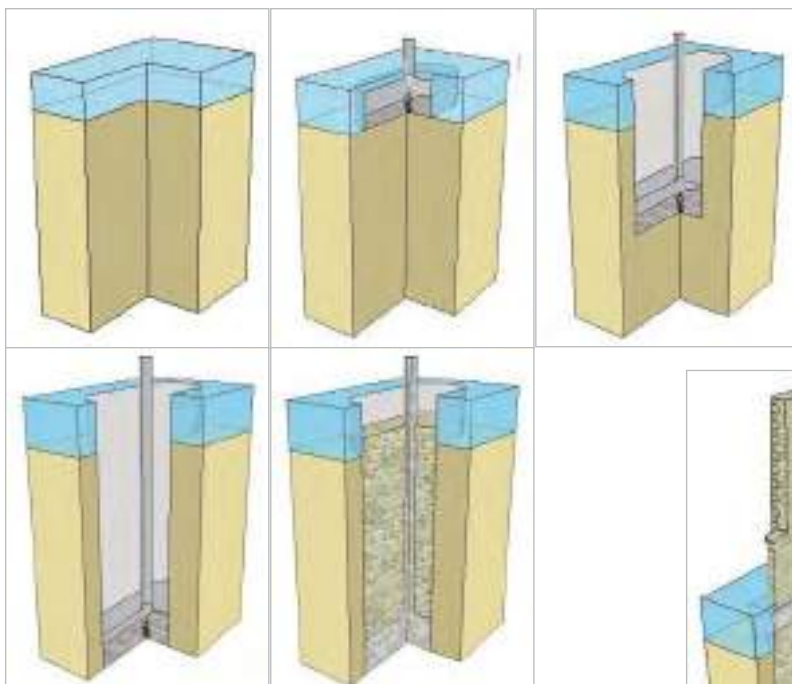

Figura 10:
Proceso de escavación e creación de cimentación
dun piar

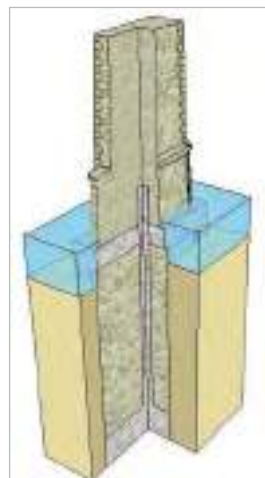

Figura 11: Estado final dunha pía
co caixón e cheminea no interior

- Finalmente, créase o baseamento do piar e sobre el o propio piar. Embebido no mesmo queda a cheminea macizada con formigón e creando un todo co caixón e coa cachotaría.

Tanto nas sondaxes como durante os traballos dentro dos caixóns foise levando conta do material extraído e a súa profundidade, dando uns datos de interese como os que seguen:

TÁBOA 15: MATERIAIS ATOPADOS DURANTE A ESCAVACIÓN DO CIMENTO PARA O ESTRIBO DEREITO

Nº	Profundidade	Material
1	De 0,00 m a -4,20 m	Area moi fina
2	De -4,20 m a -6,00 m	Area fina con substancias orgánicas descompostas
3	De -6,00 m a -6,80 m	Area algo grosa
4	De -6,80 m a -7,80 m	Area, lama e cunchas de ostra
5	De -7,80 m a -12,00 m	Algo de area, lama arxilosa e cunchas de ostra
6	De -12,00 m a -12,30 m	Lama arxilosa
7	De -12,30 m a -15,00 m	Lama arxilosa cun pouco de area e cunchas de ostra
8	De -15,00 m a -16,80 m	Area cun pouco de lama
9	De -16,80 m a -19,70 m	Area fina con substancias orgánicas descompostas
10	De -19,70 m a -20,20 m	Area compacta

TÁBOA 16: MATERIAIS ATOPADOS DURANTE A ESCAVACIÓN DO CIMENTO PARA O PIAR 1º

Nº	Profundidade	Material
1	De -3,00 m a -8,30 m	Noiro artificial ¹⁷
2	De -8,30 m a -9,00 m	Area
3	De -9,00 m a -12,64 m	Rocha dura

TÁBOA 17: MATERIAIS ATOPADOS DURANTE A ESCAVACIÓN DO CIMENTO PARA O PIAR 2º

Nº	Profundidade	Material
1	De -3,70 m a -4,50 m	Area fina
2	De -4,50 m a -7,20 m	Area fina e cunchas de ostra
3	De -7,20 m a -9,50 m	Area, lama arxilosa e cunchas de ostra
4	De -9,50 m a -10,80 m	Lama arxilosa con pouca area e cunchas
5	De -10,80 m a -14,80 m	Lama arxilosa con substancias orgánicas descompostas
6	De -14,80 m a -15,80 m	Lama arxilosa con areas e cunchas
7	De -15,80 m a -17,80 m	Area con algo de lama e algunhas cunchas
8	De -17,80 m a -18,60 m	Area con algunhas cunchas
9	De -18,60 m a -19,15 m	Area compacta

17. Este noiro é o correspondente á carretaxe de terras dende o espigón de Suasbarras, necesario para poder asentar o caixón de xeito horizontal, por mor da elevada pendente do fondo mariño nesa localización.

Nos seguintes debuxos esquemáticos aparecen uns cortes ideais de cada unha das 3 escavacións. A numeración da dereita correspóndese co material e co número das táboas 15 a 17, en función de cada un dos elementos (estribo dereito, piar 1º e piar 2º).

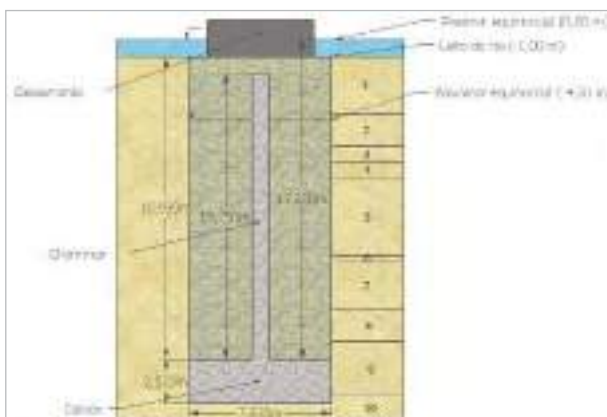

Figura 12: Esquema da escavación do estribo dereito

Figura 13: Esquema da escavación do piar

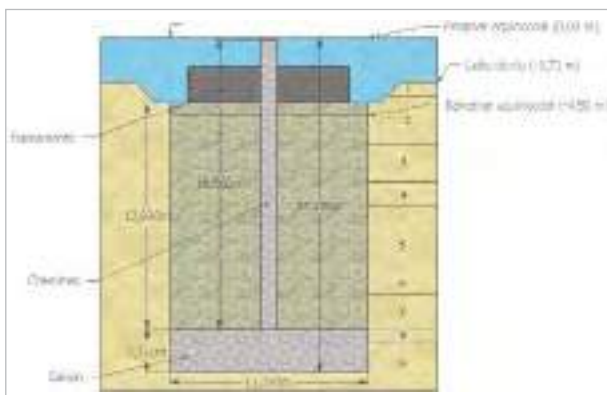

Figura 14: Esquema da escavación do piar 2º

Nos gráficos seguintes verase o traballo diario (no eixo horizontal vense os días que duraron as operacións) dende o comezo das escavacións até a chegada á cota final (grella vertical da esquerda) comparada cos pesos mortos que se lle ían engadindo ao caixón para contrarrestar a presión do ar comprimido (grella vertical da dereita).

No gráfico 1 amósase o estribo dereito, onde as obras duraron 61 días. Compróbase que a escavación en areas é moi doada e báixase bastante cota en cada operación¹⁸. Así e todo neste caso vese que as operacións foron moito máis constantes e acádase a maior profundidade en menor tempo. Pode ser rechamante que se comece en cota positiva, pero hai que se decatarse que o estribo se atopaba en zona areosa por riba da preamar (figura 17, na páxina 61 do anterior número de *Cátedra*), polo que a situación inicial do caixón foi en seco e totalmente fora da auga.

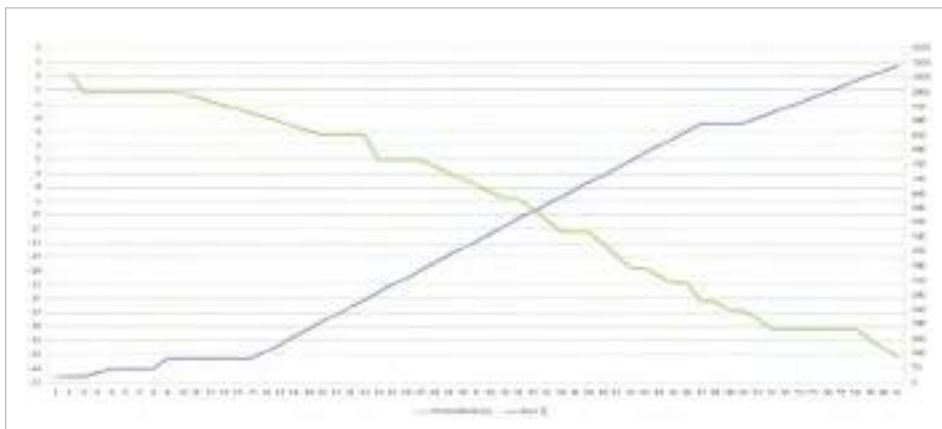

Gráfico 1: Diagrama de baixada e peso do caixón no estribo dereito

No gráfico 2 vese a baixada do caixón do piar 1º día a día (dende -3,00 m que era a localización do fondo mariño nese intre) até os 12,64 m. Estas operacións levaron 79 días, dende o 25 de agosto de 1906 ao 9 de novembro de 1906. O peso comeza en 27.542 kg que é o peso do caixón e conforme se vai perdendo cota aumenta. O 15 de setembro chégase a un peso de 720 toneladas que se mantén 38 días e finalmente chega a 737 toneladas o 23 de outubro de 1906. A baixada é importante durante os primeiros días até que se chega á rocha dura (profundidade de -9,00 m)¹⁹ onde se observa unha liña de baixada moito máis tendida por mor da dificultade do proceso. É tamén neste intre cando se acadou o peso máximo xa que logo as filtracións de auga non deberan de ser importantes grazas á propia rocha.

18. Ver táboa 15.

19. Ver táboa 16.

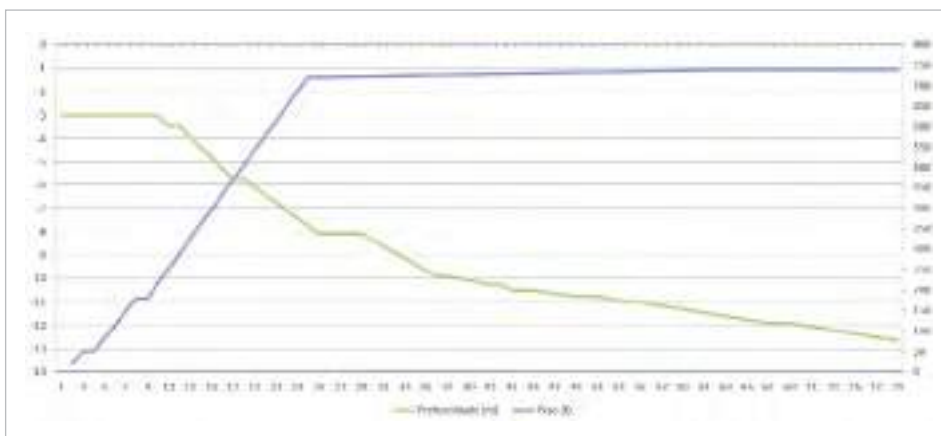

Gráfico 2: Diagrama de baixada e peso do caixón no piar 1º

No caso do piar 2º, gráfico 3, as obras de baixada do caixón até o lugar definitivo duraron 95 días, dende o 15 de setembro de 1905 até o 18 de decembro de 1906. Vese que o peso morto vai dende o 30.331 kg que é o peso do caixón até 1.230 toneladas (acadado o 11 de novembro e mantido ata o final do proceso). Tamén se observa que houbo un período longo sen ningún tipo de operación o que pode implicar unha época de mal tempo. Tamén se pode deducir que a baixa en terreos arxilosos foi máis traballosa que noutro ripio de terreo²⁰.

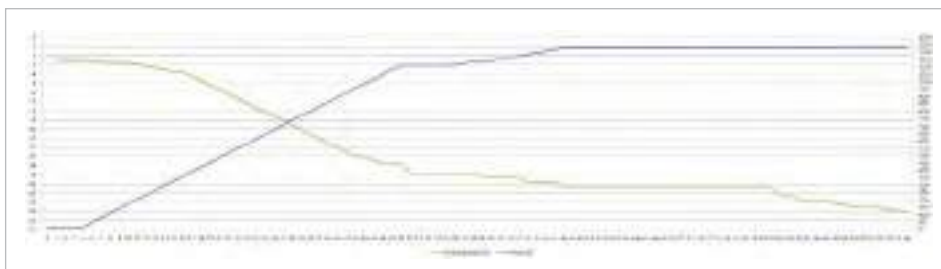

Gráfico 3: Diagrama de baixada e peso do caixón no piar 2º

Por outra banda, na táboa 11 pódese ver a descomposición de cada elemento do caixón do piar 1º e os seus pesos. Os outros dous caixón descomporíanse do mesmo xeito, mudando apenas nalgunhas lonxitudes e pesos²¹. Inclúese nesta descomposición as pranchas de 3 mm que se irían colocando na parte superior conforme o caixón fose baixando.

20. Ver táboa 17.

21. Puentes metálicos. Datos para la liquidación. Ferrocarril de Betanzos a Ferrol. 1a División de Ferrocarriles. Obras Publicas, 1914. AXA (Arquivo Xeral da Administración).

TÁBOA 18: DESCOMPOSICIÓN E PESO TOTAL DO CAIXÓN DO PIAR 1º

Lugar	Denominación	Lonx.	Medidas	Peso/Lonx	Peso total	Unidades	Peso final	Peso total	Ud	Peso
Paredes	Anel cortante	27,74	200x14	21,90	607,51	1,00	607,51	7.245,32	1,00	7.245,32
	Unións	2,56	200x14	21,90	56,06	1,00	56,06			
	Ángulo intermedio	27,74	80x60/8	8,30	230,24	1,00	230,24			
	Ángulo inferior	27,74	100x100/13	19,00	527,06	1,00	527,06			
	Unións	3,20	19x90/12	15,70	50,24	1,00	50,24			
	Unións	3,20	100x100/13	7,80	24,96	1,00	24,96			
	Ángulo superior	27,74	70x70/9	9,20	255,21	1,00	255,21			
	Unións	2,40	60x60/9	7,80	18,72	1,00	18,72			
	Pranchas verticais	3,00	1.000x6	46,80	140,40	2,00	280,80			
	Pranchas verticais	3,00	967x6	45,26	135,78	12,00	1.629,36			
	Pranchas verticais	3,00	1.178x6	55,13	165,39	12,00	1.984,68			
	Cubrexuntas verticais	2,80	150x6	7,01	19,63	26,00	510,33			
	Implementos de ángulo	0,85	60x6	4,23	3,60	2,00	7,19			
	Implementos de ángulo	0,82	60x6	4,23	3,47	14,00	48,56			
	Implementos de ángulo	1,03	60x6	4,23	4,36	12,00	52,28			
Cartela	Porlóns		20			7.400,00	962,00	6.858,10	1,00	6.858,10
	Montantas verticais	2,40	70x70/9	9,20	22,08	52,00	1.148,16			
	Brazo horizontal	0,95	70x70/9	9,20	8,74	52,00	454,48			
	Brazo intermedio	0,40	70x70/9	9,20	3,68	52,00	191,36			
	Lado oblicuo	2,50	80x80/10	11,70	29,25	52,00	1.521,00			
	Alma vertical	2,40	250x8	15,61	37,46	26,00	974,06			
	Implemento superior	0,37	250x8	15,61	5,78	26,00	150,17			
	Implemento intermedio	0,30	250x8	15,61	4,68	26,00	121,76			
	Silletas ángulos	0,60	120x80/11	16,20	9,72	52,00	505,44			
	Silletas ángulos	0,50	120x80/11	16,20	8,10	52,00	421,20			
	Silletas planos	0,60	500x10	38,90	23,34	26,00	606,84			
	Silletas planos	0,50	400x10	31,20	15,60	26,00	405,60			
Ceo	1600 porlóns + 200 parafusos		20				358,00	2.492,10	1,00	2.492,10
	Pranchas horizontais	1,83	1.000x5	39,00	71,37	2,00	142,74			
	Pranchas horizontais	4,49	967x5	37,71	169,32	6,00	1.015,91			
	Pranchas horizontais	4,49	750x5	29,25	131,33	2,00	262,67			
	Pranchas horizontais	4,20	750x5	29,25	122,85	2,00	245,70			
	Pranchas horizontais	3,30	750x5	29,25	96,53	2,00	193,05			
	Cubrexuntas	2,60	170x5	6,65	17,29	8,00	138,32			
	Cubrexuntas	4,30	170x5	6,65	28,60	2,00	57,19			
	Cubrexuntas	3,50	170x5	6,65	23,28	2,00	46,55			
	Porlóns		20		0,13	3.000,00	390,00			
Viguetas longas	Alma vertical	4,49	400x8	24,96	112,07	1,00	112,07	352,75	10,00	3.527,50
	Ángulo horizontais	4,49	80x80x/9	10,60	47,59	4,00	190,38			
	Ángulos extremos	0,39	80x80x/9	10,60	4,13	4,00	16,54			
	Porlóns		20		0,13	260,00	33,80			
Viguetas de cheminea	Alma vertical	0,97	400x8	24,96	24,21	1,00	24,21	88,93	1,00	177,86
	Ángulos horizontais	0,83	80x80x/9	10,60	8,80	4,00	35,18			
	Ángulos extremos	0,39	80x80x/9	10,60	4,13	4,00	16,54			
	Porlóns		20		0,13	100,00	13,00			

Continúa na páxina seguinte >>

Lugar	Denominación	Lonx.	Medidas	Peso/Lonx	Peso total	Unidades	Peso final	Peso total	Ud	Peso
Viguetas extremas	Alma vertical	3,30	250x8	15,61	51,51	1,00	51,51	170,63	2,00	341,26
	Ángulo horizontais	3,30	80x80x/9	10,60	34,98	2,00	69,96			
	Ángulos extremos	0,24	80x80x/9	10,60	2,54	4,00	10,18			
	Porlóns		20		0,13	300,00	39,00			
Envolvente	Planchas	28,58	5.300x3	124,02	3.544,49	1,00	3.544,49	4.121,81	1,00	4.121,81
	Ángulos reforzo	27,74	80x60/8	8,30	230,24	1,00	230,24			
	Unións	2,40	70x70/9	9,20	22,08	1,00	22,08			
	Porlóns		20		0,13	2.500,00	325,00			
Cheminea	Prancha vertical	10,00	3.200x8	199,68	1.999,80	1,00	1.999,80	3.031,41	1,00	3.034,41
	Pranchas verticais da base	1,17	1.170x10	91,26	106,77	1,00	106,77			
	Ángulos de unión	3,58	60x60/8	7,00	25,06	14,00	350,84			
	Prolóns		20		0,13	3.000,00	390,00			
	Comporta				190,00	1,00	190,00			

Nas seguintes figuras obsérvanse os planos do caixón do piar 1º. Amósase un corte seccional para poder ver a configuración interna do mesmo. A altura de 2,51 m sería até a que percorre o brazo enxergado. Podémosnos decatar de que o espazo de traballo era en extremo complexo, especialmente nas zonas laterais. A escavación tiña que facerse en toda a base do caixón para que este puidese desprazarse verticalmente. A figura 15 tenta amosar como sería o espazo interior.

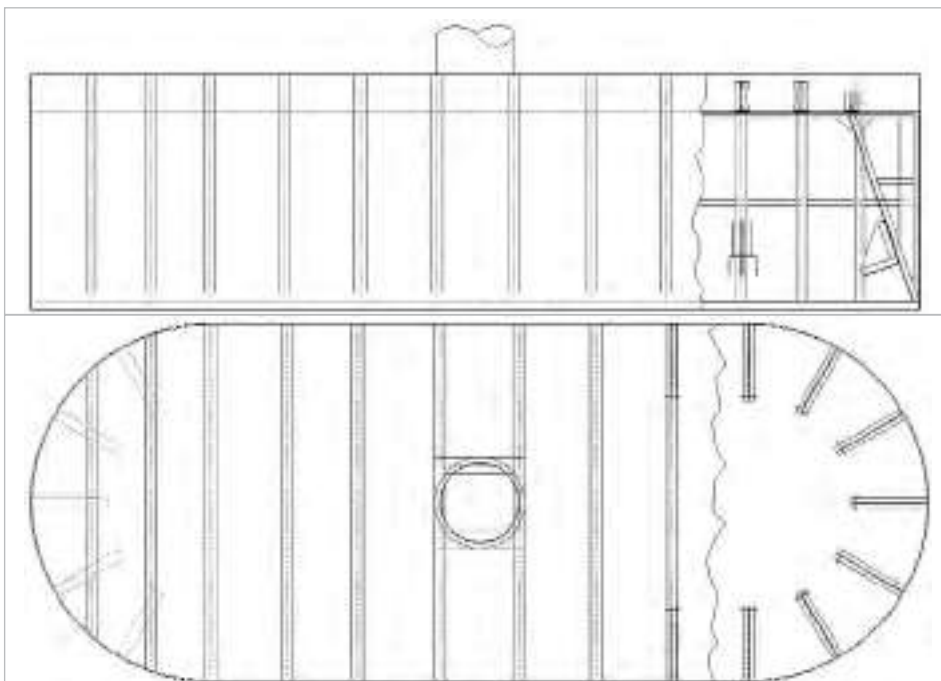

Figura 14: Perfil lateral e planta do caixón do piar 1º

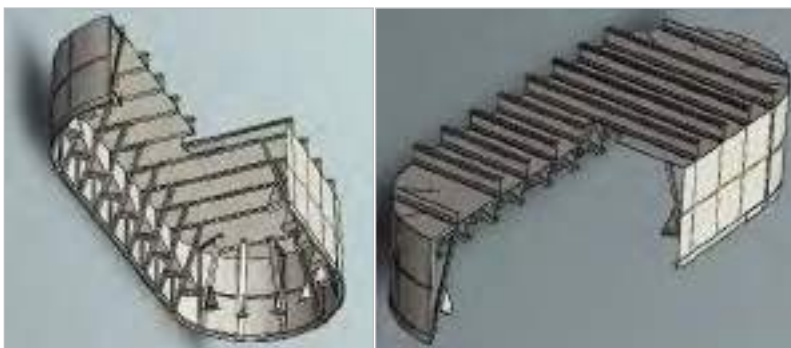

Figura 15: Vista inferior e superior do caixón con corte nun cuarto

5. PROBAS NOS TREITOS METÁLICOS

En reunión acontecida os días 30 de novembro de 1910 e 1 de decembro de 1910, D. Manuel García Briz y Molano, Enxeñeiro de Camiños, Canles e Portos da 1ª División Técnica e Administrativa de Ferrocarrís e D. Marcelino Fábregas, Enxeñeiro da *Sociedad Material para Ferrocarriles y Construcciones*, en representación desta, procederon ás probas dos tramos metálicos.

A proba consistiu en situar nos treitos dúas locomotoras de 50,73 toneladas mais catro ou oito vagóns de 29,90 toneladas en carga (catro para os treitos laterais e oito para o central, pois eran os precisos para cubrir todo o tramo). No paso do Areal empregouse unicamente unha locomotora.

Calculáronse os momentos flectores colocando o material de xeito simétrico e para o esforzo cortante e as probas dinámicas coas locomotoras en cabeza. A distribución de cargas en eixos de locomotoras e vagóns, así como o número e separación deses eixos, son os que se poden ver nas figuras 18 e 19.

Para a medición dos esforzos empregáronse aparellos Manet previamente comprobados e colocados segundo as figuras 16 e 17. O número de aparellos foi de 34 para o treito central, 32 para os laterais e 4 para o paso do Areal.

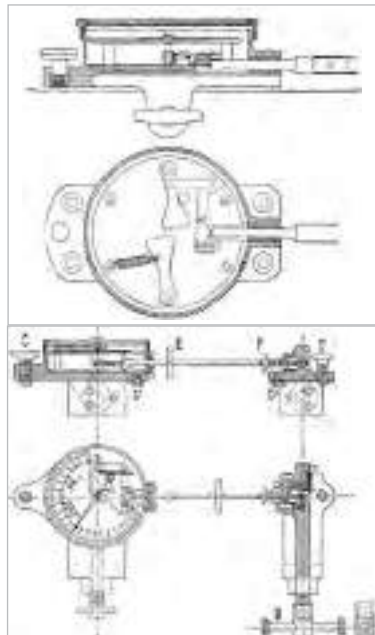

Figura 15: Aparellos Manet (nestes casos Manet-Rabut²²)

22. Debuxos tirados de: Lüger: *Lexikon der gesamten Technik*. Editado por Otto Lüger. 2ª edición de 1904-1920. Dominio público.

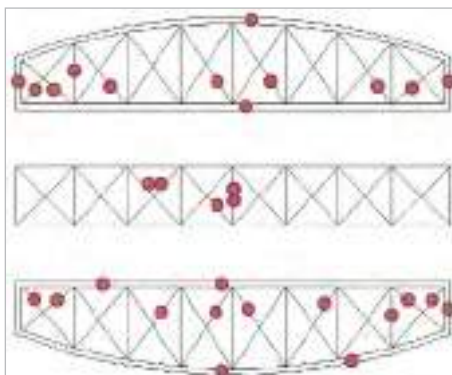

Figura 16: Localización dos aparellos Manet nos treitos laterais

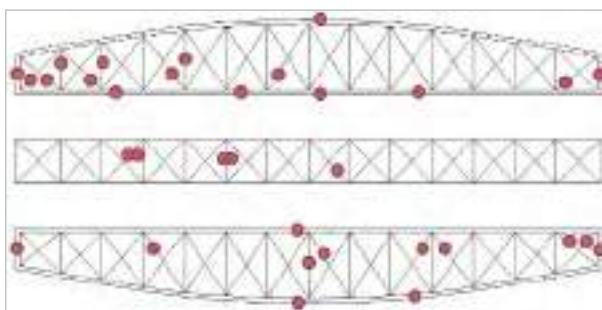

Figura 17: Localización dos aparellos Manet no treito central

Neste debuxos, a dirección Ferrol atoparíase á esquerda e a dirección Betanzos á dereita.

A operación de proba seguiu o establecido pola RO de 25 de maio de 1902 da Instrución para a redacción de proxectos de pontes metálicas²³. Deste xeito:

“(...) tendo presentes as prescricións do seu artigo 19 relativas ao xeito de realizar as probas de pontes metálicas para ferrocarrís, colocouse o primeiro tren de xeito simétrico que indica o seu parágrafo 1º, procedéndose despois a cargar o treito en tres posicións como indica o parágrafo 5º, cubrindo toda a luz, cubrindo a metade da luz e nunha posición intermedia, pondo acorde co parágrafo 1º nestas posicións as locomotoras en cabeza e antes de pasar o tren de cada unha destas posicións á seguinte fíxoselle saír da ponte, para corrixir os Manets, e colocado neles permaneceu una media hora, procedéndose a ler os aparellos”.

23. Instrucción para la redacción de proyectos de puentes metálicos. Revista de Obras Públicas, Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas, tomo I, 50, pp.201-220, 1902.

Posteriormente fíxose a proba dinámica, pasando o tren coas locomotoras en cabeza a 42 km. por hora nos treitos laterais e a 43 km. por hora no central e a 41 no treito do Areal.

Por mor da pequena luz do treito do paso do Areal, só se fixeron dúas probas: unha estática e outra dinámica.

Na figura 18 amósase a distribución de cargas que se tiveron en conta en función do articulado da Instrución para a redacción de proxectos de pontes metálicas.

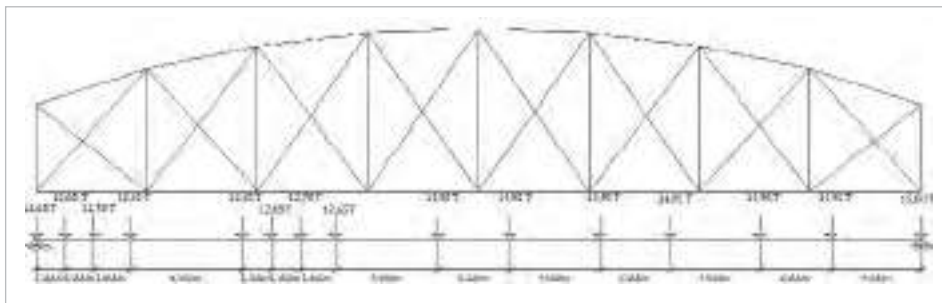

Figura 18: Cargas das probas no treito lateral

Neste caso empregáronse 2 locomotoras de 50,73 toneladas de 4 eixos ($50,73 / 4 = 12,68$ T (empregouse no diagrama 12,65 T)) separados 1,30 m, 1,30 m e 1,60 m. A distancia entre eixos consecutivos de locomotoras era de 5,00 m. e entre o da segunda locomotora e o primeiro vagón 4,59 m. Os catro vagóns cargados de 29,90 toneladas e dous eixos ($29,90 / 2 = 14,95$ T (empregouse no diagrama 14,75 T)) separados 3,20 m. A distancia entre eixos consecutivos de vagóns era de 4,00 m. No caso do treito central, empregáronse as 2 locomotoras anteriores e oito vagóns no canto de catro, como se pode ver na imaxe 19.

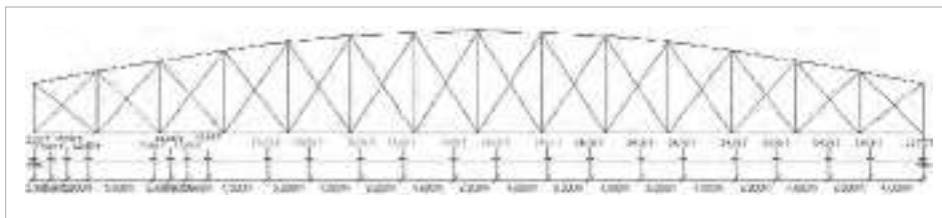

Figura 19: Cargas das probas no treito central

Aproveitouse para medir a deformación do taboleiro mediante nivel de anteollo. Non se deu conta de deformacións permanentes. Tamén se comprobou a frecha por sobrecarga sendo esta 0,019 m. nos treitos laterais, de 0,045 m. no central e de 0,00275 m no treito de Areal.

Mediante diagramas gráficos propios da época, chegábase ao diagrama de esforzos cortantes e esforzos flectores nos os que os máximos amósanse na seguinte táboa. Como non existía un tren tal e como se indicaba na Instrución, optouse polos tren máis semellantes que nese intre atoparon na Compañía del Norte; así e todo a diferenza non é importante.

TÁBOA 19: RESULTADOS DE CORTANTES E FLECTORES PARA CADANSEU TREITO

		Esforzo cortante	Máx. coeficiente admitido	Esforzo flector	Máx. coeficiente admitido
Treitos laterais	Tren tipo	119.448 kg	9,18 kg/mm ²	1.074.410 mkg	9,10 kg/mm ²
	Tren de probas	113.645 kg		1.013.445 mkg	
Treito central	Tren tipo	172.192 kg	10,08 kg/mm ²	2.801.290 mkg	10,52 kg/mm ²
	Tren de probas	167.420 kg		2.841.865 mkg	

6. AGRADECEMENTOS

Para rematar, dou as grazas ás diferentes persoas que me axudaron tanto neste artigo como na súa primeira parte, entre eles gustárame destacar a: Susana Vázquez López, Alicia, Inés e Alberto Isasi Freire, Santiago Isasi Gómez, Luz Freire Calvo, Ana Freire Calvo, Pablo Isasi Gómez e Sindo Vilariño Gómez.

PONTEDEUME VISTO POLOS SEUS FOTÓGRAFOS UNHA DÉBEDA CON TITO RÍOS

Xavier Brisset Martín
Luis González-Baylín López
e José Augusto Ríos Vázquez

O pasado verán faleceu **Augusto Ríos Fonte –Tito Ríos–** (1943-2013), fotógrafo que durante máis de cincuenta anos de profesión retratou as vivencias e acontecementos da vila e da comarca. Deixou decenas de miles de negativos, perfectamente catalogados, que constitúen un extraordinario patrimonio local. Ademais a Tito debémolles ter salvado o legado de **Marcelino Saavedra Paadín** (1882-1960), o primeiro fotógrafo eumés, rescatando do lixo os seus cristais-negativos e organizándolle unha exposición homenaxe en 1992 na que destacaba a súa indubidábel dimensión de artista.

Tito fotografado polo seu neto Diego

Ao estilo de Tito, solidario e respectuoso con outros compañeiros de profesión, neste artigo relacionamos ós moitos fotógrafos que se sentiron atraídos por Pontedeume e os eumeses, expresando as súas sensibilidades artísticas ao mesmo tempo que deixaban testemuño do pasado da comarca e acrecentaban o noso patrimonio colectivo.

As dúas primeiras fotografías de Pontedeume foron realizadas sobre o ano 1865, cando retiraron as pedras da ponte medieval e instalaron unha provisional de madeira, en tanto se construía a actual que foi inaugurada en 1870¹.

1. CORREA ARIAS, José Francisco, 2000, *A ponte do Ume II*. “Cátedra” nº 7, páx. 7-44. Reproduce e data esas fotografías entre 1863 e 1867.

Neses anos fotógrafo e cámara eran sumamente escasos, e só nas grandes capitais había algún retratista, polo que a súa excepcional presenza na vila e o seu interese pola ponte de madeira seguramente debeu obedecer á conveniencia da empresa contratista por xuntar ambas fotografías ao expediente de finalización de obra.

Aínda que observamos que nunha delas o fotógrafo non só se fixou na obra de enxeñería, senón que abriu o campo para incorporar a vila e o monte Bremao. Como seguramente contaba cunha única lente, non lle quedou outra que subir Cabanas arriba, afastándose, até dar co sitio perfecto. Este encadre, evidentemente estético, que integra as dúas beiras, o río, ponte, vila e monte, será repetido mil veces, converténdose nun dos típicos puntos de vista do baixo Eume. Pola precoz data de realización desta fotografía, podemos considerala como unha das primeiras de todo o Estado feita, con total éxito, con esas pretensións compositivas.

Pasarán varias décadas sen que poidamos localizar ningunha outra imaxe da zona.

Entre os fotógrafos pioneiros no golfo Ártabro destacan os fillos de cualificados operarios, de orixe francesa, que traballaban na fábrica de vidros *La Coruñesa*: Selliers e Avrillon, á súa vez emparentados, son fotógrafos na rúa Real da capital nos anos 70, con gabinete durante uns anos en Ferrol. Louis Sellier era pintor especializado en retratar a aristocracia e pequena burguesía locais. Grazas aos seus contactos con París fixose cunha cámara de fotos que chegou a manexar con gran habilidade. Polo seu estudio fotográfico seguiu a pasar a súa clientela, satisfeita pola rapidez e fidelidade co orixinal da nova arte. Dende 1886 aparece acompañado polo seu irmán Joseph, recoñecido como o realizador das primeiras curtametraxes rodadas en España nos últimos anos do século XIX, utilizando unha cámara cinematográfica mercada directamente aos irmáns Lumière.

A técnica de fixar nun negativo a imaxe producida na caixa escura, e que ese negativo permitira realizar varias copias, foi evolucionando garantindo maior fiabilidade, mobilidade e rapidez de obturación. Calidade esta última fundamental para poder traballar en exteriores sen que estes saíran movidos.

Paseniño as cámaras abandonan os estudos para retratar a vida cotiá das rúas das cidades. Aquí tamén podemos citar a Selliers, autor da serie de fotografías publicadas na revista *España Ilustrada* recollendo o dramático desembarco no porto da Coruña dos soldados moribundos repatriados tras o desastre do 98.

Bo exemplo para ilustrar como a cámara do retratista da alta sociedade comeza a liberarse de submisións elitistas, poñéndose ao servizo da realidade social.

Chegados aquí, a fins do XIX, parece o momento indicado para comezar coa biografía dun eumés singular que, como xa fixo **Tito Ríos**, merece ser coñecido e recoñecido. Fotógrafo local por excelencia, de **Marcelino Saavedra**

Paadín temos fotografías posibelmente dende 1900 e seguro dende 1903. Pero antes presentaremos unha serie de importantes fotógrafos forasteiros que visitaron a comarca coa intención de capturala para sempre nos seus traballos.

1. FOTÓGRAFOS FORASTEIROS

A divulgación das técnicas fotográficas e o abaratamento dos seus sorprendentes produtos conmocionaron o mundo da pintura. A mediados do XIX dominaban en París os pintores realistas posrománticos. Algúns retratistas, como Selliers na Coruña, faranse fotógrafos, outros, paisaxistas, procurarán aproveitarse das vantaxes que a paleta ofrecía no tratamento da luz e da cor, investigando e recreándose en terreos vedados para a fotografía. Así nace e triúfa o *impresionismo*, estilo apaixonado pola luz dos exteriores, da paisaxe. Consecutivamente outros *ismos* resaltarán a valoración dos espazos ilusorios, sempre tan creativos como afastados da obxectividade fotográfica.

Pero a pintura será incapaz de atender a demanda dun novo sector emergente; as revistas ilustradas, máximo refinamento da prensa urbana que, limitadas ao branco/negro, requirirán fotogравados das paisaxes e sitios pintorescos. Como a comarca eumesa gozaba deses selectos atributos, ao tempo que era paso obrigado entre dous centros urbanos importantes, serán moitos os fotógrafos que farán alto atraídos polo patrimonio natural ou histórico cultural eumés. Algúns deles están perfectamente identificados.

Unha das fotos de Ferrer do álbum *Bellezas de Galicia*. Realizada sobre 1900

Na Coruña, un comerciante da rúa Real, **Pedro Ferrer Sanz** (A Coruña 1870 – 1939)², herda unha papelería e imprenta, onde facían traballos de litografía e fotogравado, e mesmo vendían fonógrafos (en 1904, produce *Aires da Terra*, o primeiro disco galego baixo a dirección de Perfecto Feijoo). Como editor mercaba fotos tanto a fotógrafos profesionais como afeccionados que despois editaba ou vendía. Publicou numerosas fotografías da comarca eumesa, ben nos *portfolios*, producidos por el mesmo, ou enviándolles a outros editores. En Foto Ríos conservase o álbum *Bellezas de Galicia* con 12 fotografías eumesas achegadas por Ferrer.

2. DÍAZ MARTÍNEZ, Carlos. *A Coruña de Pedro Ferrer. Patrimonio e xentes, imaxes do cotián*. Xerais 2005.

Outro comerciante coruñés da rúa Real, o boticario **José Villar Martelo** (A Coruña 1873-1951)³, achegouse á fotografía pola súa familiaridade coa drogaria e preparación de mesturas. Mercou unha cámara estereoscópica na Feira mundial de París de 1900, realizando centos de fotografías conservadas en negativos de cristal. Despois tivo tenda de fotografía.

Pola nosa comarca pasou acompañando grupos excursionistas que visitaban a vila ou as fragas.

Outro ilustre fotógrafo que nos visitou foi **Lucien Roisin Besnard** (París 1884–1943 Barcelona)⁴, xa estudado no artigo “Lucien Roisin en Pontedeume” presentado por Carolina Macedo Cordal no número 12 desta revista *Cátedra*, achegando interesantes datos biográficos e reproducindo as trinta fotografías que incluía nos dous álbums editados, nos anos da República, polo estanqueiro eumés Dimas Tenreiro.

Roisin, que durante a Gran Guerra estivo destinado 18 meses en Verdún, tiña unha acreditada tenda de postais nas Ramblas de Barcelona e viaxaba por todo o Estado español procurando imaxes representativas das diferentes localidades.

A súa colección de Pontedeume inclúe variadas vistas dende Breamo e Cabanas, prazas e rúas da vila, peirao, alameda, o castelo, Caaveiro, Monfero...

Da volta na que estivo por aquí consérvanse outras cinco postais de Cedeira⁵ e outras da Coruña e Ferrol.

A demanda de postais para enviar aos parentes no estranxeiro debeu ser importante en focos emisores como a comarca eumesa, que contou con asociacións de emigrantes poderosas en case todos os concellos, deixando espectacular exemplo, nunca suficientemente agradecido, da súa solidariedade e compromiso cos veciños construindo e dotando numerosas escolas de indianos.

Excursionistas polo Canón do Eume. Foto de Villar. (Arquivo Municipal A Coruña)

3. VILLAR FERRER, Juan. *La Coruña, lugares y acontecimientos de hace un siglo*. Fotografías inéditas de J. Villar Martelo, Edicións Tempora. 2012.

4. Datos biográficos recollidos da wikipedia catalana, a wikipedia francesa, e doutras.

5. <http://pantinesdistinto.wordpress.com/>

Algún comerciante eumés, como o correspondente bancario e prestamista Nicolás Barro, utilizou imaxes representativas para vehicular a súa publicidade no exterior, na procura deses clientes en América⁶.

De moitas outras fotografías descoñecemos autor e editor. Teñen 80, 90, 100 anos e resulta difícil informar sobre os personaxes presentes na composición e do fotógrafo que a realizou. Son importantes en número e calidade polo que debemos dedicarlles un espazo incluíndo algunhas reproducións.

Homes e bois transportan nova maquinaria para A Ventureira. 192_. Anónimo. Arquivo do Reino de Galicia (arriba á esquerda)

Dúas vistas de Caaveiro. Revista Vida Gallega. Anónimo 1913 (arriba á dereita)

Viaxeiros de paso posando ante a vila. Anónimo. 191_. Arquivo do Reino de Galicia (abaixo)

6. Anverso e reverso publicados no libro *Embarcacións Tradicionais. Galicia pasado e presente*. Deputación da Coruña. 2013.

Entre elas destaca unha serie de fotos que corresponden ao traslado de gran maquinaria transportada a remolque por numerosas parellas de bois. O destino era a central eléctrica da Ventureira. As grandes caixas procedían de Hamburgo, vía Barcelona, e posibelmente chegaron en tren até Pontedeume. A fábrica de luz comezou a enviar enerxía á Coruña no 1904. Polo ano 10, outra liña até o Roxal servía o Arsenal de Ferrol, en plena actividade co I Programa de rearme naval⁷. Por datos da empresa eléctrica sábese que houbo renovación de maquinaria nos anos 20, sendo moi probabelmente ese o momento no que se realiza a reportaxe fotográfica que comentamos.

2. OS AFECCIONADO:

A importancia dos fondos fotográficos familiares ben coñecida na vila pola celebración anual da Exposición de Fotografía familiar, organizada por iniciativa dos xestores da Biblioteca Pública Municipal de Pontedeume, depara sorpresas extraordinarias. Tal é o caso da colección fotográfica de **Gerardo Paadín Estrella**

(Ferrol 1879 – 1936 Valencia) cun total próximo aos mil cristais negativos. A familia foi relevándose na conservación deste fondo que recentemente foi publicado, en parte, pola mediateca do Ministerio de Agricultura.

A nai do ferrolán Gerardo era a eumesa Efigenia Estrella Paadín, casada co seu parente Juan Paadín Carballido, militar. Efigenia compartía avós con Manuel Paadín Pardo, recordado por ser alcalde da vila e benfeitor do asilo⁸.

Con 17 anos, **Gerardo Paadín Estrella** ingresou na Academia de Administración Militar, librándose por pouco de ir á guerra de Cuba ou Filipinas. Dez anos despois é comisario de guerra de 2ª clase do corpo de intervención militar, destinado en Sevilla.

Gerardo Paadín súa muller e dous fillos. 1924

7. Existe unha anécdota, transmitida oralmente na parroquia de Regoela, que data en 1910 o paso desa liña eléctrica dende a Ventureira até o Roxal. Cóntase, que obrigada a empresa a instalar servizo de luz polos lugares que atravesaba, estimulou economicamente ao alcalde de Cabanas para que convencera á veciñanza a renunciar a ese dereito. Reunidos os veciños na casa de Regoela, asustounos con que se tocaban un cable, morrían e se deixaban instalar a luz nas casas, estas ían prender lume, queimándose de vez. En previsión de tales males os veciños deixaron pasar a liña sen servirse dela. Isto foi escoitado por Juan Permuy Alvaríño (1933) sendo rapaz, cando o seu pai o contou a outros veciños con motivo da inauguración da fábrica de luz de Cabalar no río Belelle polo ano 1942, pouco despois, por fin puideron instalar a electricidade nas casas desa parroquia.

8. Na súa lembranza existen dúas placas no asilo, unha na fachada e outra na capela.

Mulleres con paxes de volta da vila.
Posibelmente Camiño Vello de
Campolongo. Gerardo Paadín, 1918

Casa en Ecija en 1917, con Africa García de Castro Aguirre, nacida en Manila, visitando ambos á familia en Pontedeume e Ferrol no verán seguinte.

Durante os meses de xullo, agosto e setembro hospedáronse na casa dos irmáns Estrella Paadín na rúa Pescadería. Elas eran Engracia, Constanza, Efígenia (nai de Gerardo) e Marcial.

Seguramente nesas vacacións coñeceu ao seu parente **Marcelino Saavedra Paadín**, daquela xa consumado fotógrafo, con quen compartía bisavós. Aprendeulle Marcelino os segredos da fotografía?

Desa estancia no golfo Ártabro no verán de 1918 consérvanse os seus primeiros cristais negativos. Algúns, en pleno aprendizaxe, resultan malogrados no encadre ou na exposición, outros denotan o seu interese pola xente local, directamente en primeiro plano da composición aparecen veciñas, case sempre mulleres, protagonizando a escena. Nalgunhas delas, xa confiado, procura ángulos claramente estéticos.

Finalizado o verán, e xusto a tempo de escapar da sonada epidemia de *gripe* que chegou a Pontedeume a finais de setembro⁹, Gerardo e Africa regresan a Andalucía. Alí teñen unha primeira filla en Sevilla; pouco despois, un fillo en Málaga; e finalmente, tras trasladarse a Valencia, nacerá Amalia (1927), que tivo a amabilidade de achegarnos datos básicos desta pequena biografía. Chegada a República, xa tenente coronel, pasará á reserva acolléndose á Lei Azaña.

De todas estas localidades e comarcas consérvanse cristais negativos pois continuou coa súa afección fotográfica.

De feito, unha vez na reserva, realiza estupendas series sendo destacábel unha ampla reportaxe dos varadoiros de El Cabañal en Valencia.

No 36 foi requirido polas autoridades para que se sumara ao exército republicano. Negouse, sendo fusilado na praia do Saler o 25 de agosto do 1936. No 1940 adicáronlle unha rúa en Cuart de Poblet, onde residía, conservándose hoxe en día.

Aínda que a listaxe dos fotógrafos afeccionados que se sentiron inspirados nas terras eumesas debe resultar interminábel, seleccionamos un segundo representante deste grupo, **Teodomiro González Baylín** (1916 - 1997), casado con África López García de Castro que tiña parentes eumeses. Deste veraneante temos documentadas unhas excelentes diapositivas en cor realizadas no 1957,

9. VÁZQUEZ ÁRIAS, Juan Carlos, 2010, *A gripe de 1918 en Pontedeume*. "Cátedra" nº 17, páx. 141-162.

Nenos xogando na Magdalena. Diapositiva a cor.
Teodomiro González, 1957

sendo as máis antigas que nós saibamos. Curiosamente, por unha banda, Teodomiro escolleu para as súas paisaxes os puntos de vista clásicos, o que nos permite comprobar fielmente a evolución da comarca¹⁰; pero pola outra achega o protagonismo dos rapaces da familia xogando na praia da Magdalena, icona dos destinos vacacionais familiares que naqueles anos comezaban a consolidarse na España

verde, e tamén unha novidosa presenza do río Eume, visto a ollo de pescador ou excursionista. Estas novas inspiracións fotográficas denotan a evolución ou diversificación das experiencias que procuraban os visitantes na súa interrelación coa comarca.

3. FOTÓGRAFOS EUMESES HISTÓRICOS

Dende 1900, en Pontedeume sempre houbo algún fotógrafo en activo, e ás veces até catro. Isto permite unha regularidade icónica ao longo de todo o século XX. Dividímoslos cronoloxicamente en “históricos”, aqueles que traballaron antes de 1950, e os “contemporáneos”, que ocupan a segunda parte do século.

O ilustre pioneiro foi **Marcelino Saavedra Paadín**, do que se conservan uns douscentos cristais negativos.

A súa primeira fotografía conservada posibelmente sexa de 1900, cando contaba con 18 anos. Dende ese momento preséntase como un fotógrafo eficaz, escollendo encadres e iluminación adecuadamente, próximo e familiar cos veciños, cómplice cos fotografados que non posan pasivamente senón que colaboran creativamente nas súas composicións, atento ás actividades sociais da vila, preocupado e coidadoso nos seus decorados e *atrezzo* do seu estudio... Todo un destacado profesional para unha pequena vila que lle corresponde. Debemos contextualizar o labor de Saavedra dentro da xeración de eumeses que fan da vila, e do

10. Nas últimas décadas, varios deses miradoiros naturais perderon a súa funcionalidade como punto de vista do encadre fotográfico, salvo que o interese da instantánea sexan os eucaliptos. Tal é o caso do *Miradoiro dos Canguros*, no monte Breamo. En contrapartida, debemos felicitarnos por estar operativo un dos máis espectaculares *puntos de vista* de toda Galicia, grazas á restauración do Castelo dos Andrade.

Da portada da Revista Alfoz, 1992

partido xudicial, un destacábel núcleo de actividade económica, social, política, sindical, cultural...

Nos primeiros trinta anos do pasado século, período no que Saavedra é o único fotógrafo eumés, Pontedeume é a primeira localidade, fóra da Coruña capital, en celebrar a Festa da árbore¹¹, a primeira de Galicia en celebrar a Festa do peixe¹², unha das primeiras en celebrar concursos de gando¹³; contaba coa primeira e máis poderosa Federación de Asociacións Agrarias da provincia e cun dos cinco Centros Solidarios que houbo en Galicia¹⁴, co primeiro sindicato agrario

11. BRISET MARTÍN, Xavier, 2011, *Nenos, plantade eucaliptos! Centenario das festas da árbore na provincia de A Coruña*. "Cátedra" nº 18, páx. 45-69.

12. *Novas de Pontedeume e a súa comarca*. "Cátedra" nº 21, 2014.

13. *Novas de Pontedeume e a súa comarca*. "Cátedra" nº 20, páx. 371-412, 2013.

14. BRISET MARTÍN, Xavier, 2010, *Os solidarios ante o invicto marqués*. "Cátedra" nº 17, páx. 47-69.

católico da provincia, co primeiro sindicato anarquista fóra da capital, con grupos de declamación, coral, cunha importantísima actividade musical; chegou a ter dous semanarios simultaneamente, dous equipos de fútbol, sindicato feminino de labores, asociación de mestres, de médicos... –xa falamos das destacadas asociacións dos seus fillos en Cuba e Arxentina–. E todo isto sen entrar nos tempos da República, cando se multiplica este desexo de asociarse e participar colectivamente na modernización das estruturas económicas, sociais e culturais da sociedade.

Pode dicirse que Pontedeume non era unha vila calquera, pois contou cunha xeración sumamente dinámica e implicada... e Saavedra estaba aquí para deixar constancia desa actividade extraordinaria. Visto así, que mágoa que só se conserven 200 dos seus cristais negativos! E ao mesmo tempo, que afortunados que non se estragaran todos!

Vaíamos con algúns datos biográficos de Marcelino.

A mediados do s. XIX, no número 41 (actual 33) da rúa Real, residían Ramón Paadín Casdelo e a súa muller Josefa Pardo Gómez. Tiveron tres fillos, Filomena Paadín Pardo (1843), Manuel (1844-1923)¹⁵ e Presentación (1847).

Excursión de eumeses. Marcelino Saavedra o terceiro pola dereita, coa súa cámara. Anónimo, 192_

15. Xa falamos del na biografía de Gerardo Paadín Estrella. Manuel, que anos despois foi alcalde, casou con Filomena Rodríguez Paz, residindo na praza do Conde. Era tío de Marcelino.

Taller de zapataría de Gerardo Bellas

No censo de 1867, falecidos os pais, residen na casa de catro plantas só Filomena e Presentación. Sobre o ano 1877 chega a Pontedeume Marcelino Saavedra Salazar (1849), mozo de Rivadesella (Asturias), que pouco despois casa con Filomena, 6 anos maior ca el. Teñen dous fillos, Manuela (1879) e **Marcelino Saavedra Paadín** (1882-1960). No baixo tiñan tenda de ultramarinos. Parece que o asturiano, no 1888, ausentouse a México por un tempo.

No censo de 1903, Marcelino pai, xa viúvo, aparece como comerciante, e Marcelino fillo, de 21 anos, como reloxeiro. Neste ano xa esta documentada algunha das súas fotos, ignorándose como se fixo coa cámara e onde aprendeu a manexala e revelar os negativos.

Algúns anos despois xa só quedan na casa os dous irmáns, atendendo o comercio de ultramarinos. Nos sucesivos censos Marcelino aparece como comerciante, nunca como fotógrafo. Dende os anos 20 vivía con eles unha criada, Francisca Pérez Rey (1886).

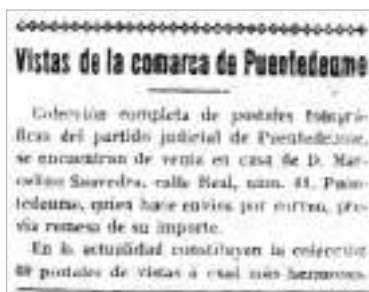
Quedan veciños que acordan, na infancia, tanto a don Marcelino, así chamado na súa vellez, como a irmá, sempre no mostrador da tenda. Desta última hai lembranza de que atendía cunhas luvas sen dedos, por ter estes rebentados de frieiras, quedándolle así libres e sen rozar pola dor. Na parte de atrás Marcelino tiña un taller de relojería e no piso o estudio e laboratorio fotográfico.

Algo se acorda, sen datos concretos: que fora maquinista naval e que andara polos mares de Xapón e India. Parece que de aló trouxera unha moto sidecar, de catro cilindros que era sonada na contorna.

Contan que tivo unha noiva chamada Maria del Carmen que faleceu nova. Marcelino non a puido esquecer, permanecendo solteiro. Cando seu gran amigo, o zapateiro Gerardo Bellas Fandiño tivo o sexto fillo, todos varóns, Marcelino díxolle que se a seguinte era nena, íalle de padriño. Así foi, e Nemesia, nai da criatura, propúxolle poñerlle Maria del Carmen, en lembranza da chorada moza. Marcelino aceptouno de bo grao. Anos despois a afillada tivo unha filla que tamén foi apadriñada por Marcelino. Así o conta esta última, tamén chamada María del Carmen.

Cruz e lápida da tumba de Marcelino Saavedra. Cemiterio de Pontedeume

Ecos del Eume nº 244 do 11/10/1914

Dise que era extraordinariamente hábil, que argallaba calquera aparello facendo as pezas se era preciso. Tremendamente afeccionado ao cine, asistía a todas as sesións por se fallaba a máquina. Polo ano 1943 tivo que facer unha peza que rompera do proxector do Coliseo e non había reposto nin quen a fixera en Ferrol nin na Coruña. Acudiu a Talleres Sa-lorio onde Tino Regueiro, daquela con dezaioito anos, quedou impresionado polo *manitas* que era. Fixeron amizade, e Marcelino, xa con máis de sesenta anos, aprendeulle a reparar películas e a manexar o proxector, así como as primeiras de relojería. Lembra que era moi serio, educado e culto.

Politicamente parece que era de dereitas, sendo elixido concelleiro nas eleccións municipais de 1931, que marcaron o comezo da República. Tamén participou en setembro do 1936, na primeira corporación do franquismo¹⁶.

Moi relixioso, cualificado como beato por algúns, non tendo fillos deixou todo á

16. MÁIZ VÁZQUEZ, Bernardo, 2000, *Bandos e política no Pontedeume da segunda República*, "Cátedra" nº 7, páx. 95-102.

parroquia. A casa da rúa Real foi vendida por Pedro Díaz Casteleiro, o párroco, a Ricardo Sánchez, capelán do asilo; este regaloulle a sor Hermesinda, a monxa que o coidaba. Finalmente, habitaron a casa dúas sobriñas desta última.

Cando el morreu limparon a vivenda para facer reformas e semella que foron ao lixo milleiros de fotografías e cristais. Anos despois fixéronse obras nun almacén onde quedaba a moto sidecar e vultos indeterminados. Todo foi ao lixo. Desta vez foi cando, avisados Tito Ríos e López Torre, antes de que pasara o camión, puideron rescatar os cristais que hoxe se conservan.

O seguinte fotógrafo eumés, **Francisco Salido Seco** (1901–1965), naceu na Veiga, nos altos de Ombre. Foi laborioso dar cos seus datos no censo, pois se ben eclesiasticamente A Veiga está integrada na parroquia de Santa Mariña de Taboada (Monfero), administrativamente pertence a Pontedeume, sucesivamente incorporada en diferentes décadas as parroquias de Vilar, Bremao ou Ombre. Finalmente foi-se aclarando o labirinto burocrático. Eran tres irmáns: Francisco, Manuel e Carmen. Esta casou con Juan Varela Feal quedando na Veiga, mentres os irmáns, xornaleiros, aparecen como ausentes en Bos Aires no censo de 1930.

No de 1935, xa están de volta: Manuel na Veiga e Francisco censado como retratista, residindo no segundo piso da praza do Conde, número 3¹⁷ onde colocou o letreiro “FOTO PACO”.

Parece claro que na Arxentina aprendeu o oficio, traendo a cámara e un curioso trípode de estudio¹⁸. Un dos primeiros retratados foi o seu sobriño Antonio.

O golpe de Estado do 36 terá unha dramática repercusión na familia. Un veciño do lugar aproveitou a política de terror instaurada para ameazar e perseguir a Manuel, que, ferido nunha

Francisco e Manuel Salido Seco. Antes de emigrar. Marcelino Saavedra, aprox. 1925
Retrato de Antonio Salido Amado. Foto Paco, 1935

17. Xusto onde hoxe esta Foto Ríos.

18. Cámara e trípode, feitos en Tucumán, son conservados por Ramiro Piñeiro.

Antonio Amado Cortizas, Francisco Salido (Paco) e Manolo Tenreiro. 194_

Francisco Salido Seco na Veiga, 195_

perna, fuxiu á fraga. Sen poder solicitar axuda médica a ferida foi a peor, malia as atencións da compañeira. Finalmente faleceu sendo soterrado en segredo na propia fraga. Durante anos ocultaron a morte para que o acosador temera súa presenza e deixara en paz á familia.

Pasada a guerra, Francisco, xa corentón, casou con **Marina Freire Regueira**, quen levou a vivir con eles unha irmá, Socorro, que era costureira. Andando os anos, Marina aprendeu a facer os retratos, sendo recordada coa cámara cando nos anos 50 se trasladaron a vivir á rúa Ferreiros. Polo tanto debemos considerala como a primeira fotografía eumesa.

De Paco descoñecemos se existe algún arquivo, polo que o labor de recompilar as fotografías das casas é a única vía para recuperar a súa obra.

4. FOTÓGRAFOS CONTEMPORÁNEOS EUMESES

Na segunda metade do século XX foron catro os fotógrafos establecidos en Pontedeume; dous deles, **Foto Eléctrica** e **Foto Girondo**, estiveron pouco tempo. O primeiro, Ramón Vilariño, emigrou a Brasil e do segundo sabemos que estivera na rúa Real nos anos 60. Os outros dous, **Augusto Ríos Fonte (Tito) (1943-2013)** e **Ramiro Piñeiro López (Miro) (1942)** foron grandes fotógrafos eumeses durante máis de cincuenta anos.

De Tito dicía a nai que nacera limpo e perfumado o 5 de decembro de 1943 na droguería do Sr. Molaes en Pontedeume. A Sra. Carmen, esposa do Sr. Molaes, é quen axuda no parto e cambia os primeiros cueiros ao acabado de nacer.

Tito é o fillo maior do matrimonio formado por José Ríos Garabana e Gumersinda Fonte García, que tivo dous fillos máis: Loli e Nardo. Pepe e Sinda viven cos seus fillos na rúa Santiago, número 42, e son donos dun forno de pan.

Sendo un neno de curta idade comezan a verse nel dotes de emprendedor. Recordan a súa irmá Loli, e o seu amigo e veciño Pepucho, que xunto con Tito e outros amigos e amigas subían ao segundo piso da casa onde proxectaban películas de *Disney*, facían “teatriños”, xogaban ás “Nicola”... E abaixo, na rúa, montaban “tendas” onde despachaban dende contos até castañas, cromos, cascarilla,... e cobrando.

A primeira escola foi a da “*Jorobada*”. Tamén pasou por a Grande Obra de Atocha. Posteriormente con D. Álvaro estuda materias como aritmética, historia, gramática e o Espírito de Formación Nacional. Finalizou os seus estudos na academia de D. Robus. Con 7 anos sofre unha rara enfermidade que produce que o seu corpo estea duro e ríxido. A súa nai Sinda lévaos a Santiago de Compostela onde é tratado polo doutor eumés Ulpiano Villanueva Castro¹⁹. O pequeno “negocia” coa súa nai o de tomar a medicina. Unha peseta é o pactado.

19. Ulpiano Villanueva Castro, “gl.wikipedia.org/wiki/Ulpiano_Villanueva”.

A mediados dos anos 50 establécense no núm. 47 da rúa San Agustín, e será aquí, no primeiro piso da casa, onde máis adiante Tito exercerá a súa profesión de fotógrafo durante décadas.

Corre o ano 1954 cando Tito, atraído pola lectura de artigos sobre a fotografía, dille ao seu pai que o que quere é ser fotógrafo. O panadeiro, ao que tamén lle gustaban as artes, non dubidará en axudar o seu fillo. Este é o punto de partida.

Como calquera pai que quere o mellor para os seus fillos, motivado pola ilusión do rapaz ou quizais -todo hai que dicilo- por aquelas visitas de D. Pedro, sacerdote da vila, convencido da vocación sacerdotal do neno ao cal vía estudando no seminario en Santiago; por todo iso, Pepe desprázase á Coruña. Alí fala con D. Angel Blanco²⁰, fundador de Foto Blanco e referencia dos fotógrafos coruñeses do século XX. A relación con este home viña porque os seus pais eran tamén panadeiros. Blanco gustoso accede e Tito con 11 anos vai de aprendiz aos Laboratorios Blanco. Alí coincide con Alberto Martí, outro dos prestixiosos fotógrafos da Coruña. Coñece outros mozos que como el desexan facer da fotografía a súa profesión: Xosé Castro (*Pepucho*) e a outros fotógrafos xa formados: Pepe Torrecilla, Antonio Seoane (*Tonecho*), ...

Son Nicolás o *Papulo*, taxista en Pontedeume, e a súa muller os que aloxan a Tito na súa casa da Coruña. Durante varios meses trasládase en autobús dende Pontedeume até a cidade herculina. É en Iñás, no concello de Oleiros,

Coche accidentado en Iñás – Oleiros, 1954. Primeira foto de Tito Ríos

20. Ángel Blanco. Un fotógrafo histórico. “www.lavozdegallicia.es/hemeroteca/2005/04/25/3670612”

Carnet de alumno de Tito Ríos

onde realiza a súa primeira foto que non é outra que a dun coche accidentado contra unha árbore. Regresa a casa as fins de semana e o seu pai cómpralle libros e material necesario: unha ampliadora, papeis fotográficos, cubetas... Xuntos improvisan un laboratorio no cuarto de baño da casa. Meses máis tarde, en 1955, regresa definitivamente a Pontedeume. Comeza a retratar as xentes do pobo coa súa primeira cámara unha *Contaflex Zeisikon II*²¹, sobre todo pola zona do xardín e o peirao: mozos e mozas que saían de misa cos seus traxes de domingo, nais que paseaban os seus bebés, nenos e nenas cos seus xoguets, cuadrillas de adolescentes, vellos mariñeiros... Despois, á maxia do cuarto escuro a revelar...

Os anos vindeiros son prolíferos para o fotógrafo novo. Práctica e teórica seguen a ser fundamentais na súa formación. Aínda hoxe en día consérvanse os fascículos e o carné que acredita o alumno Augusto Ríos do curso de fotografía por correspondencia. O seu pai cómpralle unha *Mobylette*, vehículo a motor co que se despraza para prestar os seus servizos de fotógrafo polas parroquias da bisbarra e arredores. Logo ten outra moto, unha *Lambretta*, a cal utiliza como recurso en máis dunha das súas fotos. É nunha destas chamadas ao traballo onde contamos o que ao artista novo lle sucede.

Con 12 anos, Tito recibe unha chamada de D. Germán, o cura da Casa de Exercicios, ao cal estará sempre agradecido pola cantidade de veces que o chamou para retratar grupos de cristiandade, grupos de cursos pre matrimoniais, etc. Esta vez había que retratar un grupo de entre 80 e 90 compañeiros sacerdotes da zona. Despois de pensar como situar tan numeroso grupo, que se dous bancos

21. Contaflex Zeissikon II historia. "<https://sites.google.com/site/delinfinaltoalplanofocal/zeissikon>"

diante, outros detrás de pé, agachados de crequenhas, ... Unha vez que finaliza a reunión ábrese a porta da casa. Maxestoso, con faixa colorada pero sobre todo alto, con cara de bonachón e no seu dedo un espléndido anel ao ver ao mozo preguntalle: “Es ti o que nos vai facer a foto? Pero, imos saír ben?”. Tremendo e titubeante Tito respóndelle: “Si, si señor”. De inmediato achégaselle por detrás o cura da parroquia, D. Pedro, que tirando da correa da cámara lle murmura ao oído: “Si, a súa Eminencia. Si a súa Eminencia”... Resulta que aquel personaxe non era outro que o excelentísimo e reverendísimo cardeal don Fernando Quiroga Palacios²².

Cardeal Quiroga Palacios

Actos de inauguración da Casa do pescador e do mercado (02/10/1956). Tito Ríos

22. Cardenal Fernando Quiroga Palacios. Es.wikipedia.org/wiki/Fernando_Quiroga

Pasada unha semana, despois de recibir reprimenda eclesial, son requiridos de novo os servizos do fotógrafo. Esta vez outro grupo de sacerdotes, pero, ollo!, que vén o cardeal tamén.

Tito, faltando tres días para o evento, ensaia unha e outra vez o tratamento do que debía ser obxecto o cardeal. Non podía volver a equivocarse. “Como era? Ilustrísima, excelencia, reverendo, señoría, ... Non, non EMINENCIA. Si, iso é: EMINENCIA REVERENDÍSIMA”.

E chegou o día. Disposto coa súa cámara *Contaflex* e preparado o escenario de actuación, impaciente e tremente agarda a saída do grupo. Foi a media hora de espera máis longa e de tensión que recorda na súa vida.

Ábrese a porta e saen D. Germán e D. Pedro. Este último lanza a súa mirada cara ao fotógrafo. Díciao todo. Detrás deles sae a figura maxestosa daquel home alto, impresionante, con faixa vermella, bonete e sobre todo con aquel anel cardinalicio que Tito buscou de inmediato para bicar. Ao velo, o cardeal dille: “Como estás fotógrafo? Saímos ben o outro día? A ver hoxe...!”. Entrecortado o fotógrafo de 12 anos respóndelle: “Como... como está a súa EMINENCIA? Ten que perdoar EMINENCIA que o outro día o tratase de vostede. Rogo me perdoe”

Cun lánguido sorriso e botándolle a súa portentosa man ao ombro do rapaz, respóndelle: “Ti, a partir de hoxe, trátame como queiras”. Tito Ríos dende entón recibiu a forza espiritual para continuar coa súa profesión ao longo de toda a súa vida.

É en setembro de 1956 cando se inaugura o mercado e a Casa do Pescador en Pontedeume. Alí está Tito Ríos coa súa cámara para deixar constancia gráfica deste acontecemento. En novembro de 1956, sen cumprir os 13 anos, realiza as fotos da voda de Jesús e Virtudes en San Xoán de Vilanova. Foi a primeira das moitas vodas que tivo ao longo da súa dilatada vida profesional. A de Mariña Mouriño, o 8 de decembro de 1956; a de Villar, a de Moncho Picado, a de Paco Allegue, a de... infinidad de parellas. Os seus traballos ben feitos, a súa xuventude e desen-

O fotógrafo Tito Ríos na voda de Mariña Mouriño. 1956

Voda de Jesús e Vitorde, San Xoan de Vilanova, novembro 1956. Tito Ríos

voltura, o seu don de xentes lévano a finais dos 50 a facerse un fotógrafo coñecido e solicitado.

Miro tamén naceu en Pontedeume o 29 de agosto de 1942 na rúa Santiago. O seu pai é Ramiro, alcumado *o Pelacho*, e a súa nai Mercedes. Ten unha irmá, Elena. Aos 8 anos comeza os seus estudos primarios co mestre don Álvaro na rúa Real. Logo as clases son na Casa do Pescador.

Co paso dos anos e seguramente influenciado polos dotes artísticos do seu tío Abelardo Miguel²³, o Ramiro novo séntese atraído cara ao mundo da fotografía. En 1960, con 18 anos, a relación de veciñanza e amizade que tivera con Tito Ríos lévaos a colaborar con este no estudio da rúa San Agustín. A súa formación como fotógrafo vén da práctica do laboratorio. Durante aproximadamente 6 anos ambos os dous fotógrafos traballan xuntos. Ao lado deles atópase tamén o novo Bernardo Ríos, irmán de Tito, que os axuda.

Na etapa en que Ríos marcha á “mili”, serán Miro e Nardo os encargados de seguir co negocio. Traballaban pola noite revelando no laboratorio de branco e negro. Moitas foron as fotos de carné, de aniversario, de bautizos, de comuñóns e vodas que se sacaron. Recorda Miro que as fotos de carné se cobraban por

23. FIDALGO CASARES, María. *Análise etnográfica e antropolóxica da obra do artista eumés Abelardo Miguel*. “Cátedra” 16, 2009, páx. 373-440

Voda de Miro. Bernardo Ríos 1966

entón a unha peseta con cincuenta céntimos.

En 1966, Miro establécese el só, como fotógrafo, na rúa Pescadería. Posteriormente traslada o seu estudio á rúa Santiago. Alí desenvolve xa toda a súa vida profesional e comercial até o seu retiro no ano 2005.

As súas fotos foron ao longo da súa traxectoria un fiel reflexo do acontecido durante tantos anos na vila dos Andrade. Poucos son os negativos que se conservan das fotos que Miro sacou. Si se conservan varias cámaras que colleccionou (unha delas a de Foto Paco) e que regalou ao seu fillo Abelardo. É pai de 6

Miro coa súa muller e fillos a principios dos 80

fillos e avó de 6 netos. Goza da súa xubilación e adoita pasear coa súa cámara dixital pola zona do porto, sempre fonte de inspiración para calquera artista.

Volvendo á biografía de Tito o 23 de decembro de 1962 contrae matrimonio con Fina, unha belísima moza de Leiro (Miño) As fotos da súa voda fainas o seu amigo e fotógrafo Tonecho. O novo matrimonio vaise vivir ao primeiro piso do núm. 47 da rúa San Agustín.

O 25 de setembro de 1963 nace o seu primeiro fillo. Unha nena á que chaman Fini. A día de hoxe a primoxénita é dona dunha tenda de fotografía en Betanzos. O 20 de novembro de 1964 falece o seu pai Pepe. Tres meses máis tarde Tito marcha á “mili” a Sidi-Ifni²⁴ e regresa licenciado como cabo primeira á casa o primeiro domingo de maio de 1966.

Tito e Manola nos anos 60

Sen chegar aínda aos 23 anos, Tito continúa á fronte da súa profesión no seu estudio de Pontedeume. Axudan ao quefacer diario a súa muller Fina e a súa colaboradora Manola Blanco. Manola traballa máis no laboratorio revelando e el saíndo a facer fotos. A figura de Manola Blanco é digna de mención. Entre ela e Marina, a muller de Foto Paco, está a condición de ser a primeira muller que exerce como fotógrafo en Pontedeume no século XX. Grande afeccionada á fotografía, Manola anda dende principios dos 60 coa súa cámara retratando as xentes. Nas romaxes de San Miguel de Bremao, nas xiras ao río Eume, nos maíos, etc. Vai revelar as súas fotos ao

24. Sidi Ifni. “Es.wikipedia.org/wiki/Sidi_Ifni”

Tito Ríos e os seus colaboradores Julio Gómez e José María Lapique. 1971

laboratorio de Tito. A finais da década dos 60 á colaboración de Manola vanse unir a de José María Lapique e Julio Gómez. Estes dous estudantes novos de Bacharelato, despois de presenciar no laboratorio da rúa San Agustín o “milagre” da aparición dunha imaxe sobre un papel, pídenlle a Tito se poden aprender con el.

Froito desta aprendizaxe, e ante a necesidade de atender unha morea de traballos, xorde esta colaboración, que será moi importante na década dos 70.

En 1967 nace o segundo fillo de Tito e Fina: José Augusto. É o que segue os pasos do seu pai. Dende pequeno axuda e aprende o oficio. Hoxe, fotógrafo profesional, é posuidor de todos os negativos do seu pai Tito e de placas de cristal de Marcelino Saavedra. Consciente do valor que considera teñen, pretende dixitalizalos para a súa conservación e divulgación.

En 1968 nace o seu terceiro fillo, Ramiro, pero aos poucos meses falece de enfermidade. En abril de 1969 nace o seu cuarto fillo, outra nena: Ana María. Ela é a afortunada de posuír o don que o seu pai tiña coa música. Pero a **faceta musical** de Tito Ríos é tema de estudo para outros artigos.

Tito e a súa familia viven por esta época no 2º piso da casa de Pepe Camino na estrada da Estación ou avenida de Ferrol. Posteriormente trasládanse a vivir ás vivendas de Boa Vista mentres non finaliza a construción da súa casa definitiva de Vista Alegre en Bremao.

En 1972, Tito Ríos abre unha pequena tenda no número 13 da rúa Real moi coñecida por eumeses e foráneos e que mantén até principios dos anos 2000. Ao

longo dos anos en distintas etapas deu traballo a varios empregados: Purita Leira, Pili Leira, Eli Permy e Sandra Rodríguez. Aí establece a venda das súas fotos e de todo tipo de material fotográfico. Polo laboratorio pasaron tamén a mediados dos 70: Manolo Villar, José García e Jesús Lapique.

Son varios os laboratorios industriais cos cales non só establece relación comercial senón que tamén coñece grandes amigos: Pix, en Madrid (década dos 60 e 70); Heinze, de España na Coruña (1973/1983); Cromolab, no Temple no Burgo tamén nos 80; Marcolor (1985/2004), na ronda de Montealto da Coruña; Galicia Color, no polígono de Pocomaco da Coruña. Coa evolución do sector fotográfico e adaptándose aos tempos nos primeiros anos dos 80 introduce nesta tenda da rúa Real un *mini-lab* de revelados cor en 20 minutos da marca *Kónica*.

Ao longo da súa vida ten a fortuna de viaxar a outros países coa súa cámara: México, Brasil, República Dominicana, París, Noruega, Portugal, Alemaña, Quenia...

Tito Ríos retrata coa súa cámara personaxes como: Franco, pescando no Eume ou na súa visita na celebración do VII Centenario da vila de Pontedeume; o príncipe de España D. Juan Carlos de Borbón na súa residencia en Madrid; os SSMM Os Reis Juan Carlos e Sofía na súa visita a Pontedeume; Fraga Iribarne na súa casa de Perbes e nas súas visitas a Miño; artistas como Juan Pardo e Andrés Dobarro na súa primeira actuación en 1971 na sala La Concha e algunha portada dos seus discos, Ana Kiro, Pucho Boedo,... E eumeses ilustres como

Foto Tito Ríos

Abelardo Miguel, Ramiro Fonte²⁵ sendo 3 das portadas dos seus libros fotografías de Tito Ríos.

O labor de Tito como empresario esténdese máis aló da bisbarra. Nas décadas dos 80 e 90 tivo tendas tamén en Miño, Betanzos, Sada e Perlío. Xa en 2004 estabelécese na rúa Ferreiros 25 de Pontedeume onde rexenta a tenda FotoFlash até a súa xubilación en 2011.

O 3 de xuño de 2013 Tito falece na súa casa tras un paro cardíaco. As súas cinzas repousan no cemiterio de Leiro. Certo é que o seu legado fotográfico está presente en non poucos fogares da vila de Pontedeume e seguro que algunha das súas fotos se localizan en calquera recanto do mundo.

Grazas aos seus case 60 anos como fotógrafo quedan indelebles as súas fotografías, fiel reflexo dos tempos e das xentes.

Cámara e trípode fabricadas na Arxentina e utilizada por Francisco Salido (Foto Paco), conservada por Ramiro Piñeiro (Foto Miro)

25. FIDALGO CASARES, María. *Las disciplinas artísticas en la trilogía Vidas de infancia de Ramiro Fonte*. “Cátedra” nº 18, 2011, páx. 189-207.

5. CONCLUSIONES

É destacábel a cantidade de fotografías do Pontedeume das primeiras décadas do XX que se conservan nos principais arquivos provinciais e galegos. Despois das cidades, A Coruña, Ferrol e Santiago, a vila é protagonista en todos eles. E se falamos dos partidos xudiciais, varre con diferenza.

O poder de atracción dos variadísimos recursos locais e a facilidade de achegarse á meirande parte deles ofreceuse aos fotógrafos como unha doada opción para capturar unha activa vila de trazado medieval, a Galicia rural, as vilas mariñeiras, restos arquitectónicos tan románticos coma idílicos as paisaxes que os acubillan, o más agreste da natureza xunto aos últimos avances tecnolóxicos.

A isto, xa importante de por si, debemos engadir, como outra singularidade, a principalísima calidade dos fotógrafos locais, que foron dándose o relevo para cubrir, ano a ano, todo o século XX. Posuidores dunha tenra sensibilidade e respecto polo local, polo cotián, pola economía doméstica e humilde, polas actividades agrarias e mariñeiras; testemuñas de ledicias e festexos sen número, de soidades e tristuras, de éxitos e fracasos...

Todo este material, que agardamos ofrecer nunha exposición, achega un tremendo potencial que só está agardando pola *vontade de poñelo en valor*.

Querer recompilalo, clasificalo, conservalo e divulgalo.

E resulta que a *vontade de poñelo en valor* tamén é destacábel en Pontedeume. Nunha actividade pioneira, posibelmente en toda Galicia, a Biblioteca Pública Municipal de Pontedeume leva 15 anos realizando as xornadas de Fotografía familiar, solicitando a colaboración dos alumnos dos centros educativos, en colaboración con algúns docentes implicados, para dixitalizar e informar as fotografías conservadas nas casas²⁶.

Hoxe xa conta cun respectábel fondo dunhas 1.500 unidades e, sobre todo, está favorecendo a conciencia de cada un dos eumeses por conservaren e poñeren en común ese apreciábel patrimonio familiar, que multiplica o seu valor informativo, artístico e social cando, no seu conxunto, permite a reconstrución fiábel dos tempos idos.

A este respecto debemos agradecer a colaboración de numerosos veciños que aportaron súas lembranzas e facilitaron fotos e documentos como: Paco Allegue, María del Carmen Castro Bellas, Tino Regueiro, Nenita Cuiña, Juan Cuiña, Manola Blanco, Julio Garabana, Dina Sierto, Esperanza Crespo, Antonio Salido, Silverio da Veiga, Luisa Cardesín, a familia Ríos e Ramiro Piñeiro, entre outros.

26. Alexandre Caínzos Corbeira, bibliotecario e arquivista de Pontedeume, recoñece a influencia e orientación de Eduardo Fra Molinero, quen hai vinte anos xa facía ese labor nun instituto de Ferrol.

Finalmente dicir que nos satisfai quedarnos sen cualificativos para valorar o patrimonio icónico local e a súa potencialidade, pero a nosa opinión fúndase en probas obxectivas e na certeza de que en Pontedeume traballaron fotógrafos excepcionais. E se ben sería inoportuno que nos pasásemos na súa valoración, sería de lelos quedarnos curtos.

A CULTURA CASTREXA INEXISTENTE. CONSTITUIÇÃO POLÍTICA CELTA DAS GALAICAS TREBAS E TOUDOS. ETNO-ARQUEOLOGIA INSTITUCIONAL

Andrés Pena Graña*

Ao ótimo Eulogio Losada Badía, fundador do IGEC, e a J.J. Moralejo. Cavalgam já com Rhiannon.

INTRODUÇÃO

Antes, durante e depois da dominação romana, o Noroeste Atlântico da Península Ibérica, *Gallaecia*, conheceu uma forma de organização territorial celta que seguiria em pé muito avançada já a Idade Média sem mal sofrer mudanças até o final do século XII.

Em *Treba* e *Territorium* (USC 2004), culminando o estudo da Terra de Trasancos iniciado no Concelho de Narón em 1987, assinalamos em *Gallaecia* o possível berço Neolítico do principado celta chamado *Treba*, “Casa Território Político, Tribo,” ou *Toudo*, “Estado, Nação”, acompanhando o desenvolvimento arqueológico institucional do padrão organizativo até à Idade Média (c. 14-541). Nesse ano (2004), fortalecendo nossa visão, publicamos o Trinity College de Dublin uma investigação genética. Sendo “Identidade Nacional” e “Legado Celta” no imaginário - língua, anais, lendas, literatura, etc.- da Irlanda essen-

Lousinha de Covas, Ferrol. “Reve Trasanciuce”. Com o nome da celta treba de *Trasancos, *possivelmente “Os que queimam [o monte para cultivar]”.

[É extensão das Atas do III Congresso Internacional Os Celtas da Europa Atlântica. 15, 16, 13 de abril de 2011. Pazo dá Cultura. Narón]. Este artigo soma-se à lei aprovada por unanimidade pelo parlamento galego no dia 11 de março de 2014 com o nome de Valentín Paz-Andrade capacitando à Xunta de Galiza para incorporar progressivamente a língua portuguesa no sistema educativo galego como uma matéria opcional com a finalidade de que nossa comunidade, aproveite como uma vantagem competitiva sua proximidade a um bloco lingüístico conformado por 254 milhões de falantes dos cinco continentes.

* Andrés Pena Graña/André Pena Granha, Dr. em Arqueologia e Historia Antiga, Historiador e Arqueólogo do Concello de Narón e Decano do Instituto Galego de Estudos Celtas.

ciais conceitos, o governo financiou um estudo dirigido pelo doutor Dan Bradley e Brian McEvoy, para encontrar na ilha os Celtas da Europa Central que, segundo aquela consagrada doutrina, teriam invadido Irlanda no século V a. C.

Mas Bradley e McEvoy, comparando mostras de DNA de 200 voluntários de diversos lugares da Irlanda com uma base de dados genética de 8.500 indivíduos de toda Europa, buscando os Celtas da Europa Central, encontraram algo diferente: “We have” –diz McEvoy– “a much older genetic legacy”, confirmando que a população irlandesa, contra o previsto, provinha do legado genético Mesolítico e Neolítico dum Noroeste da Península Ibérica, que então supunham não Celta, “The primary genetic legacy of Ireland seems to have come from people from Spain and Portugal after the last ice age”. No entanto agrupando perfis genéticos num mapa da Europa, o estudo do Trinity College, Dublin, de Bradley e McEvoy, redefinia o conceito da Céltica assinalando a Área Cultural Atlântica correspondente ao Algarve, *Gallaecia*, a Região Basca, Gales, Escócia, Irlanda e Bretanha.

CRUZANDO O MAR

O qué se tinha passado? Se o avanço da glaciação forçou na Idade de Gelo à população paleolítica européia a buscar refúgios climáticos no sul da Europa e o Finisterra atlântico ibérico, o degelo. –Brian Sykes, Stephen Oppenheimer; Daniel Bradley, etc., segundo o atual estado da investigação (em 2006)– permitiu à população longo tempo assentada ir durante o Mesolítico e o Neolítico abandonando o confinamento. Ainda que as clinas da dinâmica, não determinam –sendo talvez a etrusca exceção à regra–, a língua fala-

Torre de Hércules perto de Punta Herminia, em o finisterra atlântico, meta em geografia mítica do psicopompos Hércules Oghmios

O retorno dos celtas.

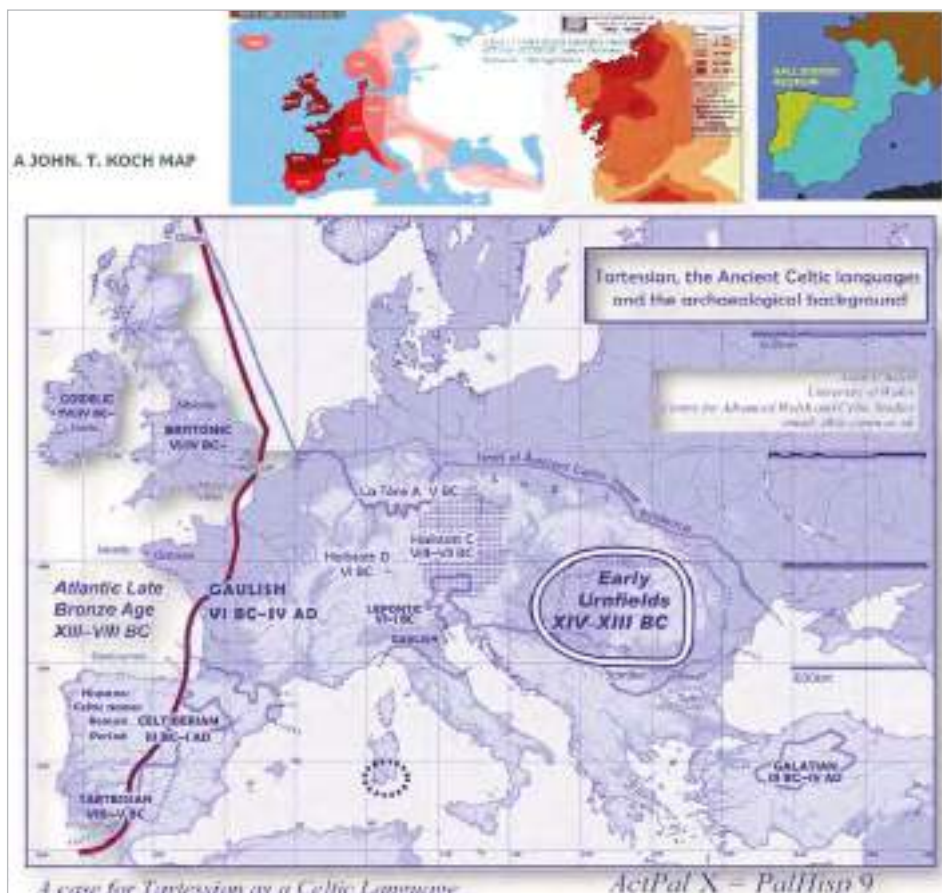
da pela população implicada, pode-o fazer sem problemas a Lingüística (Ballester, Losada Badía, Moralejo, J.T. Coch). Esta -dinamitando os anteriores modelos- seria a “Grande Migração dos Celtas da Europa”, encontrando-se o ancestral berço no fistera atlântico de Ibéria (Alinei; Ballester; Pena; J. T. Coch; Cunliffe): O modelo de invasão elaborado por esplendentes linguistas desde o século XIX invalidado e, Europa Central, nó do enredo, convertida, quixotesco oximoro, em periferia!

Retornaram, depois de dez mil anos de forçada estância, navegando –melhor que seguindo a banquisa–, sem dúvida, falando já Celta Antigo Comum [Losada (1999, 201-246) Moralejo (2011, 338); J. T. Koch (2009); Martins (2008), Ballester (2012)], com o germen de comuns instituições [Pena 2004 **m**, 433-507], possivelmente da Galiza a Irlanda passando depois a Grã-Bretanha e ao continente. As lendas irlandesas fazem-se eco da chegada dos *Gaels* por mar desde *Brigantia* (A Corunha), a Irlanda fundando o primeiro castro *Dun na Gall*, ‘Dónegal’ o brigantino *Amergin* –depois de pôr em cena e pactuar (Brasseur) com as três deusas soberanas, Bamba, Flodha e Eriu–, o Celta conceito da Realeza Sagrada-, a legal tomada de posse [Pena **g**, 33-80; **o**, 117- 160] da Ilha.

Q-CELTIC. COMUN LINGUA CELTOATLÂNTICA

Assim, estudando o Tartésico, alfabeto ibérico ocidental berço do signário hispânico, John T. Koch deu com o pé –segundo o atual estado de nossos conhecimentos também raro seria que não fosse assim (Losada Badía 1999: 246)–, com a mais antiga língua Celta da Europa, o Celta Antigo Comum, originário da costa atlântica de Ibéria habitada por celtas desde as colunas de Briareo, Gibraltar, até o golfo de Vizcaya –parodiando a Alonso del Real *mais bem longos e com filtro*–, com seu epicentro em *Gallaecia* [*Kaaltee*, *Kaltia* ou *Galtia*, na Idade do Bronze]. Língua estendida, pois não todos os emigrados seriam mudos no retorno à Europa, originando a plêiade de comuns hidrônimos, topônimos, antropônimos, celtas.

Gómez Moreno anos após assinalar “reveste caracteres de probabilidade máxima [...] admitir que os alfabetos ibéricos nasçam em Andaluzia, como fruto da Civilização Tartésica, em data remota, mas imprecisável hoje [...], pois seu tipo gráfico os põe cerca do cretense e cipriota e dantes que o fenício [Miscelâneas, 28], datou o signário tartésico para fins do segundo milênio antes de Cristo. Por sua parte, analisando Eulogio Losada Badía, sancritólogo, professor da Sorbonne, fundador do IGEC, “a própria natureza da língua para a que foi criada, pela zona tartésica, a primeira escritura ibérica”, e, entre outras coisas, “a bivalente essência dos grafemas com que se transcrevem as oclusivas dentais e guturais ou velares nas línguas ibéricas”, já tinha determinado com aguda argumentação a natureza celta da língua do Atlântico hispano: “Confirmando a coerência de nossa tese sobre as origens celtas do sistema que o signário ibérico parece nos revelar, os argumentos fonéticos invocados no presente trabalho fazem que a paternidade céltica seja quando

Q CELTIC, segundo J. T. Coch

menos altamente verossímil” (1999, 246), nuns anos dantes de que J. T. Coch (2009¹) o pudesse ler como língua celta “Tartessian” –disse– “is more than a little bit Celtic”.

Avindo o elemento principal comum *Kel-/Gel-*; *Kal-/Gal-*, o Galaico com o Gaélico e o Céltico, “a título de curiosidade”, revelou Moralejo “que *Callaecia* teria seus próximos etimológicos em latín *callus* ‘calo’ e *collis* ‘colina, no (pré-)grego cólofon... e [que] também poderia entrar na opção etimológica **kel-*, seriam algo bem como os ‘altivos’”.

Ainda que *sub vocabulo* **celt-**, recentemente Faileyev (15), obviando o primeiro de todos, Julio César, assinalou entre outros “attempts to reconcile the linguistic pré-history of Ketoi and Galatai”, o Galo com o Celta o de Kim McCone, “Greek *Κελτός* and *Γαλάτης* [2006, 94–111], sustém Xaverio Ballester –concordando de forma coerente com o por ele já exposto no ano 2002–, “sobre o etnônimo dos gálatas (e dos celtas)” (307-314):

1. *Acta Palaeohispanica X Palaeohispanica* 9 (2009): 339-351

*“Some of the traditional explanations for the name of the Celtæ have no typological parallel at all. The old name of the Celtæ could be well preserved in the ethnonym Galatai, which could be explained as *gala- ‘end, limit, border’ and *tai ‘those, they’, with the general meaning of ‘the border people’ a common kind of ethnonym that suits the geographical situation of old Celts and their historical background” (307)*

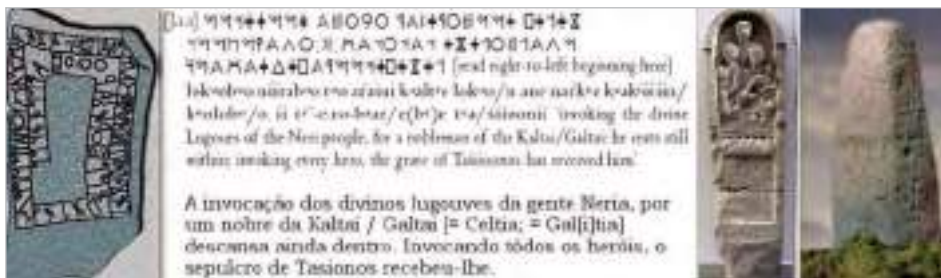
A *real probe* da mão do segundo mais longo e legível epígrafe no mais antigo signário celta da Europa, o tartéssico, é um belo texto cinzelado sobre o *carnarion*, “pétrea estela de arenisca”, chamada inda hoje carneiro em galegoportuguês, que coroou um desaparecido *laco*, “túmulo”, em Fonte Velha - dando conta, segundo a *lectio* de J. T. Coch² e invocando aos *Lugoves* da Gente Neria do Fisterra Atlântico!, dum nobre do Bronze Final chamado Tašiioono, herói Nerio, da Galiza ou Celtia, psvlm., *Galtia/ Kaltia*³, que em um dia jazeu baixo ele, acabando seu périplo no sul, na *Laccobriga* conia.

Esquerda, armas: espadas de bronze de língua de carpa, pontas de lança, etc., encontradas na Ria de Huelva pela draga Fita, provavelmente segundo as análises de procedência galaica. Direita, estela tartéssica do mais antigo arai- [a.i. aire] “nobre” e *isiingo* [celta excingo “herói”], celta europeu com nome próprio conhecido: o galaico nerio Tásiono

2. Comentários e *lectio* de J. T. Coch (ex Jane Aaron): ‘invoking the Lugh-deities of the *Neri* people, for the nobleman the tomb is made; he remains unmoving within; invoking all the heroes, the grave of *Tasiioonos* has received him’. The god corresponding to the Irish *Lugh*, king of the *Tuatha Dé Danann*, was sometimes invoked as a group, written *Lucubo* in Galicia and *Lugouibus* in Celtiberia, Tartessian *lokooboo*. In Roman times the *Neri* were a group in Galicia its root is the same as *luigh* ‘lie down’, Old Irish *laigid*, with several further examples in the Tartessian inscriptions: *lakaatii* ‘lies down’, *lakeentii* and *lakiintii* ‘they lie down’, and *ro.laHaa* ‘I have lain down’. For *kaaki* compare. Welsh *ner* ‘lord, hero’ shows that the name is Celtic; too is do ‘to’. For *araiui* compare *aire* ‘lord, nobleman’. *Kalite* occurs in the ancient Celtic inscriptions of northern Italy, meaning apparently ‘built a funerary monument’. Likewise, Cisalpine Gaulish *lokan* means ‘grave’; *gach* ‘every’, *cách* ‘everyone’; for *is’iinkooloboo* see Gaulish *Exkingolatos* ‘Heroic man’. The compound verb *te’-e.ro-baare* [‘this grave] has received him/it’ is a recurrent formula; it corresponds to *beir* ‘carry’ and the compound *tabhair* ‘give’, Old Irish *d-a.beir*, earlier *t-e.beir* ‘gives it’. The preverb *ro* is one of the most strikingly Celtic features of Tartessian, functioning just like Old Irish *ro* as part of past perfect verbs, hence ‘has received’. With *teasioonii* compare the pre-Roman British king’s name *Tasciovanos*, the first element of which corresponds to the common man’s name *Tadhg*.
3. Comentário do autor deste artigo, à *lectio* e comentários de J. T. Coch *Lokooboo* (dat. pl) os *Lugoves* –encarnando segundo o penso possivelmente os três passos do epíteto *Lugh*, “Brilhante, Luminoso” do pancéltico deus solar (continúa nota →).

'lokoobooniirabootooaraiaikaalteelokonanenaf[.]ekaa?iisiinkoolobooiiteerobaareb eeteasiioonii; *lectio* de Untermann (1997), 'Fonte Velha 6 (Bensafrim) (J.53.1) **'lokooboo niiraboo too a-raiai kaaltee lokoo|n ane na_kee kaakii iin|koolobo|o ii te'-e-ro-baar|e(b)e tea|siioonii** 'invoking the Lugoues** of the *Neri* people, for a nobleman [a.i. *aire*⁴] of the kaaltee [] he rests still within; invoking every hero, the grave of Tašiioonoss has received him', segmentada em a (provisional) *lectio interpretatio* de 339-351 I.S.S.N.: 1578-5386.

Tres estelas galaicas com alusão ao berço Celta [...] NIIRABOO TOO ARAIAI [AIRE] KAALTEE [...] // ISIINCO psv. "excingo, heroe"// APANA AMBOLI F// LATRON/V.S. CELT/IATI.F. / H. S. E "Disposto [para o combate] filho de Celtiato, aqui jáz" psvlm. Orl. [McCone] *Látar* 'disposition' (n. ou-stem < *Lāθ(e)r < *Lāθ(e)rom [...] [+ suf. lat. -us *Lāθ(e)ro-nus]; acc. sg. 3x (Ml. nom. sg. 7x), dat. Sg. *Lathur* (Ml. dat. sg. *Lathar* 1x). p 6 (11)

COMUNS DRUIDAS / DOUTORES

O inter e multidisciplinar enfoque da coisa celta em Galiza [questão aparte o é a política de determinadas academias], evidência uma conjunção de correlações, um sistema mais antigo da conta [r, 167-230; a, 333-400], uma mão cheia de instituições da comum origem [s, 57-88], um coerente panteão velado na religião, baixo infínitos epítetos locais, ou baixo topônimos –tipo Fátima, Lourdes, Chamorro, no presente cristão–,

(→ contínua nota) politécnico (Pena). No primeiro passo brigão, juvenil o vemos guerreiro e pendencieiro; No segundo passo, o vemos solsticial, decadente e psychopompos condutor, tomando pelo caminho o atributo do cão [o Cú chulainn irlandês, suplido no presente cristão por São Roque e seu doublete Sebastião], assume, segundo o penso na Gália o epíteto Ogmios, "Caminho", em Irlanda o epíteto *Setanta*, "Anda Caminho, Caminhante", em Ibéria o epíteto *Anderio* "Andador (pelo Caminho escrito em o Céu, pelo Caminho de Santiago, ou o Camino Heracleo (Pena...)). Em Galiza (Tovar 1982. 27) soma ao inerente brilho *Lug*, em Outeiro de Rei (Lugo), o juvenil epíteto *Argo* /*Arco* (c/g) "Campeão" em *Lucoubu* / *Arquiueni* / *Silonius* / *Silo* / *ex voto*; em Monforte de Lemos (Lugo) em *Lucu|bu Arqienis*, e em Sober (Lugo) em *Lucubo Arquiennobu*. O talante mercurial do terceiro passo, como convém ao funerário epígrafe de teasiioono, converteu aos Lugoues, em 'tut-lary gods of shoemakers (Lewis-Pedersen C. G. 12) pagãos, e deu pé, se reservando São Pedro a função psychopompa no presente cristão, que em Galiza se lhes diga aos nenos: "Vaite levar Pedro Chosco" pelo sapateiro que lhes pendura socos nas pálpebras para que durmam. // Na cláusula "too a-raiai kaaltee", lê J. T. Coch** *Kalite* com 'i' epentética, "occurs in the ancient Celtic inscriptions of northern Italy, meaning apparently 'built a funerary monument'". Mas poderia ser mais apropriada a *lectio Kaaltee*, "*Kaltia* o *kalitia*" atendendo ao princípio de procedência nos *Celtici Neri*.

4. *AIRES* / *MILITES*, *BENE NATI* Os membros da classe social proprietária que goza de todos os direitos civis dentro da sua *Treba* ou *Terra* entre os Celtas da Europa Atlântica chamam-se *aires*, ao menos desde os tempos da Idade do Bronze do *araiui* *Nerio* Tássionos. Há duas categorias de *Aires*: a grande Nobreza, *milites*, *bene nati*, chamados em Irlanda *flaths*, (lat. med. *miles*); e os *bó aire*.

próprios de intermináveis santuários, errônea é comumente tomados, *inmoderatio verborum*, por teônimos.

Olhamos a uniformidade de culto mantida, acima de locais disputas, na miríade de *Trebas* ou *Toudos*, pelo universal, hierárquico e cultivado clero [a, 246-249], patenteada em *Gallaecia* nas comuns cenas dos bronzes votivos de sacrifício [g, 33-80; o, 117-160], com homogênea representação plástica da entronização real Celta, ainda mediando centos ou milhares de quilômetros entre os achados]

Ilustrando James Carney⁵ o caráter dos primeiros Bispos, sustenta:

“Um *ollav*, epíteto do *episcopus* irlandês, a.irl. *ollam* “doutor [da Igreja], bispo”, é muitas coisas para um rei ou príncipe, mas eu diria, que é, sobretudo, a sombra dum sacerdote de alto nível pagão ou druida. Quando Irlanda [a começos do século VI] algo mais tarde que o 500 d. C. decidiu considerar-se a si mesma como um país plenamente cristão, emergiu uma situação farto estranha. A ordem dos druidas tinha sido à base da sociedade irlandesa, e essa sociedade já não podia prescindir dos druidas, do mesmo modo que hoje não podemos revogar a administração pública duma penada. Fez-

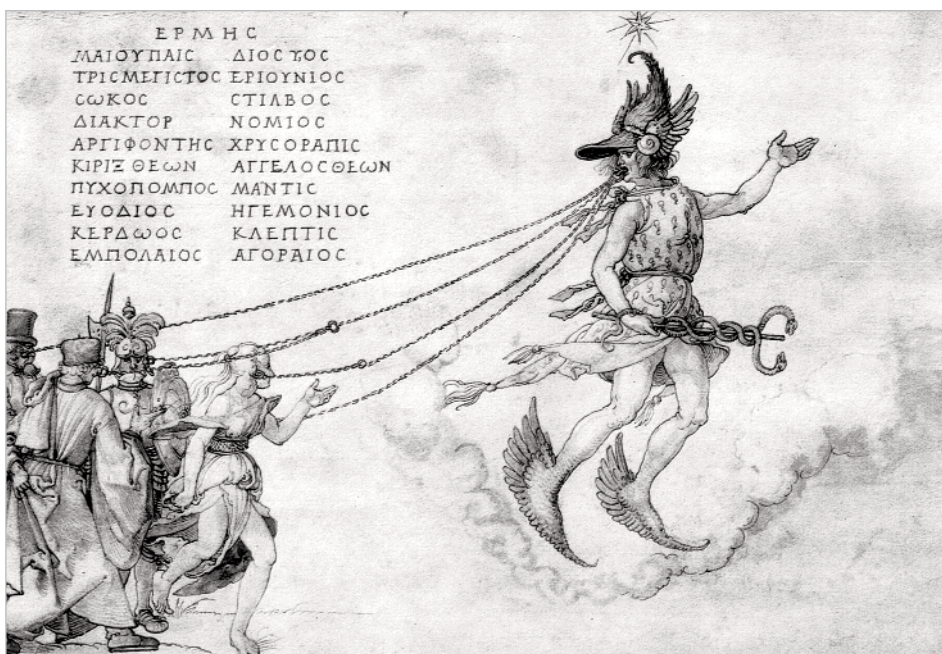

Exacta situação da Diocese de Britonia, na *Divisio Teodomiri* [Concilium Lucensis anno 569]. Lugo, agora metropolitana, Ourense, Astorga, Iria, Tui e Britonia faziam parte das diócesis da *Gallaecia* Sueva, reorganizada pelos bispos reunidos por ordem rei Teodomiro em dito concílio lucense [Não figuram no mapa as outras do momento: Braga, Oporto, Lamego, Coimbra, Viseu, Dumio, Egítania.

5. In *The Irish Bardic Poet*, Dublin (1967) 7; re-ed. Dolmen Press 1985, Given as the Statutory Public Lecture of the Celtic School of the Dublin Institute for Advanced Studies, 20 March 1958.

se necessário chegar a um compromisso: os druidas fá-se-iam cristãos, e a câmbio de se fazer cargo a Igreja Cristã de certo número de suas funções. Mas sua organização permaneceu intacta se acomodando a cada *ollav* (“doutor, bispo”) dum determinado principado [*treba* ou *toudo*], ao *status* dum bispo cristão, ou, dito de melhor modo, pondo as coisas na devida ordem, um bispo cristão assumiu o *status* dum sacerdote druídico de alto nível”⁶.

COMUN PANTEÃO E RELIGIÃO CELTA

Hermes Psychopompos. A. Dürer

Em outro lugar, em um extenso artigo [r, 179-236] apresentamos um detalhado estudo da monoteísta trinitária estrutura da Religião Celta, detendo-nos no asserto de Cessar assinalando o papel na religião e panteão celta do politécnico Lugh.

O deus que sobretudo adoram é Mercúrio [o deus *Lugh*]. Dele são muitíssimas imagens, a este consideram inventor de todas as artes, este é guia dos caminhos e das via-

6. “An ollav is many things to a king or prince, but I would say that he is most significantly the shadow of a high-ranking pagan priest or druid. When Ireland, somewhat later than 500 A.D. decided to regard itself as a fully Christian country a rather strange position arose. The druidic order had been the basis of Irish society, and that society could no more do without the druids than could we to-day abolish the civil service with the stroke of a pen. A compromise had to be arrived at: the druids became more or less Christian and the Christian church took over a certain number of their functions. But their organization remained intact and an ollav in a given principality was accorded the status of a Christian bishop, or rather, to put matters in their proper order, a Christian bishop was given the status of a high-ranking druidic priest”. James Carney, *The Irish Bardic Poet*. Dublin (1967): 7-

gens, acham que ele tem o máximo poder para atingir o dinheiro e para o comércio. *De Bello Gallico* L VI, 17.1⁷

Na Civilização Celta, a Fé e o Sentimento religioso envolvem tudo como densa brêtema, condicionando o sistema legal, social e as instituições. Pesquisemos apenas uma *facies* ilustrando a modo de exemplo a figura do divino hospedeiro visitando, mais uma vez, no Fisterra (Finisterre) Atlântico, os curiosos epítetos do liminar deus do destino da alma.

*BRIAREO, BERO BREO, BRIEGO, BREOGÁN,
VESTIO ALONIECO “DEUS HOSPEDEIRO”*

Briareo. Flaxman *Ilias* 1795

“O ata agora esquecido *Briareo*” –sustentam Pena & Eria–, “foi na Antiguidade bastante importante para nomear a fronteira entre o Mediterrâneo e o Oceano povoado de monstros: as ‘Colunas de Briareo’, restando também estes autores como o epíteto do deus dos mortos *ie. *Bhrgh* [...] [berço da *briugaid*, a instituição céltica do a cada vez menos sombrio e mais acol-

hedor hospitaleiro *Briugú* (Pena)], significando provavelmente 'Alto, Elevado, Forte' assinalava na área indo-européia “a presença de um deus da fronteira entre a vida e a morte do passado pagão, precedente do São Pedro Cristão”. A. Pena & A. Eria (2006).

*SANTOS, BARCOS, BRETEMOSAS ILHAS.
BEROBRIGA, HI-BREASAIL, TIR NA NOG...*

Em Galiza localizamos de modo preferente o Paraíso, a mansão de *Briareo* [q, 23-38] nas ilhas Cíes, *Insulae Deorum*, “Ilhas dos Deuses”, ou psvlm. *Insulae Siccae*, psvlm. “Ilhas dos Cegos” [psvlm. *Caecilia* > *siçilia* > *içia*, cf. Santa Icia de Trasancos].

Num castro frente às Cies, no alto cantil do Facho de Donón remontável ao Bronze Final, abandonado segundo parece na mudança de Era, Suárez Otero desenterrou nas cam-

7. *Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Caesar De Bello Gallico L VI, 17.1*

panhas arqueológicas de 2003 e 2004, uma edícula construída junto o outeiro e *lacus* anterior (Koch, 824), pré-romano dos séculos III-IV d C.: o maior santuário do Império e da já cristã baixo imperial (Pena & Erias 2006) *Provincia Gallaeciae*. Frente às Cies, às portas de **Berobriga**, “Alta Casa” de **Berobreo** ou **Bero Brieoco**, sobre o altíssimo extremo da Península do Morrazo (O Io, Cangas), anônimos oferentes livrados da morte revivendo intencionada forma de estelas consagraram, *pro salute*, castigadas, virando as costas às *Insulae Deorum*, onde –ao contrário que em São André de Teijido– não podiam entrar, 174 esbeltas aras de granito local, 130 epigrafadas com “prácticamente” –dize Suárez Otero– “el mismo formulário DEO LARI BERO BREO ARAM POSUI o POSVIT PRO SALUTE”; isto é em dat. de s., **Deo**, “a Deus”, + o epíteto do albergador– **Lari Bero Breo** ‘Protetor [das Almas] da Encumbrada Cidade’.

O epíteto do deus dos mortos ie. **Bhrgh* [...] significando provavelmente 'Alto, Elevado, Forte' assinala na área indo-européia a presença dum deus da fronteira entre a vida e a morte do passado pagão, precedente do São Pedro Cristão” . A. Pena & A. Erias [AB 2006]

Os celtas segundo Éforo habitam no pôr-do-sol atlânticos alcantilados, coloreados a cada dia e a cada ano pela vermelha ilha do solícito brilhante sol poente [r, 214-216], do *Lugove* do segundo passo [r, 231], do Dying God, radiante apolíneo *Grannos*, “reluzente como a grana”, declinando ao Cálice, ao Santo Graal [r, 228-233], a sua barca ao voluntário ocaso, [uoluntarie sacrificandum domino, non cuiusquam cogentis imperio] rumo a Ávalon (Ilha das Maças), rumo à paradisíaca Eritréia, rubra ilha de *Hispania*; rumo a Hi-Breasail (Brasil) [...].

PHYCHOPOMPOS AGENTES

Promptema do embarque das almas ao Além

Conduzidas seguindo o Caminho do Sol as benditas almas dos defuntos por psychopompos *Lares Viales*, chegam às Águas Santas, às Areias do Paraíso das praias atlânticas a embarcar ao Além concebido como Ilha –e concebido também em termos de Geografia Sagrada como um formoso lugar baixo terra–. Quase qualquer ilha ou arquipélago - aparecendo e desaparecendo perante os santos celtas atores de maravilhosas viagens por mar [*navigationes*, *imrama*, *echtrae*], São Brandão, São Amaro; São Maló,

Praia das Catedrais. “Águas Santas” ou “Areias do Paraíso”

Trezenzonio, etc., é, em realidade, o Paraíso dos que moramos nos finisterras atlânticos; é o *Tír inna n-Óc*, ou *Tír Na Nog*, a “Ilha de Eterna Juventude”; o *Mag Mell*, “Planície de Delícia”; a Terra das Mulheres, a Ilha de Cristal, as Ilhas Afortunadas; as *Insulae Deorum* paradisíacas “Cíes”, a Britia de Procopio.... [m, 284-289; 307]

A escatológica concepção da bicuda brumosa Ilha de floridos e verdes prados eleva no alto a *Bero/briga* [Pena 2004, de *uer- “acima, sobre”, *briga*, “castro, fortaleza”]: “Alta Casa”, de áureas e impenetráveis portas onde *Briareo*, *Berobreo*, *Breogo*, *Breogán*, *Briugú*, o “Hospitaleiro”, como um pagão São Pedro [Pena & Eiras q, 25-29], aguarda às benditas almas dos que cruzaram o mar entre a vida e a morte; É também a Torre de *Brigántia* do mito fundacional da Irlanda que intuiu, em 1884, H. d’Arbois de Jubainville⁸.

BREIOGO, BRIUGÚ, “HOSPEDEIRO”

A hospitalária galaica alcunha: *Brieogo*, ‘Senhor da alta Casa, Hospedeiro’, do Deus dos mortos a quem os livrados dedicam espilidas aras-estela na *Briga*, “castro”, de Donom, Ío, Pontevedra, possibilitou a criação na Idade Média com material galaico do Facho de Donom, do mito irlandês de *Breogão* aos monges de Terriglás [Pena & Eiras q, 23-38].

Arnold-Bocklin Elisian Fields

Arnold-Bocklin-Idílio

Todas as ilhas atlânticas, paraísos naturais, são o Além. Fronte a outra ilha, num muro do Lugar da Igreja em Santo André de Lourição, noutro tempo, dominante sobre Tambo [Ilha sita na outra extrema, fronte a Combarro], ria de Ponte Vedra, apareceu junto a três aras, achadas em construções de dito Lugar da Igrexa, decoradas com suásticas – uma delas anepígrafe e consagradas as outras ao *Deo Vestio Alonico*, o baixo relevo de Lourição, do Museu de Ponte Vedra. Obviando o comum sentido em sociolinguística da cláusula “recebeu-o com os braços abertos”, merece algo mais que uma reflexão a quan-

8. *Le cycle mythologique Irlandais et la mythologie celtique* Chap. X, § 5.

to mais que ligeira análise do epíteto da mencionada divindade que sem sustem fez Alfayé⁹:

“[...] lo cierto es que ni siquiera podemos saber con certeza si la imagen representada es la de un dios indígena-romano, suposición que se basa **únicamente**” –presupõe ela– “sobre la proximidad espacial de **los lugares del hallazgo del relieve** [Alfayé 2013, 207].”

Em princípio, aceitável crítica - de não esconder a Alfayé [lógicamente a representação da imagem em baixo relevo com os braços abertos e os polegares assinalando de modo anormal, cara abaixo, ou cara atrás, amém dos cornos, e o **Lugar da Igreja**] o coelho no chapéu-, no entanto, alguns pequenos detalhes devem ser elucidados.

VESTIO ALONIECO

“HOSPEDEIRO ALIMENTADOR (*BRIUGÚ BIATACH*)”

Algo podemos ver à luz do temático epíteto apostado nas aras em dat. s. **Deo**, “ao Deus”, **Vestio Alonieco**, ***Uest-io** possív., “hospedeiro, ‘accommodation provider’”, ie ***gwest** + sufixo latino **-ius**; cf., comparativ. o latim **hostpit-**, de ***hosti-pot(i)s**, “protetor (E. Losada Badía) dos estrangeiros” > **hospes** “hospedeiro, invitado, estrangeiro”, o antigo inglês **giest**; gótico e holandês **gast**; o antigo eslavo **gostĭ**, e o antigo frisio **jest**, [**jesthus**, hoxe **gasthuis**, “hospital”] (Pena & Rodal).

[...] **ET PER TRIVIA CEREOLOS INCENDERE**
[**DE CORRECTIONE RUSTICORUM 16**]

A voz sânscrita **gasati**, “consumir alimentos”, aludindo ao lugar de provisão de novo liga (Pena) o fogar do Hospedeiro com o ambiente hospitaleiro, um fogar feito com três portas na *trivia* ou “encruzilhada de três vias” [a.i. **tri ramot**]. Assim relacionando o enigmático e descontextualizado epíteto do **bríugú rámatat** Mac Eoin (em *Bretha Etgid. CIH* i, 255.7.), com um comentário sobre Cóic Conara Fuigill:

9. *ActPal XI*=*Pal Hisp* 13, 193-195

[...] *a theach a comrac tri ramot, i, tri rot 7 mu chean fri cach gnuis; Nico eitig nach recht, nicon ursscara fri cach daim, nicon airme necah ciaba [a]mence* CIH vi, 2273.39-41. “His house at the junction of three roads, (glos: *ie* three ways), and welcome to every face; He refuses no person, he excludes no company, he does not reckon it against anyone no matter how often he comes”;

E com *UB CIH* v, 1608.33:

TRI RAMUTA LAIS .i tri roid ar armus a tigi ara redend (sic leg.) cach cuigi “He has three roads, that is three roads coming towards his house on which everyone rides to him”. [...] “We may see *rámuf*” –diz Mac Eoin (‘Old Irish Briugú...’, 171)– “as composed or *rám(a)* ‘spade, pala’, and *set* ‘way, caminho (cf. Santistevo *de Setes*)’”. ‘Clearly’ –diz Gearóid Mac Eoin– ‘one of the conditions of *Briugas* was that the biugu’s house be at a cross roads for the convenience of travellers [‘Old Irish Briugú...’, 171].

O ambiente da *briugaid* dispensada pelo *briugú* na Terra, corresponde-se no Céu com a hospedaria do *Deo Lari Breogo* do Além, Beróbriga, Celeste Jerusalém dos Celtas, onde nunca esmorece o lume baixo o caldeiro; o recinto de Deus hospitalario *Vestio, Breogo, briugú*, que abriga, e recebe oferecendo comida às benditas animas, tem seu contraponto terrestre nas hospederías dispostas ao longo do Caminho para alimentar ao peregrino- um Caminho que Deus provando a hospitalidade dos homens percorre com frequência vestido de mendigo [gerando o Ciclo de Valverde], embora [á, 78-85; 184-187] fique muito por percorrer na boa direção.

ALONIECO [SEM QUE SIRVA DE PRECEDENTE] ALMA PATER, “NUTRICIO [DEUS]”.

Alon-ieco, possivelmente de **al (2), *h el-* (V.); RB.: Pokorny 26 (50/50), envolvendo no indoeuropeu (ind., iran., phryg, dac., gr., ital., celt., germ., toc.) o conceito de alimentar, engordar, nutrir. *al-an** “nutrem-se, crescem” (Lehmann A113); got. *al-jan** (1) 3, sw. V. (1), “engordar”, (Lehmann A125); W.: germ. **alan*, st. V., sich nähren “nutrir”, Pk 26; ae. *al-an*, st. V. (6), nähren, hervorbringen; “nutrir, abastecer”] as almas (A. Pena & H. Rodal).

Considerando os precedentes parágrafos a imagem e as aras votadas, não como crê a levantina Alfayé *em diversos lugares* e contextos, mas no Atlântico, frente à ilha de Tambo, no que os galegos batizam *lugar*, em Lugar da Igreja, Lourição, *Deo*, “a Deus”, em dat. de sg., seguido do epíteto temático *Vestio Alonieco*, por conceber-se Deus nos primeiros tempos do cristianismo, numa *Provincia Gallaeciae* cristã dende o 314, recebendo as almas peregrinas no Céu, como *Vestio Alonieco*, “Hospedeiro do Além”, com os braços abertos, exigindo claro está, ainda que isto se soslaie, o material, datável nas primeiras décadas do S. IV, uma *interpretatio* celto-cristã [omito lembrar que há uns anos

olhei no Museu Catedralício de Mondonhedo com cornos -anos depois já não os voltei ver –a pomba da Santíssima Trindade]–.

BRANCO, E EM GARRAFA, ALFAYÉ!

Ante os sólidos argumentos aqui expostos, examinado o conjunto com algo mais que fortuito concerto, restaurada à função da imagem, sendo o correlato entre a epigrafa da ara que [na *interpretatio* dos primeiros anos do cristianismo] invoca como provedor a Deus, Nosso Senhor, Hospedeiro do Além e o baixo relevo que o representa recebendo com cornos, braços abertos, e polegares virados para abaixo, evidente, fique a insustentável hesitação da Alfayé desvelada e com o gato quem queira gato mas que não pense que lhe dão lebre. (A. Pena & H. Rodal).

COMUN QUARTO PARA BEBER. *BRIUGAID*

Casa habitação da antiga *Gallaecia* [a.i. "*midchúairt*"], utilizada para o banquete celta. *Oppidum* de Briteiros. Portugal.

A título de indiscrição, a divina noção da *briugaid*, “hospedagem”, tem consequências jurídicas. Existe na Celtic Common Law¹⁰ uma generosa função de provisão de hospitalidade [a.irl. *briugaid*, *bríugas*; *bríugamlacht*, “generosidade” –não por acaso com um pé no Além–] uma obrigação de ‘dar de comer ao senhor, seu séquito e cavalarias’, nomeada na Galiza, *censo*, *jantar*, *conducho* (conduto), *colação* ou *colheya* (b, 289-295). A *tread* “possessão em harmonia e paz pelo soberano da *Treba*, ou *Túath*, *Toudo*”, na Irlanda expressa-se na dispensa de, *biatad*, *jantar*, pela classe dos hospedeiros [singular *briugú* (*biatach*)], ‘cujo altíssimo rango e posição dependem da provisão de hospitalidade a quem a demandar’¹¹.

Assinalamos já muitas vezes a relação entre o *briugú* e a *briugaid*, com a casa castreja com banco corrido [l,113-142] e o irlandês *biatad* [Sullivan, cxiii] com o medieval *censo*, *conducho*, *colação* e *jantar* galaico [p,134-143]. Como assinala Kim Mc. Cone (1990, 86-87;125) todo o sistema da *treba* ou *toudo* fundamentasse nas actividades do *Grád-Túaithe*, classe de soldados lavradores proprietários de terras chamados ‘os grados do estado / sociedade laica’. As actividades do *Grád Túaithe* em torno da posse dos bens e propriedade numa ‘Terra em paz’ chamam-se *tread*, palavra da soberania doméstica que não convém perder de vista por sê-lo nome da unidade política territorial galega, a *Treba* (Pena AB 1994).

O papel era em primeiro lugar desenvolvido por um *rí* ou rei [á, 174; 285-286], e pelos senhores, revelando-se logo o seu mais aparente que real ‘caráter pacífico’ numa subalterna gradação [á, 186 ss]; em que salvo o rei ou o grande nobre o *briugú* [caso do camponês foreiro] não desenvolve um papel militar. O não cumprimento pelos recetores de terras da antedita obriga de *biatad* chamada em Galiza *colleita*, *colação*, subvertia a a legalidade, orden social¹².

10 .‘A provisão de hospitalidade foi uma das grandes funções reais da Europa arcaica, assim na Odissea, no recebimento de Telémaco no pazo de Nestor em Pilos vemos como esta função se fazia seguindo um estrito código moral. O nobre *Brigú Bucher* gabava-se de que “o lume nunca esmorecera baixo o seu caldeiro desde que estabelecera a sua casa e seu comportamento foi loubado pelo rei Cathaer: ‘De certo foches, o Buchet, hospedeiro por dares almoçar os companheiros (*brugaid biata dâm*), eche uma doa o teu valor (*gal*), a tua xenerosidade (*gart*) o teu esforço (*gaisced*), o teu sorriso de bem-vinda (*fáilte*) a cada um no teu grande salão de bebida (*midchiúirt*)” g, 42-44; p, 134-148.

11. O *Tecosca Cormaic* estabelece que “everyone is a hospitaller until refusal (of hospitality) (par. 31, *brugaid cách co eitech*)”, and the opening of *Esnada Tige Buchet* claims of the *briugú Buchet* that “fire had not been extinguished under his cauldron since he took up householding (ní-ro: díbdad tene foa choriú ó ro:gab tread)” before proceeding to king Cathaer praise: “true, o Buchet, you were a hospitaller for feeding companies (*brugaid biata dâm*), a gif your valour (*gal*) your generosity (*gart*), your prowess (*gaisced*), your smile of welcome (*fáilte*) to everyone in your great dinking hall (*midchiúirt*)”. Fergus Kelly points out in his recently published Guide to early Irish law that under normal circumstances “unlike a kin or lord, the *briugu* has no military role” (1988, 36; cf. McCone, 1984c, 19, n.54). Cf. Kim McCONE *Pagan Past and Christian Present in Early Irish Literature*. Maynooth Monographs 3.Leinster (1990):124.

12. “Se a recepção de terras implica o pagamento duma renda ainda que às vezes (*beneficium*) só seja simbólico, a entrada em dependência nos remete à gênese num empréstimo vasallático, demanda um canon em espécie, elemento trazador das relações de clientela, para contribuir à mesa do senhor, e inclusive uma comida completa (*colleita*, *colação*, *serviço*) para este, seu séquito e bestas, sem empenço que, se confundam, ao menos aparentemente na forma, depois na realidade não tanto assim, renda e censo, ao estar os elementos institucionais suficientemente discriminados dentro do foro: Um estereótipo formal, solene, cerimonial que faz preceder a renda ao censo. E fá-lo suceder conservando inteiramente uma hierarquização discriminada, não sempre de modo fácil reconhecível: em primeiro lugar, a renda, geralmente em espécie, consistente, bem num canon fixo (que muitas vezes assinala um benefício), bem proporcional à colheita; em segundo lugar: O censo, consistente nas consabidas galinhas, etc., ou uma *colleita* [substancial refeição] anual. (1992, 295). (continúa nota →)

COMPRIDAS CASAS COM ASSENTO CORRIDO

A arqueologia constata na Galiza este aspecto da *Trebad*, a obriga do *jantar* [do *biatach*] nas compridas casas com assento corrido ou sem ele, verdadeiros “midchúairt” onde olhamos nas fontes os cavaleiros almoçar sentados em bancos o redor das paredes, situándose segundo a idade e a dignidade [enquanto] a comida se vai hierarquicamente passando em roda, dum modo similar ao que Ateneo, citando a Posidonio, refere [p, 112-113; 135-142].

Refere-nos Posidonio como em ocasiões –comportamento comparável ao dos moços galegos nas festas paroquiais de algumas aldeias, ao menos até os anos 60–, os celtas fazem duelos em suas festas. Mostra-os indo sempre armados a essas reuniões, nos descreve como os comensais acabam freqüentemente feridos e como a briga, subindo de tom, se ninguém se interpunha, se podia converter numa luta a morte. Não esquece mencionar Posidonio o ‘antigo costume’ de que ao trincar a carne era reclamada pelo mais valente a melhor porção, a parte do campeão, e como, se alguns outros a reclamavam se levantavam da mesa os pretendentes e lutavam até a morte. Desenho de Eva Merlán assessorada pelo autor, para a *História Ilustrada* de Narón (VV. AA.)

(continúa nota →) Depois duma filiação e alcunha aparentemente comum: ‘Afonso Perez, dito Sardinha’, oculta-se o filho de Pedro Fernández [o primeiro dos Ferrol, [sobranceiro] linhagem trasanco unido a este topônimo] neto de dom Fernám López e dona Elvira Fernández e pai de sendos priores de Pedroso: Pedro Moongo e Gómez Fernández I. Alfonso ‘Sardinha’ leva de Xuvia em foro (20 novembro 1322) um verdadeiro *patrimônio* em diversos lugares de Neda: Alvaróm, Monte de Ancos, Mourela, Valboa, e os casales de Cal, Xuvia (hoje conhecido em Neda como O Couto), S. Vicenzo, que levava do monastério por outro foro *que vos ora tedes gaannado por outra gâança*, e o casal de Cerdeiras. Neste foro não existe a renda anual, isto é muito significativo, se mantendo unicamente o velho fôssil institucional traçador das relações de clientela: O censo ou serviço, consistente na consagrada *colleyta ao prior et dous monges de caballo et a dous escudeyros de pe et a dous rapaces*. Longo séquito. A magnitude das herdades implicadas na *locatio*, ‘locação, e a inexistência de renda, denunciam não só o caráter benéfico deste tipo de foro senão também a posição de Alfonso Pérez, de alcunha Sardinha, com respeito ao locador” (b, 306-307).

“LA VERGÜENZA DEL GALLEGO” E A FALTA DE VERGONZA DOUTROS PAGOS FORÁNEOS

Jantar no Paço de Gelmirez” [Paço Real, em realidade]

Mais não é preciso ir tão longe pois o costume segue ainda vigente hoje, de modo assinalado o ‘dia do patrão’, nos lugares, paróquias da Galiza, sendo mesmo impensável para nos que se possa esgotar num almoço ou jantar a comida. Quando um galego come fora do país não concebe que o hospedeiro possa deixar que as viandas se acabem, isto é para nós uma violação da mais alta qualificação do *briugú*: a *gart*, “xenerosidade”, [Mc.Cone, 127] e uma vergonha muito grande, como em Irlanda, em Galiza se nos cairia a cara de vergonha de esgotar-se a comida. Éis o contraste entre a chamada “vergüenza del gallego” e a menos indoeuropeia “falta de vergonha” doutros pagos forâneos [p, 134-148].

AULA DOMESTICA REGUM. AULA COMITIS

Explica finalmente a função das dignidades medievais do paço [*aula regis*, *aula comitis*, etc], o ostentoso banquete que se ofereceu ao monarca novo o 17 de setembro de

1.111, no paço de Gelmirez, paço real em realidade, pois a *bríugaid* obriga ao vassalo a manter ao senhor e o seu sequito como amosa a *Historia Compostelana* (152) quando o Conde de Galiza, D. Pedro Froilaz entronizou em Santiago ao infante Afonso Raimundez.

Como senhor da terra de Santiago, cidade episcopal capital do reino, o bispo [vasalo do rei] está obrigado a ceder seu paço e residência e manter [o *bríugú* é *biatach* “alimentador, mantenedor”] a seu senhor o rei e *aula regia* ou chancelaria quando nela mora [como tinha sucedido também com o paço episcopal de Lugo].

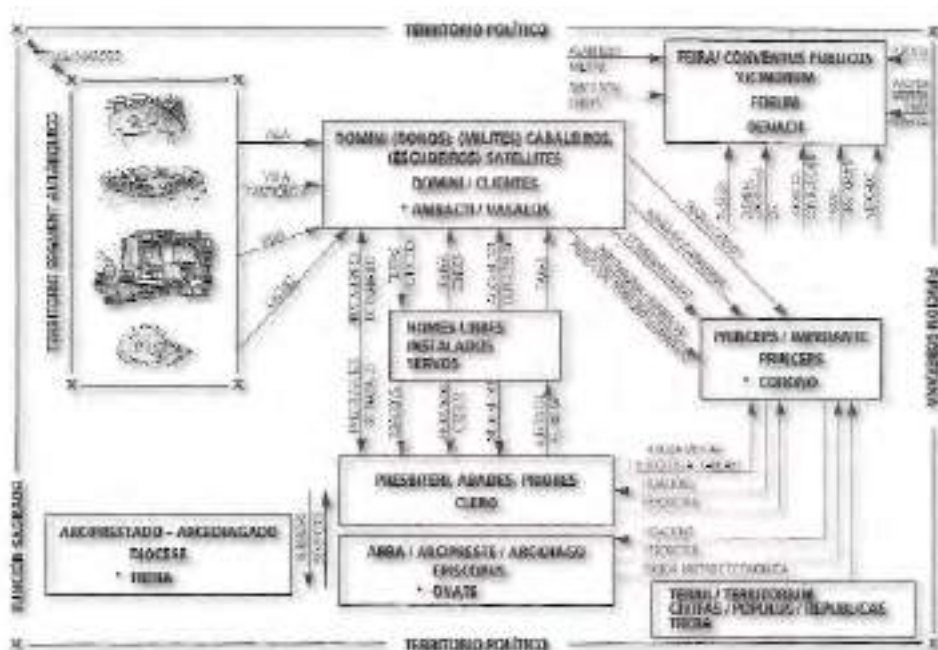
Assim convidou o bispo [Gelmirez] os próceres ao banquete real, sendo *bríugú* o bispo Diego Gelmirez, o Conde Maior de Galiza Dom Pedro fez de repostero maior, seu filho Dom Rodrigo Perez, primeiro Conde de Trastâmara, serviu como portador das armas reais, outro filho do conde, Don Bermudo, fez de copeiro, apresentando finalmente ao rei os manjares o genro do Conde de Galiza, segundo um rígido e velho protocolo celta:

Rei e rainha presidindo o banquete. Paço de Gelmirez

“[...] aginha, uma vez [proclamado Afonso Raimundez, rei da Galiza] celebra a missa solenemente, *levando segundo o costume ao novo rei ao seu paço*, convidou o bispo [Gelmirez] a todos os próceres da Galiza ao banquete real, onde o claríssimo conde Pedro foi dapífero regio e seu filho Rodrigo sustentou como armeiro a espada do rei, o escudo e a lança (*armiger*, alférez), Munio Pelaez apresentava ao rei os manjares, e á fartar vinho e sidra mandava servir todas as mesas Bermudo Perez, e assim, com fartura de todos nas variadas e bem adubadas viandas, entre ledas cantigas e loubanças, passou tão assinalado dia”[p, 142]

COMUN ORGANIZAÇÃO POÍTICA E SOCIAL

Quero advertir ainda que já não o pareça hoje quando científicos de diferentes campos e países apoiam esta Arqueologia Institucional, que em 1991 [a, 35-214] e 1992 [b,13-601] estes papéis soavam como algo novo.

Antes, durante e depois da dominação romana, ata avançada a Idade Média, *Gallaecia*, o Noroeste atlântico de Ibéria, experimentou uma organização territorial, principesca, Celta.

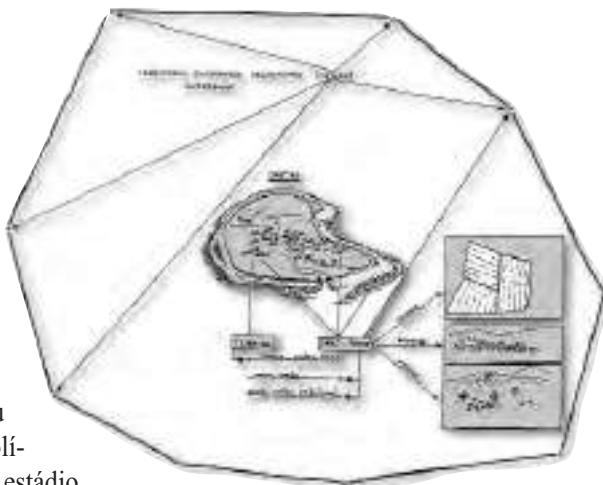
No ano 1992, exatamente na página 26 de *Narón um Concello com História de Seu*, volume II, de modo factográfico, compendiei pela primeira vez, num sinóptico quadro as bases da função soberana e da função sagrada do território político celta na *Terra* de Trasancos, na Celta Galiza então renegada pelos cipaiais, mostrando sua evolução desde a época pré-romana à medieval [b, 13-601]. Validado por nossa Arqueologia Institucional, o quadro é aplicável vinte anos depois, no contexto da Universal Common Celtic Law, a todas as tribos, *Trebas, Toudos, Territorios* da Europa Celta insular e continental.

Pelo mesmo motivo, como figura na lamina da página 131 da mencionada obra, é universal a concepção do castro como um espaço ou domínio jurisdicional.

COMUNS TREBAS OU TOUDOS

Como Irlanda (MacCone; Gibson; Byrne); Gales (Hubert, 436-437); Escócia (A. Dogshon, 97-99); a Europa continental (Wells, 88-95; Halselgrove, 81-95) e Nórdica (Kristiansen, 241-280), etc., a antiga *Gallaecia* [á, 165-205] se configurou numa sucessão de territórios políticos procedentes dum remoto estádio.

Em *Treba* e *Territorium* estudo em Narón de longa duração [1987-2004] duma comarca galega, a Terra de Trasancos, Noroeste de Hispania, assinalei a origem Neolítica da *Treba* ou *Toudo* [a.i. *Túath*] [m, 86].

COMUN TÚMULO FUNDACIONAL

1 e 2. Estela calcólica sobre um túmulo fundacional da Treba dos Tamagani, reajustada pela prosápia ao gosto heroico do bronze final

3 a, b. Estela calcólica do túmulo fundacional dum príncipe limico reclamado pela prosápia [real ou pretendida do Baixo Império] como Látrono "Esforçado no Combate", filho de Celtiato [gentílico sem dúvida comum as linhagens galaicas, 'celticas gentes', do mítico fundador epónimo da "*Kaltia*/*Galtia*>*Galetia*, ou, com geminação intensiva I/II (J.J. Moralejo) *Gallaecia*".

Separando umas *trebas* ou **toudos* das outras *adfines*, “vizinhas”, marcos terminais, *termini*, não poucas vezes um *laco*, “túmulo” fundacional [a, 49-68; á, 74-99; 158-166] como o de *Látron*, sobre cuja estela, mais propriamente ‘estátua menhir calcolítica’, evocando a prosápia no Baixo Império alguém escreveu: “Aqui jaz Látron [a.irl. *Láther* “esforçado no combate”] filho de Celtiatio”; separando outras vezes o amplo repertório demarcatório de *carnarios*, “carneiros”, *coiras* [Old Irish *cora*; Corn. *Cored*, cf. Vendryès *sub vocabulo cora*] - chamados na língua dos galaicos celtoparlantes *carracedos* ou *car-noedos*, cruzeiros; cunheiras, burgarios, amilhadoiros [a, 158-165], etc.

COMUN PRINCIPADO CELTA

A organização política ou territorial de *Gallaecia*, descrita em antigas fontes com celtas etnónimos ou “nomes de *trebas*”, conheceu os vocábulos pré-romanos de *treba* e *toudo*, ambas as denominações definem o mesmo sistema institucional, um “Principado Celta” –se preferindo esta voz à menos convincente (Arnold & Gibson 1995) ‘Celtic Chiefdom’–. O termo envolve em primeiro lugar um conceito genealógico. Como no resto da Europa Céltica, as *trebas* ou *toudos*, verdadeiros “mini-estados”, conformam na Galiza um mosaico, de idênticos territórios políticos autônomos à frente de consagrados *rīges* “reis” ou **arioi*, *aire*, “noble [equivalente o *miles*]”, compartilhando não poucas vezes idêntica denominação, *Brigantinos*, *Nemitos*, *Belgas*, **Prutencos*, *Albiones*, *Lemavos*... O sistema responde ao comum tráfico jurisdicional celta [Sullivan, 1873; Pena 1992. b 27-44]; Karl 1996-1997], dantes já da Idade do Bronze

Participa da comum estrutura política, nomeada com palavras oriundas do conceito doméstico de Soberania, ora como em *Gallaecia*, *trebas*, s. *treba*, e variantes *ie. trifu; treb; trifu, tribos*, etc., E designando também a “Casa [Nobre] e o Estado [da Casa Nobre]” [Pena 1992, Karl 2002]

“The term *Trebh* –anota Sullivan *sub vocabulo Tuath* - occurs also in Irish, and means a family, in the sense of a complete legal household establishment [1873, 79-80 § 89]”.

Designando ora como em antigo irlandês p. *túatha*, sg. *túath*, a galaica *touda*, em *crougin-toudadigo*, e variantes *ie., teuta, touto*, etc., ao “Povo, Estado, Nação”, ambos os termos

Valpaços. Marco terminal da Treba dos Obili(ancos?)

aludem aqui ao território da Casa nobre, Estado ou Nação [b, 24-170] que os romanos ao longo da dominação de Galiza chamarão *ciuitates/populi/plebes*

COMUN BERÇO DO SISTEMA FEUDO-VASALLATICO MEDIEVAL, COMUNS PRÍNCIPES OU IMPERIANTES DE TERRA

Em 1941 Marc Bloch descreveu *Territórios* sem vida urbana na primitiva Europa governados por príncipes, e a comum, bem desenvolvida, matéria institucional [p, 14] e vinte e cinco anos depois Stuart Piggot remontou estas instituições indo-europeias célticas e germanas, chamadas feudais, ao segundo milénio a. C.

“There is sufficient evidence” –diz Piggot– “to suggest that the model of society demanded by Bloch may in fact be very archaic and characteristic of barbarian Europe” (Piggot 1965: 259-260) [cf. p, 12-17; 41-56]

Intuiui-o como o assinalei em 1994 para Irlanda Harold Mytum (1992: 141)

“The fundamental building block of the political system in Early Christian Ireland was the *Túath*, led by the *king, rí* or *ri túaithe*. There is considerable dispute as to whether the *túath* represented a tribe [...] there was no ethnic, linguistic or cultural division, but it did represent a political unit, and one on a larger scale than that of the kin-group. Belonging to a *túath* [– o é hoje em Galiza ser de Lemos, da Marinha, do Val do Dubra, ou de Bergantinhos–] was an important concept in Early Christian Ireland, and in that sense the *túath* can be considered a tribe”.

Bronze Monforte de Lemos. Instituto de Valencia de Don Juan (Madrid)

A cada *Treba* tem seu outeiro, *Trebo-Pala*, *Toudo-Pala*, *Crougin-Toudadigo*, “Croio Teutático” simbolizando o frutífero ventre da *Mater* depositaria da Soberania e da prosperidade -transferida ao rei, encaramado com seus nus pés sobre ele, no dia da entronização- [g, 33-80].

Dentro da sagrada e protetora *críca*, “fronteira” da *treba*, circunvalada pelo rei arante, boi diante, ‘*de succo*’ [extendendo o galego a celta voz *críca* o arado e o sulco -

concibido como vulva de mulher-] no dia da entronização, assinalada, como circunvalando o inviolável recinto assinalam as cadeas do Hospital Real dos Reis Católicos o direito de asilo dos que estão dentro, pelo trezado da crinosa egua do bronze votivo entronizatório de Monforte de Lemos do Instituto de Valencia de Don Juan, e segundo o penso nos demais bronzes *pars pro toto*. Dentro do recinto assinalado pela *crica* ou fronteira, as leis e a *Mater* garantem a inviolabilidade e os direitos das pessoas e bens da classe nêmita, “sagrada”. A *Mater* dispensa, proteção legal e jurídica [a.i. *ma'at*]-, Mas saindo-se de *Madre*, ultra passando a *crica*, fora da *treba*, da Mãe, os direitos desaparecem. Um homem passando da sua à *treba* vizinha [sem mencionar os moços do *corio* nos roubos de gando, *fer tar crich*, “um homem por trás da fronteira (do território)”, expõe-se a ser ultrajado roubado, mutilado, ou assassinado, de não mediar tratados entre elas-. Só existe uma exceção descoberta no pseudo Aristóteles por mim, um lugar de encontro dos homens e mulheres de qualquer classe e condição, sempre sagrados, invioláveis e bem recebidos, baixo internacional proteção: o Caminho ao Finisterre dos Celtas.

Existiu como na Irlanda em *Gallaecia* um *Rí, Rex*, “Rei”, à frente da *treba*, título ainda conservado a começos do século XIII, quando depois do Rei da Galiza, confirma Pedro Arceiro como “*Rex de [Terra de] Melide*”, nas cláusulas cronológicas dum diploma, mas, comunmente se chamavam então os *reges, principes* ou *imperantes de terra/s ou territorio/s* (a, 40-45; 146-148; b 40-41; m, 263-283)].

No entanto talvez pela conhecida rejeição de Roma a esta instituição até hoje o registro epigráfico latino de *Gallaecia* não recolhe *reges*, senão *principes*: NICER CLUTOSI PRINCIPIS ALBIONUM; (VE)CIUS VEROBLI F(ILIIUS) PRINCEPS [COPORUM], psv. CAISAROS CIICCIQ PR. ARGAILLO [*Caesaros Ceccig(um?) Pr(inceps?) Arcailo(rum)*] na segunda das téseras de Paredes de Nava (S. I dC), do Museu de Palência. Nas cláusulas dos diplomas medievais em pergaminho a cabeça da cada principesco clã, casa ou família nobiliária galega (= *tánaiste* irlandês, *tànaiste* escocês, *tanistagh*, em Man, do gaélico *tana* “Senhoria, Autoridade”) retêm ainda até o final do século XII e começos do XIII o título de *principis de terra* (= *treba, toudo, ciuitas, populus*), e, como vimos, a posse desta, com a mesma extensão territorial e limites que na Idade do Ferro (a, 146-150; m, 210-235; m, 248-267).

“A CULTURA DOS SEMÁFOROS”

É evidente que nem existe nem pode existir, ainda regulando hoje um comum tráfico em todo mundo, nenhuma Cultura dos Semáforos. Mas também fora do comum hábitat castrejo celto-atlântico do Ferro: a *briga*, não pode existir uma Cultura Castrexa exclusiva de Galiza.

Assim o proclamávamos, em 1995, baixo a epígrafe “Impostura duma Cultura Castrexa”:

Cultura dos semáforos

“Não podemos estabelecer o caráter céltico duma cultura unicamente pela forma e disposição da casas. Quem ousaria definir a Galiza finisecular como cultura de moradias adosadas? É minimamente de recebo definir nossa Idade Moderna como Cultura das Casas Terreiras? Responder afirmativamente estas perguntas não resultaria impostura maior que denominar castrexa à cultura do Noroeste, pois a forma de habitat, o castro, nem é exclusivo da sobredita área geográfica nem constitui particularidade na geografia e diacronia histórica, da Península Ibérica com respeito a vastíssimas áreas culturais da Europa”. [...] “o Noroeste reflete-se perfeitamente no âmbito da Europa Atlântica continental e as ilhas Britânicas conhecido baixo o epígrafe de Celta”. [g, 37; á, 228-331]

COMUNS CASTROS ATLÂNTICOS

Castro.
Desenho de Carlos Alonso

“Apesar de que o amigo Carlos Alonso do Real fizesse seu trabalho, ninguém pode evitar que em Cornualha, por pôr um exemplo, o chamado Warbstow Bury Hillfort responda a um tipo de castro de planície ou pequeno montículo, encaixando como uma luva com aqueles castros trasancos de Leixa (Ferrol) ou Petouzal (Xuvia. Narón), que o castro chamado The Rumps tenha como contraponto Baronha, Valdovinho ou Lobaríz, por citar alguns dos castros costeiros galegos, e que Castle an Dinas, Castle Dor; Saint Denis; Helsbury e muitos outros só possam se apartar de nossos castros pelo particular fato diferencial de sua conservação e limpeza, fruto da sensibilidade e cuidado que mostram os britânicos com seu patrimônio, em

Warbstowbury
hillfort in South
West England. UK

contraste com a desídia –conjunção do desinteresse [...] da Xunta da Galiza e da vocação florestal à que parecem destinar [...] os planos das prefeituras–, [os castros sobreviventes] á a devastadora ação da concentração parcelaria que ante a passividade das instituições e do povo o derruba tudo com seu indomável e sinistro avanço [g, 33-80]”.

UMA INEXISTENTE CULTURA CASTREXA

TOP NEWS! Relatórios secretos do MI5 filtrados por Edward Snowden descobrem que Cornwall tem Cultura 'Castrexa'. Diversos organismos galegos estudam emprender accions legais.

COMUN HÁBITAT E CIVILIZAÇÃO CELTOATLÂNTICA DA IDADE DO FERRO

Ainda que é preferível a denominar Civilização Celta, é verdadeiro que poderia se definir na Idade do Bronze e do Ferro Atlântico *pars pro toto, ex more celta* pelo arraigado módulo de habitat: o castro, denominado em celta antigo comum *Brig-* 'Alto [fortificado] lugar'¹³. Mas o princípio que na Arqueologia e ainda no nutrido conjunto de topô-

13. “No mapa de *Hispania* –sustenta J.J. Moralejo– há uma notável quantidade de topônimos formados do lexema *brig-*, que pode ser raiz de termos simples (*Brigaecium*, *Brigantium*, *Brigantia*) e, sobretudo, pode ser segundo elemento de termos compostos (*Mirobriga*, [...], *Aviliobris*...); desde sempre se conhece a vinculação desde topônimo cós *Celtae*, *Celtiberi* e *Celtici* de que falam as fontes literárias e se sabe que *-briga* significa ‘vila, cidade’, os nomes híbridos *Augustobriga*, *Flaviobriga*, *Caesarobriga*, etc. (cós seus paralelos doutras áreas célticas, *Augustodunum*, *Caesarodunum*, etc.) que romanos e indígenas romanizados deram a velhas ou novas entidades de povoação certificam o que digo. Desde muito dantes de que a linguística tenha rigor em História e Comparação de línguas, também se sabe que a parte de *-briga* se contrapõe à dos topônimos ibéricos, não indo-europeus (S e L de *Hispania*), *ilerda*, *iluro*, *iliturgi*... em que se reconhece um primeiro termo *ili-*, *ilu-* (e outras variantes *ilti-*, *iltu-*...) que também parece significar ‘vila, cidade’ (2008): 119”.

nimos em *-briga*, *-bris*, *-bris*, *-bria*, *-bre*, etc., com abundantes derivados (Moralejo, 2008, 173), condescende em supor a Civilização Celta cultura de *brigas* ou castros, não admite uma “Cultura Castrexa” cingida em exclusiva ao Noroeste hispano [á, 227-262].

Uma *treba* galaica, como Trasancos, poderia, dependendo de seu tamanho, ter entre 80 e 120 castros na Idade do Ferro. O castro [a, 177-185; 187-197] projeta sobre seu minúsculo território econômico (de 1’5 km de rádio por meio-termo) uma direitura ou jurisdição *cum omnia intus clausis et extrinsecus foris*, compreensiva de pastos, bosques, montes e cursos de água, perfeitamente demarcada *per suis terminus et locis antiquis* [a, 204-205; a, 226-296; b, 131; 152]. É um bem pertencente, *pro indiviso*, ao *Dominus*, à cabeça (*tanaiste*) duma *Domo*, Casa nobiliar [precedente do *nobile* e do *sattelite* alto-medieval ou do fidalgo] *gassaliana*, “vassala” ou cliente da Casa do *princeps* da *treba* ou *toudo* [b, 263-283, m, 333-502].

Mostramos como na cada sucessão [igual sucede com a posse da *Treba* pelo *princeps*] o novo senhor representa com uma *inauguratio* a imemorial posse jurisdicional do castro por sua linhagem [p, 20-34; 37-56; 60-88] ‘sulcando a fronteira com o arado’, *de succo* [o, 117-120], cobrando grande importância propagandística na *críca*, “fronteira”, a estela [neolítica, calcolítica, etc.], erigida como no resto da Europa celtoatlântica sobre um simbólico imobiliário demarcatório do conceito sagrado e ‘melusino’ da Soberania Celta: a mámoa fundacional [reacondicionada pela prosápia ao longo de milhares de anos] do fundador do clã nobiliário; a fontana fria da louçana, belida e casamentera [A]moura instituidora da linhagem, a Trebopala ou Crougintoudodadigo [Croio Teutático], e o sacrosanto carvalho [de Auga Quente ou Edratil, Hy-Brassil; Iggdrassil, etc.].

COMÚM NOVILIARIA E CABALEIRESCA OLIGARQUIA

Os castros nome que damos na Galiza ao comum hábitat atlântico do Bronze e da Idade do Ferro, insular e continental, aparecem mencionados no registro epigráfico (SS I-V dC.) depois do Território Político (TP) como topônimo em ablativo, a seguir da letra *ᶚ*, introneteada entre o TP e o castro, que originando no passado vibrantes polémicas, desde faz mais de trinta anos de forma pacífica comumente se interpreta [María Lourdes Albertos 1975:65] como *castrum* ou *castellum* (pl. *castra*, *castella*). De ter sido este o significado de *ᶚ*, “a letra fatal”, como lhe chamou Untermann, quase não teria importância [á, 179-181], seria innecessário em realidade ou estaria duplicado por reaparecer de novo depois do signo o *castellum* a *-briga*, *-bris*, *-bris*, *-bria*, *-bre*, “castro”: *Cabarcos ᶚ Beriso*; *Interamnicus ex ᶚ Loucioelo*; *Seurra Trans (miniense) ex ᶚ Serante*; etc., cimentado comodamente em um topônimo: *Aiobrigiaeco*; *Narelia*; *Serante*; *Beriso*; *Eritaeco*; *Aruce*; *Talabriga*; *Berense*; *Berisamo*; *Letiobri*; *Louciocelo*; *Tarbu*, antigo expressado em ablativo sem preposição, referido exclusivamente a entidades menores -como domo com função em latim de locativo [á, 266-296].

A letra ‘c’ em posição investida aparece entre o território político e o castro:

TP	Signo	Castro
Limicus	⊐	Arcuce
Cilenus	⊐	Berisamo
Principis Albionum	⊐	Blaniobrensi
Celtica Supertamarica	⊐	Iureobriga

O *origo*, a expressão da linhagem da nobiliária e cavaleiresca oligarquia galaica durante o Império, e até bem entrado no século XIII em realidade, nas epígrafes funerárias não se indica com *tria nomina* ao modo romano, senão: nome próprio + patronímico [o filho forma seu apelido com nome do pai] + nome do Território Político, comarca ou demarcação [*treba / toudo*; *ciuitas / populus*; *terra / comisso / territorio*] + residência e domicílio dados referentes à idade + situação da tumba+ regime de propriedade + dados do dedicante. Assim na monumental estela paleocristã –a maior da Península Ibérica–, de Crecente conservada no museu de Lugo, encontrada a poucos km de Santa Eulália de Abóbada:

Estela paleocristã de Crecente.
Lugo. A maior da Península
Ibérica. Museu de Lugo

ESTELA MONUMENTAL DE CRECENTE (MUSEU DE LUGO)		
NOBRE	PATRONÍMICO	TERRITÓRIO POLÍTICO
APARA	AMBOLLE FELIX	CELTICA SUPERTAMARICA
DOMICILIAÇÃO	IDADE	SITUAÇÃO DA TUMBA
DI' PIONIS	ANNORON XXX	RELI' S(RA) E(RA)
DEDICANTE		
APARIS FRATER F(achudus) C(ianus)		

Em ocasiões o signo ⊐ não aparece, sendo substituído pelo vocábulo, em locativo, *castello*, assim na inscrição [galaica] de Garbão, Ourique, Beja:

*LADRONV(S) DOVAI (F) BRACARVS CASTELLO **DVRBEDE

“Disposto [para o combate] filho de Dovai”

OIr. [McCone] *Látar* ‘disposition’ (n. o-stem < **Lāθ(e)r* < **Lāθ(e)rom* [...] [+ suf. lat. –us **Lāθ(e)ro-nus*]: acc. sg. 3x (Ml. nom. sg. 7x), dat. Sg *Lathur* (Ml. dat. sg. *Lathar* 1x). p 6 (11)

Estela Paleo Cristã, de meados do S. IV, de Nicer, filho de Clutosi, Príncipe [lat. vulg. *principis* em vez de *princeps*] dos Albiones. Leva Christmão XP entre o sol e a lua

****Nom. *Durwis**, met. *Druwis*; Loc. (vogalismo e/i) **Druvidi*. Met. **Durvede*, “Druida” [http://fornamea.blogspot.com.es/]

Ou pelo mencionado *domo* [origina em antigo irlandês *déis* ‘cliente(s)’ derivando a voz casualmente dum conceito de soberania doméstica— segundo Kin McCone (1992, 193–197) de **dem-* “Casa”, ‘house(hold)’; cf. *dám* “freguesia”, ‘retinue (of clients)’ < **domo-* ‘house(hold)’], em CLOTIVS CLVTAMI (F) SVSARRV(S) DOMO CVRVNNIACE [CIL III 2016 *Procede de Salona, Dalmacia:*]; ou em ABILIUS TVRANCI F.]. DOMO LVCOCADIACVS CIL III 4227, soldado de Gallaecia enterrado em Gyaloke, lugar cerca de Szombately, Hungria. Deixou como herdeiros dous camaradas galegos, um de Lancia e outro de Aligancia [g, 62-64]

PRINCEPS, IMPERANTE DE TERRA,
“RÍ TÚATH”; COMITE “RÍ BUIDEN”;
MAIOR INTER COMITES “RÍ RUIRECH”¹⁴

A *Treba/Toudo*, sempre viçosa, se erige imarcescível potente conceito geográfico ate nossos dias: a comarca ou bisbarra [a, 23-45; á, 178-185; 266-267], como em Galiza, também em Irlanda assinala D. A. Binchy que há, ‘dependendo da quantidade de [trebas,] territórios familiares que a cada um tem baixo seu controle’, três básicas categorias de reis ou príncipes: [...] o *Críth Gablag* (104-105), distingue ao *Rí Benn* literalmente “Rei dá Pena, Rei de Cabeça”, - é *benn* psvl. leni-

14. COMUN HIERARQUIA E JURISDIÇÃO. CATEGORIA NÊMITA. En Galiza como em Irlanda, a ordem hierarquica das pessoas imunes, a categoria *Nemed* “sagrada, inviolável, de altíssimo rango” [comparativamente em princípio nossa *Terra de Nemitos*, hoxe Nendos não teria nada que ver com “Terra de Santuários”; *de facto* significa “Terra de Cavaleiros”, e que a capital da comarca se chame Betanzos dos Cavaleiros resulta curioso]. Encabeça o sistema de rango e jerarquia na Civilização Celta, primeira grande cultura Europeia, o *Ard ri*, “Alto rei”, o *Rex*, o Rei. Vem depois a alta nobreza e sua extensa parentela, elite da fortuna e poder, os *flaths*. Segue em hierarquia ao mencionado *Árd ri*, “Alto Rei”, o chamado na Irlanda *Rí ruirech*, “King of overkings”; a esta figura, encarnada na Galiza de modo ejemplar pela nobre figura de *D. Pedro*, “Conde de Galiza”, alude exatamente a expressão em um diploma de Juvia maior inter comites ; ou, já na Baixa Idade Média, o *Adiantado Maior*). Vêm depois o *comes* ou *comite*, “conde” (*Ruiri* , “overking”) plural *comites*, senhores de varias *trebas*, *terras* ou *territorios*, possivelmente grupos de quatro, em época tardo-antiga como sucedia em Irlanda [e parecem mostrar as pequenas coordenações ou agrupamentos das listagens de territórios da Divissio (do ano 569), e do *Chronicon Iriense* (documento composto ao final do s. X com antigas fontes)], mas já estes agrupamentos de terras, concentradas pelos condes -como as dos Trava e Trastámara-, eram na Alta idade Média bem mais. Em derradeiro lugar está em Irlanda o *Rí Túaithe*, “senhor duma Terra”, equivalente a nosso *rex*, *príncipe*, *imperante de Terra* [b, 24-45]

ção de *Penn*, “cabeça, pena, rocha”, cf. o meu gentílico *Pena*, o apelido anglo-saxão *Penn*, o *Pennaod* bretão, etc.], que seria a cabeça visível de uma sozinha *treba*, *Rí Túath*, o Rei, dum sozinho *Túath*, “*Toudo*”, que chamamos *principe* ou *imperante de Terra*.

O *Rí Túaithe* se subordina ao *Rí Buiden* “Rei de Bandas, Mesnadas, Hostes”, também chamado *Rí Túatha*, “Rei de *Toudos*”, ou *Ruirí* “Rei de Reis”, nós lhe chamamos *dux* ou *comes* (sive *comite*). E acima destes *duces et comites* senhores de várias *terras*, está o *Rí Ruirech*¹⁵, o *primus inter pares*, figura coincidente com o ‘conde maior de Galiza’: *maior inter eos, comes dominus Petrus Foilat*¹⁶ e depois com o Adiantado Maior da Baixa Idade Média [b, 24-234].

VEXILLATIONES, BANDAS, MESNADAS, HOSTES

A *treba* ou *toudo* é também a unidade básica de recrutamento militar: o batalhão [a, 131-154]. Batalhões que os romanos chamaram *vexillationes*, ‘bandeiras’, integradas em tropas especializadas nas chamadas pelos romanos *alae*, unidades de cavalaria, ligeira e pesada; e *cohortes* unidades de infantaria, ligeira e pesada [a, 132-133]¹⁷.

Os integrantes das bandas, mesnadas ou hostes subordinadas do *Comes* [*Ruirí*], organizam-se no interior dos *Túatha*, *Trebas*, *Toudos*, *Ciuitates*, *Populi*, *Plebes*, *Terras*, *Comissos* ou *Territorios Políticos* [Pena (1991) b, 54-111; á 175-177; 266-293] a modo de fidalguia terratenente rural, são senhores de pequenas jurisdições instalados, em algum caso desde o Neolítico até finais do século XII [p, 20-34] em suas *Casas*, *brigas*, *castella* do Bronze, ou do Ferro, ou nas *domus*, *uillae*, ou *uillas* antigas ou medievais. [p, 102-168; 37-56]

15. *PRINCIPES/IMPERANTES/REGES/FLATHS*. Os *Flaths* [em realidade o plural é *flaithe*] correspondem-se na Galiza do início do século XII, onde este sistema celta pervive como fóssil institucional, a alta nobreza, são a chamada “*prolix bene natorum*”, são na nossa área, os membros do Clã *Petriz*, *principes* e *imperantes* das *Terras* de Trasancos, Bezoucos e Arrós entre moitas outras, longas de enumerar, desde o Tambre a Ortigueira [b, 53-161]. GRÁD FLATHA Existia como em Irlanda um *grád flatha* na Europa celtoatlântica, uma “ordem de xerarquia e autoridade” discriminando à gente (*cénel*) proprietária em categorias sociais, pela sua composição ou valor penal: o alto e baixo clero, *durvede*/druida, bispo, “*ollam*, doutor (em Irlanda)”, *fili*, “bardos, fístores [‘chega o fístor – diz o galaico adagio- e afai-se o dia’]”, cregos e o oficiais qualificados gente com sólido conhecimento em técnicas ou artes (o que hoje chamaríamos “profissões liberais”) : juices, comerciantes, mestres músicos; etc. [b, 53-351].

16. *AHN* cod. 1047 [dantes 1041b], n 61 fol 14 v. reg. 27-28.

17. “[...] [It] have been applied” -sustem Sullivan, 79, 80-, “to the people occupying a distric which had a complete political and legal administration, a chief of *Rig*, and could bring into the field a battalion of seven hundred men. The word was also applied however to a larger division, consisting of three or four, or even more *Tuatha*, called a *Mór Tuath*, or great *Tuath*, which were associated together in war under one commander”. “This great *Tuath* represented Gothic, *Thiuda*; Old Norse *Thjoth*; Old High German, *Diuth*” Assinalando a seguir o sábio fundador do estudo das Instituições Celtas no aparato crítico (90) *sub uocabulo Tuath*. Old Celtic *tout*, from a root *tu*, to grow, to bring forth young, to multiply, to be strong; stem *tut*, people or district. In Old British it was *tūt*, now *tud*; and represented the Lithuanian *tauta*, the Umbrian *tuta*, *tota*, Oscan *tout*. It occurs in several compounds found upon Gaulish, or Gallo-Roman inscriptions, e.g., *Toutillus* (Muratori, 1281, 6); *Toutela* (Gruter, 852, 2), *Toutio-rix*, a Gaulish name of Apollo (Orelli, 2059). The words ΤΟΟΥΤΙΟΥΣ ΝΑΜΑΥΣΑΤΙΣ in the inscription on a marble tablet found in 1840 at Vaison have been translated “Citizen of Nemausus”, by Dr. Siegfried, but Prof. J. Becker suggests, and with good reason, that it should be *pubicus*, that is, magistrate of Nemausus, or Nimes, - a fact of some importance, as it would to show that the cantons of ancient Gaul were called by a name corresponding to the Irish *Tuath*. The Irish name *Tuathal* and the Gothic *Totilo* are perhaps related. 1873, 80.

[illegible]

19. Uma lista de cavaleiros, todos membros do clã Petriz (Pires), instalados nas Terras de Bezoucos, Trasancos, Labacengos e Arrós [as célticas trebas de *Besancos*, *Trasancos*, *Lapatiancos* e *Arront* ou *Arrotrebae*], figurando os vicários da *Terra*, (*vicarius huius terre*) Eica Stephaniz e Bermudo Lagatiz.

Danças guerreiras do *corio*. Detalhe da celebração do 1º de Maio do Castro de Baronha. Por Carlos Alfonso dirigido por A. Pena. © M. Harris.

ABAIXO: Corio, banda, 'companhia' galaico-romana do Baixo Império do Castro de Quintá em outono [o 1º de Novembro]. Desenho de Carlos Alfonso, asesorado pelo autor.

NOMINA MILITUM BISANCOS. NOME DOS CABALLEROS DE *BISANCOS*
(BEZOUÇOS)

Haec sunt nomina militum habitantium Bisancos, que inferius denotata sunt.
“Estes são os nomes dos cavaleiros, abaixo consignados, moradores em Besancos
(Bezoucos):

Menendo Holmiz confirmo. Férveo [Fervens *HS*] Hólmiz conf. Vistrario
[Histrarius *HS*] Holmiz, conf. Oveco Froylaz conf. Rodrigo Pelaiz conf. Vistrario Pelaiz
[Pelaz *H.S*] conf. Gonzalo Menéndez, conf. Munino Oduariz [confirmo]. Bermudo
Rageliz [confirmo]. Juan Vimáraz [confirmo]. Vermudo Asmondiz [confirmo]. Pedro
Bermudez [confirmo]. Fernando Suarez [confirmo]. [...]

NOMINA MILITUM DE TRASANCOS ET LABACENCOS ET ARROS. NOME
DOS CABALEIROS DE TRASANCOS, LABACENGOS E ARRÓS

*Haec sunt nomina militum Trasancos & Lavacencos & Arros habitantium, quorum
nomina inferius denotata sunt, qui hanc subjectinam juste fecerunt tam pro se praesenti-
bus, quam & pro sociis suis absentibus, atque pro universo populo.* “Estes são os nomes
dos cavaleiros moradores de Trasancos e Lavacengos [Lapatiancos] e Arros [*Arroni*,
Arrotrebae], abaixo consignados, que se aterão conforme este sometimento, tanto por eles
que estavam presentes, quanto por seus sócios que estavam ausentes, e por todo o povo:

Nunno Vermudez conf. Oveco Gonzalez conf. Gonzalo Pérez [confirmo]. Sueiro
Tellez [confirmo]. Vermudo Gelidiz [confirmo]. Oveco Muniz [confirmo]. Pedro Muniz
[confirmo]. Pedro González [confirmo]. Bermudo Hiscáz [confirmo]. Eica Estevez [con-
firmo]. Bermudo Pérez [confirmo]. Pedro Suarez [confirmo]. [Menendo González [con-
firmo]. [Bermudo] Ragéliz - vicario da Terra de Trasancos-(confirmo)]. Froila Bermúdez
[confirmo]. H C. L I, Cap. XXXV 6 [b, 101, 102].

Corio, “hoste”. Infantería e cabalería altomedieval. Miniatura do Beato de Thompson Morgan. Fol. 241

PRINCEPS/PRINCIPIS GALLAECIAE (RÍ RUIRECH)

Costumam (ontem como hoje) estes representantes locais da ‘proto-fidalguia’²⁰, *milites* de Bezoucos (**Besancos*), Trasanços, Labacengos e Arrós (*Lapatiancos* e *Arrotrebas*), serem parentes todos, ou quase todos –usualmente irmãos, tios ou sobrinhos– do ‘cabeça nobiliar’ a.i. *Tánaiste* (eleito pelo conselho de família que toma mancomunadamente as decisões pela sua capacidade para dirigir), chamando-se *Tanistry* este sistema.

Tudos estão –e se-guramente com o paradigma da continuidade desde o Neolítico– muitas vezes emparentados e re-emparentados entre eles [casando entre curmáns cruzados ou entre tios e sobrinhas] muitas vezes.

Ikuri(g)o. General Celto galaico de infantaria pesada. O capacete montefortino está inspirado nos representados nas moedas de Publio Carisio. Desenho de Carlos Alfonso ex A. Pena

Froila Bermudez retorna da batalha de Sacralinas o Monasterio de Juvia. Desenho de Eva Merlán Asesorada por André Pena para a *História Ilustrada de Narón* (VV.AA.)

O *tánaiste*, “cabeça de família”, dirige um holding de territórios políticos e propriedades do clã [b, 130-234], secularmente aglutinados na prosápia por herança ou casal, explodido em regime *pro indiviso* recebendo a cada membro seu quinhão ou quota-parte [b, 153-155]. No caso da *Terra de Trasanços*, a Casa (*fine*, linhagem) *Prolix Petriz* [b, 53-200] está encabeçada pelo conde de Trava Dom Pedro Froilaz [*maior inter comites* de Galiza; um *maior comitum* equivalente ao chamado na Irlanda *Rí Ruirech*] e por seus irmãos; seu filho Fernando Peres, conde

20. AIRE, MILITES, BENE NATI. Os membros da classe social proprietária que goza de todos os direitos civis dentro da sua *Treba* ou *Terra* entre os Celtas da Europa Atlântica chamam-se *Aires*. O primeiro *aire*, “nobre”, conhecido em todo o mundo Celta, dos tempos da Idade do Bronze, foi, segundo proclama sua estela funerária, redactada com caracteres tartésicos em Celta Antigo Comum, um *araiui*, *aire*, “nobre”, Nerio da Kaltia, um *excingo*, ‘heroe’ galego da Costa da Morte do finisterre atlântico chamado Tássionos. Há duas categorias de *aires*, a alta nobreza, *milites*, *bene nati*, chamados em Irlanda *flaths*, (lat. med. s. *miles*, pl. *militēs*); e os *bó aire*.

Desenho ideal de Carlos Alfonso baixo minha direção para Caminhos Milenários. Vigiado por seu cão de caça Ulgario e pelo Conde Maior de Galiza Dom Pedro, o rei dom Afonso corre a Munia [Froilaz], que o recebe em 1113 à porta de sua *uilla*. Munia, e Dom Pedro Froilaz doaram ao Rei *Uilla Ferreoli* famosa pela caça maior da viçosa fraga, desde então, Fraga do Rei dom Alfonso. Cem anos depois no lugar, em 1213, o neto deste rei, Dom Alfonso VIII de Galiza e IX de

Leão fundou ex novo a Vila Medieval de Ferrol, como fundasse em 1208 a Vila da Coruña [Crunha]. Pese a minhas recomendações, mais por confusão dos distintos conceitos *UILLA* fundiaria/ *VILA* urbana, que por falta de interesse, Ferrol, minha cara cidade natal, não celebrou seu oitavo centenário o ano pasado. Nem sequer uma missa em memória do fundador o rei Dom Afonso VIII de Galiza, etc.

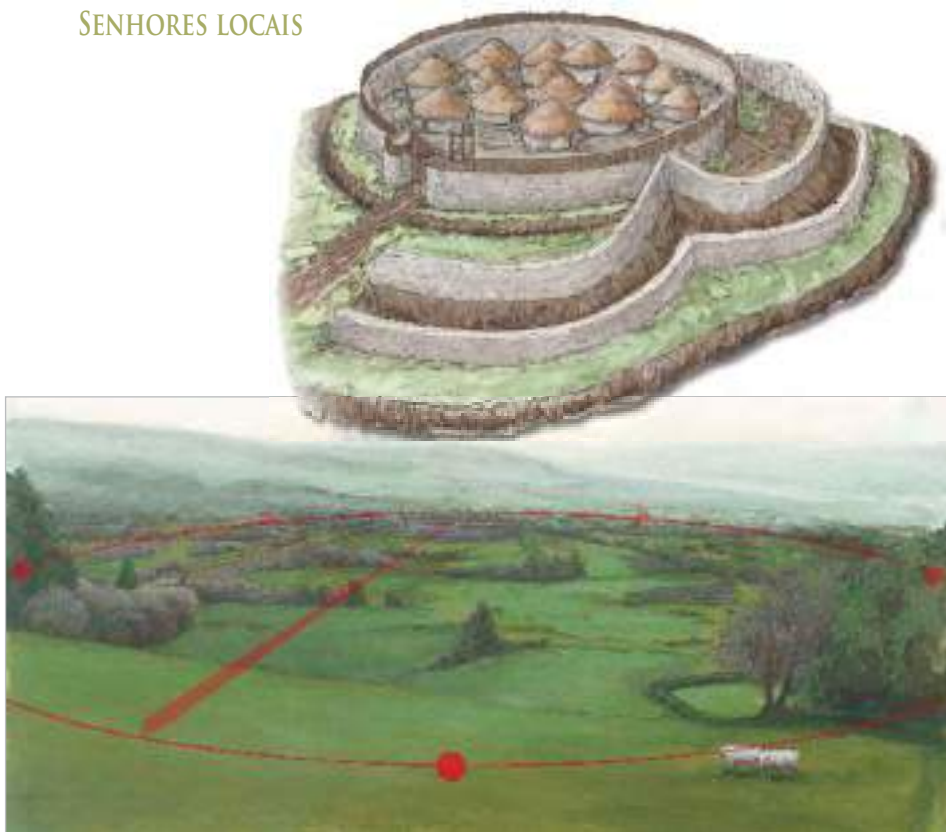
de Trastámara e sucessivos “cabos do clã” [*Tánaisti*] [Cal Pardo] até a morte *sine semine* em 1261 do derradeiro deles Dom Rodrigo Gómez *Princeps Gallaeciae* e dos *comitatus* [*mór túatha*] de Montenegro, Monterroso, Limia e Sarria, derradeiro *maior comitum* (*Rí Ruirech*) Petriz direito, também chamado na Irlanda *Rí Cóicid*, “Rei de Província” [sinônimo de reino, *Provincia Gallaecia*, “Reino de Galiza”] [b, 54-234; p, 152-168].

REIS DE GALIZA

Segundo no reino em hierarquia, posesor de múltiplas *trebas* o *Princeps Gallaeciae* [como o *Rí Ruirech*, mostrando as instituições galaicas afinidade com as irlandesas do *Críth Gablag*] só tem em cima ao *Rex in Galletia*, ao Rei de Galiza; só é vassalo [e também é tutor no *fosterage* dos infantes], de Alfonso Raimúndez [á, 431], Fernando II, Alfonso VIII (IX de Leão) [á, 432], etc., do *Ard Rí*, “Alto Rei, Imperador” [á, 415-433].

SENHORES LOCAIS

Desenho de Carlos Alfonzo baixo minha direção para Caminhos Milenários. Narón [Narão]

Dentro de cada *Treba*, *Toudo Terra*, fecham o sistema as Casas de senhores locais, de donos e cabaleiros; a proto-fidalguia, os linhajudos *dominī* terratenentes (*flaithe*), *pos-sesores* de moitos *castella*, e os menos linhajudos senhores proprietários, livres ou vassal-los²¹ [lat. *clientes*, a.i. *ceile*], escudeiros, infanções, duma *briga*, *-bre*, *-be*, “castro”, [o irlandês *dun* (>*tun* >*town*)]

21. ESCUDEIROS E INFANÇÕES, “*BÓ AIRE*”. Em Irlanda a categoria *Nemed*, deixava passo aos imediatos grados inferiores dos proprietários que tinham gando (*bó aire*) -fundamento do estatuto legal (*Crith Gablach*, 13a 24) discriminados entre o *Ócaire*, o pequeno fidalgo, e o *fluidir* semi-livre por levar (*conductor*) sua fazenda posta (*conducta*) pelo seu senhor (É o caso do *Allius Reburri Filius*, de Remeseiros, Chaves). Os *bó aire*, de *bó* “boi”, “os senhores de Bois (cf. comp. *domo Vacoeco*)”, algo bem como nossos infanções são tenedores e levadores de *conducta* terras e gando posto e outorgado pelos *flaths*, ou Senhores de Vassallos “*bó aires* were retainers of *Flath* of Lords”: [...] *adiciamus adhuc ad hanc seriem testamenti uel benefacti nostros atonitos et nostras magnificentias que dedimus per nostros infanzones, siue uillas seu argento, uel quecumque de ganato nostro eis dedimus, ut nobis cum eo seruiciu exercuissent* [...] *concesserunt eam mihi fundatoribus ipsius loci in diebus diui memorie domni ranimiri principis per scripturam firmitatis siue et meos atonitos et uillas que meo dato habere meos infanzones sic omnia uouis concedo* [...]” Carta de Sobrado. Ano 966 Testamento do Bispo Sinado Tumbo I F. 5 r.- 6r. nº 6 p. 36.

Desenho de Carlos Alfonzo baixo minha direção para Caminhos Milenários. Narón [Narão]

Possesoires durante a dominação romana da *uilla* galaico-romana.

Desenho de Carlos Alfonzo baixo minha direção para Caminhos Milenários. Narón [Narão]

Possesoires da *uilla* [(pronuncia-se *gülla*) pl. *uillas*, *potius quam uillae*] tardoantiga.

Desenho de Carlos Alfonzo baixo minha direção para Caminhos Milenários. Narón [Narão]

Possesores da uilla medieval [á, 181-203].

Termo polisémico, também em Galiza [b, 133-155] se chama *uilla* a casa labrega [em Gales, *gwelle*, o *welle*, se nomeando a renda *gabal*, "gabela"], e se chama *uilla* também ao lugar onde se agrupam duas, tres ou mais casas [b, 134-135] que parece corresponder-se institucionalmente com a irlandesa *baile*²² "place, lugar, bailia"²³ [p, 92-98; b 129-200].

SIC/ENATA PACATA. EFEITO DA CONQUISTA NO SITEMA JURISDICCIONAL CELTOGALAICO

Topographia Hibernica de Gerald of Wales redigida ca. 1188, pouco depois da invasão normanda de Irlanda. British Library Royal MS 13 B VIII, c. 1220

22. Assinala Sullivan/O'Curry como a palavra Baile tinha uma 'segunda aplicação' no composto *Baile Biatach*, 'or Bally of the victualler or steward' (92), Compreendia na Irlanda alto medieval umas 24 casas, 'and was a true political subdivisión of the *Tuath*, corresponding to the Latin *Pagus*. A cada *Tuath* tinha em Irlanda 30 *Baile Biatach*. Que vêm sendo o conceto de *uilla*, *uilla platanetum*, *uilla Quintana* galaica, aqui apresentado.

23. Sullivan/O'Curry, assinala também que a expressão *mbi Baile* "an ever boiling pot", 'é só uma forma figurativa de expressar a existência da Casa sempre aberta' (85).

VETERE AC IAM PRIDEM RECEPTA POPULI ROMANI CONSUETUDINE (TÁCITO)

Irlanda não conquistada por Roma até a adopção do cristianismo no século VI manteve sem interferências as instituições; ou até a invasão normanda (800, 1169); ou a conquista pelos Tudor (S. XVI). Os reis galeses com a sua clientela, os *bonheddigion* governavam como pais de família o país [Hubert, 466]. Dividido igual que Irlanda em unidades políticas, quatro reinos subdivididos em Cantref, *Territórios*²⁴ ocupados por clãs ou casas nobiliarees definidos por fortes laços parentais e agnaticios. Segundo HUBERT [441] o sistema funcionou no país de Gales até o século XIV.

Mas na *Gallaecia* Roma segundo seu costume de aproveitar a pré-existente organização, integrou nosso sistema Celta, cheio de subtilezas, em seu direito [a, 131-150]. Converteu o sagrado lugar *forum/oenach/conventus*, efêmera capital estacional das reuniões interterritoriais de três das confederações que conformavam *Gallaecia* em três estáveis cidades Bracara, Lucus e Asturica.

Pasando por conquista as galaicas *trebas* e *toudos* a engrosar o *ager publicus*, eliminou todo vestígio político de unidades superiores -o *mór tíath*, ‘*toudo* *mór*’, compren-

Famosa *tabula hospitalis* de Folgoso do Courel [Museu de Lugo] do ano 28 d.C. O sistema de vincular á derbfine era usado pelos galaicos no seu tráfico jurídico privado.

24. Parellos semántica e institucionalmente as Trebas *Can / Tref = Tre = Trifu = Treba = Teuta = Tuath = Touto = Toudo = Thaurp = Tribu; Con / Trebia, Con / Tributi* e dicir Trebas xunguidas vontariamente [fonte aos atribuídos por conquista, at/tributi = a/trebates]. Os galeses tomaram da casa, (*Trebad* no esquema de soberania doméstica) os diversos termos com os que se desina a propriedade territorial, dotando a cada pessoa livre da familia que chega á idade adulta com a trev de terra. [i, 115-117]

sivo dumas quatro *trebas* por meio-termo, que chamamos *comitato*, condado- [n, 103-121], e devolveu esas *trebas* ou *toudos* como *conducta*, em *precarium*, ‘precário’, aos que as tinham dantes, agora *conductore,s* convertendo ao príncipe e ao durvede, em homens livres dependentes, em *legati* [fluidir] vassalos de Roma [á, 186-203].

Dito com mais propriedade, Roma não devolveu as *Terras* aos senhores, lhas aforrou, vinculadas as três vozes da *derbfine* celta herdando a totalidade o filho sobrevivente da cada transmissão [p, 101-130]²⁵.

O BERÇO DO FORO GALEGO

Em Galiza como em Irlanda concediam os príncipes *conducta*, terras, aos servidos ou vassalos [b 24-34] como ilustra a epígrafe de Remeseiros [p, 47 -50]. Roma restau-

Comuns cominatórias cláusulas [cf. a penúltima cláusula do Bronze de Botorrita] em patos sinalmáticos de origem celta redigidos em latim no giro jurisdiccional da *uilla* galaico-romana [Remeseiros e Noville]

25. Cf. Pena Graña <http://www.celtiberia.net/articulo.asp?id=2008>.

rou as *trebas* e os senhorios familiares, e dentro das *trebas* restaurou [p, 37-56] aos *nemitos* galaicos nos castros seus com condições. Cedeu-lhos por três vozes. Dito de outro modo, devolveu-lhes as *trebas* ou *toudos* da prosapia literalmente “aforadas” [p, 103-116] e os antigos proprietários passarão de modo técnico durante varios séculos a *condutores* do que lhes era propio, a tenedores [em Irlanda *fluidir*] dum *ius in aliena re*, levadores da fazenda perdida, agora *conducta*, por três vozes ou gerações.

Obrigados a perdê-la e a retomá-la, *mos pesimus*, como Sísifo uma e outra vez cumprido o prazo legal das três vozes, a transmitir a situação jurídica à prosapia durante três gerações segundo a Celtic Law, como se fossem ‘servos de vínculo hereditário’ [em Irlanda *senchléite*, “de Casa Velha”]. *Vae victis!* [p, 103-121].

Ninguém discute já que por coisas de política exterior usando *parcere subiectis* Roma a *consuetam rationem* o direito (celta) das autóctones *trebas* galaicas [á, 185-197]

celtoparlantes²⁶ [o gênio romano foi nisto insuperável], se deixou aqui subsistir o pré-existente. Roma não integrou nosso mundo mediante partilha do campo, reorganização e re-distribuição da propriedade, com uma reforma agrária total, as

Confirmando o aqui contido esta *tessera* (*sive potius tabula*) de hospitalidade de Castromao, antiga *Coeliobriga*, capital dos *Coelernos* galaicos brácaros responde, sem dúvida a um renovo do 134 d.C., dum *hospitium* anterior

26. <<Dentro da estrutura clientelar desta soberania doméstica, vinculam-se verticalmente com um “rei de reis”, com um *ardri*, ao modo de uma colmeia nas mãos de um apicultor, tanto o *tiath* ou território político como a função soberana do próprio *ri-tiath*. Neste contexto, devemos enquadrar no NW peninsular, na *Gallaecia*, os *hospitia* interterritoriais, uns nós dados provavelmente numa assembleia estacional, ora entre duas *trebas*, ora entre *trebas* e particulares, ora entre as *trebas* e o Império, tais como os acordos pactuados por Iria com o *Regnum Suevorum* ou os firmados entre senhores de *comissa* ou *territoria*: os *comites seu imperantes*, com o chamado *Ovetense Regnum*. Mas esta instituição não foi uma exclusividade da *Gallaecia*, pois as pequenas peças em bronze que tão plasticamente mostram com uma aperta de mãos o aspecto vasalático, constituintes no N/NE peninsular do repertório composto pelas *tesserae hospitalis* celtibéricas, acoplam com um mais amplo encadeamento territorial atlântico de dependências verticais similar ao nosso. Mediante este tipo de vencillos um TP, ou um particular, supeditabase a outro. Os *in fidei acceptos* por um *princeps*, ou pelo seu Território Político, convertiam-se em dependente da *Treba* receptora, sendo, segundo o penso, quizais este o sentido da voz celtibérica *com / trebia* e à latina *com / tribut*. Como contrapartida de verdadeiras contraprestações, ajuda militar ou o pagamento dum censo recebiam-se *terras* (previamente donadas e protecção)>>.

chamadas, *centuriationes* –entrando na partilha agora, o que reparte leva a melhor parte, soldados e colonizadores, como em Emerita da Lusitania–. Ninguém discute que as terras de *Gallaecia* foram devolvidas²⁷ os que já as tinham dantes [a, 115-125; 131-150]. Mas com letra pequena.

LETRA PEQUENA

O Comum Direito Celta confere decorridas três gerações a um beneficiado ou *conductor* [bó-aire em Irlanda], a plena propriedade de sua *conduta*, *beneficium* ou *comenda*²⁸. O *bó-aire* decorrido o plazo legal das três vozes, se converte em *flath* [o rango do *locador*], adquire pleno direito sobre a propriedade

Cogidubnus ou *Tongidubnus* [falecido no ano 83] intitulou-se, segundo Cunliffe e Rusell *Ard rí, Rex Magnus Britonum* “Grande Rey, Imperadordos Britones”; –com independência das *lectiones* da quinta regra da famosa inscrição RIB 91 atopada em

Maqueta da espetacular *uilla*, seguramente, do rei dos *atrebates*, *Cogidubnus* ou *Tongidubnus*

27. Como o mostra o famoso Edicto do Bierzo, ou Bembibre, que estudei em o ano 2000 num capítulo de minha tese de licenciatura, deixada para pública consulta na Secretaria do departamento de História I da Universidade de Santiago.

28. Obrigados a pagar ao locador em a cada transmissão a loitosa (ceilsine, heriot) dos cavaleiros. “Originariamente recebia-a o senhor pela perda em todos os eidos -não só económicos- que lhe supunha ter que prescindir não só pela morte como é o caso que ilustro- dum vassallo ou infanção ao que cedesse terras. Esta compensação seria dada pelos familiares do beneficiado depois da morte sem sucessão [ou depois do abandono do bem pelo beneficiado], obrigados a devolver em seu prístino estado os bens cedidos pelo senhor. Este sentido vemo-lo claramente na carta de Balóm de 14 de junho de 1138 de Guntroda Ferveiz: ‘In Dei nomine, ego Guntrode Ferueiz, una pariter cum filio meo Ferueo et filia mea Guntrode Pelaiz in domino Deo eternam amen. Placuit nobis adque conuenit nullis quoquegentis imperio nec suadenti articulo, set propria nobis fuit uoluntas, ut faceremus kartula de ipsa hereditate de Baloni a tibi filio meo Froila Pelagii pro ipso tuo caballo que mihi dedisti que ego dedi a Uermuu Petriz et pectauit illum ad ille Ueremudus Petriz pro intentione de ipso meo filio prenominato Ero Pelaiz qui tenuit ille Ero sua terra de Uermuu Petriz et dimisit ille Ero illa terra sine gratude Uermuu Petriz, et proinde pectit ille Uermuu illa hereditate ad illa Guntrode pro pignora, qui si illa potuisset habere suo filio, quod redisset ratione de illa terra, et illa non potuit illum habere per nullum ingenium et proinde do ego, Guntrode, ipso kauallo de meo filio Froila, et sacco ipsa hereditate de Uermuu Petriz. [T. II Sobrado, f. 127r Ex P. de Loscertales]”.

Chichester em 1723²⁹-, fora de toda dúvida como *Legatus* do imperador, segundo refireo Tácito em *Agricola*, XIV, 14:

“Algumas cidades”-escreve Tácito ao final do reinado de Domício-
“foram dadas [*at/tributae*, de onde *Attrebates* cf. Pena...] ao Rei *Cogidumno*
- (quem se manteve até nossos dias como o mais fiel dos aliados)- segundo
a já velha e experimentada prática do Povo Romano, de se valer inclusive
de seus próprios reis como instrumentos de domínio [*Agricola* XIV, 14]”³⁰.

Un século antes de que Agrícola conquistasse *Britania*, finalizadas as guerras cân-
tabras, Octavio Augusto culminou a conquista de *Gallaecia*, entrando as *Terras* dos
nobres galaicos *terratenentes* [a.i. *Flaths*], e as dos seus vassalos e servos, no *ager publi-*
cus. Sempre há exceção que confirma a regra, como mostra o chamado Edicto de
Bembibre [4, 189-203]

À esquerda banda desenhada [para Galaicus] pólo professor de Belas Artes Carlos Afonso ilustrando
ou assédio dum castro Galaico por Décimo Bruto. À direita o chamado Edito do Berço, possivelmente
[existindo hesitação sobre o lugar] achado no castro de Toldaos.

29. Possivelmente a lectio de Bogaers (1979) é a correta [...] (4) [EX]-AVCTORITAT[E-TI]-CLAVD-/(5)
[CO]GIDVBNI-R[EG-MA]GNI-BRIT, [Monumento feito] por ordem de Tiberio Claudio Cogidubno [ou Tongidubno],
grande rei dos Britanos.

30. *Quaedam civitates Cogidumno regi donatae (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit), vetere ac iam pridem
recepta populi Romani consuetudine, ut haberet instrumenta servitutis et reges.* Tácito. *Agricola* XIV, 14.

Castellanos · Paemeiobrigenses · ex ·/ gente · Susarrorum · [...] [...] eos · universos · im/munitate · perpetua · dono · quosq(ue) / agros · et quibus · finibus · possede/ runt · [...] [...] / eos · agros · sine · controversia · possi/ dere · iubeo³¹.

A Terra segundo a já velha e experimentada pratica do Povo Romano de se valer das próprias instituições dos povos conquistados como instrumento de domínio, retornou de novo aos que a tinham dantes. Mas já não era o mesmo, volta de outra maneira. Augusto, bem asesorado por seu corpo de jurisperitos, retornou essas terras agora do *ager publicus*, aforadas (para que se entenda) por três vozes (da derbfine celta).

Um contrato sinalagmático fundamentado na *Bona Fides* [*‘si clienti fraudem fecerit, sacer esto’*, e *vice versa*] obrigando a ambas as partes *patronus*, e *clientes*, nun tenor. Decorridas as três vozes precisava-se o renovo condicionado a *fides patroni* [*hospitium vetustum antiquon renouauerunt*]. Assim usando do próprio direito celta o Império, se assegurou o controle e fidelidade da nutrida clientela galaica.

Analisemos mostrando as bases 'do tráfico jurídico entre os romanos e os autóctonos galaicos celtoparlantes –lhes remetendo a meus pormenorizados análises do denso marco jurisdiccional e institucional dos *hospitia* [á, 270-277; p, 103-130]– como mostra um *Hospitium* que aparece numa *tabula hospitalis* ou placa de bronze encontrada num lugar de Lugo:

Hospitium nunha placa de bronze atopada en algún lugar de Lugo

31. Edicto de Bembibre por mim estudado em minha tese de licenciatura, terminada o dia 1º de fevereiro, dia de Santa Brígida, de 2001, depositada trala sua leitura na biblioteca da USC; Um ano depois, em 2002, -nun asombroso exercicio de convergencia científica habitual nos presentes tempos de indulgência xeral-, calcando os nosos passos o hoxe catedrático da USC, Marco Virgilio García Quintela confirmou em tropeçada TAPA a cada um dos meus asertos e contidos da mencionada tese de licenciatura. Para ele meu agradecimento.

C. Caesare Aug. f.L.Aemilio.Paullo.cos / ex gente.Asturum. conventus Arae. / Auguste / ciuitas Lougeiorum. hospitium.fecit.cum / C.Asinio.Gallo. [1ª voz] libereis posterisque.eius / [2ª voz] eumque.liberos. posterosque.eius. [3ª voz] sive.libe/reis.postereisque.suis. patronum.coop-tarunt / isque.eos. in fidem.clientelamque.suam.suo/rumque.recepit. / Egerunt. Legati. / Silvanus.Clouti / Noppius. Andami³².

Trad. Sendo cónsules Caio Cessar e Emilio Paulo, a civitas dos Lugeios, gente do convento dos Astures, de Ara Augusta [há erro na interpunção, por suposto não estamos a falar de um choqueiro *conventus*, senão de um topónimo, o lugar de *Ara Augusta* que ainda se conserva], fez com Caio Asinio Galo um pato de hospitalidade, para seus filhos e para os postemeiros deles, e para os filhos destes e postremeiros seus. E tomaram-no como patrão dos seus filhos e dos seus postremeiros, e este [Asinio Galo] recebeu-os como fiel clientela sua e dos seus. Actuaram os legados Silvano, filho de Clouto e Noppio, filho de Andamo.

Beltené [1º de maio] no Castro de Baronha por Carlos Afonso assessorado por mim[detalhe]. Nas feiras anuais [*Oenachs*] se cobravam impostos. No posto do fundo procede-se à parte da cobrança jurisdiccional do *Cis* ou *Censum* "Censo": duas galinhas, lácões, uns dedos de toucinho [...] [p, 144-148]

SERVOS

Pechaba o sistema esse mundo presente ainda em nossas aldeias do século XX que Alonso do Real chamava "o do eterno camponês neolítico galego", magistralmente descrito, por meu ilustre amigo José María Cardesín Díaz³³: os *am-bue* [**am*, “sem” **bowyos*, “bois”]³⁴, com todo en precario, jornaleiros e, em derradeiro lugar os servos [a.i. *Bothach*] ou escravos [a.i. *Mug*]³⁵.

São pólo oposto dos integrantes do *corio* ou mesnada: jovens moços solteiros sob a tutela dos parentes e nobres que os tomaram em adopção (fosterage); filhos de proprietários, não integrados ainda na propriedade que herdarão à morte de seus pais dedicados a caça e à aventura guerreira.

COMUM PARTIÇÃO DE ORDINES BELLATORES, ORATORES, LABORATORES

Três graus ou ordines: *bellatores*, *oratores* e *laboratores*. Mas olho –vox 'laboratores' hic est aequivocum–. Bem como hoje sucede, que não se equipasse a classe dos trabalhadores não qualificados, com a dos engenheiros, têm rango Nêmito os *carpentarios* [a voz latina *carpentarius* é empréstimo celta], construtores de carpentas, "carros ligeiros" com função similar entre os jovens aristocratas celtas que treinavam a seus cavalos, como conta Plínio, para trotar com elegante passo de ambradura à dos carros de grande cilindrada atuais. Carpenta celta [cf. o topônimo galego Carpenle], cavalo e passo, representado nesta pequena faca achada em Lugo.

33. CARDÉSIN DIAZ, José María . "Ricos, Labradores, Caseiros y Camareiras: transformaciones económicas y jurídico-políticas, estructura social en una aldea de Galicia-NW de España" *Ler Histórica*, n° 23, 79-99

34. Cf psvIm. os topónimos "Amboade" de Coristanco, de Laracha, de Paderne, de Paderne, de Pantón, de Lalín, etc.

35. Cf psv. os top. "Muga"; "Muguinha" de Salvaterra do Miño, etc.

Acarretando desde a Arqueologia Institucional um pesado fardo de acabadas instituições, as *trebas* ou *toudos*, imenso mosaico da Europa Céltica: *Brigantini*, *Nemetati*, *Belgae*, *Attributi* /*Contributi*, *Contrebiae*... Compartilham bem mais que a comum denominação na antiga língua, (Pena) três graus ou *ordines*: *bellatores*, *oratores*, *laboratores* tri partição presente à Velha Europa até (passando pela Idade Média), o final do Antigo Regime:

BELLATORES

Classe representada de abaixo a acima, pela legítima linha nunca interrompida [progénie melusínica, ocasionalmente remontável ao Neolítico] de *Reges de Terra*, de *Principes de Terra*, do *rí túath*, “rei do estado, *treba* ou território”, ora regendo a célula do estado *treba*, *toudo* ou *túath*; ora regendo confederações similares aos condados medievais *attrebates*, “agregação de *trebas*” por voluntária atribuição; ou por obrigada contribuição *contributi*. E sobrepostos a todo e a todos, por nascimento, por herança, por casal, ou por conquista- os grandes reis de agrupamentos de maiores territórios Mór Túath, de grandes unidades familiares. Classe representada pelo *Árd Rí*, o Alto Rei, *primus inter pares* se escutando em tempos de feiras na efêmera capital estacional *oenach/forum* (Bracaraense, Astur e Lucense) a voz de todos, e acima de todos eles, a voz de comando, acolhido o resto do ano à *bríugaid* do súbdito, ao jantar, collação e hospedaje do *bríugú*, “hospedeiro”.

Baixo o rei aflora a ordem de casas e famílias, o mundo de honra, camaraderia, sacri-fício, cumprimento do dever, o rango subordinado, senhorial, feudovasallático de oficiais e cabaleiros: Cessar aparentando aturdida *interpretatio* assinala-os: *clientes*, *ambactos*, *nobiles*, *équites*, *magistri*, etc., em seus comentários à guerra das Gálias, ou à guerra Civil.

Remotas *trebas* compartilham, distanciadas entre elas centos, ou milhares, de quilômetros, como por capricho, idênticos nomes, participam em nossa Europa Celta -o vimos faz mais de vinte anos (Pena 1991-1994), de idêntica constituição política³⁶; ofer-

36. Este contexto clientelar enquadra a famosa *tabula hospitalis* do ano 28 A.C., de Folgoso do Courel, Lugo, onde Tillego, filho de Ambato, Susarro do castro *Aiobaigiaeco* [*Aliobrigiaeco*?] obtém como *fluidir* “cliente dependente” dum mór túath, como *gassaliano* dos Lugueios dos Castros de Toldaos, *iure hereditario* pelas três vozes do *senche/ite*, “foro celta” seguramente um renovo -como o do Berço: [...] *gentilitas Tridiavorum ex gente idem Zoelarum hospitium vetustum antiquom renovaverun* [...]-, do principado familiar e *treba contributa*. Estudando os fundamentos legais do comum direito celta, para as Ilhas Britânicas “[...] Pelo que podemos dizer”- ressalta Raimund Karl- “a unidade regional básica era a (continúa nota →)

dan a comuns categorias divinas em santuários locais, a teónimos do coletivo panteão: *Lug, Matres, Brigantia, Taranis*... Como é possível? O viabiliza, a meu modo de ver a boa educação dos segundos das mais antigas, nobres e linajudas Casas de Europa, a longa estreita convivência das elites da fortuna e poder em massificados centros internacionais escolhidos pelos tutores e as famílias -como hoje Oxford, Sorbona, ou Bolonha-, atendendo a fama e à qualidade da formação dada.

“The fact that there is no textual evidence of Druids in Iberia, northern Italy, or central and Eastern Europe” -observe Barry Cunliffe- “may simply be an accident of survival. In other words, we cannot say definitely that there were no Druids in these areas but simply that none are specifically mentioned in the surviving text”, -acrescentando-, “If this thesis of the westerly origins of the Celts is accepted, then druidism, like the development of the Celtic language, may had its roots deep in the prehistory of Atlantic Europe”.

Raices detectáveis, entre outras coisas, no culto luni-solar e astral do Megalitismo, base da Religião Celta [Pena 2004]; e no tema melusino -precursor das *trebopalas* e bronzes votivos entronizatórios do Ferro-, presente na decoração de estelas do Calcolítico ao Bronze Final.

LABORADORES

Plebes, vulgi, servi, “o comum”, tal e como o descreve Cessar não pinta nada [em realidade pintam-no tudo, pensamos nós, saindo inoportunos à palestra. Graças a eles – não graças a mestiza ferrateira fidalguia isabelina, agora saldando centenários paços, talando milenárias fragas, nem ao presente clero leonês - hoje a Galiza é um país celta] se tem quase na condição servil: “pois a plebe praticamente ocupa o lugar dos servos, nada ousa decidir por se mesma e não é admitida em nenhuma deliberação”, ao menos nas questões políticas, pois nas questões civis-na Galiza até o século XX, baixo o sagrado carbalho [de Edratil ou Agua Quente, em Pedroso [b, 224]]- na fronteira da jurisdição o povo decide os assuntos internos da *Terra* relativos a usos e costumes a *consuetam rationem*, que pela *ordinatio* os némitos *principes* juram respeitar.

(continúa nota →) isto também parece ter sido a unidade jurídica de base, segundo a legislação irlandesa distingue entre o *deorad* (“estrangeiro”) e o *aurrad* (“Pessoa com direitos legais dentro do *ma/ath* [o âmbito jurisdiccional da *treba* ou *toudo*]). Basicamente, parece como que o forasteiro carece de direitos legais no *ma/ath* e pode ser assassinado, mutilado ou retido, sem que de nenhum modo estes atos se considerem infrações legais de não existir nenhum tratado entre o *tua/ath* do que procede o forasteiro e aquele no que ele é assassinado, mutilado, etc. [...] Só se existe um tratado entre as duas tribos em questão, poderia uma pessoa ter um pleno status legal” From: Raimund KARL () To: Subject: Celtic Law - a short summary - Part 1 – 12 Date: Sun, 15 Dec 1996 14:32:32 - Tue, 21 Oct 1997 14:03:56

ORADORES: COMUM MULTIDISCIPLINAR CONJUNTO ENCICLOPÉDICO DE SABERES E CONHECIMENTO

Pilar da sociedade organizada de modo hierárquico, constituem a classe quase invisível dos *durvedes* ou druidas ["rios emboscados" do sedento linguísta], com os subordinados rangos dos *ovates* e dos *filids*. Enquanto, como nos conta o terceiro *ordo* que vive de suas mãos e não de rendas não pinta nada, César reflexionou sobre o aglutinante poder dos druidas acima das disputas tribais³⁷ –preocupava-lhe muito e não era para menos–,

O chamado ídolo de Paderne, seguramente, representando a um *durvede*. *Durvede* de Carlos Alfonso.

37. *Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur; ad hos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurret, magnoque hi sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constitunt, et si quod est facinus admissum, si caedes facta, si de hereditate, de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatis aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione in commodi accipiant, neque iis petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur* [ibid. De Bello Gallico, vi, 13]. Eles oficiam os divinos ritos, atendem os sacrifícios, públicos e privados, interpretam as coisas da religião; a eles vai grande número de jovens para aprender a disciplina, e entre eles se consideram isto uma altíssima honra [como consideravam uma honra as grandes casas nobres de a Europa o enviar um filho a um seminário a empreender a carreira eclesiástica]. Instruem praticamente todas as causas, públicas e privadas, se a instrução de um caso penal, se um homicídio, se um pleito por uma herança, se uma questão de demarcação, eles processam, e impõem as multas e castigos [o direito público e privado é comum –como o pode ser hoje (continua nota →)

“pois eles”, – diz ele–, “deliberam e decidem sobre todos os assuntos e conflitos”, porque a eles compete efetivamente o tráfico jurisdicional de quase todos os litígios, “se se consuma um delito; se se comete um assassinato, se se litiga por uma herança, se se dirimem limites territoriais, eles mesmos julgam, eles decretam as satisfações a receber e a dar”, entre particulares, ou entre Estados.

Todo o poder político efetivo está em mãos dos *durvedes* ou *druvides*, formando o vertical clero uma igreja universal com cabeça visível e infalível: “sobre todos estes druidas” –diz César, “um preside, quem possui a soma autoridade”; eleito em um conclave *ad hoc* “Morrido este [o sumo pontífice da Igreja Celta] destacando algum sobre os demais em dignidade, lhe sucede”.

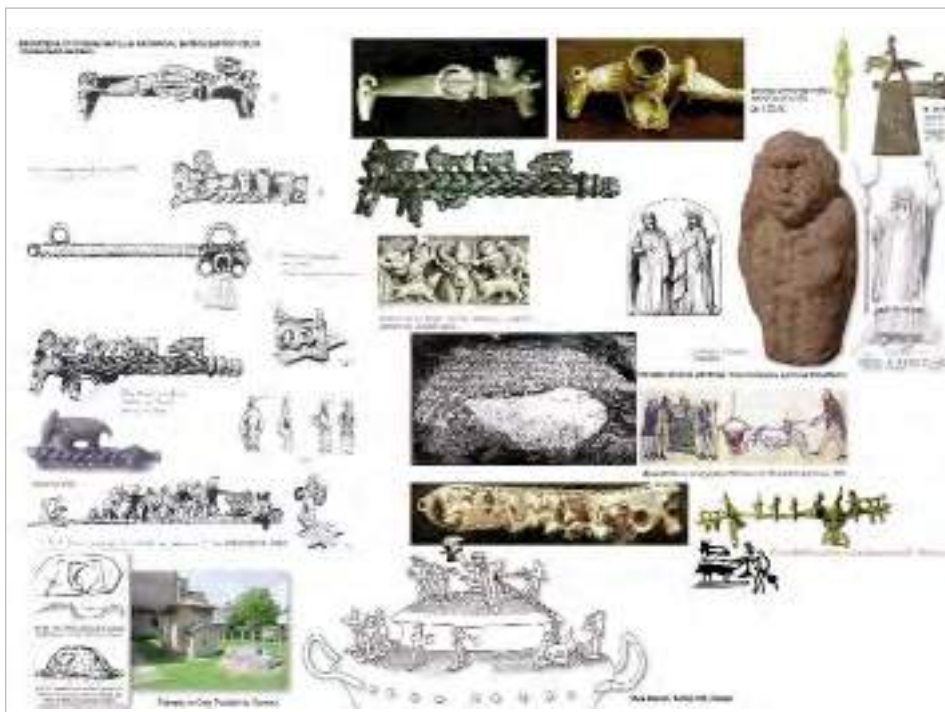
Descreve um clero interconectado conciliar, internacional, se é tolerável como a Abadia de Cluny com seus monastérios da ordem no século XII–, usando o alfabeto grego em suas comunicações; celebrando concílios talvez regionais no centro sagrado de *Gallaecia* –os conventus de *Lucus*, *Asturica* e *Bracara*– com periodicidade anual (possivelmente nas Galias, Britania, Hispania, etc.): “Estes” –diz Cessar– “se reúnem num período fixado do ano, num lugar consagrado no território dos Carnutos, reconhecido como centro de toda a Galia”.

Descreve César a Igreja precursora -e com bem mais poder- da Igreja Católica blindada contra cismas, “[...] mas se há muitos iguais a eleição é feita pelo sufrágio dos druidas e em ocasiões inclusive têm lutado com as armas pela direção”³⁸.

(continua nota →) o direito canônico- entre os celtas, estes jovens, quando regressam ordenados druidas são os juízes e magistrados. Aprenderam de cor milhares de leis [escritas e codificadas [como os dinsenchas métricos irlandeses] em verso, que depois aplicam ao retornar a seus lugares de origem. Em toda Europa igual – Em isto consiste a unidade celta, meu!- Que parte não entendes?]; Se um particular ou um grupo deles não se dobra a seu julgamento, é retirado dos sacrifícios [não faz falta dizer que é excomungado]. Este castigo é para eles gravíssimo. Os assim excomungados, são integrados na lista dos ímpios e criminosos, todo mundo se aparta deles, evitam seu trato e conversação, os tocar como se fossem apastados; ainda que a peçam não obtêm justiça [perdem todos seus direitos civis] e não se lhes dá nenhuma honra [são privados de seu rango e seus cargos. Assim, o chamado passeio de Canossa ilustra a descrição cesariana. O imperador do Sacro Império Romano Germânico Enrique IV por intermediação do abade de Cluny, Hugo, e da dona da fortaleza, Matilde de Canossa, marchou ao encontro do papa Gregório VII um frio mês de janeiro de 1077 de Espira ao Castelo de Canossa, buscando que este lhe levantasse a excomunhão. Permanecendo três dias e três noites ao raso, vestido unicamente com uma túnica penitencial de lá, descalço sobre a neve na porta do castelo, conseguiu o perdão papal] *De Bello Gallico*, vi, 13.

38. *His autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo aut si qui ex reliquis excellit dignitate succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, consistunt in loco consecrato. Huc omnes undique qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata existimatur, et nunc qui diligentius eam rem cognoscere volunt plerumque illo discendi causa profisciscuntur.*

Mas entre todos os Druidas manda um, que tem entre eles a soma autoridade. Morrido este lhe sucede quem excede a todos em dignidade, ou compartilhando vários igual rango, quem resulte eleito do sufrágio dos druidas [se sobre entende que reunidos num concílio *ad hoc*], se chegando inclusive a combater com as armas pelo principado [não por acaso isto ocorre quando existindo na igreja duas ou mais facções a cada uma organiza seu conclave pela sua conta e elege seu próprio pontífice. Nesta situação é comum que ambos os papas lutem para se apoderar de Roma (o Papado). Assim se encontrando a Igreja dividida entre os partidários do papa Leão V e o anti papa, Cristóvão se elegeram vários papas e anti papas nos anos 896 e 904. Salvou a situação Sergio III, o terceiro em discórdia o ficar, depois de prender e de estrangular aos outros dois, como único pretendente ao pontificado]. Estes num prefixado período do ano [coincidente com alguma das quatro feiras estacionais celtas] residem num lugar sagrado no território dos Carnutos, região que é considerada o centro de toda a Gália. Aqui vão de todas as partes os que têm controvérsias, e todos acatam e obedecem seus decretos e julgamentos. Acha-se que a doutrina inventou-se em Britânia e trouxe-se dali à Gália, e hoje quem desejam melhor formação na coisa essa em sua maioria vão lá [a Brit.] aprender. *De Bello Gallico*”, vi, 13.

Instrumentos dos druidas celtas para a consagração real e piacula

A “Coisa Celta –também nós temos direito a nos equivocar–, acima da língua, literatura, artes e artesanias, da percepção New Age do ‘Zapatero’, da próspera *paletotállica* rana, do sedento linguista, da *apereirada* ‘gaita marroquina’, da manobra política, da *pajarrera celtofobobia* De la Peña e do que Calo aquí, etc., é produto tanto no passado pagão como no presente cristão de um teocrático sistema piramidal, regulador de direitos e obrigações constituído, adequado de acima abaixo o tráfico jurisdicional e as instituições do *Toudo* ou da *Treba*, *Terra* ou *Território*, ao amparo duma comum religião mono-teísta trinitária de remota [Neolítica] origem luni-solar, fundada sobre a Lei Universal “todos os homens temos um alma immortal emanada Deus” [*Dis Pater*]”, custodiada, interpretada, desenvolvida e aplicada à margem da práxis popular por druidas³⁹ ou durvedes, “doutores”, como, seguramente, lhes chama a epigrafia galega.

39. Como se pode imaginar Jesus não inventou os padres, bispos, arcebispos e cardeais. E talvez São Pedro recebeu neste trabalho uma pequena ajuda. Talvez... *In omni Gallia eorum hominum qui aliquo sunt numero atque honore genera sunt duo. Nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nulli adhibetur consilio. Plerique cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant. Nobilibus in hos eadem omnia sunt iura quae dominis in servos. [...] Sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum.* Em toda a Gália daquelas pessoas que contam e têm dignidade há duas classes. –pois a plebe quase ocupa o lugar dos servos, e não ousa atuar pela sua conta, nem conta para nenhuma decisão [...]. A maioria, oprimidos como estão, já por dívidas, já pelo peso do ônus fiscal, já por agravios dos poderosos, se entrega em servidão. Os nobres de fato possuem sobre eles os mesmos direitos que os senhores com seus escravos-. Mas destas duas classes a primeira é a dos druidas, a segunda dos cavaleiros. Caius Julius Cæsar, *De Bello Gallico*, vi, 13.

Tal unidade foi possível, seguramente, pelo comum berço, e mantido graças à rígida educação de afortunados filhos segundos das ‘melhores famílias’ da Europa, a meu modo de ver (Pena 2011), hoje como ontem atraídos, pela excelência do ensino e do professorado –como em Oxford, a Sorbona ou Bolonha–, se indo [*Se supõe –diz César– que estes saberes se elaboraram em Britania e que de ali têm sido trazidos à Galia e agora os que querem obter um mais depurado conhecimento da matéria vão estudar lá (a Britania)*], quando um centro desce de nível a outro mais reputado.

Sobre o ano 50 a. C. o historiógrafo Diodoro de Sicília descreveu em Britania um templo, seguramente Stonehenge, utilizado como observatório do ano metónico, do ciclo solar e lunar [fala em clave de Religiao Celta da virginal Mater do solar diyng god Lugh, Leto mãe de Apolo para um grego] e também dum povoado próximo [um centro monástico em realidade [composto como amosa a Arqueoloxía, por mais de mil pequenas celas], habitado segundo parece por monges entregados ao culto, seguramente a escola druídica,

Stonehenge. Templo observatorio do ano metónico

verdadeira universidade internacional, com seus observatórios, impartindo a longa aprendizagem de vinte anos, o que dura o ciclo metónico Que casualidade!

Um inter e multidisciplinar conjunto enciclopédico de saberes e conhecimento, atesorado englobando o divino e humano, uma privilegiada aprendizagem da comum matéria e a mais avançada ciência do momento: Teologia, Direito, Matemáticas, Astronomia, Medicina, etc., comum matéria que *casualmente* na Roma decadente do

século V o escritor latino *Martialis Capella*, possível Procônsul da África englobaria *sub vocabulo Trivium* e *Quadrivium*.

ELOCUÊNCIA TRIVIAL

Precisamente o mercurial *TRI RAMOT* celta "TRÊS VIAS, CAMINHOS", latín *TRIVIUM* se corresponde com a Eloquência (Gramática, Retórica e Dialéctica) associada por Luciano Samosata em tempos de Marco Aurelio a *Oghmios* "O Caminho"⁴⁰. Que casual casualidade Não lhes parece?

Sócio ao Caminho escrito no Céu estrelado de Europa, hoje de Santiago, desde faz anos desde múltiplos ângulos, mostrei em não poucas publicações, a modo dum muito velhote, calvo e chosco São Pedro pagão, ao Deus alcunhado *Oghmios*, "O Caminho", 'Mercurio' Celta por excelência, conduzindo desde a Prehistória como mostram os petroglifos bálticos, ao finisterre atlântico, à pétrea barca –quando Deus a guia, a que melhor frota–, a bom porto, à hospederia [com seu caldeiro sempre cheio] de Deus, alcunhado *Breogo* [*Briugú biatach*], a *Verobriga*, atadas da corda [para que não se lhe percam], as frágeis almas...*animula, vagula, blandula*.

O caso é que nos hospitais, nos *trivia* do Caminho chamado pelos gregos Heracleo –que descobri traçado numa glosa do Pseudo Aristóteles (*Mirabilia*), já com plena protec-

40. Assim -e quem possa entender que entenda- o descreve Luciano de Samosata associado à eloquência: Preludio Heracles 5.

1

1 A Heracles os Celtas chamam-no Ogmios usando uma voz do País, e a imagem do deus pintam-na muito rara. Para eles é um velhote nas últimas, calvo por diante, inteiramente canoso nos cabelos que lhe ficam, enche de arrugas sua pele tostada até a completa negrura, como os velhos lobos de mar. Dantes tomá-lo-ias por um Caronte ou um Jápeto do Tártaro que por Heracles. Mas, apesar de suas traças tem a indumentaria de Heracles: leva cingida a pele do leão, tem a maza na diestra, porta o carcaj e bandoleira e sua mão esquerda mostra o arco tenso. Em todos estes detalhes é plenamente Heracles, sem dúvida.

2 Eu cria, portanto que os celtas cometiam arbitrariedades na figura de Heracles para irrisão dos deuses gregos, se vingando dele nas representações, porque uma vez percorreu seu território o saqueando, quando em procura dos rebanhos de Gerião, correu a maior parte dos povos de Occidente.

3 Mas ainda não disse o mais surpreendente de sua imagem. Este Heracles velho arrasta uma enorme massa de homens atados todos das orelhas. Seus laços são finas correntes de ouro e âmbar, artísticas, semelhantes aos mais belos colares. E, pese a ir conduzidos por elementos tão débis, não tentam a fuga -que conseguiriam facilmente-, nem sequer resistem ou fazem força com os pés, se virando do avesso em sentido contrário ao da marcha, senão que prosseguem serenos e contentes, vitoreando a seu guia, se apressando todos com a corrente tensa ao querer se adiantar; ao que parece ofender-se-iam se se lhes soltasse. Mas o que me resultou mais estranho de tudo não vacilarei no relatar: não tendo o pintor ponto ao que unir os extremos das cadeas, pois na diestra levava já a maza e na esquerda tinha o arco, furou a ponta da língua do deus e representou a todos arrastados desde ela, já que se volta sorrindo a seus prisioneiros.

4 Permaneci em pé muito tempo contemplando o quadro, cheio de admiração, extrañeza e ira. E um celta que estava a meu lado, não ignorante de nossa cultura, como demonstrou em seu magnífico domínio do grego -um filósofo [druída], ao que parece, dos costumes pátrias-, disse:

5 Em princípio, se esse velho Heracles [-Isto é, a Eloquência-] arrasta aos homens atados das orelhas a sua língua, não te estranhes disso, pois conheces a afinidad entre os ouvidos e a língua. E não é um agravio contra ele que a tenha perforada, pois lembra -acrescentou- uns versos cómicos em yambos que aprendi entre vocês: quem falam em extremo "a língua têm todos perforada".

6. Numa palavra: nós achamos que Heracles o conseguiu tudo graças à palavra por ser sábio, e mediante a persuasão dominou quase sempre. E suas setas são as palavras -creio eu-, agudas, certeiras, rápidas, que ferem as almas. Aladas dizeis vocês também que são as palavras.

7 Isso disse o celta. [...] Ex Biblioteca Clássica Gredos, 42. Luciano Obras I. "Preludio Heracles". Trad. Alfonso Martínez Díez. (1996)

Promptema galaico dos epítetos Setanta, “anda caminhos”/ Bandua, “O que se ata”. Esquerda, ara galaica votada por Caudio ao (Deo Lari?) Setandianeco “Anda Caminhos”. Morte de Setanta “Anda Caminho, Caminhante”, por Stephen Reid; Peça, seguramente de fíchel, representando a Bandua raiz *bhnd, “vendar, atar”, de Banhos de Bande, Galiza. Morte de Setanta, estatua de Oliver Sheppard, GPO, Dublin.

ção penal internacional ao peregrino—*Oghmios*, “Caminho”, bondadosa divindade condutora das imortais almas coincidiu com o crepuscular paredros Hermes, e com seu compatriota Hércules, que no décimo trabalho foi tomar emprestada a copa do sol ao finisterre para ir à vermelha ilha.

Peregrinos de muitos lugares, religiões e países pelo Caminho, calcando os passos do divino *Oghmios*, do *Lar Setantanieco*, “Que anda pelo Caminho [das animas]”, compartilhando mesa e trivial conversa nas hospederías, imaginaram a *Oghmios* voando como Hermes com as atadas almas [como o representa Alberto Durero no S. XVI] ou como Hércules com maza arrastando atadas as almas [como também no S. XVI o pintou sobre a porta da Biblioteca do Escorial Domenico Tebaldi]; ou co-mo o apresentam os bronzes galos *vultus Sacti Petri*.

Trivium e *Quadrivium*
Quantos mistérios se escondem por trás de inocentes nomes? Há linhas rectas que parecem curvas. Em calquera caso o milenário conhecimento impartido pela universal Igreja Celta, aos jovens nobres precisava de vinte anos —um tempo forçoso para vislumbrar os segredos do ano metónico—.

Retornando já ordenados os lugares de origem depois de duas décadas de ausência, os

Oghmios Hermes Hercules

druidas aplicavam a bem aprendida Universal Common Law. Quiçá Mike Parker Pearson⁴¹ teve razão ao dizer: "We think we have found the village of the builders of Stonehenge, comentando em Janeiro de 2007 a excavação do enorme povoado [Durrington Walls] com mais de mil celas de 5 m², do Neolítico Final e Calcolítico [e psylm. também do Bronze] a 3,2 kilometros de distância de Stonehenge. Mas reclamando meu direito a me equivocar, ajuízo que Parsons bateu com as celas do Colégio Britânico dos Druidas -não menos prestigioso, que hoje Cambridge ou Oxford- ao que aludirão, César em passado e em presente, Diodoro, Hecateo e algum outro:

[...] Cremos não será inadequado a nosso propósito debater dos que escreveram sobre antigos mitos os legendarios relatos dos Hiperbóreos, Hecateo [ca 350 aC] e alguns outros dizem que nas regiões além a terra dos Celtas há uma ilha no mar não menor que Sicília [com segurança Britania]. A ilha segundo conta-se, situada no norte, está habitada pelos Hirperbóreos, denominados assim por se encontrar seu lar além do ponto onde sopra o vento do norte (Boreas); e é tão fértil como productiva de todo cultivo, de facto ao ter um inusual clima temperado [pela Corrente do Golfo] produz duas colheitas ao ano. Tambien contam sobre ela esta lenda: Leto nasceu na ilha, pelo que Apollo [seu filho] é entre eles honrado sobre todos os outros deuses; e todos os habitantes são considerados, em verdadeiro modo sacerdotes de Apolo pois que se alaba a este deus sobremaneira todos os dias entoando continuamente cantos em sua honra. E também se encontra na ilha um magnífico recinto sagrado de Apolo e ornado de muitos exvotos um

importante templo que tem forma esférica. Há ali também uma cidade consagrada a este deus e a maioria de seus habitantes [seguramente um centro monástico], são tañedores de cítara; e tocam continuamente este instrumento no templo e glorificando seus factos cantam hinos de louvor ao deus [...]⁴².

Stonehenge

41. Director do projeto de excavação da Universidade de Leeds em 2006.

42. *Têm também os hiperbóreos uma linguagem que lhes é própria, segundo se nos informa, e são muito amáveis e predispostos com os gregos, em especial com os atenienses e com os delianos, - que herdaram de remotos tempos a boa inclinação. O mito narra também que certos gregos visitaram os hiperbóreos lhes deixando lá valiosos exvotos com inscrições em letras gregas. E que do mesmo modo, Abaris, um hiperbóreo, foi a Grécia em remotos tempos a renovar os vínculos de hospitalidade do seu povo com os Delios*

Dizem também que a Lua, olhada desde a ilha, semelha estar a pouca distância da terra e ter prominências, parecidas às que tem a Terra, e que são visíveis à vista. Conta-se também que o deus visita a ilha a cada dezanove anos, o período no que se remata a volta das estrelas a sua prístina posição em os céus; e por esta causa os gregos chamam "ano de Metón" ao período de dezanove anos. Ao alvorecer o deus sai dançando e tocando a cítara até a noite através do equinoccio de primavera até a saída das Pléiades, expressando deste modo sua complacência pelos seus propios sucessos. E os reis da cidade e os supervisores do recinto sagrado chamam-se Boreadas, já que descem de Boreas, e a sucessão dos cargos mantém-se sempre na prosapia. Diodoro de Sicilia, Livro II. 47

RÍGIDO CONSAGRATORIO PIACULUM ENTRONIZATÓRIO

Responde o druida do rígido consagratório *piaculum* entronizatório do rei da *treba*, *tíath* ou *toudo* –detalhado em sendos bronzes do Noroeste com extraordinário gosto [e, 33-80]–; mostra sobre o pético altar da tribo *Crougin Toudadigo*, *Toudo Pala*, *Trebo Pala*,

TREBOPALA OU CROUGINTOUDADIGO "CROIO TEUTÁTICO". Resulta muito significativo que todos os elementos essenciais, realmente importantes, o mito fundacional de Irlanda, a pedra sobre a que se sentou Isabel de Inglaterra para reinar sobre o Império Britânico, nos remetem a Galiza. Que casualidade! Não te parece?

Pedra de scone ou do destino (Escocia)

Traslado da pedra de scone de Brigantia (A Coruña) a Escocia.

Lia Fáil de Tara (Irlanda)

Trebopala ou crougintoudadigo de S. Miguel de Celanova (Galiza)

original galego da *Lia Fail de Tara* ou da Stone of Scone da Escócia, ao rei que vai governar sem tacha mental, moral ou física, nu *in conspectu populi*; oficia sua mística união com a *Treba* ou *Toudo*.

União encarnada no sacrifício da *Comaian*, “Crinosa”, branca, luminosa egua *Iccona Loiminna* e na entronizatória *suovetaurilia* –depois reproduzida [Higino Martíns] pelos romanos–, coze no grande caldeiro a despeçada carne com seu sangue, distribuindo logo o sagrado *sacramentum*: a **ordinatio** ao rei, aos nobres cavaleiros e ao resto dos graus da sociedade.

Tanto ou mais sagrada que a **ordinatio** sacerdotal do druida, a **ordinatio** do rei, é elemento essencial da ‘Sacral Kingship’. Os reis e senhores com jurisdição adquirem pelo casal com a Mãe e com o transfundo Melusino do próprio conceito de linhagem, rango Némito, “sagrado, inviolável”, são *reges*, “reis”, de direito divino. Já investidos do *sacramentum*, podem os arantes Reis proceder precedidos do touro à *circumambulatio* inaugural de *succo da crica*, “fronteira”, da *treba*.

Ao poder de consagrar ao rei, somam o privilégio da *interdictio*, [excomunhão], de privar ao nefando rei [a qualquer que se lhe oponha em realidade] de autoridade. Podem os Durvedes proibir ao particular ou à *treba* (*populus*; *plebes*) que não acate sua resolução a assistência aos sacrifícios. “Esta é” –diz Cessar [BG 6, 13, 6]– “para eles a pena mais grave”. Passando a integrar o número dos ímpios e dos criminosos os afetados pela interdição, todos, recusando sua companhia e conversa, se apartam deles como se fossem apestados.

Evidenciando o descomunal peso político do clero indo-europeu em general, e pelo observado de modo particular do druida celta, Dión Crisóstomo não exagera:

“Os celtas contam com Druidas versados também no a arte da profecia e outras formas de conhecimento, sem cuja autorização os reis não ousam adotar ou conceber nenhuma empresa pelo que os governantes e os reis resultam seus subordinados e instrumentos de seus ditames”.

Carro de Guimarães

Druida de
Carlos Alfonso

Partindo a imagem o mais programático dos bronzes entronizatorios galaicos de Monforte de Lemos do Instituto de Valencia de Don Juan (Madri) fundado pelo director do Regional Diário de Lugo e deputado por Monforte de Lemos (1891–1919), o arqueólogo e diplomático Gillermo Joaquin de Osma e Scull, conde consorte de Valencia de Don Juan.

Pois dirigindo a religião os druidas somam o comando nas consciências dos homens ao absoluto controle do tráfico jurisdicional, da metrologia –pesos medidas, calendário–, da literatura, da poesia e a retórica, dos anais, etc.

COMUN CRISTIANISMO CELTA

“The druids may have been extinguished as a religious and moral establishment by the Christian church but they and their associates left behind them a system of cultural values so deep-rooted and so closely intertwined with long established institutions and ideology that it appears to have survived in large measure the transition to Christianity. Despite the inevitable revision, selection and suppression of elements of the integral pre-Christian tradition during the process of creating the written test within an ecclesiastical ethos there still remains a great deal of material bearing native institutions and ideology –sacral kingship of course, the Otherworld, cosmic division and the partition of the provinces, origin tales, the function of druids and *filid*, the body of legal and so on –which

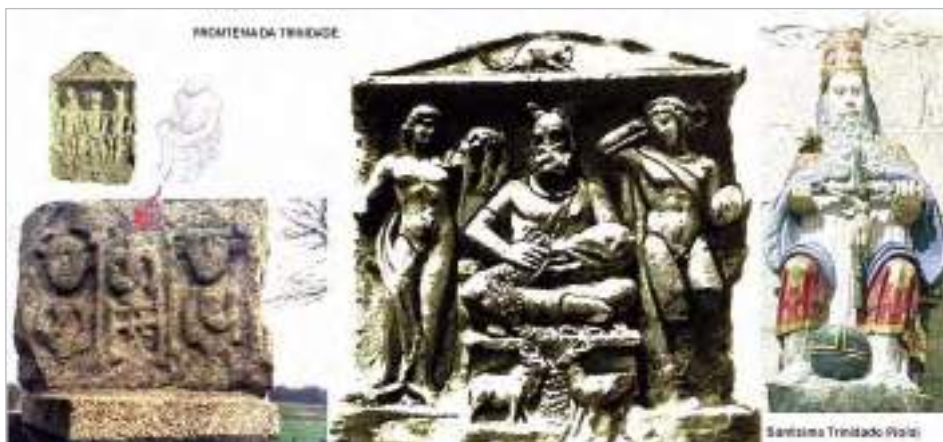

Anel, áureo e com entalhe, paleo cristão (A. Pena Granha), seguramente episcopal, procedente das *Insulae Deorum* "Ilhas Cies", Galiza, do século IV, d. C. com epígrafe (imagem investida) **IHE APRVS**, que eu leio [em ligatura] **IHE(svs) APR(in)VS** "Ihesus (Jesús) 'o do javali/ o do porco bravo'". A importância deste anel é enorme para a Europa mostrando, em época muito temporã, o caminho integrador da *interpretatio* celto-cristã, ilustrando o nascimento do cristianismo celtoatlântico em *Gallaecia* (N. de Portugal, Galiza e Astúrias) que se produziu a partir do ano 314 quando documentamos os primeiros bispos.

presupposes the former existence of a complex system of social-religious doctrine and ritual, the form doubtless propagated to a large extent in the form of exemplary myth as in India Georges Dumézil, who conducted a close study of social-religious continuities within the Indo-European linguistic family throughout his long career, remarked from time to time on this phenomenon of the partial secularization of mythos-religious traditions" Proinsias Mac Cana

COMUM RELIGÃO

Os druidas celtas da Europa Atlântica, insular e continental, distanciados da percepção popular da fé e do sentimento religioso, legaram-nos acima de cultos em santuários locais e peregrinaxes, o peremne panteón e a comum teologia.

pomptema trinidad

Basicamente as bases do monoteísmo trinitário de remota origem arqueoidoeuropeo luni-solar [m, 140ss], somando à triplicidade da Viagem Mãe, *Matres*, a personificação dos "Três Passos" [Céu, Mar, Outro Mundo] do Sol circunvalando o Orbe Tripartito.

TRES PASSOS

O sol orbita a Terra em Três Passos (m, 136-150), no primeiro toma posse do Céu; no Segundo, toma posse do mar e no terceiro toma posse da Terra, o Outro Mundo. Concebe-se-lhe como um jovem e um adolescente no primeiro passo, com epítetos compartilhados, associados à juventude e pujança, por diferentes deidades na desorientada *interpretatio* romana, ocasionalmente, Mars/Apollo, como sucede com Lug, Lugh, Lugos/-us, Leud, Lheu, “Brilhante De-us”, com Mapon/Mabon “Divino Jó-ven”, Grannos “Reluzente como a grana”, Belenos “Brilhante, Resplandeciente, Blanquíssimo”; Cocidius, “Guerreiro” ou com mais propriedade “Vermelho”; Segos “Vitorioso”; Brian “Forte”; Bandua “Atado com a corda”, etc.]. Representa-se-lhe com iconografia psychopompa sócia a

mourocernuno

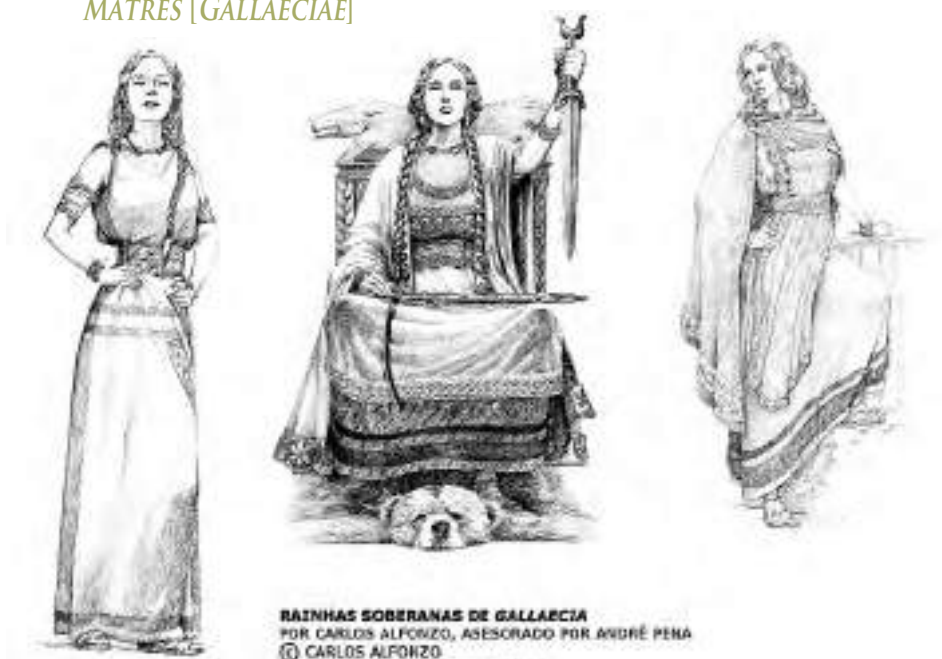

Representando a meu modo de ver desde o Neolítico o trisquel os três passos do sol, como síntese do sistema trinitário monoteísta celta, com uma função análoga à desenvolvida no cristianismo pela Orbe Tripartito que na primeira partição mostra o Céu com o Sol, a Lua e as estrelas; na segunda mostra o Mar e os peixes, e mostra a Terra na terça.

Cristovão cristão -no segundo passo [m, 158-167], ou com epítetos como *Uestius*, “Hospedeiro do Além”; *Oghmios*, “O Caminho”; Setanta, “O Caminhante”; [...]. Se lhe imagina no terceiro dos passos cruzando os pés em majestade, com sua saca de ouro (entre Apolo celta [1º passo] tocando a lira e Mercúrio [2º passo]) [m, 168-170] como um Mouro, ser morador do Outro Mundo⁴³ como ‘Dying God’ e Juiz das almas do Além.

43. cf.tartessian *omuřika* [[J.16.2] <*u(p)omorikā ‘the under-sea world’, Gaulish Aremorica ‘the land by the sea’, Welsh arfor-dir ‘coast’. J. T. [ActPal X = PalHispan 9 p 343] A Case for Tartessian as a Celtic Language

MATRES [GALLAECIAE]

Virgem, Mãe e Soberana -por nascimento, por casal e por conquista, jovem de extraordinária beleza encarna o 1º de fevereiro (Imbolg, Candelaria ou Dia de Santa Brígida) a primavera, a abertura da temporada de pesca e a lactação das ovelhas, o final do inverno.

Escolhe ao rei para governar a *Treba* ou *Toudo*, casa com ele, envelhece com ele. À morte do rei, recolhe depois de submetê-la a uma encobera prova sua alma, e montando-a na grupa de seu cavalo leva-a ao Outro Mundo. Retornando depois ao prístino estado pois ‘sempre tem um homem [um rei] esperando à sombra de outro’, se tenta novo esposo.

Virgem e Mãe do Dying God Esus “O Bom”, representa em Lugnasad, 1º de agosto, a abundância dos frutos e a colheita. A festa dos frutos e a emergência do verão instituída pelo seu filho *Lugh*, em memória da sua exausta *Mater Tailtiu*, morrida, depois de preparar os campos da Irlanda para seu cultivo, de agotamento.

A vella construtora da Pena Molexa. O
Val. Narón

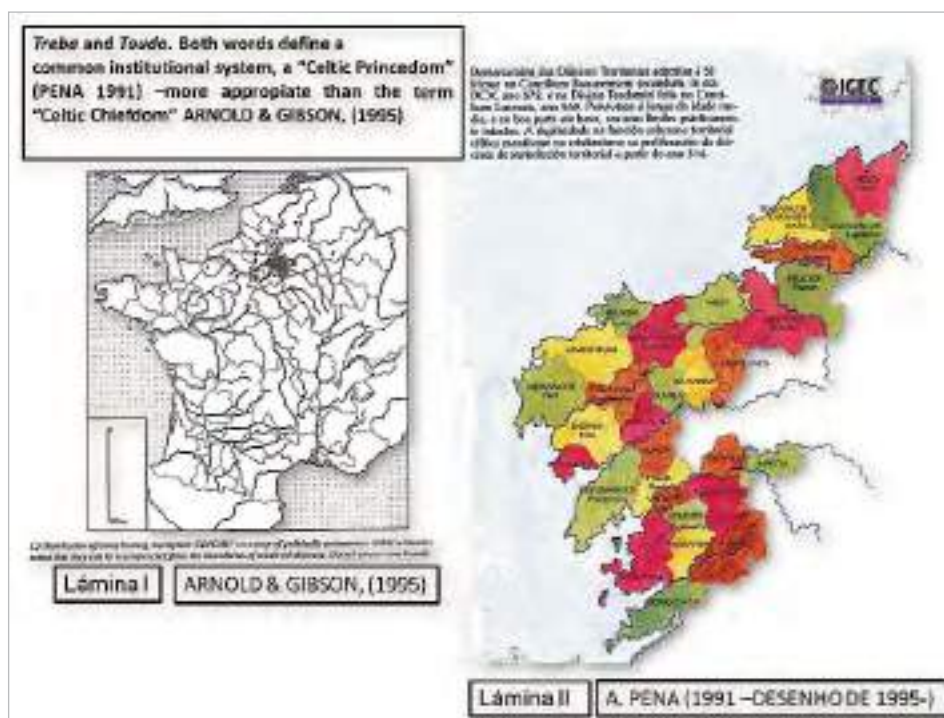
Velha *Caileach*, “Velada com azuloso manto”, representa a morte da terra, o frio, a neve e a escuridão invernal, construtora da paisagem e dos monumentos megalíticos. Na Galiza para retelhar o céu, “que é de abóbada”, constrói o chamado Arco da Velha.

A Longa Marcha dos Celtas à Europa insular e continental, legou-nos um império, as bases da grande nação, Europa, em mãos dum coesionado clero posesor da Lei, aplicando o direito, capaz de julgar e de impor penas, possuidor do poder real pois, como o teme Cessar, o rei manda nos homens, o *Durvede* ou *Druida* manda em suas consciências.

CONCLUSÃO

Na Lamina I, sobre um mapa de Patrice Brun (1995) vemos os autônomos territórios políticos celtas reconstruídos seguindo os limites das dioceses ou bispados rurais medievais.

Na Lamina II (Pena Graña 1994), sobre um mapa similar, podem-se ver alguns principados ou *trebas/toudos*, autônomos territórios políticos celtas da Costa Atlântica da Galiza. Todos eles reconstruídos (Pena Graña 1991; a, 147-150) seguindo os limites das *parrochiae*, *dioceses* ou *sedes*, ‘bispados rurais’ anexados a Iria no *Concilium Bracaraense secundum ira DCX* (572 dC); e na *Divisio Theodemiri*, feita no *Lucense Concilium* (569 dC).

O repentino aparecimento de dioceses rurais, sem vida urbana, sobrepostos aos territórios políticos celtas pré-romanos da Idade do Ferro, revela a conversão em massa ao cristianismo do clero galaico-romano ano 314 –quando a diocese de Beteka, desconhecido *Treba*, *Toudo*, *Populus* ou *Ciuitas* de *Gallaecia*, enviou um presbítero à Galia em representação de seu *episcopos*, ‘bispo’, ao concílio de Arles.

Deste modo, instantaneamente, estabeleceu-se uma igreja Cristã de tipo céltico, sobreposta aos principados, *trebas*, *toudos*, *ciuitates*, *populi*. E de similar modo a Igreja Celta Irlandesa compartilha rasgos comuns com a Igreja Galega, quando 250 anos depois, após a conversão do Ard Rí, seus vassalos celtas e o clero, instalados sobre *túatha*, “territórios políticos” se fizeram cristãos. E tudo mudou... para seguir igual.

BIBLIOGRAFÍA

- BALLESTER, X. “Sobre el etnónimo de los gálatas (y de los celtas). *Gerión* Vol. 20 Núm I (2002): 307-3014
Les langues celtiques : origines centre-européennes ou... atlantiques ?” *Aires Linguistiques Aires Culturelles. Etudes de concordances en Europe occidentale : zones Manche et Atlantique*. “Centre de Recherche Bretonne et Celtique. UBO (2012): 93-107.
- BERGUA, J. B. *Los Vedas*. Clasicos Bergua. Madrid 1988.
- BYRNE, Francis John. ‘Tribes and Tribalism in early Ireland’, *Eiru*22, (1971): 128–166
- CUNLIFFE B. *Druids. A very short introduction*. Oxford University Press, 2010
- DODGSHON, R. A. (1995) ‘Modelling chiefdoms in the Scottish Highlands and islands prior to the ‘45’. *Celtic Chiefdom, Celtic State*. Bettina Arnold y D. Blair Gibson. Cambridge University Press, 1995
- FALILEYEV, A. *et al.* Dictionary of Continental Celtic Place-Names. Aberystwyth, 2010
- GIBSON, D. B. (1995), ‘Chiefdoms, confederacies, and statehood in early Ireland’, in B Arnold and D B Gibson (eds), *Celtic Chiefdom Celtic State*, Cambridge: University Press, (1995): 116–28
- HALSELGROVE, C. (1995) ‘Late Iron Age society in Britain and north-west Europe: structural transformation or superficial change?’. *Celtic Chiefdom, Celtic State*. Bettina Arnold y D. Blair Gibson eds. Cambridge University Press, 1995.
- HH. *Les depuis l’époque de la Tène et la civilisation* La Renaissance du Livre, 1932. Reimpr. Esp. *Los Celtas y la Civilización Céltica*. Edicións Akal 1988.
- KOCH, J. T. *Tartessian: Celtic in the South-West at the Dawn of History*. David Brown Book Company, 2009.
El Santuario dedicado a Berobreo en el Monte do Facho (Cangas, Galicia). “Acta Palaeohispánica IX. Actas del IX Coloquio sobre Lenguas y Culturas Palaeohispánicas”. Universitat de Barcelona, 2005.

- KRISTIANSEN, K. 1982. *The formation of tribal systems in later European prehistory: northern Europe*. "Theory and Explanation in Archaeology : The Southhamptom Conference". C. Renfrew *et al.* (eds), pp. 241-80. New York: Academic Press, 1982
- LÓPEZ DE AYALA, Ignacio. *Historia de Gibraltar*. Madrid, 1782,
- LOSADA BADÍA, Eulogio. *Las escrituras celtohispanicas*. "Les Celtes et la Péninsule Ibérique (Actes du colloque international". Brest -6-7-8 novembre 1197). Eds. Yvon Cousquer, Helios Jaime et Robert Omnès. Université de Bretagne Occidentale UBO. Brest. (1999): 201-246.
- MCCONE, K. *Pagan past and Christian present in early Irish literature*. , 3. Maynooth, 1990.
- "Varia I: The etymology of Old Irish 'client(s)'. (1992): 193-197.
- MCEVOY, B. *et al* 2004, *Am J Hum Genet*. 2004 October. Published online 2004 August 12; 75(4): 693-702.
- MYTUM H. C. *The origins of early Christian Ireland* 1992.
- LOSADA BADÍA, E. *Los Celtas en la Península Ibérica* "Revista de Filología de la Universidad de La Laguna" n 14. (1997): 71-86.
- Les Celtes et La Péninsule Ibérique Actas do Iº Colloque Internacional 6-7-8 noviembre 1997*. Eds. Ivon Cousquer, Helios Jaime et Robert Omnès. *Triade*: UBO, (1999): 201-246
- MORALEJO ÁLVAREZ, J. J. *Callaica Nomina. Estudios de Onomástica Gallega*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2008.
- OPPENHEIMER, S. *The Origins of the British. A genetic detective story : the surprising roots of the English, Irish, Scottish and Welsh*. Carroll & Graf, 2006
- PENA GRAÑA, A. (a) *Narón, un concello con historia de seu I*. 1991. []; (á) *Narón, un concello con historia de seu I*. Narón: [] Edicións Embora, 2010.
- (b) *Narón, un concello con historia de seu II: A Terra de Trasancos ollada Dende os mosteiros de San Martiño de Xuvia e San Salvador de Pedroso na Idade Media*. Narón: Edicomunicación. 1992-3. caps I-III []; caps IV-VI []; caps VII-IX []; caps X-XII []; apéndices [].
- (c) *Treba ou Territorium, Proposta para a análise da pervivencia e desenvolvemento dun arcaico e sólido modelo de Artellamento Territorial e Institucional da Gallaecia Antiga ao longo da Romanidade e da Xermanización* "Galicia da Romanidade á Xermanización. Problemas Históricos e Culturais. Encontro Homenaxe a Fermín Bouza Brey". Santiago: Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, USC. (1992): 41-59.
- (d) *In ea ora primun Artabri sunt etiamnum celtica gentis*. "Labor Galego". Ferrol, 1993.
- (e) *Treba, Trebopala e Oenach Forum: un rexistro arqueolóxico das institucións dos territorios no Noroeste Peninsular na Idade do Ferro* in "Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueoloxía de Vigo II", 1993. Vigo. (1995): 159-164.

- (f) *Narón, unha Historia Ilustrada na Terra De Trasancos*. [vv. aa.] Merlán Bollain, Eva, et al. A Coruña: Bahía Edicións, 1995.
- (g) *Territorio e categorías sociais na Gallaecia antiga. O matrimonio entre a Terra, Treba, e a Deusa Nai, Mater*. “Anuario Brigantino” 1994 nº17.(1995): 33-80
- (h) *O Berce dunha institución na Idade Media* “A Nosa Historia” (1995)
- (i) *Territorios Políticos Autónomos de la Antigua Gallaecia*. “Les Celtes et La Península Ibérique Actas do Iº Colloque Internacional” 6-7-8 novembro 1997. Eds. Ivon Cousquer, Helios Jaime et Robert Omnès. *Triade* 5: UBO, (1999): 23-75. [= *Notas sobre la Organización Institucional Celta en los Territorios Políticos Autónomos (Trebas) de la Antigua Gallaecia*, “Os Celtas Da Europa Atlántica. 1997. Actas Do Iº Congreso Galego Sobre Cultura Celta”. Ferrol (1999): 111- 160.]
- (j) *Estatuas de guerreiros galaicos con saios decorados*. “Anuario Brigantino” 2000, nº24. (2001): 39-58 []
- (k) *A orixe dos coutos, das bandeiras e das xurisdiccións de Galicia. Narón, Vexiloloxía e Heráldica*. Concello de Narón, 2003.
- (l) [En colaboración con Mª Jesús CARRERA ARÓS, 1ª firma]: “Consideraciones sobre la casa castrexa con banco corrido”. *Anuario Brigantino* 2003, nº 26. (2004):113-132. []
- (m) *Treba y Territorium. Génesis y desarrollo del mobiliario e inmobiliario arqueológico institucional de Gallaecia*. Universidad de Santiago de Compostela. 2004.[]
- (n) *Santa María Maior de O Val, Narón: unha parroquia con celtas reminiscencias na Terra de Trasancos*. Narón: Fundación Terra de Trasancos, 2004.
- (o) *Cerimonias Celtas de Entronización Real na Galiza*. “Anuario Brigantino” 2004 nº 27, (2005): 117-160 []
- (p) *Narón, un concello con historia de seu III: Señores, Piores e Labregos*. Concello de Narón: Equona Deseño Editorial. 2007 []
- (q) (En colaboración con Erias Martínez, Alfredo): *O ancestral Camiño de peregrinación ó Fin do Mundo: na procura do deus do Alén, Briareo/Berobreo /Breogán /Hércules/Santiago*. “Anuario Brigantino” 2006, nº 29. (2007): 23-38 []
- (r) *O Misterio do Trisquel na Relixión Celta. Ancestral Monoteísmo Trinitario antecedente do Presente Cristián* in “Cátedra. Revista Eumesa de Estudos”, nº 15. (2007): 167-263 []
- (s) *Galicia, cuna de los Celtas de la Europa Atlántica*. “Anuario Brigantino” 2007, nº 30. (2008): 57, 88 []
- SIMS-WILLIAMS, P.A *Corpus of Latin Inscriptions of the Roman Empire Containing Celtic Personal Names* (with Marilynne E. Raybould). Aberystwyth. 2007.
- SYKES, B. *The blood of the Isles*. Exploring the genetic roots of our tribal story. Brantán 2006.
- Saxons, Vikings and Celts. The Genetic Roots of Britain And Ireland*. W. W. Norton & Company, 2006.

VENDRYES, J. *Lexique étymologique de l'irlandais ancien.* , . , . 1959.

WELLS, P. S. (1995) *Settlement and social systems at the end of the Iron Age.* “Celtic Chieftdom, Celtic State”. Bettina Arnold y D. Blair Gibson eds. Cambridge University Press, 1995.

SEMBLANZAS DE UN PESCADOR ÁRTABRO DEL SIGLO XIX

EXPOSICIÓN Y COMENTARIO DE UNA OBRA DE FEDERICO ALEJOS PITA EN EL MUSEO UNIVERSAL

Francisco Rubia Alejos

Bajo el título de *Cuadros de costumbres y tipos de Galicia. El pulpeiro*, el escritor y periodista ferrolano Federico Alejos Pita, se dirige desde las páginas de la revista madrileña *El Museo Universal*¹, a un público desconocedor de una clase de pescador ártabro de bajura “huésped misterioso de sus solitarias enseñadas”, en un loable esfuerzo por dar a conocer y describir un día de trabajo del numeroso gremio de hombres de la mar dedicados a la captura del pulpo, tomando como referencia e hilo conductor a Lulo, fiel representante del pueblo pesquero de Mugaros².

En un recorrido por la Galicia profunda marinera cuando se cumplen 152 años de su publicación, el autor nos descubre también a los gallegos de pro, nacidos a orillas de la mar océano, interesantes aspectos de este apasionante mundo perdidos en la memoria que vienen a avivar las ascuas aún candentes de nuestras raíces de pueblo estrechamente vinculado a la mar. Una mirada retrospectiva que nos revela la realidad tangible del cambio relativamente reciente, en la percepción, vivencias y participación de los hombres en la mar.

Federico Alejos Pita y Castellanos, había nacido en Ferrol el 6 de septiembre de 1828 siendo bautizado de la iglesia de San Julián de la ciudad departamental con el nombre de Federico Alejos Castellanos³.

Según Couceiro Freijomil⁴ entró al servicio de la Administración del Estado en La Coruña siendo muy joven, colaborando en los periódicos de esta ciudad especialmente

1. “El Museo Universal” 7 de septiembre de 1862, nº 32.

2. Según Meijide Pardo, al promediar el siglo XVIII y entre todos los puertos de ámbito ferrolano, le correspondía a Mugaros el primer rango por el número de embarcaciones censadas con un total de 65, siguiéndole Ferrol con 48; Ares 33; Pontedeume 20; Barallobre 13; Redes 11; A Graña 10; Neda 8; Perlio 7; Maniños y O Seixo con menor cuantía. Cf. Archivo GENERAL DE SIMANCAS. *Marina. Matricula*. leg. 281, doc. 9 de mayo de 1750.

3. En documentos oficiales otorgados después de su jubilación, figura como Federico Alejos Pita y Castellanos.

4. COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio. *Diccionario Bio-Bibliográfico de escritores gallegos*. Santiago de Compostela, 1951, t-I, ps. 24-25. La referencia biográfica de Cruceiro Freijomil fue tomada de AMOR MEILÁN, Manuel (1887-1933) *Biografías gallegas* publicada en distintos periódicos gallegos, “La Voz de Galicia”; La Provincia, etc., entre 1922 a 1924, con el seudónimo de Manuel Molina Mera.
En esta fuente existe un error en la fecha de su nacimiento que la da en 1830, que fue transmitida en sucesivas publicaciones, cuando en realidad fue en 1828.

en *Diario de La Coruña* del que fue director⁵, al igual que lo había sido Murguía cuando se fundó.

En los primeros Juegos Florales de Galicia, celebrados en 1861 en el Teatro Principal (actual Teatro Rosalía de Castro) en La Coruña, obtuvo primer accésit al premio de la rosa de plata y oro como autor de la composición poética *A la Religión* con el lema *Fe, Esperanza y Caridad*⁶. La celebración de este certamen, además de marcar un momento importante en el resurgimiento de nuestra literatura, fue considerado la primera *escolma de poesía galega do Renacemento*. Los trabajos fueron recogidos en un grueso volumen titulado *Álbum de la Caridad* en el que figuran poesías en gallego y castellano. Entre las escritas en gallego destacan las firmadas por Rosalía de Castro y Pondal, autores que junto con Curros Enríquez, formarían el gran trío poético del Renacimiento literario gallego.

Destinado Alejos Pita pronto a Madrid, escribió, por los años de 1865 al 1870, en notables publicaciones periódicas, como *El Museo Universal*, *La América* y otras. Dirigió también *El Correo de las Antillas*.

En su destacada producción hay abundantes artículos sobre costumbres, paisajes, tipos, monumentos y tradiciones de Galicia que se hallan diseminados, importante acervo cultural de nuestra Tierra de la que ya en 1951 Couceiro Freijomil comentaba “es lástima hayan quedado sin recoger en libro” a lo que apostillamos que después de transcurridas más de seis décadas resulta inexplicable que esta anhelada recopilación siga sin llevarse a cabo, así como que la figura del ferrolano Federico Alejos resulte prácticamente desconocida.

Como funcionario del Estado, Federico Alejos, llegó a ocupar su último destino en el Gobierno Civil de Madrid, desempeñando el cargo de Jefe de Negociado de Primera Clase, concediéndosele a su jubilación, por Real Orden del 31 de diciembre de 1899, los Honores de Jefe de Administración Civil por sus servicios al Estado. Firmó el Decreto el entonces Ministro de la Gobernación Eduardo Dato.

Retirado del periodismo falleció a la edad de 71 años en Villalba, Madrid, donde se encontraba veraneando, el 17 de agosto de 1901.

FEDERICO ALEJOS ENCARGADO DE ASUNTOS GALLEGOS EN EL MUSEO UNIVERSAL

El Museo Universal fue una revista bisemanal fundada el 15 de enero de 1857 que tras 13 años de duración se convertiría en *La Ilustración Española y Americana*.

5. El Diario de la Coruña había sido fundado por Benito Vicetto en 1859. Curiosamente en este periódico de 22 de mayo de 1861 hay un artículo de Federico Alejos Pita que aparece reproducido en la Revista Galaica nº 11 editada en Ferrol (15 de junio de 1875) referente al Banquete literario celebrado en La Coruña en 1861, en la fonda Inocencio de la calle San Andrés, con cerca de cuarenta cubiertos, en honor de Benito Vicetto, por la publicación de sus primeras entregas de la *Historia de Galicia*.

6. El certamen de los Juegos Florales de Galicia tuvo su predecesor en los primeros celebrados en España en 1859 en Barcelona y dio origen a un libro titulado *Álbum de la Caridad*, edición costeada por José Pascual López Cortón. La Coruña 1862. De este libro existe reedición de 1989 con ejemplares numerados prologado por Carlos Martínez Barbeito.

ALBUM DE LA CARIDAD.
JUEGOS FLORALES DE LA CORUÑA
EN 1861,

SEGUIDO

DE UN MOSAICO POÉTICO

DE NUESTROS

YATES GALLEGOS CONTEMPORÁNEOS.

EDICION COSTEADA

POR DON JOSÉ PASCUAL LOPEZ CORTON,

A CUYAS GASTAS SE CELEBRARON
DICHOS JUEGOS FLORALES. DEDICA ESTA OBRA Y DONA SU EDICION
A LA EXCMA. SRA. PRESIDENTA Y SEÑORAS DE LA ASOCIACION DE BENEFICENCIA
DE LA CORUÑA, PARA QUE ESTA DICHOSA CORPORACION SE
SIRVA UTILIZAR SU PRODUCTO EN FAVOR DEL ASILO DE
NENDICIDAD DE LA CAPITAL.

CORUÑA:

Imprenta del Hospicio provincial á cargo de D. Mariano M. y Sastre.

1862.

Según Catherine Davies⁷, el primordial objetivo de *El Museo Universal* desde el inicio de su publicación, fue el pretender reivindicar la perdida identidad de España, especialmente en la escena literaria, buscar sus raíces y establecer su espíritu contemporáneo, por lo que entre sus páginas concedió mucho espacio a artículos de viajes, de costumbres o historias regionales.

Siguiendo este afán de redescubrir el valor de cada región –dice la mencionada autora– la revista contaba entre sus numerosos colaboradores especialmente a catalanes y gallegos, residentes por lo general en Madrid, entre los cuales se encontraba Murguía desde el mismo año de su fundación, concretamente seis meses después de su aparición⁸.

“Los colaboradores gallegos solían tener plena conciencia del papel que representaban en la corte y de su responsabilidad. Su tarea era rehabilitar Galicia ante los ojos de los demás españoles. Casi todos eran de la misma generación que Murguía y Rosalía⁹, funcionarios del Estado llegados a ocupar cargos más o menos altos, con una destacada labor periodística en Galicia y Madrid, y una producción literaria copiosa”.

La mayoría de los que colaboraron en el Museo Universal eran amigos o conocidos de Murguía y Rosalía –y termina comentando Catherine Davies–. Entre los más importantes de este grupo figura Federico Alejos Pita que sustituye parcialmente a Murguía como encargado de asuntos gallegos a partir de 1862.

Pertenece por tanto el ferrolano Alejos a este movimiento, en que todo su quehacer literario apunta hacia una regeneración de Galicia, basada en la cultura. A este verdadero grupo social de intelectuales conscientes de la situación, educados dentro del sistema parlamentario del liberalismo, lo que lo sitúa dentro de un fenómeno nacional, la generación de 1868.

7. DAVIES, Catherine. *Manuel Murguía, Rosalía y El Museo Universal*. “Cuadernos de Estudios Gallegos”, T. XXXII, 96-97, p. 427 a 452. 1981, Santiago de Compostela.

8. *Op. cit.* Murguía publicó veintinueve artículos, la mayor parte entre 1857 y 1864.

9. La producción literaria de artículos de Rosalía de Castro en el Museo Universal tuvo lugar entre los años 1861 a 1866.

CUADROS DE COSTUMBRES Y TIPOS DE GALICIA. EL PULPEIRO

POR
FEDERICO ALEJOS PITA

Para aquellos de nuestros benévolos lectores que no hubiesen pisado el suelo de Galicia, y aun pisándolo, no les haya proporcionado la casualidad ocasión de parar un solo día del mes de octubre en cualquiera de los muchos puertecillos que festonan las riberas de la vasta ría de Betanzos por ejemplo, el nombre que lleva por epígrafe nuestro cuadro deberá ser desconocido. Cuando menos deberá dejarlos en completa perplejidad respecto a su etimología o significación, por más que su estructura conduzca fácilmente al *primitivo* de que deriva.

Ahorraremos, pues, esa consiguiente fatiga a nuestros lectores, definiendo este interesante *tipo* de nuestras pintorescas riberas, o mejor dicho, el huésped misterioso de sus solitarias ensenadas; ave marina que agita sus tendidas alas lejos de las espumosas rompientes de los bajos, y anida aunque pasajera, en los altos riscos cuando la tormenta arrecia.

Nuestro *pulpeiro* pertenece generalmente a la matrícula del puerto de Mugardos, pueblecillo esencialmente pescador, situado en la ría del Ferrol.

Adiestrado desde niño en las faenas y peligros del mar, tocole en leva cumplir los cuatro años de la primer campaña marinera, finalizada la cual, y al regresar con su hatillo al hogar paterno, un tanto civilizado por la ordenanza y las diferentes costumbres que ha observado en su peregrinación, lleva afanoso la fe prometida antes de partir a su convecina Juana, moza rolliza, frescota, de grandes y abultadas formas, como todas las *mugarde-sas*, con quien al poco tiempo se casa y forma lazo indisoluble en la misma barraca o casucha donde vio la primera luz.

En los primeros años de su nuevo estado, se dedica nuestro *pulpeiro*, a la pesca de la merluza y del abadejo, a la parte con el resto de la tripulación de un *falucho*; de esas embarcaciones que con su gran vela latina avanzan por alta mar hasta ocho o diez leguas del puerto, desafiando las iras del temporal con una bravura semi-salvaje; de esas embarcaciones que vemos destacarse por las bocas de las rías de Ferrol y Betanzos, en escuadrillas, a manera de bandas de blancas gaviotas, perdiéndose a cortos instantes en la inmensidad del horizonte sus uniformes y puntiagudas velas.

Algunos ahorrillos que pudo hacer nuestro *pulpeiro* en las buenas cosechas, le permiten luego costear un botecillo de su propiedad que poco a poco va aparejando con palo, vela, remos y estrobos.

Esta pequeña embarcación levanta también una parte proporcional en los productos de los aparejos de la sardina, concurriendo a prestar un servicio especial de transporte cuando felizmente se hacen *buenas redadas* con la *traña*, *jarega* o *xeito*, según a cual de estas *artes* se dedica nuestro tipo.

Hasta la época en que le hemos seguido y descrito, es más conocido con el nombre o sobrenombre de *Lulo*, especie de jornalero pescador.

Nuestro *pulpeiro*, o sea el verdadero tipo para quien exclusivamente dedicamos este cuadro, se encuentra en una de las últimas fases de su vida marinera; a los cincuenta y tantos años de edad, con el cuerpo encorvado un tanto por el ejercicio del remo; su rostro enjuto y tostado por los rayos del sol y los aires del mar; la barba entre cana y poblada recortada en forma de chuleta; manos grandes, huesudas y callosas; pelo en pecho, y voz ronca y campanuda como el agorero graznido de los cuervos.

Su traje se compone de un gorro encarnado en forma de manga, recogido entre sí hasta una tercera parte, de manera que después de colocado presenta dos cuerpos; chaqueta y pantalón de *lazarina* y unos grandes *zocos* o zuecos de madera sobre calcetín de lana burda y parduzca.

II

Es el amanecer de un día del mes de octubre.

Las últimas estrellas péndulas en el negro espacio despiden apenas sus pálidos fulgores sobre del verde oscuro de la ensenada de Mugardos.

El quejido monótono y triste que lanza la ola perezosa al lamer la solitaria playa, es interrumpido tan solo por los ruidosos *zocos* de nuestro *pulpeiro* que se dirige soñoliento aún hacia la rampa del sucio muelle de nuestro puertecillo.

Oigámosle bostezar con un rugido prolongado y ronco haciendo al propio tiempo la señal de la cruz en la abertura de su boca; después se espereza en actitud de un crucificado buscando laxitud en sus entumecidos miembros, y por último se adelanta lo bastante para desatar el cabo del *rezón* de su botecito, de cuyo cabo *hala que hala* hasta conseguir aproximarle a la rampa.

En esta pequeña faena, murmura primero y luego canta esta estrofa tan conocida en nuestras plazas.

*Señor centinela,
déixenos pasar
que somos os lulos
que vamos pescar.*

Salta luego al bote y por medio de una cuenca de madera, achica lentamente el agua que *hizo* por sus *costuras* o intersticios durante la noche. Al ruido que hace al caer en el mar, una gaviota, la primera, acaso, que se mece ya sobre su plateada superficie, remonta el vuelo asustada, dando graznidos que el eco lleva como tristes lamentos exhalados en el silencio misterioso de aquellas playas.

Un rayo de sol pálido y frío va prestando ya luz y color a los verdes cuadros que se destacan por las vertientes hojosas de la Graña, pueblecito en forma de una letra, la y;

de la Palma y San Felipe, montes a cuyos pies están enclavadas las fortalezas que llevan sus mismos nombres, con sus admirables y rasantes baterías.

La *fría*, o sea esa fresca y vaporosa bruma de los mares, cierra en forma de horizonte aparente la boca de la ría del Ferrol.

El *pulpeiro* coloca sobre los *toletes* sus *estrobos*, y avanza a *remos pares* hasta *montar* la embocadura de la ría, en donde colocando el palo y timón, larga su pequeña vela de color chocolate, por el alquitranado de que la embadurnó, deslizándose *a un largo* impelido por el *terral* de la mañana.

Las furiosas rompientes del Segao, especie de cabo o punta saliente situado en la misma abertura de la ría, que monta al poco rato nuestro *pulpeiro*, desencadenan sus espumantes y rugientes oleadas sobre que se encarama el frágil botecito, ora sumergiéndose en el profundo abismo, ora destacándose sobre el rizado e hirviente pico de una gigantesca y líquida montaña, hasta que salvando la distancia paralela a las rompientes, se tiende ligero y leve navegando hacia la ría de Betanzos.

Esa ría vastísima con sus muchos puertos, radas y ensenadas, en donde desaguan infinitos arroyos, era conocida desde muy antiguo entre los pescadores e industriales de salazón por *la ría de la plata*, efecto, sin duda, de la abundante pesca que allí se hacía. Esta circunstancia hizo concurrir a ella a muchos fabricantes catalanes que construyeron sólidos edificios destinados a salazón de sardina y otros productos del mar, algunos de cuyos edificios se conservan aún hoy, y otros han sido reconstruidos, especialmente en el puerto llamado *Fontán*.

No obstante, en la actualidad abunda poco la pesca de sardina en aquellas rías, a cuya destrucción han contribuido de una manera ostensible las redes o aparejos llamados *xeitos* que usan en gran número los pescadores pobres; redes que por su escaso número de mallas profundizan apenas el mar, de lo cual se sigue, que la sardina burlando el cerco, huye en su mayor parte despavorida y espantada a buscar otras riberas y otros pastos. Merced, a las infinitas reclamaciones y expedientes promovidos por los fabricantes, el gobierno acudió a este cáncer de una de las más ricas industrias, estableciendo prohibiciones terminantes y provechosas que un día no lejano producirán saludables resultados.

III

Volvamos a encontrarnos con nuestro *pulpeiro*, a quien hemos dejado breves momentos navegando en dirección de la ría que acabamos de dar a conocer a nuestros lectores.

Vedle allí, en medio del mar, frente a las embocaduras de Ares y Redes, de Puenteume y Sada aguantándose al remo después de haber recogido vela y palo.

Vedle diminuto, apenas perceptible, encubierto por una ola sobre la que se destaca luego, semejante a una pequeña tabla que flotara a merced de su incesante movimiento.

La distancia apenas permite distinguir al hombre de la embarcación: parece una sola cosa, un punto negro, una mancha sobre el azul plateado del mar.

Y sin embargo, nuestro *pulpeiro* ya largó su aparejo y le recogió muchas veces, tantas, cuantas el pulpo cayera en la engañadora *potera*. En esta faena ocupa gran parte del día, calculándose aproximadamente en tres o cuatro arrobas el pulpo que durante el ha pescado, el cual después de curado viene a quedar reducido a una tercera parte de su peso.

A la caída de la tarde, recoge definitivamente sus aparejos y se aproxima a cualquiera de las ensenadas o playas más contiguas; y allí, sobre una roca enciende el fuego por medio de su *esqueiro*, especie de cuerno hueco, relleno de yesca de trapo que se inflama al contacto de la chispa producida por el eslabón y la piedra, sirviéndole de combustible las ramas y las algas secas que encuentra a su paso.

Presumo estar oyéndote, curioso y pacienzudo lector, interrogándome: ¿qué alimento, que guiso va a preparar en su improvisada cocina vuestro tipo? -¡Oh! poco a poco, lector mío; un instante más de atención, y llegaremos al final de nuestra jornada.

Nuestro tipo es sobrio y frugal por necesidad y por costumbre, como todos los seres que vegetan combatiendo los más rudos elementos de la naturaleza. Jamás se sujeta a un plan de alimentación nutritiva, ni hora fija establece y guarda para satisfacer sus vitales necesidades. Para él, que cuenta las horas por la altura del sol en el mismo arco que describe, todas son a propósito, saludables, y ni una determina mejor que otra la oportunidad de alimentarse para vivir las demás.

Sobre esas mismas rocas en que presumimos verle, delante del Océano, al rumor de sus rugientes olas, bajo un cielo diáfano y transparente dorado por los últimos destellos del sol al trasponer los montes, el *pulpeiro* nada echa de menos, todo lo posee.

Un trozo del último pulpo que ha pescado pocos minutos antes, y que condimenta sobre una piedra candente, sin más salsa ni otros ingredientes que un poco de pimienta, picante por supuesto, con que polvorea su modesto asado, constituye el improvisado guiso a que hemos llamado la atención de nuestros lectores.

Tan sabroso y succulento, como el mejor de los manjares que desconoce nuestro tipo, le sienta perfectamente aquel trozo que acompaña con su pan de *mastoca* o mixtura de centeno y maíz, de que hizo provisión al salir de su barraca.

Ya repleto el *pulpeiro*, vuelve a su botecillo y emprende nuevamente su viaje impedido por las brisas de la tarde, o bien si el tiempo se manifiesta con turbonadas o chubascos que las más veces hacen peligrosa la navegación por nuestras embravecidas costas, véase al *pulpeiro* flotando en medio del mar a merced de sus hinchadas olas, aguantando uno de aquellos chubascos, guarecido en el fondo del bote, en el que instantáneamente arma con dos remos, colocados en forma de ángulo oblicuo, y la vela encima, como una tienda de campaña, chata y oscura que se dibuja en la superficie de las ondas, allá en lontananza, a la manera de un delfín o de un cetáceo que en su rápida carrera, descubriese un tanto de su lomo colosal.

Dejamos descrito el tipo del *pulpeiro*, pescador ártabro o de las costas de Galicia.

El fruto de tantos afanes, de tantos peligros a que se lanza en la azarosa vida marinera, apenas alcanza a cubrir las primeras necesidades que demanda su precisa subsistencia.

Esta clase jornalera de nuestras costas, y otras que constituyen el numeroso gremio de pescadores, desconocen completamente los beneficios de la asociación: así es que en general son enteramente pobres, y van legando de generación en generación su honradez, su virtuosa asiduidad al trabajo, pero también su miseria.

Un benéfico y bien entendido sistema de asociación y auxilio mutuo, protegido por las autoridades respectivas, proporcionaría a esta benemérita clase, un porvenir más lisonjero, en ocasiones en que por enfermedad, naufragio u otros siniestros lamentables, se ven expuestas sus mujeres, viudas e hijos a la más espantosa miseria y orfandad.

Ínterin este medio humanitario no se ponga en práctica, la madre patria llorará incesante y amargamente los dolores de esos sus honrados e industriosos hijos.

Federico Alejos Pita

EL MUSEO MILITAR

7 DE SEPTIEMBRE DE 1862, N° 36

ADICIONES AL TEXTO Y COMENTARIOS

Desgranando su interesante contenido y utilizando el orden narrativo utilizado por el autor pasamos a realizar algunas adiciones al texto con breves comentarios relacionados con el escenario geográfico y mundo de la mar, donde se desenvuelve el protagonista vinculado al antiguo puerto de pescadores de la Real Villa de Mugardos, perteneciente

Evocadora imagen del puerto pesquero de Mugardos en 1932 (Fotografía de J. Rubia Barcia)

a la clase de tipo “sobrio y frugal por necesidad y costumbre”, que nada hecha de menos porque todo lo posee.

En esta época de mediados del XIX y anteriores, la embarcación de pesca por excelencia era el legendario falucho, muy abundante en nuestras costas *formando escuadrillas*¹⁰.

Esta segura y antigua embarcación fue tal vez la más genuina representante del puerto pesquero de Mugardos, villa que ya en la primera década del XIX había sido bellamente descrita en nuestra literatura, como:

*“...la de los atrevidos faluchos que van a perderse en los horizontes, vestida de redes”*¹¹.

El falucho solía tener poco más de 11 metros de eslora y 3,30 de manga. Portaba vela latina, cuando no era movido a remos, y estaba dedicado a la pesca de la sardina¹² con

Los vecinos vestidos de gala, y "Mugardos vestido de redes", como cada día. Inauguración de la Escuela Laica, 1910 (Fotografía de Pascual Rey)

10. La flota pesquera de Mugardos en 1845 se componía de 21 faluchos; 29 lanchas; 8 minuetas y 92 botes que sirven también para el pasaje de la ría.

11. SUÁREZ GARCÍA, F. *Los invasores. Ferrol 1800-1809*. La hermosa denominación de vestida de redes alude a la costumbre de los marineros de colgar los aparejos de pesca desde las balconadas y pretilos del puerto.

12. De la abundante pesca de la sardina por pescadores de Mugardos en la entonces nominada ría de las Junqueras y anteriormente Foz de Junqueras (actuales rías de Ares y Betanzos) ya da noticia Cornide en 1785.

el arte del *xeito*, que solían tripular de 8 a 10 pescadores, y hasta unos 15 si se dedicaban a la merluza¹³.

Como embarcación embajadora de la Real Villa marinera alcanzó grandes cotas de popularidad, llegando a figurar el falucho de Mugar dos en tarjetas postales de los primeros años del siglo XX, como la editada con el nº 25 de la serie por Barcón, Pita y Compañía, de Ferrol, en la que se puede apreciar interesantes detalles de la embarcación y de la tripulación, compuesta por 16 hombres en la faena de largar aparejo, a la salida de la ría. De bonito diseño, el falucho se cree fue importado de Cataluña.

Falucho de Mugar dos. Tarjeta postal fechada en 1904

Según Federico Alejos los pescadores, por lo general jóvenes, trabajaban en la pesca de la merluza y del abadejo, *a la parte* con el resto de la tripulación. La distancia a la que solían alejarse del puerto para faenar era de unas 8 a 10 leguas, desafiando en ocasiones fuertes temporales, en palabras del autor, con “una bravura semi-salvaje”, por irles en ello la vida.

Como en muchas profesiones, pasada una primera etapa, se busca la independencia, máxime cuando la azarosa y dura vida laboral del pescador (pescador jornalero) alcanza una determinada edad. Es entonces, cuando se dedica a la solitaria y tranquila pesca del pulpo con un pequeño bote de su propiedad, en muchos casos de segunda o ter-

13. TETTAMANCI Y GASTÓN, F. *Apuntes para la Historia comercial de La Coruña*. Capítulo XXIV. Dice este autor, refiriéndose a la pesca de la merluza: Los del pueblecito de Mugar dos pescaban en la ría de Junqueiras y hacían mucho comercio de sardinas, dedicándose al congrio con cordel, y al pulpo. Actualmente pescan en todas las rías de nuestra extensa costa, dedicándose, con especialidad, a la merluza. Da noticia asimismo de la extraordinaria abundancia de ostras en la ría de Ferrol y de anguilas marinas.

cera mano¹⁴, con el que ocasionalmente presta servicio auxiliar cuando se presentan buenas redadas de sardina.

El dato de la edad del protagonista en esta historia no deja de sorprendernos al decir encontrarse en “una de las últimas fases de su vida marinera” a los cincuenta y tantos años de edad.

Otro importante aspecto recogido en el escrito es la descripción del gorro del *pulpeiro*, importante aportación por tratarse de la conocida barretina catalana, debida sin duda a la influencia de la penetración catalana en nuestras costas, como la usada también el pueblo de pescadores de Nazarét y otros pequeños focos de Portugal, Lisboa, Aveiro, Porto y Minho.

La mención en el texto de Alejos a mediados del XIX del uso de este gorro por pescadores de Mugardos, junto con la también existente de Purificación Vilanova de haberlos usado en el distrito de Foz, ha demostrado que su empleo ha sido más general de lo que en principio se creía¹⁵.

Un importante atuendo del pescador, que solía llevarse guardado en el castillo de proa del bote, era la ropa de agua, hecha de tejido basto de lienzo al que sucesivamente se iba impermeabilizando con manos de aceite de linaza cocido¹⁶, lo que confería al tejido un tono de color amarillento.

El gorro o sueste era confeccionado del mismo material y sometido al igual tratamiento. Se ataba bajo el mentón y tenía visera cubre-nuca, pudiéndose hacer un dobladillo en la parte frontal para que el agua de la lluvia discurra hacia atrás evitando lo hiciera sobre los ojos. Su particularidad y ventaja es que permite la visión libre, a diferencia de la capucha, que al no estar muy apretada y girar la cabeza, se mueve esta en su interior, actuando los laterales a modo de orejeras.

Pescadores con zuecas de caña de goma. Reciclada de cámaras de automóvil. Calzado precursor de las actuales botas de agua (Estudio fotográfico Laboratorio Gamallo. Santiago)

14. El promedio de coste de un bote a principios del siglo XX solía ser, dependiendo de su eslora, entre 100 y 130 pesetas.

15. DE HOYOS SANCHO, Nieves. *El taje regional de Galicia*, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, Anejo XIX, MCMLXXI, pág. 40- 41 hace referencia a Federico Alejos alusiva al gorro del pulpeiro mugardés.

16. Uno de los mejores métodos para impermeabilizar la tela antaño era utilizando la siguiente fórmula: para un litro de aceite de linaza 100 gramos de litargirio. Pone a cocer el aceite y una vez que empieza a hervir se le añade el litargirio, dejando hervir esta mezcla durante aproximadamente media hora y revolviendo continuamente. Una vez fría esta cocción se procede a filtrarla y se le añade ¼ litro de leche cruda, revolviendo bien, pudiendo darse con esta mezcla al tejido la primera mano. Una vez seca se procede a dar la segunda mano añadiendo al residuo 60 gramos de barniz Pletting, lo que asegura la primera y le da brillo, consiguiendo una buena impermeabilización.

II

La escena para la salida a la pesca la sitúa en cuanto a lugar y tiempo, describiendo fugazmente la ensenada del puerto de Mugardos, que comprendía entre la zona llamada de antiguo de *la Isla*, por encontrarse enfrente del islote allí existente donde se construiría el martillo del muelle, aprovechando el peñasco como sólida cimentación, y el otro extremo opuesto de la rada que es conocido por *punta del Ratón*, teñida a esas horas del alba de color verde oscuro debido a la densa vegetación circundante.

En los años 1862, en que fue escrito el artículo que comentamos, todavía no estaba concluido el muelle actual de Mugardos, obra debida a la gestión del ferrolano Frutos Saavedra Meneses (1823-1868) en su etapa de Director General de Obras Públicas y representante a Cortes del Distrito de Pontedeume durante los años 1860-1863 y 1864.

Por su mediación fue también construido el malecón de Ares que alcanza todo el frente de la villa, con parte de la indemnización de la guerra de Marruecos (1859-1860).

Existe una reseña periodística del viaje triunfal en barco en 1864 que realizó Saavedra Meneses para visitar los dos ayuntamientos beneficiados. Se entiende por tanto que en esta fecha de 1864 debía estar concluida la construcción de ambos puertos.

Tanto en la Casa Consistorial de Mugardos, como en la de Ares, se conservaba un retrato en el salón de plenos del Sr. Saavedra Meneses¹⁷ y en ambos municipios le fue dedicada una calle.

Botadura en el astillero de Vila con numeroso público sobre la rampa vieja (década de 1940)

La referencia en el texto a la “rampa del sucio muelle” se refiere a la entonces única existente de atraque conocida por *rampa Vieja*, y en tiempos modernos como *rampa de Vila* por estar frente el astillero fundado por Jerónimo Vila en 1930. Debido a que las gradas del astillero corrían en paralelo a escasa distancia de la rampa, esta era muy utilizada por el público como mirador privilegiado en las botaduras.

17. El retrato de Saavedra Meneses que presidía el salón de plenos de la Casa Consistorial de Mugardos había sido hecho y donado por Domingo Gelpi Fernández.

La *rampa Vieja* es el testigo de lo que fue el antiguo muelle¹⁸. Debido a los materiales de construcción, en la que se emplearon en algunas partes pequeños sillares, fue objeto de varias reparaciones. Además de su función específica, debido a su emplazamiento apartado, se solía emplear para echar botes en tierra¹⁹.

La religiosidad marinera queda manifiesta sutilmente en la narración de Alejos en los momentos previos a la partida del pescador, que a modo de ritual cotidiano invoca la protección divina haciendo *la señal de la cruz en la abertura de su boca*.

De la devoción mariana de los pescadores mugardeses queda un importante testimonio religioso en el muelle, en pleno Cantón de la Marina, (actualmente llamado *Avenida do mar*) muy próximo al popular *callejón*, estrecho paso convertido en un verdadero foco de podredumbre en los tiempos que nos ocupa, y hasta bien entrado el siglo XX²⁰.

Se trata de la llamada *Capeliña do muelle*, hornacina empotrada en el muro de una casa de pescadores, cerrada de vidrio con una pequeña imagen de la Virgen del Carmen, conocida por *Virxen da ribeira* alumbrada perpetuamente por la devoción marinera.

(...) “Es el tributo devoto que los pescadores de la hermosa población marinera rinden a su celestial patrona. Ella, desde su magnífico sitio, semejante a un ventana más que se abre sobre la ría, parece contemplar como las tranquilas aguas marinas besan suavemente la costa y mecen con blandura a las barcas fondeadas en la rada; como los marineros salen para sus faenas o regresan de ellas con el fruto de su trabajo, o como embarcan y desembarcan continuamente los múltiples viajeros que hacen la travesía a la ciudad de El Ferrol”²¹.

La otra faz de este lugar es que al pie de la *Capeliña do muelle*²², acostumbraban a reunirse las mujeres de los pescadores durante los recios temporales que asolaban y barrían la costa, implorando la intersección de la Virgen para que regresaran del mar con vida sus hombres.

La talla se encuadra dentro del arte popular, es de pequeño tamaño (40 cm, aprox.) realizada en madera estucada y policromada. Viste hábito de monja carmelita, bastante entallado, con el escudo de la Orden pintado burdamente en el frente.

18. En una información para el diccionario del geógrafo Tomás López, realizada en 1790, dice que en esta fecha Mugardos tienen un *muelle regular*.

19. Muy próxima a esta estrecha rampa había otra pequeña, situada a escuadra y bastante empinada, cuya utilidad esencial era la de bajada a la marea. En la actualidad se halla cegada por el relleno del aparcamiento del *Parque de la Constitución*. En esta obra, formando parte de la escollera, se utilizaron, sin el menor recato piedra de sillar del enlosado de la *calle de María*, de tipismo marinero inigualable, bruñida por el secular paso de las gentes y tránsito de mercancías.

20. El *callejón* era el paso más directo, y por lo tanto más corto, para comunicar la ribera con las tierras altas de la Punta de las Leiras, y a partir de finales de 1940 con las viviendas protegidas construidas para pescadores, popularmente conocidas por *Casas Baratas*.

21. FIGUEIRIDO FEAL, Manuel, de la Real Academia Gallega. Revista Mugardos 1969.

22. *A capeliña*, según tradición antigua, era iluminada en la noche con aceite ofrendado por los marineros.

Sobre el brazo izquierdo sostiene al Niño, interponiéndose un paño, de cuya mano pende un escapulario de la Orden tallado en madera. La otra mano del Niño descansa en el hombro de la Virgen cuyo cuerpo se cubre con una túnica.

La imagen se halla sobre una nube con querubines, todo burdamente repintado²³.

Otro lugar en el muelle carismático, ya de antiguo, era la *fonte da ribeira ou do loureiro*, en el Cantón de la Marina, que además de proveer de agua para el consumo diario del vecindario, desempeñaba otras funciones no permitidas por las ordenanzas municipales en las fuentes de uso público. Según el periódico local Democracia (1911-1914), “allí se fregaba toda clase de sucia cacharrería; se lavaba toda clase de ropa y prendas de íntimo uso; y se escandaliza despellejando a todo el mundo”.

Existe una arraigada tradición en la que el mozo forastero que bebiese de esta agua se casaría con una mugardesa, que el autor del cuadro de costumbres describe como: “moza rolliza, frescota, de abundantes formas”.

Si nos retrotraemos en el tiempo, exceptuando la línea de casas de la fachada marítima, predominantemente de estilo marinero de las denominadas de un alto²⁴, solo existía coronando la dársena la *casa de los cuatro vientos* rodeada de alto muro de cerca, propiedad del que había sido alcalde de la villa, Ramón Mariño de la Barrera propietario igualmente de la casa de estilo palaciego sita en el Cantón de Cora llamada de la Sirena, en alusión al escudo con las armas de los Mariño que campea en el centro de la fachada (hoy en

Casa señorial
blasonada de Ra-
món Mariño (Dibujo
del autor)

23. En esta misma casa de pescadores existía una piedra de sillar de regular tamaño, ubicada en la fachada de la primera planta, con una larga inscripción garbada en caracteres latinos que recorría toda su superficie. Debido a unas obras en la casa contigua fue cortada por la mitad entrante en el otro muro, que a la sazón hacía de adaraja o dentillón, quedando supuestamente una parte tapiada y la otra perdida.

24. En la planta baja solían tener puerta de librillo compuestas por dos hojas trasversales. Las ventanas se cerraban exteriormente con gruesas contraventanas de madera. En la primera planta tenían balconadas abiertas al mar de donde colgaban con frecuencia aparejos a secar. También era habitual que dispusieran en esta fachada de las denominadas *puertas de aire*. En cuanto a los colores empleados en la pintura de paredes, marcos de ventanas y puertas, estaba comprobado que el azul hacía ahuyentar a las moscas.

un extremo, debido a un derrumbe producido en los albores del siglo XX, en que se perdió la mitad del vetusto edificio²⁵).

El bote se halla fondeado cerca de la “rampa del sucio muelle” del puerto²⁶, y mientras el *pulpeiro* hala del amarre para saltar abordó, entona una conocida canción, de la que existen múltiples variantes, dependiendo de la zona, y que en este caso comienza por “Señor centinela/ déixenos pasar... en clara referencia al carácter militar de la ría de Ferrol.

El autor nos habla del rezón de fondeo, si bien el método tradicional en nuestras costas era la *poutada*, sistema ancestral ya utilizado en el mundo celta, consistente en un *pandullo* o bloque pétreo (*zandullo*) sujeto a una armazón de madera compuesta por dos guías de palo de tojo donde se sujeta el cabo de fondeo unidas a otra pieza de madera gruesa y trasversal de roble, ligeramente encorvada con los extremos o brazos aguzados a modo de uñas para que agarre en el fondo.

Este modelo guarda mucha semejanza al utilizado por los primitivos *curraghs* irlandeses, y embarcaciones menores pesqueras de Cornualles. Extendido por todas nuestras costas de Galicia y utilizadísimo en las *dornas polveiras* pontevedresas.

Entre los preparativos para la salida a la pesca estaba arrancar debidamente la embarcación. El achique previo a la salida a la mar —que describe Federico Alejos— se hacía usando un cuenco de madera.

A este sistema podíamos añadir el empleado en pequeñas embarcaciones, hasta bien superada la primera mitad del siglo XX, como fue reutilizando una zueca²⁷, previamente cortada al medio, usando la puntera a modo de cazo.

Ligera, manejable, duradera, aunque de poca capacidad, se adaptaba perfectamente a la mano resultando su tamaño también adaptable a la sentina del bote y espacios entre cuadernas por su forma aplanada, a diferencia de la circular del cuenco o taza. Debido a su naturaleza, la fricción madera contra madera al achicar no perjudicaba a las tracas.

Después de una rápida descripción del entorno²⁸ —prosigue Alejos— con un término que cayó en desuso, que consideramos importante. Nos referimos a *la fría, fresca y vaporosa bruma de los mares*, más densa si cabe al pasar navegando frente de la ensenada del

25. El lector interesado puede consultar el periódico *O Comarcal*, julio de 2000, *A casa dos Mariño de la Barrera*, de F. Rubia y J. Rubia.

26. Esta referencia viene refrendada por las actividades pesquera que vinieron desarrollándose a lo largo del tiempo. Así en un periódico local hay una noticia publicada medio siglo después que dice textualmente: Estamos en el muelle. Por sus resbaladizas escaleras, las moscas, a millones, zumban ruidosamente en torno a un montón de nauseabundos melgachos, y de otros montones mucho más nauseabundos todavía. Aclarando, en mayores detalles, que para penetrar en el retrete que en este lugar existe, hay que calafatearse las narices. Periódico *Democracia*, dirigido por Jesús Fernández Medina. Mugardos, 4 de octubre de 1913, n° 104. Fragmento del artículo titulado: Cháchara, por Calixto.

27. La zueca era el arma clásica en las reyertas mugardesas que se lanzaba con furia al contrincante.

28. Al citar las *vertientes hojosas de la Graña*, y las admirables y rasantes baterías de la Palma y San Felipe, diremos que en esta época, al igual que hoy en día, se percibe la forma aludida de Y de la Graña, y que la comunicación con el pueblo de San Felipe, situado en la Rinconada de Leusada, hasta finales del siglo XIX solía hacerse por mar, por el deficiente estado de la comunicación terrestre. Posteriormente, al no estar aún la cantera del Vispón en explotación, se iba al pueblo y castillo de San Felipe por carretera bordeando la costa, hasta quedar establecido definitivamente el paso por encima de la cantera.

Baño, al rayar el alba y durante las primeras horas de la mañana, por salir en retirada la niebla dejando su asiento del valle y cauce del río.

En la margen derecha de esta ensenada se erguía en otros tiempos solitaria la solariega Casa de Quiroga, espléndida posesión neopalaciega popularmente conocida por casa del Baño, o por otro nombre de las Condesas. De estilo de influencia andaluz, fue casa de morada propiedad de Vicente Quiroga y Vázquez Queipo²⁹. En el interior de la planta baja, ornamentada con frisos de azulejos, tenía oratorio. Y en terrenos colindantes con el mar, atracadero propio. Por su relevancia y mecenazgo merecería que se le dedicase un documentado trabajo monográfico.

Solo apuntaremos que su extensa propiedad dio cabida al primer campo de fútbol que tuvo Mugardos y al *Souto dos bailosos*, gentilmente cedido todos los años el 15 de septiembre para celebrar la tradicional romería popular y jira al Baño, bajo cuya frondosa sombra se colgaban columpios, escuchaba la gaita, los acordes de un piano de manubrio para el baile en pareja, y los cantos de rondalla. A los aperitivos y bebidas seguía la comida campestre que se componía del tradicional pollo con arroz, brindando al finalizar con sidra. A media tarde se sumaban al festejo familias ferrolanas y se acostumbraba a celebrar regatas de botes ligeros con salida desde el embarcadero, si la marea lo permitía.

Merced a la concesión de terrenos de Vicente Quiroga, en 1913 se propició el proyecto acariciado hacía tiempo por el alcalde Sr. Gelpi Fernández, de construir en Esteiro el más importante lavadero para servicio público de la villa, acorde a las crecientes necesidades de Mugardos³⁰. El sitio elegido fue aguas arriba del puente levantado por el Sr. Guerra³¹.

Al armar los remos el autor repara, como buen conocedor del mundo de la mar, en los toletes y estrobos, elementos sobradamente conocidos que no le parecen dignos de una descripción, pero que a nuestro entender merecen en estas adiciones que le dediquemos unas líneas.

La tradicional madera de hacer toletes era utilizando palo de tojo, por su resistencia y dureza. De poco más de una cuarta³² de largo, tenían ambos extremos rebajados lo que facilitaba introducirlos por cualquier extremo en la cornamusa, o patilla de refuerzo de la tapa regala, y especialmente fijarlos con varios golpes. De existir cierta holgura se introducían mojados. El extremo superior aguzado facilitaba la acción de desestrobar, o la de librar cualquier atadura encapillada. Se solían llevar repuestos y siguiendo el código no escrito de honor de las gentes de la mar, en caso de que faltasen por pérdida, olvido u otras causas, nunca se hurtaban de otros botes.

29. Diputado Provincial por Monforte. Excelentísimo Sr. Senador del Reino. Tenía propiedades en Quiroga y casa solariega en Lamela (Lugo) donde falleció en 1914. A los diez días de su muerte falleció también su esposa Carmen Vázquez Queipo, celebrándose misas por sus almas en el oratorio de la casa del Baño, en Mugardos.

30. Otro de los beneficios para el pueblo fue la concesión de terrenos, por parte de la Casa del Baño, para un camino empedrado de carácter público del Baño a Pontellas.

31. El estudio del sitio para el emplazamiento del lavadero fue efectuado por Gabriel Pereira Rueiras. Fuente prensa, *opus cit.*

32. La cuarta era una medida usual entre los pescadores de esta época que con frecuencia es aplicada a la los remos que montan algunas embarcaciones (22 cuartas).

Respecto a los estrobos, los de hechura tradicional se hacían a modo de una *roñada*, descolchando un pedazo de cabo cuya mena fuese más o menos equiparable al grosor de un dedo, consiguiendo un aro continuo al colcharlo con dos vueltas de nuevo sobre el anillo, terminándose este cuando quedase formado por el cabo completo³³.

Otro sistema menos ortodoxo era haciendo una costura ajustando los extremos de modo que se vaya disminuyendo la mena de los cordones. En ambos casos su tamaño debía ajustarse al luchadero del remo dejando una pequeña holgura, la justa para el paso del tolete, de lo contrario esta flojedad hacía que se bogase mal. En ocasiones el estrobo se humedecía con agua de mar, mejorando el ajuste y silenciando el clásico chirrido.

Con respecto al montaje de los remos y manera de bogar componen un capítulo extenso por lo que nos limitaremos solo a comentar brevemente que el sistema correcto en esta zona marítima es el llamado *a la buena*, montando los remos por proa de los toletes y sentándose el remero en la bancada de espaldas a la proa. Para mantener el rumbo se tomaban y llevaban referencias o *marcas* de la costa por la popa.

Retomando la salida en ese amanecer del puerto de Mugarbos, el *pulpeiro* se dirige bogando hasta avistar la entrada de la ría y alcanzar viento, monta y larga vela³⁴ dirigiéndose a un largo con viento terral de la mañana hasta pasar paralelo a las *furiosas rompientes del Segao*, librándolas, para entrar en la ría de Ares, que el autor nombra de continuo ría de Betanzos, por ser la población más importante, conocida desde muy antiguo por *rias de las Junqueras*, y en el momento que nos ocupa por *ría de la plata* debido a la abundante pesca que se hacía. Esta elocuente designación de la ría de Ares es otro término que bien merecería no cayese en olvido.

Da asimismo noticia de los almacenes de salazón de sardina, llamados también *fábricas de salazón*, repartidos por la costa y de la disminución de su pesca en estos tiempos debido al empleo de *xeitos*.

Respecto a las fábricas de salazón de sardina que fueron levantadas por el espíritu emprendedor y genio laborioso de los industriales catalanes —que eran pescadores y salazoneros— comenta Eugenio Carré Aldao³⁵ a cerca de su origen: “pronto pudiesen sustituir las primitivas tinas de madera por vastas pilas de sillería y haciendo de las humildes casas y fábricas formadas de tablas de pino, grandes y hermosos edificios, fábricas y almacenes”.

33. El descubrimiento del empleo del estrobo se cree a un hecho prehistórico fortuito, probablemente debido a la costumbre de sujetar los canales de las embarcaciones de cuero a las ataduras de las pieles en la parte superior de las bordas. Del tolete y de la aparición de su uso, no se sabe con seguridad aunque se cree que pudo ser motivada por un perfeccionamiento del mecanismo del remo con estrobo aprovechando alguna de las ramas o gruesos mimbres de las embarcaciones de cuero que sobresalían de las bordas. Cf. ALONSO ROMERO, Fernando. *Estudio sobre las antiguas embarcaciones de cuero del Atlántico*. Gallaecia. Publicación del Departamento de Prehistoria y Arqueología. Facultad de Geografía e Historia. Universidad de Santiago, nº 1, p.123.

34. En la descripción de la vela dice ser pequeña de color chocolate, *por el alquitranado de que la embadurnó*, con el fin de preservarla de la humedad. Esta es otra técnica de impermeabilizar y conservar el paño, que al igual que el encascado con corteza de roble dejó de utilizarse.

35. Cf. CARRÉ ALDAO, Eugenio. *Influencia de los catalanes en el progreso de la industria pesquera de Galicia*. “Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de Barcelona”, nº 12, diciembre de 1903, publicado en el periódico “A Nosa Terra”, (7-sep-1908) por entregas.

De estos edificios en 1862 se conservaban parte. Otros habían sido reconstruidos en el puerto llamado de Fontán, en Sada³⁶, cuya villa marinera se sabe mantuvo un notable comercio con la venta de cangrejo *patexo* que se empleaba para el abono de las tierras.

De la punta y rompientes del Segaña, conocido promontorio peñascoso batido por casi todos los vientos que se adentra al mar abierto, donde existe el peligroso bajo de la Muela, que rompe con poca mar, podemos apostillar una secular costumbre entre los pescadores de Mugardos, al salir de la ría y remontar esta punta, que cuando descubrían el santuario de Nuestra Señora de la Merced de Chanteiro, a la voz del patrón ¡Salve! paraban de bogar, se descubrían la cabeza, y arbolaban los remos, manteniéndolos en alto verticales para reverenciar devotamente a su secular Protectora.

III

En este último capítulo nos describe el autor la jornada de la solitaria pesca del pulpo con potera hecha de forma artesanal o *garabeta*, aguantándose al remo, en la que emplea buena parte del día hasta el regreso a la caída de la tarde. El fruto de su trabajo -

El solitario Santuario de la "Virgen de la Merced" de Chanteiro en una postal de 1915

36. De este pequeño pueblo pesquero se sabe que sostuvo siete fábricas de salazón de sardina. CARRE *Opus Cit.*

sigue diciendo Federico Alejos- es de unas 3 o 4 arrobas de pulpo, cantidad cuya equivalencia en quilogramos era de unos 46 Kg³⁷, que en caso de ser vendido en seco disminuía a un tercio su peso, por lo que resultarían unos 16 Kg. aproximadamente³⁸.

La pesca con *garabeta* se realizaba con cebo vivo de cangrejo recogido previamente en la bajamar. No valían todos. Los había muy buenos en el muelle carbonero y rada de carenas de la Bestarruza de Mugardeos. Se tenían guardados en una caja de madera con agujeros amarrada a la borda de la embarcación para que circulase el agua y no muriesen, y así poder atarlos vivos a la *garabeta*.

Con respecto al pulpo –dice Meijide Pardo– “quizás haya sido Mugardeos la principal base de captura del Norte galaico. En cuya pesca hallan los mugardezes *un tesoro*, escribía Sáñez Reguart, pues solían despachar crecida cantidad de pulpo curado al mercado regional”³⁹.

Un apartado interesante lo compone la manera de alimentarse el *pulpeiro*.

La filosofía vital del pescador de la época que nos concierne establece que para comer todas las horas son buenas y que ninguna es mejor que otra. Mantiene por tanto un horario libre para alimentarse, tomando por toda referencia la altura del sol.

Para preparar la comida salta a tierra y sobre una roca enciende una hoguera, utilizando maderas y material combustible seco arrojado peñas arriba por la pleamar.

Llegado este punto hace una descripción precisa del **esqueiro**, primitivo encendedor hecho con un cuerno lleno de *isca*, materia inflamable hecha por lo general de lana muy seca o *murgo* –pero que en este caso, precisa Alejos, esta lleno de yesca de trapo (quemada)– que se prende o inflama al contacto de la chispa producida con el *eslabón* y piedra *de seixo*. Su combustión en forma de brasa es avivada por el soplido de quien lo usa, o por el viento, por cuya última razón este tipo de encendedor fue de gran aceptación y demandado por marineros⁴⁰.

La preparación de la comida es muy simple. Retiradas las ascuas, sobre la candente piedra coloca parte de un pulpo, de los recién pescados. Una vez en su punto es sazonado con pimienta picante. Para acompañar esta sencilla preparación, que podíamos denominar “pulpo a la piedra a la antigua usanza”, carente de salsa ni otros ingredientes: pan de *mastoca*, hecho de centeno y trigo⁴¹.

37. Teniendo en cuenta un promedio de dos kilogramos por pieza supondría unas 23 piezas cobradas al día.

38. Existían secaderos de pulpo y congrio al aire libre en Mugardeos. Los había después de pasado el astillero de Vila, donde en una época se ponían tablonaje a secar utilizado para la carpintería de ribera, y en la marea de la punta del *Peteiro*, accesible por tierra solo durante la bajamar, antes de llegar al *Congreal*.

39. *Documentos e informes sobre pesca*, f.112, vol. I. Museo Massó.

40. LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín. *Os oficios*. Galaxia, Vigo, 1983. Describe las clases de *chisqueiro* que puede ser de mecha o de isca; los de mecha se compran hechos de latón en las tiendas o son confeccionados en casa con una vara de *sabugueiro*, encendiéndose en este caso con *seixo* y eslabón. Los de isca se preparan con un trozo de cuerno, de carozo de millo o de caña, llenando el hueco con isca de lana o de murgo; también se encienden con el eslabón y la piedra de cuarzo.

41. Además de los hornos de pan-cocer que tenía la villa se proveía del elaborado en San Martín do Porto, mal llamado vulgarmente pan de Neda

Y para terminar este breve comentario solo nos resta añadir el modo de soportar los chubascos o turbonadas y refugiarse a bordo, sentado en las *panetas* utilizando la vela impermeabilizada con piche, a modo de tienda de campaña.

Después de dejar descrito para los lectores de la revista *El Museo Universal* al pescador ártabro de las costas de Galicia dedicado a la captura del pulpo, Federico Alejos hace una seria y profunda reflexión que resulta avanzada para su época, en la que proclama los beneficios de la creación de una asociación de este gremio bajo protección estatal que palie la espantosa miseria que con reiterada frecuencia asola a muchas familias de pescadores.

A MODO DE EPÍLOGO

Cumplimos con esta pequeña aportación un merecido y doble homenaje: al autor ferrolano y también antepasado nuestro, Federico Alejos Pita; y como mugardés, a todos los pescadores anónimos que faenaron en la *ría de la Plata*, que hoy conocemos por ría de Ares, antaño hervidero de pesca y sustento de vida.

Y como colofón, haremos uso de palabras salidas hace medio siglo de pluma muy cercana, y dirigidas a los mugardeses.

*“Rudos hombres de mar que con solo el capital de su esfuerzo personal, preñado de nobleza y orgullo, con el espíritu aventurero de su raza galai-ca, nos legaron la herencia de que disfrutamos, corona sublime de la hon-radez y del sacrificio”*⁴².

42. RUBIA BARCÍA, Francisco J. *Apuntes históricos*. Inédito.

A ARTILLARÍA DA FRAGATA MAGDALENA: O OBÚS DE FERRO DE 12 POLGADAS

José López Hermida

Este traballo vén completar algúns aspectos do artigo "A Artillaría da fragata *Magdalena*", publicado no número 19 da revista *Cátedra*.

Na páxina número 162 da citada revista referíame á presenza no pecio da *Madalena* de "(...) un obús de ferro de 12 polgadas" cuxa orixe non estaba documentada".

Trátase, en efecto, dun obús, aínda que do tipo denominado *carronada*. Como sinala o brigadier Cándido Barrios nas súas *Nociones de Artillería*: "as carronadas e gonadas, no son en rigor sino obuses de distintas dimensiones y formas que ha usado la Marina, así como los bomberos, los licornios rusos y las colombiadas de los estados Unidos".

Recibiu o nome de *carronada* debido a que as primeiras pezas deste tipo se construíron nunha fundición situada na cidade escocesa de Carron.

As *carronadas* foron deseñadas en 1774 polo xeneral inglés Robert Melville, quen as denominou *smasher*; aínda cando algúns autores propoñen tamén como inventores a Carlos Gascoigne, oficial de infantaría británico interesado na artillaría; ou a Patrick Miller, comerciante de Edimburgo. Destinadas inicialmente ao exército, o deseño desenvolveuse en 1778 pola Carron Iron Founding and Shipping Company of Falkirk, Scotland, da que tomou o seu nome máis difundido. Segundo o *Diccionario Marino* de 1849, as *carronadas*, adaptadas para artillar os buques, foron introducidas na Mariña Inglesa polo xeneral Gascoigne en 1779. A nova arma tivo rápida aceptación entre mercantes e corsarios, pero segundo algúns autores a Royal Navy sería máis conservadora e, aínda en 1781, non a recoñecía como dotación regulamentaria, malia que 429 dos seus buques contaban con elas, custeadas ás veces polo propio capitán.

Este tipo de pezas nacen da necesidade que tivo a artillaría naval dende a antigüidade de disparar proxectís ocos (granadas) cunha traxectoria tensa (horizontal), para así poder atravesar os costados dos buques e estoupar no seu interior. Con este obxectivo desenvólvense polas distintas potencias da época baixo diferentes nomes: *obús* en España, *columbiada* en Estados Unidos, *licornio* en Rusia, ... Aínda que todas elas son diferentes tipos de obús, do que proceden nos seus conceptos básicos, con lixeiras variacións.

Tratábase de pezas moi curtas, capaces de disparar os proxectís ao uso pero con menor carga de pólvora. As carronadas podían lanzar balas ocas co fin de diminuír o peso e aumentar a velocidade, pero estas balas nunca se cargaron con explosivo, quizais polo perigo do seu uso por persoal non especializado no seu manexo e conservación.

O seu propósito era disparar a curta distancia, cando se aproximaba un buque para a abordaxe ou o combate corpo a corpo

Nun principio utilizouse en barcos civís, mercantes e unidades dedicadas ao corso, pois –como xa sinalamos– era unha arma con boa potencia de fogo a curta distancia, de pouco peso, o que a facía ideal para montar na cuberta dos mercantes; e doada de manexar por poucos serventes.

O seu emprego regulaméntase na *Royal Navy* por Ordenanza de 1779, da man do xeneral Gascoine.

A peza procedente do pecio da fragata *Magdalena* -afundida na ría de Viveiro- está depositada no Museo Naval Militar da Zona Marítima do Cantábrico e é unha das primeiras pezas orixinais deste tipo, fundida no ano 1772, sete anos antes da súa adopción pola Mariña Real Británica.

Lámpara (Foto de Pedro Rodríguez)

Aínda que na Armada Española non chegaron a ser regulamentarias, si formaron parte dalgúñas unidades da nosa Escuadra. En xeral, usáronse como complemento da artillaría en embarcacións menores adquiridas a diversos países, tomadas ao inimigo, etc. As *gonadas* utilizáronse en número máis limitado que as carronadas.

Os primeiros datos deste material chegan a España en 1783. En 1784 chegan a Cádiz seis carronadas de groso calibre coas súas montaxes, petrechos e municións, acompañadas dun comisionado da fábrica de Carron. En 1794 fabricáronse en La Cavada dezaioito carronadas da 24 libras que, unha vez chegadas a Ferrol, quedaron abandonadas no parque.

O gran desenvolvemento na adopción deste tipo de armamento produciuse durante a Guerra de Liberación Americana (1861-1865).

Perderon a súa importancia coa aparición dos denominados *canóns bombeiros* de Paixhans.

Os primeiros modelos montábanse sobre *cureñas* con rodas, como o ilustra Martínez Hidalgo no seu *Diccionario Náutico*. Outros modelos servíanse de muños para a súa montaxe –en cuxo caso reciben o nome de *gonada* (ver José López Hermida, *Un canón no Museo das Mariñas*, en “Anuario Brigantino”, nº 28)–, pero dende fins do século xviii na carronada estándar, montada sobre un afuste de carril, os muñóns substituíronse por un groso anel vertical con pasador situado na parte inferior do tubo.

En xeral, todas tiñan alza e guión (Howard, páx. 213).

DESCRICIÓN DA PEZA

Estamos ante unha peza de ferro coado, de fabricación inglesa, que pertence á familia das carronadas, que disparaba granadas equivalentes a unha bala maciza de 12 libras, e cargábase pola boca (avancarga). É unha peza curiosa pola súa antigüidade, pois foi fundida en 1772, antes de ser adoptada como regulamentaria pola *Royal Navy*.

A súa forma exterior é a dun tronco de cono, con dous pequenos cilindros laterais –muñóns– e varias molduras que a embelecen, que de culata a boca son as seguintes:

— A culata, parte maciza e oposta á boca, que pecha a peza. Está composta polo dado, onde se encaixaba unha pequena rabeira para dirixir a puntaría; o ollo ou argola, por onde pasa o cabo de retida do retroceso; o colo e a lámpada.

— A lámpada, que está composta por un filete e tres golas reversas en diminución cada unha.

A faixa xunquillo e o primeiro bocel da lámpada, que aloxan a meseta na que se atopa o oído, trade cilíndrico que se lle fai á peza para comunicar o fogo á carga de proxección.

— O primeiro corpo, no que se aloxan os muñóns, que serven á peza de sustento e eixe no movemento de elevación. Ao comezo do primeiro corpo atópase o reforzo de

Pieza (Foto de Pedro Rodríguez)

Tulipa (Foto de Pedro Rodríguez)

culata, formado por faixa con escocia. Na unión do primeiro corpo co segundo, atopa unha faixa, máis estreita que a da culata, cun talón.

— O segundo corpo ou cana, que remata na tulipa, formada por escocia, bocel, xunquillo, faixa, xunquillo escocia e xunquillo. Na tulipa, aliñado coa meseta, alóxase o punto de mira, que facilita a aliñación da puntaría da peza.

Vista lateral da peza (Foto de Pedro Rodríguez)

CONCLUSIÓN

O único que falta por saber é por que a carronada en cuestión estaba no pecio da fragata *Magdalena*, acompañada doutra peza, un canón de ferro da unha libra, tamén de fabricación inglesa.

Para explicalo, caben varias posibilidades: a primeira, que a citada fragata tivese a bordo material cedido por Inglaterra; e a segunda, que a fragata inglesa *Narcisus* perdese este material ao ser abordada pola *Magdalena*, arrastrada polo vento, na noite do naufraxio –o 2 de novembro de 1810–; ou, finalmente, que se transbordase.

O SEIXO NAS RUTAS DO TERRITORIO (1730-1930)

Bernardo Máiz Vázquez

A ría de Ferrol, enmarcada entre os 8° 09' / 8° 21' Norte e os 43° 27' / 43° 31' Oeste, é un espazo reducido e pechado de apenas vinte e seis quilómetros de lamia de auga, que foron case cincuenta e que recheos, peiraos e pontes foron reducindo. Aberta a ría cara ao Sudoeste por unha estreita boca, a distancia mariña máxima entre unha a outra ribeira non chega ás tres millas, facendo aínda hoxe máis doada e breve a travesía marítima que dar a volta enteira por terra. Na ribeira sur desta ría (a que os ferroláns denominan a Outra Banda) está situado O Seixo, topónimo galego derivado da palabra latina *saxum*, unha rocha de material duro ou un cadullo de cuarzo; nunca un seixo pode ser un “seijo”, que nada significa, polo que o uso dese vocábulo só é manifestación dunha gheada castrapenta na fala e aberrante falta de ortografía na escrita.

Por razóns de estratexia naval, de mediados do século XVIII en diante todo Ferrolterra medrou, mais ata entón pouco máis grande era a vila de Ferrol do que A Graña, Neda ou Mugardos, O Seixo un mínimo arrueiro de pescadores, recollido nos mapas da época (ilust.1) como apenas unha ducia de casas e casopas apreixadas na beira do mar entre o gran seixo que nos da nome polo Suroeste e a que é coñecida como a Banda do Nordeste. Interpretando un pequeno debuxo, practicamente esvaecido, perceptible nun ángulo do protocolo co que regularon en 1771 o transporte oficial por O Seixo do correo de/para Ferrol, atendido daquela por un Pascual L. Varela que

Ilustración 1: Mapa circa 1730

ofrecía tamén cabalerías e pousada, apreciamos edificacións só no lado esquerdo mirando dende o mar e diante delas o camiño e a ribeira, semellando que tal pedra, que aparenta no debuxo citado unha certa sección angular contra o norte-sur, estaba situada nas coordenadas 43°27'35"N/8°13'10"W, entre o edificio que como casa de postas que foi mantén na fachada as argolas usadas para prender as cabalerías, e a que denominamos Casa da Marina (ilust.2), levantada máis tarde, primeiro bar e salón, despois con usos societa-rios e, posteriormente, residencia privada.

Ilustración 2: Casa da Marina

A transformación demográfica, económica e social de Ferrolterra veu da elección en 1726 das ribeiras d'A Graña para os arsenais do Rei; ese cambio foi especialmente grande de 1756 en diante, cando iniciaron as obras para a construción dun gran estaleiro, un Arsenal e unha cidade que, xerando traballo, atraeron poboación e aportaron a esta terra unha modernidade sorprendente en comparanza coa Galiza e a España da época, Ferrol definido daquela por Martín Sarmiento como *"la isla científica de Europa"*. Nunha Ferrolterra excéntrica e periférica, na que o único camiño aberto era o mar e as comunicacións por terra chegaron ben tarde, o mundo naval se conformou como principal motor económico dun territorio que, dende o século XVIII a estes comezos do século XXI, xerou riqueza e, consecuentemente, atraeu poboación nos períodos de suba da construción naval (de 1730 a 1790, de 1850 a 1895, de 1910 a 1934 e de 1960 a 1985), seguidos de catro profundas crises. Ferrolterra enteira e nomeadamente O Seixo, tan próximo a Ferrol e tan dependente del, pasou por esas mesmas etapas, boas e malas.

1. OS CAMIÑOS DA TERRA

Cornide Saavedra recolleu en 1764 que “(...) o lugar de Seixo que está situado en frente de Ferrol, y es donde se embarcan los pasajeros (sic) para cruzar la ría”, sinalando a documentación dun preito pesqueiro de 1784 aquel gran pelouro de cuarzo como “*seixo de atracar con buen mar*” e punto onde nacía o antigo e deteriorado camiño real que pola Rega, Boado e Pumido levaba cara a Pontedeume-Betanzos-Lugo-Madrid, trazado perceptible na cartografía do século XVIII e nos mapas militares do século XIX (ilust.3), vía esta que entre 1863 e 1868, a proposta do eumés Saavedra Meneses cando Director de Obras Públicas, redeseñaron e anchearon como “*Carretera Cabañas-Mugardos*”, abrindo un “*Ramal Gallada-Puerto del Seixo*”.

Ilustración 3: Bello Piñeiro. Carretera d'O Seixo

No mesmo período, incluída a rampla de atraque d'O Seixo (con outras en Mugardos, Pontedeume e Ares) no proxecto principal da construción entre 1857 e 1864 do peirao de Curuxeiras e da Punta do *Martillo* en Ferrol, aquel enorme seixo branco foi achantado, ficando baixo o pavimento de pedrugallo dunha “*pequeña plazoleta protegida del oleage (sic) con petriles por el Nordeste y por el Sur-Suroeste*”, cabeza por terra de aquel primeiro peirao, construído “*con muros exteriores de fábrica de sillería y mampostería en la parte de obra fuera del agua*”, unha rampla ben máis curta que a actual, alon-

gada por primeira vez cun orzamento aprobado en 1928. Nesa praza mariñeira, que os nativos denominan O *Muelle*, remata a carreteira e o ramal citados máis atrás, hoxe a estrada AC-132 ou avenida d'O Seixo.

Camiños menores e unha tupida rede de carreiros conducían a Franza pola antiga costa da Pita e polo Foxo (ilust.4), a Maniños polo Coruto e pola Rega, a Mugar dos polo

Ilustración 4: Bello Piñeiro. O Foxo

Monte e San Vitorio. Nestes dous últimos casos comezaron deseñar en 1918 unha estrada d'A Pedreira a Maniños que non deron rematado ata 1938, oficialmente, pois o tramo dende O Seixo ata Maniños, dous quilómetros que os aboríxenes seguen coñecendo como Carreteira Nova e as institucións oficiais bautizaron como CP 3504 ou avenida Bello Piñeiro ou Estrada d'O Seixo, non foi transitable ata tres anos despois.

Para continuar ruta, ou para chegar, había un servizo de transporte regular Pontedeume-O Seixo-Pontedeume, servido por carros arrastrado por cabalos que no ano 1876 estaban ás ordes dun Antonio González Seixas (avó materno do aviador Piñeiro) quen, no “Almanaque para 1881”, garantía en Ferrol os “*Carruages (sic) para el servicio público diario con enlace con las lanchas*”. Despois, a cabeza estaba en Pontedeume, servida a ruta polo coñecido como Coche do Choco, continuando en 1912 o señor Jesús o Mandadeiro, quen saía a cotío de Pontedeume ás 7 da mañanciña cara a O Seixo e ás 6 do serán retornaba cara a Pontedeume, guiando un carro arrastrado por un cabalo tan sousegado como sabio, pois coñecía os lugares do itinerario nos que debía parar. Este servizo comezou minguar na década 1920-1930, eliminado polos “coches de linea” motorizados; hai referencias orais que indican que no outono de 1935 desapareceron aquelas demoras das viaxes regulares con tracción animal.

Achegándose as obras do ferrocarril Betanzos-Ferrol, dous emprendedores locais (os señores Braxe e Bayolo) quixeron traer en 1902 a vía cara O Seixo, conseguindo que nos planos e memoria do proxecto a liña férrea seguira dende Cabanas ata Redes, esgallara alí nun ramal perto do mar por Seselle-Pedros-O Seixo-Maniños-Barallobre e outro interior por Franza-Barallobre, empatando os dous para continuar cara a Ferrol, ou viceversa. Porén, o elevado prezo dos terreos a expropiar e o das cinco estacións a levantar, motivou a substitución no proxecto

definitivo deses dous ramais por un túnel de 361 metros, do Regueiral de Caamouco á Teupoeira de San Xoan, mantendo absurdamente a denominación de Franza (ilust.5) para unha estación que está fisicamente en San Xoan de Piñeiro.

COMUNICACIÓN FERROVIARIA

Horario entre Ferrol, Betanzos y Coruña

TIPO	Materia	HORAS DE LLEGADA A										ENLACES		
		Ferrol	Seixo	Perillo	Maniños	Franza	Galiciano	Avetibetange	Perillo	Maniños	Franza	Betanzos (N.)	Perillo a Coruña	Perillo a Betanzos
Aman. (hora)	1	7.40	7.50	8.00	8.10	8.20	8.30	8.40	8.50	9.00	9.10	9.20	9.30	9.40
	2	12.15	12.25	12.35	12.45	12.55	13.05	13.15	13.25	13.35	13.45	13.55	14.05	14.15
	3	17.30	17.40	17.50	18.00	18.10	18.20	18.30	18.40	18.50	19.00	19.10	19.20	19.30
	4	18.50	19.00	19.10	19.20	19.30	19.40	19.50	20.00	20.10	20.20	20.30	20.40	20.50
Vende. (hora)	1	12.15	12.25	12.35	12.45	12.55	13.05	13.15	13.25	13.35	13.45	13.55	14.05	14.15
	2	18.48	18.58	19.08	19.18	19.28	19.38	19.48	19.58	20.08	20.18	20.28	20.38	20.48
	3	22.22	22.32	22.42	22.52	23.02	23.12	23.22	23.32	23.42	23.52	24.02	24.12	24.22
	4	1.00	1.10	1.20	1.30	1.40	1.50	2.00	2.10	2.20	2.30	2.40	2.50	3.00

BILLETES DE IDA Y VUELTA

PERIODO		1ª	2ª	BETANZOS P.		1ª	2ª	BETANZOS N.		1ª	2ª
Ferrol - Perillo		0.40	0.60	Betanzos, Norte		0.30	0.45	Betanzos, Sur		0.30	0.45
Perillo - Maniños		0.35	0.50	Maniños		0.35	0.50	Maniños - Perillo		0.35	0.50
Maniños - Franza		1.00	1.50	Franza - Perillo		1.00	1.50	Perillo - Franza		1.00	1.50
Franza - Galiciano		1.20	1.80	Galiciano - Avetibetange		1.20	1.80	Avetibetange - Perillo		1.20	1.80
Perillo - Seixo		1.30	1.90	Seixo - Maniños		1.30	1.90	Maniños - Franza		1.30	1.90
Seixo - Coruña		2.00	2.50	Coruña - Perillo		2.00	2.50	Perillo - Seixo		2.00	2.50
Betanzos, Norte - Perillo		1.20	1.80	Perillo - Betanzos, Norte		1.20	1.80	Betanzos, Sur - Perillo		1.20	1.80
Betanzos, Sur - Perillo		1.00	1.50	Perillo - Betanzos, Sur		1.00	1.50	Perillo - Franza		1.00	1.50

ADVERTENCIAS.—1.º Estos billetes de ida y vuelta, comprenden los descargos y días festivos, desde cada una de las estaciones de la línea a las de Betanzos (P.), Betanzos (N.) y Ferrol.—2.º Entendase que los billetes de ida y vuelta de estos billetes, por el periodo solo han de tener sus efectos en las estaciones siguientes: de Betanzos (P.) a Betanzos (N.), de Ferrol a Betanzos (N.) y de Betanzos (N.) a Ferrol.

Ilustración 5: Horario ferrocarril. 1913

2. OS CAMIÑOS DO MAR

Como deixamos anotado, a vía marítima era a máis importante para a comunicación e representou un factor substancial do crecemento local d'O Seixo, lugar de tránsito. Hai citas a este transporte náutico na documentación do servizo de correos polo mar que durou de xeito regulamentado canto menos de 1763 a 1877, unha saca de correo que en 1848 chegaba a O Seixo para Ferrol e Mugar dos tres días á semana (luns, mércores e venres) e continuaba dende o Seixo cara Pontedeume en cabalería, mesmo medio polo que chegaba. Porén, non só pasaba o correo de Ferrol polo peirao d'O Seixo, senón que, medrando Ferrol ao abeiro do sector naval, chamando por construtores de navíos e persoal para a Armada Real, demandaba abundante man de obra e cada vez máis cantidade de suministros alimenticios, coiros, lenzos, leña, cestas...; moitas desas mercadorías chegaban a Ferrol polo camiño do mar dende O Seixo. Serva como exemplo o que escribiu en 1859 Montero Arostegui: *“Ferrol, además de su mercado semanal del miercoles para los frutos del país, celebra una feria el tercer domingo de cada mes, adonde concurren todas las producciones de aquellas comarcas, consistentes en granos, mantecas, mieles, lienzo, lino, hilos, aves, ganado de cerda, carnes saladas, herrajes y otras obras de cerrajería y carpintería”*. Daquela comezaban establecerse hábitos, expresións e actitudes acumuladas co tempo e perdurábeis, e medraba un ricaz anecdotario darredor dunha travesía que para uns era unha pequena aventura e para outros só costume.

Dende que temos referencias á estas pasaxes ata a introdución da propulsión mecánica na navegación da ría a fins do século XIX, as embarcacións que andaban no transporte de carga e pasaxe eran practicamente iguais que as de pesca, polivalencia de formas e de usos que continuou. Un documento de 1770 recolle a morte de once persoas no afundimento, por colisión, dunha lancha que conducía pan para a tropa acuartelada en Ferrol dende Neda ao Arsenal contra outra embarcación de pasaxe, lancha que, probabemamente, tiña as características que coñecemos por un contrato de compra-venta datado o 23 de xullo do ano 1787 onde están recollidos os nomes de dous veciños d'O Seixo e as medidas dun deses barcos, pois Miguel Martínez vendeu a Domingo Suárez por 800 reales, *“(...) una lancha propia para el pasage (sic), de 16 codos de quilla y ciento cuarenta quintales, un palo con su vela, seis remos, bancos, resón y amarras, surta en el Puerto del Seixo”*: aplicando as medidas actuais esa embarcación tiña 10-11 metros de eslora, lonxitude que mantiveron ata a o último terzo do século XX as lanchas tradicionais desta área.

Entre as moitas referencias a esa comunicación marítima no século XIX, coñecemos o pago da pasaxe da ría nun recibo emitido por un oficial de artillería que, vindo dende Betanzos, embarcou n'O Seixo cara a Ferrol en 1833, ou a cita de Madoz en 1848: *“Seixo (...) en este se embarcan los que se dirigen a Ferrol por evitar el rodeo de dos leguas”*. Tamén embarcaron en Ferrol para O Seixo o 17 de outubro do 1872 os republicanos que fuxían ao comprobar que a república federal que proclamaran en Ferrol non tivera acougo no resto de España. Dependendo da autoridade de Mariña os fretes e os pre-

zos da pasaxe, e sendo a ría de Ferrol o lugar de Galiza no que existían máis liñas de comunicación marítima interior, nesa cidade publicaron en novembro de 1877 as primeiras normas para ese transporte, mercé ás que sabemos que o prezo da viaxe O Seixo-Ferrol ou viceversa era nesa data de 0'50 pesetas (0'0030 euros) con equipaxe de man, pagando aparte por cada vulto segundo as súas características, a non ser que houbera frete completo da embarcación, pois nese caso o prezo era de 5 pesetas. Temos constancia de que nese tempo navegaban lanchas que transportaban a “maestranza” ao interior do Arsenal Militar.

Sendo O Seixo punto natural de aproximación a Ferrol de moitos viaxeiros de lonxe, de Pontedeume e máis alá, de Andrade, de Boebre, de Viadeiro, Castro e das terras altas de Monfero. Precisamente, é ben ilustrativo das relacións mariñáns-montañeses e das condicións das viaxes antes do implantamento do vapor no transporte de ría, un escrito do pintor Felipe Bello Piñeiro, nado n'O Seixo en 1886:

“Una de las escenas más divertidas entre las que solíamos presenciar de niños era el embarque en los muelles de los aldeanos que, desde el interior de la comarca, bajaban a vender en Ferrol sus rústicas mercancías.

Era entonces lo que pudiéramos llamar la edad de oro de la flotilla de veleiros, que fue durante muchos años el orgullo de la ría ferrolana, embarcaciones finas y andadoras, con grandes velas latinas que partían para Ferrol, diestramente gobernadas bajo la brisa del nordeste, hundiendo materialmente en el mar la banda de sotavento y dejando entrar el agua a torrentes por la amura contraria, entre el espanto y la protesta airada de los pobres pasajeros que, amontonados en el fondo de la cala, asomaban por la borda las cabezas e las retiraban apresuradamente, mojadas por los traviesos “salseiros”.

Tripulaban esas lanchas de vela, o “lanchas de pasaje”, marineros que no perdonaban ocasión de zaherir a quienquiera que se aventurase en sus dominios, pero nunca se hallaban más a su gusto que cuando tenían que habérselas con la gente del interior; con los “montañeses”, que para ellos lo eran todos los seres humanos que de más allá de Pontedeume provenían. La aparición de los aldeanos en la carretera, vestidos a la antigua usanza, cargados de productos agrícolas, de varas, o de cestos, de sellas o de zuecas, producía siempre unha algarabía tumultuosa entre la gente del muelle.

A veces, en lo alto del camino, aparecía una gigantesca torre de cestas blancas. Se la veía avanzar presurosamente, cuesta abajo, sostenida por dos piernas humanas, y seguir una marcha firme y tranquila hasta llegar a la plazoleta inmediata al embarcadero. Una ola de mozos, viejos y chiquillos la rodeaba y envolvía, como envuelve el mar una peña solitaria. A

veces tenían esas escenas un final imprevisto y serio. Bastaba para imponerlo una viejecita, de ojos pequeños y mirada dura, trazando con su hoz, en derredor de su menuda figura, un círculo que ninguno de aquellos robustos mocetones osaba franquear... O un aldeano silencioso, el cual, abandonando por un momento su carga, requería la “aguillada” y se lanzaba brioso contra la aguerrida turba. Cuando no salía a relucir una faca. Con esto, un orden relativo volvía a reinar en el muelle.

Pero de la montaña venía algo más que las torres de cestas y los mangos de azada; algo mucho más importante para los habitantes del pueblecito mariñán que las sellas, las zuecas o los candiles: ¡Venían remos! ¿Como era posible que aquellos hombres que se espantaban de los “salseiros” y de ver entrar el agua por los imbornales pudieran construir aquellos grandes y magníficos remos? ¡Que admiración la de los marineros ante un remo fuerte y bien labrado! La canalla maleante y burlona se tornaba entonces más seria que frente a la hoz y la faca, y, prendida por los viejos, rodeaba respetuosamente al montañés y a su preciosa mercancía”.

Como deixamos indicado, antes da propulsión a vapor e das lóxicas modificacións da estrutura dos buques que eran imprescindibles para acomodar máquinas, combustible, transmisión e hélices, as embarcacións que facían o servizo de pasaxe eran iguais en medidas ás lanchas de pesca, non tiñan cuberta e a bancadas eran móbiles, de xeito que se adaptara a capacidade interior ao volume das mercancías e ao número de pasaxeiros, e as ilustracións dan conta de que case todas as lanchas de transporte cambiaron entre 1910 e 1930 as velas latinas polas de cangrexas e foque (ilust.6), pois permitían cargas maiores e mellor acomodo da pasaxe.

Ilustración 6: Lancha na ría de Ferrol. C. 1925

Coñecemos nomes de armadores-patróns d'O Seixo e de lanchas nas que navegaban no remate do século XIX e nas primeiras décadas do XX, viaxes sen horarios estables de saída ou chegada, pois a travesía dependía das condicións do mar, do vento, e, caendo este, da forza dos remadores: en 1915-1920 o señor Agustín Rey armaba tres lanchas, unha delas a “Filomena”, nome da súa muller e outra, a máis duradeira, a “Hilaria”, nome dunha súa filla; o señor Cartelle armara a “Golondrina”, que despois navegou algo a vapor; o señor Lorenzo patroneaba a súa “Flor de España” (ilust.7), en lembranza do nome da fábrica de puros cubana na que gañara os cartos para armar a embarcación. Sendo os tres citados xente con iniciativa, asociáronse ao patrón Cancela e aos inversores Brage e Junquera para crear en 1922 a “*Compañía de lanchas El Seijo-Ferrol S. L.*”, cunha flota de catro lanchas a vela e a “Pérez Galdós” propulsada por vapor, unha antiga boniteira que n'O Dique adaptaron á pasaxe

cunha cámara en popa; xuntóuselles en 1925 o señor Tomás Vila Cobas coa lancha “Oliva” (ilust.8), tamén de vapor, ás que sumaron, comezando os anos trinta, a

Ilustración 7: Bello Piñeiro. Lancha “Flor de España”

Ilustración 8: Lancha “Oliva”

Ilustración 9: Bello Piñeiro. Lancha “Beiramar”

“Beiramar” (ilust.9) máis grande, con dúas cámaras e “toldilla” con asentos, aínda hoxe en uso como remolcador; cando a demanda o facía preciso alugaban como reforzo a “Galicia”, embarcación que posteriormente, en xullo do 1939 e como “Ramón”, salvou a vinte sete republicanos que nela deron chegado a Francia fuxindo das gadoupas do franquismo.

Dende os intres da mecanización náutica, arrombadas pouco a pouco as lanchas de vela, este transporte permitía unha fluencia segura nas comunicacións navais, de xeito que na ría de Ferrol funcionaban regularmente sete rutas de pasaxe. Na liña d’O Seixo en 1925 había billetes para unha viaxe (0’25 pesetas), de ida e volta (0’35 pesetas), abonos mensuais (7’50 pesetas para dúas viaxes cotiás e 10’00 pesetas por catro viaxes, prezos estes moi vantaxosos), e garantía de horarios regulares, agás cando, por forte temporal, a Comandancia de Mariña poñía bandeira vermella e pechaba a ría á navegación menor. Ben cedo desatracaaba d’O Seixo a chamada “lancha da Mestranza”, que conducía aos traballadores dos estaleiros dentro da factoría; cun primeiro retorno ás 07’00, a lancha saía d’O Seixo cada hora dende as 07’30 horas ata as 20’30 horas no inverno e ás 21’00 horas no verán, mentres os horarios de saída de Ferrol eras ás horas; dez anos despois os prezos

e os horarios eran iguais. Eran centos as persoas que usaban a cotío deste transporte e aínda máis numerosas as que viaxaban na mañá dos festivos de verán ata a rampla d'O Seixo para dirixirse dende ela ás praias da ría de Ares ou ficar en Beiramar, nos soutos e prados do camiño, regresando a Ferrol co solpor.

Fusionada en 1946 a liña d'O Seixo coa de Maniños, continuou aberta esta ruta ata a década dos setenta do século XX, mais cando variaron rapidamente as infraestruturas (apertura da Ponde das Pías en 1967), facilitando o transporte público e privado por estrada e modificando o concepto de espazo-tempo, de xeito que o número de pasaxeiros en lancha foi indo a menos ano a ano. Aínda estando cronoloxicamente fóra deste estudo, vai reproducido un parágrafo propio sobre o fin das lanchas de pasaxe:

“Sendo as dúas dun tépedo mediodía de febreiro do 1977 a lancha “Segunda Josefa Amalia” rendeu a súa última viaxe regular na liña de pasaxe Maniños-O Seixo-Ferrol. Íamos a bordo o seu patrón Manuel Fernández, no motor o señor Pepe Pazos “O Maquinista” (xubilado) e media ducia de pasaxeiros, navegantes esa vez apenas pola saudade do que semellaba a morte dun transporte no que ficaba moito da nosa vida; a miña muller -coñecedora dos vapores da ría de Vigo- e eu cos nosos fillos quixemos coa nosa presenza dar un adeus nostálxico ao que desaparecía”.

Dese xeito tan sinxelo e silandeiro perdemos un dos elementos caracterizadores d'O Seixo e da ría enteira, só retomado cando o “Discoverer Enterprise” rompeu a Ponte das Pías en xaneiro do 1998 cortando as comunicacións entre unha e outra banda dunha ría pola que navegamos de novo usando as rápidas, boas e seguras liñas marítimas.

A “GLORIOSA” EN PONTEDEUME: O PRONUNCIAMENTO DE 1868 NA VILA EUMESA

Manuel Domínguez Ferro

Malia a ampla bibliografía dedicada á Revolución de setembro de 1868¹, quedan aínda por despexar algunhas sombras, en especial o impacto que o movemento revolucionario tivo no ámbito local² e a actitude dos diversos grupos sociais.

En Pontedeume estas lagoas esténdense a gran parte do período. Na súa *Historia de Puente deume*, Antonio Couceiro Freijomil non atopa nada reseñabel que destacar dende 1846 -cando describe a retirada dende Ferrol das tropas do xeneral Solís e o seu fugaz paso pola vila- até 1872, momento no que conclúe a súa Historia, coas últimas escaramuzas dos rebeldes cantonalistas de Ferrol na praia de Sopazos³.

A documentación do arquivo municipal ofrece, con todo, unha valiosa información sobre o final do réxime isabelino e as consecuencias que para a vida política municipal supuxo a Revolución do 68.

1. A “GLORIOSA”

Coa Revolución de setembro de 1868, tamén coñecida como a “Gloriosa”, non só se pon fin ao reinado de Isabel II (1833-1868), con ela ábrese paso un breve pero intenso proceso de cambio –o chamado “Sexenio Democrático”– liderado por un sector da burguesía, até entón relegado do poder político, que pretendía unha democratización do Estado liberal.

Aínda que a adversa conxuntura económica xogou un papel destacado no adven-to da Revolución, o protagonismo fundamental correspóndelle aos factores sociais e políticos, e así, a crise económica superponse á política, convertendo o levantamento nun

1. GUERENA, J. L., *El Sexenio Revolucionario en la Historiografía (1968- 1978)*, en “X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. M. Tuñón de Lara y otros”, Madrid, 1980.

2. URQUIJO, M., *El Sexenio democrático, un balance historiográfico*, en “Anales de Historia contemporánea”, N° 9, 1993. P. 34: “Los estudios locales (...) nos sitúan en unas realidades más aprehensibles y (...) muestran los diferentes comportamientos producidos en la España del Sexenio fruto de su pluralidad social, económica, política y cultural”.

3. COUCEIRO FREIJOMIL, A., *Historia de Puente deume*, Pontedeume 1981, p. 301. Este episodio rematou coa morte do soldado Apolinar García, o cal explicaría o nome -“Pena do soldado”- co que se coñece o lugar.

proceso de maior alcance que os pronunciamentos que se foron sucedendo ao longo do século.

As causas do levantamento foron analizadas con profusión; os investigadores, seguindo as liñas marcadas por M. Artola⁴, coinciden en sinalar as limitacións dun réxime que non foi quen de ampliar as súas bases de apoio, e iso malia os tímidos intentos de políticos como O'Donell –xefe do goberno e máximo dirixente da formación de centro Unión Liberal–, consciente da necesidade de atraer novas capas sociais mediante unha revisión da lei electoral⁵.

A monarquía de Isabel II mantiñase grazas ao apoio da oligarquía -politicamente representada polo Partido Moderado-, do Exército e da Igrexa, deixando á marxe a gran parte das clases medias urbanas, máis próximas aos progresistas e aos minoritarios pero cada vez máis influíntes grupos de demócratas e republicanos.

Unha das manifestacións de descontento máis significativa tivo lugar en abril de 1865, na coñecida como “Noite de San Daniel”, que se saldou coa detención e morte de centos de estudantes que protestaban pola destitución do reitor da Universidade Central de Madrid, Emilio Castelar.

Os progresistas, afastados do poder dende o final do “Bienio progresista” (1854-1856), foron derivando cara a un retraemento que os levará a absterse nas eleccións de 1866 e, finalmente, recorrerán á solución militar. Este xiro beneficia ao novo líder progresista, o xeneral Juan Prim. E ao longo dese mesmo ano prodúcense varias intentonas: o pronunciamento de Villarejo e a sublevación dos sarxentos de artillaría do cuartel de San Gil, que contou co apoio popular nas rúas. O fracaso obrigará a Prim a marchar ao exilio, onde tratará de buscar o acordo cos demócratas. E mentres os progresistas apostaban pola vía do pronunciamento militar, os demócratas centraban os seus esforzos na formación de xuntas revolucionarias.

A violenta represión levada a cabo por O'Donell tralo levantamento do cuartel de San Gil, que concluíu co fusilamento de 66 homes e as condenas a morte de Emilio Castelar e Nicolás Salmerón, entre outros, provocou a caída de O'Donell e a súa substitución por Narváez. As medidas reaccionarias tomadas por este (reforma da lei de concellos, renuncia á convocatoria de Cortes) afastarán definitivamente aos unionistas do réxime, que perderá o último dos seus aliados.

En xullo de 1866, en Bélxica, formalízase o acordo entre progresistas e demócratas no chamado “Pacto de Ostende”, polo que ambas forzas se comprometían a acabar co réxime e a convocar Cortes Constituíntes mediante sufraxio universal. Tratábase dun programa de mínimos que soslaíaba as profundas diferenzas ideolóxicas que as separaban. En Bruxelas queda constituída unha xunta revolucionaria baixo a presidencia de Prim.

En 1867, logo da morte de O'Donell, os unionistas, dirixidos a partir dese momento polo xeneral Serrano, sumaranse ao pacto.

4. ARTOLA, M., *La burguesía revolucionaria*, Madrid, 1973, pp. 363-397.

5. A de 1865 ampliaba o corpo electoral até os 418000 electores sobre unha poboación total de 15,5 millóns.

O descontento militar polo desterro decretado polo goberno de González Bravo dalgúns sinalados mandos, como os xenerais Dulce e Serrano, así como tamén do duque de Montpensier, agudiza a crise do réxime, cuxo final vese precipitado pola desaparición dos vellos líderes: morte de O'Donnell en 1867, de Narváez en 1868; posteriormente seguiránlle González Bravo e Bravo Murillo, o que Jover cualifica como esgotamento biolóxico do réxime⁶.

Nas semanas previas á sublevación de setembro, acelérase a constitución das xuntas. Os desacordos que separan a progresistas, por unha banda, e a demócratas e republicanos, pola outra, trasládanse ás xuntas⁷. Partidarias as primeiras do mantemento do réxime monárquico, as segundas defenderán unha saída revolucionaria do mesmo que terá como sinais de identidade a soberanía nacional, o sufraxio universal e a defensa das liberdades de imprenta, ensino e cultos.

A Revolución iníciase en Cádiz o 18 de setembro, coa sublevación da escuadra ao mando do almirante Topete, e será en Andalucía e en Levante onde cobrará máis forza. Ante a extensión que adquire o movemento, o goberno envía un exército. A súa derrota en Ponte de Alcolea (Córdoba), o 28 de setembro, provoca a fuxida a Francia da raíña.

O espallamento do fenómeno xuntista en gran parte do territorio nacional –que para Jover supón unha manifestación particular da vontade popular que terá continuidade até a II República– é un elemento clave para explicar o triunfo da revolución. As primeiras xuntas aparecen en Andalucía o 19 de setembro (Cádiz, Puerto de Santa María), quedando constituídas a maioría a principios de outubro, e nunha gran parte dos casos fíxose por aclamación popular, como foi o caso das xuntas da Coruña e Ferrol, aínda que nalgúns ocasións recórrese á elección por sufraxio universal⁸. O carácter provisional das mesmas manterase, en xeral, até a súa disolución.

O nomeamento, o 8 de outubro, dun goberno provisional encabezado por Serrano, por parte da Xunta de Madrid, sinala o inicio dunha recondución do movemento cara a posicións máis moderadas. O 13 de outubro o goberno dispón a formación de novos Concellos e Deputacións e o 21 ordena a disolución das xuntas.

2. A REVOLUCIÓN DO 68 EN GALICIA

En Galicia o pronunciamento foi seguido en primeiro lugar por Ferrol, entre os días 20 e 21 de setembro. Dende aquí o levantamento esténdese ás comarcas próximas. O día 29 pronúnciase A Coruña e o 30 Vigo, Pontevedra e Ourense. En todas elas repítense practicamente as mesmas escenas: ademais dos vivas á liberdade e á soberanía nacional,

6. JOVER, J. M., *Edad Contemporánea*, en “Introducción a la Historia de España”, Barcelona, 1965, pp.539-550.

7. ARTOLA, M., *La burguesía revolucionaria*, Madrid, 1973.

8. GONZÁLEZ CASTAÑEDA, T., *La Revolución de 1868 en 110 municipios españoles (Proceso de formación y obra de las Juntas Revolucionarias, desde el 19 de septiembre hasta el 31 de octubre)*, en “Revista de Historia Contemporánea”, 1984.

bandas de música percorren as rúas aos sons do Himno de Riego e os retratos da raíña son guindados dende os balcóns das casas dos Concellos.

Sorprende a rapidez con que prende o movemento: entre o 20 de setembro e o 1 de outubro este triunfa en toda Galicia.

Como no resto do Estado, nas capitais e nalgúns vilas constitúense xuntas revolucionarias. En Ferrol, centro do movemento revolucionario, o día 26, unha *Junta revolucionaria de Provincia*, presidida polo capitán accidental do departamento marítimo, o xeneral Blas García de Quesada, asume a autoridade.

Na Coruña a Xunta será presidida por Juan Manuel Pereira, que até ese momento estaba detido no castelo de San Antón. Formaban parte dela o comerciante Juan Montero Tellinge, o enxeñeiro Francisco Cejudo, o relator da Audiencia José Mª Patiño e os avogados Benito Mª Alonso, Diego Moreno da Riba, Constantino Vázquez Rojo –procedente dunha familia de Pontedeume estreitamente vinculada ao Partido Progresista⁹ e Hipólito Otero. Esta primeira xunta apenas durou un día; debido ao radicalismo dalgúns dos seus membros, a xunta foi disolta e ao día seguinte nomeouse outra.

Constituída igualmente o 1 de outubro, a Xunta de Lugo será presidida por José Ramón. Becerra, de probada militancia liberal. Á fronte da Xunta de Santiago atopábase o notario Ildefonso Fernández Ulloa, e nela actuará de secretario Manuel Murguía.

O fenómeno espallouse tamén a algunhas vilas, como Corcubión, Muxía, Ordes, Negreira, Porto do Son, Carnota, e A Pobra¹⁰.

As reivindicacións que lemos nas proclamas e manifestos emitidos polas Xuntas carecen, salvo en casos excepcionais, do contido revolucionario presente noutras xuntas españolas, nomeadamente en Andalucía. Son constantes as apelacións á orde e ao mantemento da propiedade privada¹¹, e entre as peticións máis frecuentes figuraban a liberdade de imprenta, industria, comercio, a abolición das contribucións de consumos, a protección da propiedade, a orde e a seguridade individual.

Falta, ademais, o labor legislativo que algunhas xuntas do resto do Estado levan a cabo, adiantándose en ocasións ao propio goberno provisional.

Esta moderación explícase, en parte, pola composición social das Xuntas e os novos Concellos nomeados por estas, onde son maioritarios comerciantes, industriais, profesións liberais e propietarios, moitos deles beneficiarios das desamortizacións e integrados maioritariamente nas filas do progresismo. É esta burguesía a que dende un principio intenta exercer o control sobre o proceso revolucionario, non sen a oposición dos grupos máis radicais, como sucede na Coruña, Ferrol e Santiago.

9. DOMÍNGUEZ FERRO, M., *O deputado Andrés Rojo del Cañizal: traxectoria vital e compromiso político (1787-1858)*, en “Cátedra”, n.º 16, 2009.

10. BARREIRO FERNÁNDEZ, J.R., *Historia Contemporánea*, T. VI, Hércules de Ediciones, 1996.

11. BARREIRO FERNÁNDEZ, J.R., *Historia Contemporánea*, T.VI, Hércules de Ediciones, 1996. Un exemplo sería a Xunta Revolucionaria de Tabeirós que, segundo Barreiro, é a que presenta o programa reivindicativo máis completo. A proclama do 1 de outubro da Xunta de Lugo afirmaba que entre os seus obxectivos estaba: “*impedir todo exceso, respetar todo derecho legítimo, asegurar el orden sin el cual la libertad degenera en repugnante anarquía*”.

Todo iso demostra que nun número significativo de localidades os cambios nos órganos de poder sexan inapreciables, existindo unha continuidade que apenas se ve alterada pola participación de elementos até entón afastados do réxime (como é o caso do republicano coruñés Miguel López, un dos membros da nova corporación). En Ferrol -onde é significativa a presenza dun activo núcleo de demócratas e republicanos- a existencia dunha numerosa poboación obreira condicionará a deriva radical da corporación, da man, especialmente, do escritor e editor Francisco Suárez García, presidente do Comité Republicano Federal de Ferrol¹² e un dos artífices do pronunciamento. Nas eleccións municipais de decembro de 1868 triunfan os republicanos federais, con Francisco Suárez na alcaldía. A él debese lle, ademais, a fundación da primeira loxia masónica ferrolá, “Luz de Finisterre nº 11”¹³.

Obsérvase tamén una certa dependencia, cando non un seguidismo, das xuntas locais respecto das provinciais, así como unha subordinación ás decisións do goberno provisional. As xuntas das capitais exercen unha forte impronta, erixíndose en poder supremo da provincia, até o punto de disolver concellos ou ordenar a formación das xuntas¹⁴.

É por iso problemática a equiparación do movemento xuntista coa revolución dende abaixo coa que ás veces se lle identifica¹⁵.

3. A REVOLUCIÓN EN FERROL E COMARCA

Como en Cádiz, en Ferrol é a Mariña quen inicia a insurrección. Con todo, a intervención dos traballadores do Arsenal, opostos aos despedimentos e ás reducións salariais, xogou un papel decisivo no éxito do proceso revolucionario. Un comité revolucionario, que viña funcionando cando menos dende o ano anterior, foi o encargado de coordinar a operación.

Do telegrama enviado polo goberno a mañá do día 19 de setembro, anunciando o levantamento en Cádiz da escuadra, foi oportunamente omitida a noticia de que eran unicamente dúas as fragatas sublevadas¹⁶. As tropas comandadas polo xeneral de Mariña Blas García de Quesada, tomaron o Arsenal co apoio dos buques atracados no porto, en especial da fragata *Vitoria*, que estaba baixo o mando do capitán José Mª Berenguer. Mentres, o comité ocupábase de mobilizar a poboación ao grito de *¡Viva la Libertad! e ¡Abajo lo existente!* O día 21 réndense as últimas unidades que, dirixidas polo gobernador militar, aínda se mantiñan fieis á raíña. O Concello fai público un manifesto onde se difunden os

12. VV AA, *Historia del Ferrol*, A Coruña, 1998.

13. VALÍN FERNÁNDEZ, A., *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, A Coruña, 1990, pp. 159-182.

14. GONZÁLEZ CASTAÑEDA, T., *La Revolución de 1868 en 110 municipios españoles (Proceso de formación y obra de las Juntas Revolucionarias, desde el 19 de septiembre hasta el 31 de octubre)*, en “Revista de Historia Contemporánea”, 1984.

15. *Ibid.*

16. ORELLANA, F. J., *Historia del general Prim*, Barcelona; La Ilustración, 1871-1872.

principios do movemento: “*Cortes Constituyentes: Abajo lo presente y libérrimo y amplio uso de la Soberanía Nacional*”¹⁷.

Asegurado o triunfo do pronunciamento en Ferrol, a *Vitoria* partiu da cidade co obxectivo de alzar ás poboacións próximas. E aínda que na Coruña o capitán Berenguer se atopou coa negativa do capitán xeral Riquelme de sumarse ao pronunciamento, a posesión da base militar de Ferrol permitía supoñer que en cuestión de días o resto das cidades non tardarían en incorporarse ao movemento.

Fragata “Vitoria”

A *Junta Revolucionaria de Provincia*, constituída o día 26 baixo a presidencia de Blas García de Quesada, arrógase a máxima autoridade na zona até a aparición de novas xuntas, momento en que pasa a denominarse *Junta Revolucionaria de Ferrol*. Entre os membros da mesma atopamos o capitán de navío José M^a. Berenguer, o comandante de fragata Cándido Barrios, o coronel Domingo Calvo, o alcalde Aquilino Fernández e os concelleiros Fernando Rodríguez Pridall e Gaspar Rodríguez Rodríguez. Este último, médico de beneficencia e membro dunha familia de Redes ligada ao Partido Progresista, foi un dos principais promotores, xunto o seu irmán Daniel, do pronunciamento. As estreitas relacións que mantén co tamén progresista de Pontedeume José Vázquez Bugueiro, convérteno nun personaxe clave para entender a propagación do movemento pola comarca. Tanto el como o seu irmán mantiveron contactos con Prim e Olózaga en París e, de volta en Ferrol, ocupáronse dos preparativos para o levantamento de agosto de 1867, que fracasou. Exiliados durante os seguintes meses en Inglaterra, volveron en xaneiro de 1868 para organizar o pronunciamento de setembro.

Unha das primeiras medidas desta Xunta foi o aumento dos salarios dos traballadores do Arsenal e a readmisión dos despedidos. Tamén se dispuxo a formación dunha nova Xunta, que sería elixida por sufraxio universal, sendo designado o propio García de Quesada, candidato do autodenominado Comité patriótico auxiliar da revolución. Pero as discrepancias que sobre o asunto mantén a Xunta co Concello acaban coa disolución da corporación e o nomeamento doutra baixo a presidencia de Fernando Vicent.

4. A SESIÓN DO CONCELLO DE PONTEDEUME DO 27 DE SETEMBRO DE 1868

As especiais circunstancias que concorreron no pronunciamento do 68 en Pontedeume quedan perfectamente reflectidas nas actas municipais. Un día despois da

17. LÓPEZ NAVEIRAS, E., *La huella y el final de una saga familiar en el puerto de Redes: La familia Rodríguez Rodríguez*, en “A Tenencia”, nº 4, 2011.

formación da Xunta Revolucionaria de Ferrol, as novas autoridades cursan a orde pola que quedaba disolta a corporación. Velaquí a transcripción da sesión do 27 de setembro:

Sesión extraordinaria de 27 de setembro de 1868.

En la sala Consistorial de la villa de Puente deume, a veintisiete de Septiembre de mil ochocientos sesenta y ocho, bajo la presidencia del Señor Alcalde don Ignacio de Novoa y González, se reunieron en sesión extraordinaria los Señores Concejales anotados al margen, convocados en virtud de orden del Señor don José Vázquez Bugueiro, presente en este acto, dando a conocer a la Autoridad como comisionado de la jurisdicción de Puente deume por la Junta Revolucionaria de Ferrol, con facultades extraordinarias para obrar en favor del pronunciamento iniciado en dicha Ciudad, según comunicación, fecha de anteayer, suscrita por el Excmo. Sr. Teniente General Don Blas G. de Quesada, de que se dio conocimiento en el acto.

Enseguida, el Señor Vázquez Bugueiro expuso que, en virtud de las facultades de que se hallaba revestido, declaraba destituida la Corporación Municipal y nombraba para reemplazarla a los Señores que a continuación se expresan:

D. Leandro Varela Ruiz, Alcalde; D. Juan García Sueiro, primer Teniente de Alcalde; Juan Martínez de Tejada, Segundo; y José Mª Fajardo, D. Manuel Miguel Pérez, D. José Francesch, D. Julián Varela, D. Nicolás Fernández, D. Gregorio Sánchez, D. Rodrigo Pardo, D. Tomás Díaz, D. Francisco Varela, D. Manuel José Yáñez, D. Bernardo Varela, D. Manuel Pena y D. Vicente do Rigueiro, Regidores.

Acto continuo, previa invitación al efecto, abandonaron el salón los individuos del Ayuntamiento saliente y entraron de los nuevos nombrados los Señores D. Leandro Varela Ruiz, Alcalde Presidente, y los Concejales D. José Mª Fajardo, D. Vicente do Rigueiro, D. Benito Varela López, D. Manuel Pena, quienes tomaron posesión y juraron desempeñar bien y fielmente sus respectivos cargos.

El Señor Vázquez Bugueiro dio a conocer el lema del movimiento que se está operando en la nación y cuya base es defender la libertad y la soberanía nacional por medio de Cortes Constituyentes; y aceptados estos principios por la nueva corporación declaró constituida esta bajo la presidencia del Señor D. Leandro Varela Ruiz habiéndose acordado por unanimidad que el Señor Alcalde dictase por de pronto todas las disposiciones necesarias para secundar el referido movimiento.

Con lo que se levantó la sesión firmando esta acta el Señor Vázquez

*Bugueiro con los Señores presentes del nuevo Ayuntamiento de lo que como Secretario certifico*¹⁸.

O documento fai patente o control que dende o inicio da revolución intentou exercer a Xunta Revolucionaria de Ferrol sobre os concellos da comarca e a subordinación á que foron sometidos os seus órganos de representación..

Outro aspecto destacábel do documento é o papel protagonista desempeñado por José Vázquez Bugueiro, comisionado da Xunta de Ferrol para o nomeamento da nova corporación.

José Vázquez Bugueiro, avogado de San Vicente de Meá (Mugardos), onde naceu en 1809, instalouse en Pontedeume en torno a 1835. Aquí casou con Josefa Antonia Rojo Bouza, filla do deputado Andrés Rojo del Cañizal¹⁹, con quen poñerá as bases do partido progresista na vila. Algúns dos compoñentes do mesmo serán o tamén deputado de Pontedeume Patricio Rodríguez Díaz, pai do concelleiro de Ferrol e membro da Xunta Revolucionaria, Gaspar Rodríguez, e fillo á súa vez do que foi primeiro alcalde constitucional de Ares en 1813, Gaspar Rodríguez. A saga de Rojo e Vázquez Bugueiro terá tamén a súa continuidade con Constantino Vázquez Rojo, avogado e deputado, fillo deste último, a quen vemos formar parte da primeira Xunta Revolucionaria da Coruña en setembro do 68, e que posteriormente foi nomeado gobernador civil da provincia.

José Vázquez inicia a súa carreira política como rexedor do Concello de Pontedeume, do que será alcalde en 1838. En 1839 é elixido deputado suplente pola provincia da Coruña. Repite a designación dous anos despois e en 1843 logra a acta de deputado pola mesma provincia. As disputas que enfrontan aos progresistas durante a Rexencia de Espartero (1840-1843) sitúano no grupo oposto ao xeneral, que lidera o deputado e alcalde coruñés Vicente Alsina²⁰, e en 1843 preside a xunta local de Carballo -onde exercía como xuíz desde 1840- que se organiza contra o rexente.

Tamén participou no pronunciamento progresista de 1854 que pon fin á “Década moderada” (1843-1854), sendo elixido novamente deputado durante o “Bienio progresista” (1854-1856).

Coa volta dos moderados ao poder, Vázquez Bugueiro desaparece temporalmente do escenario político até o pronunciamento de 1868, exercendo neses anos como maxistrado das Audiencias de Cáceres, Barcelona, Granada e Oviedo.

O predominio do Partido Progresista durante a revolución do 68 en localidades como Pontedeume é facilmente visíbel na moderación das reformas promovidas pola nova corporación, onde, malia a evidencia dos cambios, non achamos proposta ningunha de carácter revolucionario.

18. AMP, Caixa 8, *Libro de Actas Capitulares*.

19. DOMÍNGUEZ FERRO, M., *O deputado Andrés Rojo del Cañizal: traxectoria vital e compromiso político (1787-1858)*, en “Cátedra”, nº 16, 2009.

20. BARREIRO FERNÁNDEZ, J. R., *Parlamentarios de Galicia. Biografías de deputados e senadores (1810-2003)*, Santiago de Compostela, 2003.

JOSÉ VÁZQUEZ BUGUEIRO

Magistrado

Nacido en San Vicente de Noya, Coruña, el 1 de Abril de 1818

Impresión

José Vázquez Bugueiro

As medidas enmárcanse no programa que o goberno provisional impulsou nos primeiros meses do Sexenio Democrático.

No referido ás medidas económicas, a máis popular foi, sen dúbida, a supresión do impopular imposto de consumos e a súa substitución por outro de carácter persoal. A eliminación do imposto creará enormes dificultades ás facendas municipais, que xa viñan sufrindo grandes problemas económicos derivados da crise. Ao longo dos meses de outubro e novembro, as actas municipais recollen as disposicións do goberno, procedéndose ao nomeamento dos repartidores do novo imposto, entre os que achamos a algúns dos maiores contribuíntes do concello, como Joaquín Mª Maldonado, o anterior alcalde Ignacio de Novoa e Leandro Portal²¹. Non hai constancia doutros acordos de carácter económico tomados polas novas autoridades, que si se levaron a cabo noutros municipios, destinados a favorecer a liberdade de industria e comercio, rebaixas de aranceles e prezos de determinados produtos; e outras dirixidas á mellora das condicións laborais e a creación de empregos, como a construción de obras públicas, a derruba de murallas e igrexas e as subscricións destinadas aos necesitados.

A cuestión relixiosa foi, sen dúbida, un dos grandes debates do momento, que atoparía a súa mellor plasmación na liberdade de cultos aprobada na Constitución de 1869. E aínda que ao longo do Sexenio Democrático podemos observar actitudes anticlericais —que se explican fundamentalmente pola identificación da Igrexa católica co réxime isabelino—, na maioría das localidades non se adoptaron medidas que se poidan interpretar como antirrelixiosas ou contrarias aos intereses da Igrexa. En Pontedeume, a única disposición neste sentido que atopamos nas actas é a prohibición á Igrexa de cobrar dereitos de sepultura²².

Máis numerosas foron as disposicións tomadas en materia de ensino. Así, o Concello faise eco da extinción da Lei de instrución primaria. Especial preocupación merece a dotación dun colexio de ensino secundario, para o cal pretendeuse destinar a chamada Casa Cátedra, que era entón sede do Casino, e a cuxo presidente se lle urxe en varias ocasións para que faga entrega do edificio.

Tamén as cuestións urbanísticas suscitaron o interese das novas autoridades; e por iniciativa do rexedor síndico, José Mª Fajardo, proponse o cambio de nome da rúa Real polo de *Calle de la Libertad*. Prohibiúse, así mesmo, o tránsito de carromatos polas rúas da vila²³.

Un dato curioso, pero de obscura significación, é o feito de que o alcalde destituído por Vázquez Bugueiro, Ignacio de Novoa y González, comerciante de orixe maragato²⁴, fora o seu cunado, pois este estaba casado con Benita Vázquez Bugueiro.

21. AMP, Caixa 8, *Libro de Actas Capitulares*.

22. AMP, *Ibid.*

23. AMP, *Ibid.*

24. PREGO GONZÁLEZ, A., *A Arbosa: un anaco de historia e de xeografía a través dun conflito toponímico*, en “Cátedra”, nº 15, 2008.

5. CONCLUSIÓN

A falta de estudos locais que permitan coñecer con máis exactitude as respostas das autoridades locais e as reaccións dos diversos grupos sociais dificulta unha análise máis completa das repercusións da Revolución de 1868 na comarca de Ferrol. Na vila de Pontedeume o pronunciamento semella respostar a un modelo de levantamento dirixido pola Xunta Revolucionaria de Ferrol e controlado por un sector das elites locais ligadas ao Partido Progresista que aspiraban a un cambio de réxime, pero que procuraron evitar en todo momento calquera cambio radical nas estruturas económicas e sociais. A participación de sinalados representantes políticos deste partido, como José Vázquez Bugueiro, o seu fillo Constantino Vázquez Rojo ou Gaspar Rodríguez Díaz, que participaron no proceso, garantindo o mantemento da orde e impedindo calquera exceso revolucionario, así parecen demostralo.

EVOLUCIÓN DE LA ACTIVIDAD ECONÓMICA DE PONTEDEUME (1963-2010)

Juan Carlos Vázquez Arias

1. INTRODUCCIÓN

Este trabajo se divide en tres partes: la primera, la evolución de las actividades económicas entre los años 1970 y 2010; la segunda, las aperturas de establecimientos comerciales entre 1963 y 2006; y la tercera, un apéndice estadístico económico referido a los últimos años.

La Cámara de Comercio de Ferrol dispone de censos de las actividades económicas de toda la comarca, entre los cuales está el ayuntamiento de Pontedeume, por lo que podemos conocer aquellas empresas y profesionales que han desarrollado alguna labor productiva cada año, dentro de la industria, comercio y transportes¹. Así, disponemos de los datos estadísticos desde 1970 hasta 2010, por lo que, agrupados en sectores y se-

Feria de los viernes, 1972 (Foto Ríos)

1. Quedan fuera, por tanto, todas las relacionadas con el sector primario (agricultura, ganadería, pesca, silvicultura) y solo mencionaremos las abundantes *Granjas de visones* que proliferaron en los años 70 y 80, en zonas próximas al ayuntamiento de Monfero, todas desaparecidas hace tiempo. Tampoco abordaremos en este trabajo el sector del transporte.

leccionados tomando como referencia un año de cada década, podemos hacer un estudio comparado y evolutivo de cada sector y del total de las actividades económicas durante este período de cuarenta años. El espacio a tratar es el conjunto del ayuntamiento de Pontedeume, si bien el peso demográfico de la villa (más de la mitad de habitantes del total) y su carácter de centro de servicios, hacen que el casco histórico y, desde hace años, los dos ensanches de la misma (hacia el este, por Ricardo Sánchez y hacia el oeste, por las avenidas de Ferrol y de Villanueva) acaparen la mayor parte de los establecimientos comerciales, excepto los industriales, que tienen en Campolongo y el Polígono de Vidreiro en Andrade sus áreas más importantes.

Podemos hacer una división en dos categorías de actividades económicas: las siete primeras se corresponden con las que podríamos denominar **industriales**, y las restantes son las puramente **comerciales**, aunque en ocasiones hemos reunido en el mismo sector algunas que pertenecen a ambos tipos por afinidad manifiesta: Por ejemplo: *Aserraderos y fabricación de madera* (industrial) y *Venta de Muebles* (comercial)².

En el cuadro de actividades no están, como es lógico, todas las actividades, sino las más frecuentes, restando una cantidad considerable (que suma la cifra total de cada año), pero que se refiere a negocios minoritarios (uno o dos en cada año) y poco representativos.

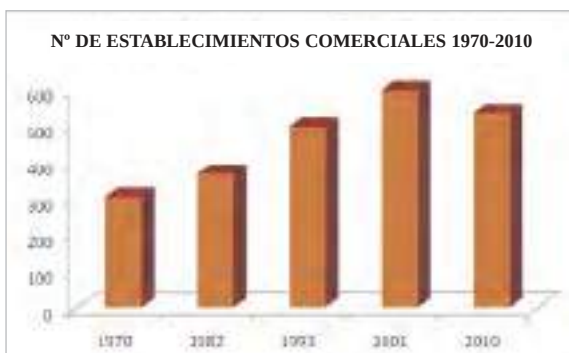

Gráfico del número de establecimientos comerciales en Pontedeume entre 1970 y 2010

COMENTARIO

El sector **industrial** de Pontedeume no es el objetivo de este trabajo (que merece uno específico) por lo que solo nos fijaremos en lo más evidente. Se caracteriza por una producción manufacturera limitada, observándose una disminución de las actividades industriales **tradicionales**, cuyos datos más relevantes son la desaparición de varias industrias, como la empresa local productora de electricidad (*Hidroeléctrica Pérez y Porto* y su heredera, *Hidroeléctrica del Zarzo*), las de *Fabricación de materiales de construcción* y la de *Fabricación de cristal, loza, etc.*, así como la reducción de las *Fabricaciones metálicas*.

Si entramos a detallar los nombres de las elaboraciones que se esconden detrás de los sectores estudiados, observamos que en 1970 aún podíamos encontrar actividades

2. Cuando aparezca el signo – indica que no se encuentra consignado ningún establecimiento de ese sector, sin embargo, nos consta la existencia de uno o más. Hay algunos casos en que la cantidad de establecimientos registrados no se corresponde, evidentemente, con la realidad, ya sea por defecto o por exceso. Otro problema ha sido la variación con el paso del tiempo (estamos hablando de 40 años) de los epígrafes de sectores económicos, de manera que a veces no ha sido fácil el adjudicar una actividad a uno u otro, debido al cambio de nomenclatura de los sectores.

artesanales como *Fabricación manual de batanado de esparto*, *Fabricación de cuerdas*, *Fabricación de velas* (de los Cardesín, de larga tradición), con otras plenamente industriales: *Fábrica de losas y aglomerados*, *Taller de ajuste*, *Soldadura autógena*, *Fábrica de rejillas metálicas*, *Construcción de sartenes*, *Fábrica de maquinaria*, la mencionada *Producción de energía eléctrica*, *Fábrica de contadores eléctricos*, *Reparación de buques*, *Confección en serie de punto*, *Confección de prendas de vestir*. En 1982 aparecen las siguientes: *Fábrica de mosaico baldosín*, *Fabricación de explosivos no convencionales*, *Fabricación de verjas, rejas, etc*, *Fabricación de envases de hojalata*, *Fabricación de maquinaria agrícola* (de Magrino, en Campolongo), *Fabricación de puertas planas*.

Otra característica es la concentración espacial de la industria local. Si antes estaba bastante dispersa, aunque con mayor densidad en Campolongo, la construcción del Polígono de Vidreiro en Andrade ha reunido en este espacio a un considerable número de empresas de cierta importancia, que ha hecho además que los datos estadísticos referidos a la industria hayan tenido un crecimiento neto (ver punto 3, Indicadores Económicos), que contrasta con la tónica general de crisis.

En cuanto a la *Elaboración de alimentos*, se ha reducido casi exclusivamente a la del *Pan* (la excepción es importante, se trata de *Leche Celta*, en Andrade), desapareciendo la ya escasa variedad anterior: en 1970, por ejemplo, aún podíamos encontrar epígrafes como *Fábrica de conserva de fruta*, (dos) *Molinos*, *Clasificación de harinas*, *Fábrica de vinagres*.

Por lo que respecta a la actividad **comercial**, el sector predominante y objeto de este estudio, apreciamos una tendencia clara a lo largo de estas cuatro décadas: crecimiento constante (partiendo de niveles modestos en el año 1970), con un salto de 130 establecimientos entre 1982 y 1993, un punto máximo en 2001 (que casi duplica el punto de partida), seguido de un acusado declive en el último período, que es coherente con una situación de crisis general española (desde 2008) y particular de Pontedeume, al menos como centro de atracción comarcal en el sector de la hostelería, ya visible desde hacía años.

Teniendo en cuenta el tiempo transcurrido desde las primeras épocas de este análisis, es normal encontrarnos con nombres de actividades comerciales que hoy nos suenan curiosas, y que nos hablan de los cambios experimentados desde aquellos años setenta y primeros ochenta: *Venta de tocino y fiambre*, *Venta de carne fresca*, *Venta de leche natural*, *Venta de alimentos conservados*, *Venta de harinas*, *Venta de cereales para forraje*, *Venta mayor de vino*, *Venta de bebida gaseosa*, *Kiosco de bebidas*, *Molino*, *Venta de retales*, *Sastre*, *Bordados a máquina*, *Vestidos y tocados*, *Venta de paraguas*, *Camisería*, *Venta de plumas*, *Venta de alpargatas*, *Venta de calzados de lujo*, *Venta de calzados ordinarios*, *Venta de drogas*, *pinturas y empaquetado*, *Venta de radios*, *Venta de autos*, *Venta de velocípedos*, *Venta de libros usados*, *Fotógrafo con galería*, además de los abundantes *Ultramarinos* y *Comestibles*.

Otro elemento a destacar es la progresiva especialización y diversificación de la oferta de bienes y servicios, multiplicándose la variedad de productos y empresas, algu-

CUADRO DE ACTIVIDADES ECONÓMICAS 1970-2010

Actividad económica	1970	1982	1993	2001	2010
Producción y distrib. de energía eléctrica	3	1	1	1	–
Captación y distribución de agua	0	0	1	1	–
Fabricación o reparación de maquinaria	2	4	2	3	5
Fabric. y venta material de construcción	14	3	6	12	7
Gasolineras / Venta de Butano	1/0	–/1	3/1	4/2	2/–
Construcción, obras, albañilería	12	21	17	22	16
Instalaciones eléctricas, gas, fontanería	–	39	11	8	8
Fabric. cristal, loza, porcelana / Lámparas	4/0	4/0	0/1	0/1	0/1
Talleres metálicos o mecánicos (no auto.)	6	4	4	1	3
Aserraderos y Fabric. / Venta de Muebles	6/2	5/4	12/3	9/13	4/5
Carpinterías / Carpinterías metálicas	12/0	5/0	21/0	7/5	8/5
Café Bar / Café Bar Especial	49/0	60/3	105/16	87/36	67/16
Restaurantes	2	11	12	13	13
Hoteles, hostales, pensiones / Campings	5/0	5/1	6/2	7/2	6/1
Elaboración alimentos (Pan y pastelería)	2(–)	10(5)	11(8)	8(7)	11(10)
Venta de Alimentación / Estancos ³	74/0	64/0	62/3	62/3	49/8
Fabric. / Venta de Ropa y confección ⁴	0/33	0/19	5/18	0/18	0/21
Mercerías / Venta de Calzado y piel	11/6	–/10	8/8	6/7	5/6
Ferreterías y Adornos / Bazares	6/0	4/0	16/8	15/7	9/2
Jugueterías y Artículos deportivos	–	–	6	6	1
Impresión – Artes gráficas / Librerías, papelerías, prensa / (Copisterías)	1/2	1/7	2/13	3/17	1/13/(1)
Droguerías y Perfumerías / Velas	7/–	7/1	10/–	10/1	5/0

Actividad económica	1970	1982	1993	2001	2010
Venta de Cereales, plantas, abonos, semillas, flores, animales, zoosanitarios	–	2	8	7	4
Joyerías, Relojerías, Bisutería	3	4	5	6	4
Promociones Inmobiliarias / Asesorías	–	–	11/1	3/2	3/3
Reparación de Automóviles	1	9	5	6	7
Venta / Accesorios de Automóviles	5/1	4/1	6/4	6/4	7/3
Reparación / Venta de Electrodomésticos	1/4	–/4	1/6	1/12	1/6
Fotógrafos	2	2	2	2	2
Peluquerías / Salones de belleza	14/0	14/0	18/0	17/8	18/7
Pompas Fúnebres y Funerarias	3	3	2	2	1
Bancos y Cajas de Ahorros	3	–	10	10	10
Agencias de seguros	0	–	1	2	5
Guarderías / Enseñanza	0	1/4	–/10	1/5	0/4
Auto Escuelas	0	–	3	2	2
Tintorerías / Venta textil hogar	0	1/0	1/1	2/6	1/8
Salas de Baile o Discotecas	–	0	2	1	1
Salas de juegos recreativos	0	0	1	2	0
Cines / Videoclubs	–	1/0	0/1	0/3	0/1
Farmacias y Ópticas	–	2	2	5	5
Gimnasios / Escuelas deportivas	0	0	2/0	–/2	–/2
Clínicas Dentales / Psicotécnicos	–	–	–	2/1	–/1
Total establecimientos	350	367	496	596	533

3. No son todos *Estancos*, sino *Puntos de venta de tabaco*.

4. Aquí se incluyen: *Venta de tejidos, Venta de retales, Vestidos y tocados, Camisería, Venta de prendas de punto, Prendas de niño, Paqueterías (Lencerías y Corseterías)*.

nas incluso sin la existencia física de un establecimiento abierto al público. Así, en el año 2010 podemos encontrar *Venta de muebles de cocina y baño, Instalaciones telefónicas, Publicidad, Recadería, Servicios de limpieza, Instalación de frío, calor y aire acondicionado, Promoción de edificaciones, Agencias de viajes, Herboristerías, Comercio de máquinas de oficina y ordenadores, Fabricación de instrumentos musicales, Máquinas recreativas y de azar, etc.*

Por sectores de actividad, destaca y con diferencia, el de *Café Bar* y similares, que caracteriza en cierta manera a la villa, y que la ha promocionado durante un tiempo como un lugar con importante oferta en la comarca de locales de animada vida nocturna, reforzada en la temporada estival gracias a una cantidad de establecimientos siempre considerable y creciente, con su apogeo en el centro del período estudiado (los años 90, ¡superando los 100 negocios!) y una disminución después, retrocediendo en el año 2010 al nivel de los años 80. *El Café Bar Especial (Bares de copas o Pub)* es un fenómeno más tardío, con un máximo en la década de los 90 (2001) seguido también de una retirada clara.

Complementaria a la anterior, la oferta de Restauración sigue una tendencia similar, pero más discreta, mientras que la *hotelera* se ha mantenido en un lugar menor, debido a la competencia del vecino ayuntamiento de Cabanas y su playa.

La *Venta de alimentos* ha sufrido una disminución constante de número de establecimientos debido a la tendencia general de sustituir las pequeñas tiendas de *Ultramarinos* por los *Supermercados*, inferiores en número pero superiores en superficie comercial (m²), oferta de productos y precios competitivos, y a los cambios en la morfología urbana de Pontedeume, situándose estos establecimientos no en el centro histórico (donde estaban la mayoría de las tiendas) sino en los dos ensanches de la villa, uno a cada lado del centro, el actual *Froiz* en Ricardo Sánchez y *Día y Gadis* en la Avda. de Ferrol, atraídos por el aumento de la población en estos barrios.

Como anécdota, apreciamos también aquí como el paso del tiempo ha afectado incluso a la nomenclatura de los establecimientos: en este apartado se incluyen los *Ultramarinos, Tiendas de Alimentación, Comestibles, Puestos de pescado, Acopio de Marisco*, de los primeros años, los *Autoservicios* posteriores, y los *Supermercados* más recientes. También las intemporales *Carnicerías* y *Fruterías*. Desde hace unos años se está imponiendo el llamado *Vending: Máquinas automáticas de venta de bebidas y alimentos* (y más productos). En 2001 hay censadas en Pontedeume cinco, y en 2010, dos.

El sector de *Venta de ropa y confección* ha sufrido una drástica reducción en el número de establecimientos en los años sesenta, aunque luego ha mantenido la posición e incluso la ha mejorado levemente en los últimos años. No así las *Mercerías*, que han quedado reducidas a menos de la mitad. El *Calzado*, tras años mejores, se encuentra en los niveles del principio.

El sector de *Ferretería* ha evolucionado, diversificando la oferta inicial, concentrada en las herramientas de aplicación agrícola o rural, a un mercado más doméstico, incorporando elementos de *decoración de la casa*, que ha visto incrementar notablemente el

número de establecimientos según iba mejorando el nivel de equipamiento de los hogares, excepto en el último año. Igual tendencia han seguido los *Bazares*, más recientes.

La imprenta *López Torre* ha sido la única de Pontedeume, siendo sustituida desde su desaparición en el cambio de siglo por las tiendas de impresión digital y, salvando las distancias, por la gran empresa de ediciones informatizadas *Einsa* (aunque gran parte de su producción y personal han sido trasladados hace años a As Pontes). En cuanto al exagerado número de *Librerías*, este no se corresponde con el real de estos establecimientos, que es muy inferior, sino con los puntos de venta de prensa, más numerosos.

Varios sectores acusan una tendencia de crecimiento continuado hasta la

crisis reciente, similar a lo que hemos visto hasta ahora: *Droguerías y Perfumerías, Venta de plantas, semillas,..., Joyerías, Enseñanza y Venta de electrodomésticos.*

Hay otros más estables, casi sin variaciones en el tiempo, que han demostrado el poseer una clientela fija que los ha mantenido a lo largo de décadas: *Fotógrafos, Peluquerías* (con el complemento, en ocasiones, del *Salón de Belleza*), *Reparación y Venta de Automóviles, Tintorerías,...*

Varios sectores de actividades comerciales han sufrido, de manera general y no solo local, los cambios de la demanda del público, debidos a las transformaciones sociales del paso del tiempo, como el de las *Pompas Fúnebres*, que tiende a la concentración. Significativo es el ramo del entretenimiento, en donde podemos asistir a la desaparición sucesiva de: los cines de pueblo (tanto el *Coliseo* como el *Eume*), sustituidos en cierto

Calle Inmaculada, hacia 1965

modo por los *Video Clubs*, los cuales a su vez también perecieron, como las *Salas de juegos recreativos* de los 70 y 80. Se mantienen, en cambio, las *Salas de Baile y Discotecas* (*Zeus*, en Andrade, y *Coliseo*).

Crecimiento notable ha sido el de las *Agencias de Seguros* y el de los *Bancos*, si bien estos últimos se han estabilizado en ese número (10) hasta el año 2010, descendiendo recientemente a los 6 actuales, debido a la reestructuración del sector bancario por causa de la crisis económica.

2. LICENCIAS DE APERTURA DE ESTABLECIMIENTOS COMERCIALES POR AÑOS (1963-2006)

Otro dato que permite un estudio evolutivo del comercio es el número anual de licencias de aperturas, que podemos encontrar en el correspondiente Registro Municipal de Pontedeume. Debemos señalar que la fecha de concesión de la licencia no se suele corresponder con la apertura efectiva del negocio, que va de un mes, en los primeros años, a un año antes, de manera que la fecha de solicitud de la misma, muchas veces se corresponde con el comienzo real de la actividad, por lo que cuando se dispone de esta referencia, es la que se tiene en cuenta. Entre la información del mencionado registro no suele constar el nombre del establecimiento, por lo que en muchos casos nos limitaremos a consignar el del titular del mismo. Los registrados año por año se encuentran en el ANEXO con el mismo título situado al final de este trabajo.

Los datos de la tabla en la página siguiente los agrupamos por décadas, por parecerse más significativo, a pesar de que tanto para la primera como para la última no tenemos las cifras de todos los años, por lo que están incompletas, refiriendo las dos solo siete años cada una, algo a tener en cuenta al comparar con las otras. La razón de esta falta de información obedece a la ausencia de inscripciones de manera sistemática en el Registro Municipal antes de 1963 y a la no disponibilidad de las licencias en fechas (no tan) recientes, *por hallarse en consulta* en las dependencias municipales. De todas formas, se agradecería un listado accesible y completo por parte del Ayuntamiento, que pueda estar a disposición de los ciudadanos.

COMENTARIO

Estudiamos la evolución del número de aperturas, por sectores, de establecimientos comerciales a lo largo de cinco décadas (44 años exactamente), entre los años 60 y el primer decenio del siglo XXI. En cuanto a cifras absolutas, y aún teniendo en cuenta lo dicho anteriormente, podemos apreciar un incremento notable en el nº de licencias de unas décadas a otras, casi duplicándose las de los años 70 con respecto a la anterior, la de los años 60, que nos habla de una economía muy modesta, con una oferta de consumo realmente limitada (obsérvese que no hay ninguna nueva licencia en 17 actividades, y éstas

TABLA DE LICENCIAS DE ESTABLECIMIENTOS COMERCIALES POR PERÍODOS DE 10 AÑOS

Ramo de negocios \ Períodos	1963 1969	1970 1979	1980 1989	1990 1999	2000 2006	TOTAL 63-06
Café Bar, Tascas, Cervecerías, Cafeterías	21	31	41	27 ⁶	10	130
C. B. Especial (Bar de copas o Pub) / Club	0	2	9/1	26	1	39
Discotecas, Salas de fiestas	0	2	4	0	0	6
Restaurantes, pizzerías	0	5	3	4	4	16
Hoteles, hostales, Casas de T. R. / Campings	1/0	1/0	1/2	3/0	1/0	9
Asilos, C. de Mayores / Rsd ^a . de estudiantes	0	1/1	0	1/0	1/0	4
Tiendas de Alimentación, Supermercados	13	16	21	17	14 ⁷	81
Tejidos, ropa / Mercerías	7/1	5/3	10/4	7/2	4/0	43
Calzado y piel	5	2	5	3	2	17
Muebles / Decoración y Regalos	1/0	4/0	2/0	4/3	2/5	21
Peluquerías señoras / caballeros	4/0	8/2	8/1	6	9	38
Venta / Reparación de electrodomésticos	3/0	1/0	2/0	0/1	2/0	9
Droguerías - Perfumerías / Ferreterías	3/0	0/2	3/0	2/0	0/1	11
Bazares	0	0	1	3	1	5
Guarderías / Academias	0/2	0/2	1/0	1/5	0/1	12
Autoescuelas	0	1	2	1	0	4
Distrib.de butano o G.L.P. / Est. de servicio	1/0	1/0	0	0/1	0	3
Joyerías - Relojerías	0	3	0	1	0	4
Salas de juegos recreativos	0	2	1	0	0	3
Bancos y Cajas de Ahorros	0	4	4	2	2	12
Agencias de seguros	0	1	0	1	3	5
Talleres de reparación de automóviles	0	5	2	1	0	8
Venta / Accesorios de Automóviles	0	0	3/0	1/1	1/1	7
Librerías / Imprenta - Imp. Digital - Copistería	0	1/1	3/0	1/1	1/1	9
Mater. construcción - saneamiento / eléctrico	0	1/0	1/2	2/1	0	7
Funerarias / Tanatorios	0	1/0	1/0	0	0/1	3
Carpinterías / Venta- reparación maquinaria	0	1/0	2/4	0	0	7
Vta. mater. y embarcac. deportivas / Gimnasio	0	0	2/3	4/1	2/0	12
Asesorías y Gestorías / Inmobiliarias	0	0	2/0	2/2	4/2	12
Psicotécnicos / Clínicas Dentales	0	0	1/0	0/1	1/2	5
Fisioterapeutas / Podólogos	0	0	0	0	1/2	3
Pro. agrícolas y zoonosanitarios / Vta. animales	0	0	1/1	2/0	0	3
Farmacias, Parafar. / Ópticas y Cl. Audiológica	0	0	0/1	0	2/3	6
Notarías / Estudios de Arquitectura	0	0	0	1/0	1/1	4
Otros ⁸	1	5	6	8	6	26
TOTAL	62	115	161	150	95	583
Nº sectores	11	30	34	36	31	--
Nº aperturas / año	<7	11,5	>16	15	13,5	>13

6. En el año 1994 se produjeron ocho cambios de Café Bar o similar a Café Bar Especial (Bar de Copas o Pub) circunstancia que explica en parte el aumento de estos (ver apartado correspondiente) y la disminución de aquellos.

7. Dos son ampliaciones de importantes cadenas de supermercados.

8. Reunimos en este grupo a aquellas actividades que presentan una única licencia por sector, con la década correspondiente: fotografía (años 60); estanco (años 70); floristería, venta de cerámica, herboristería (años 80); export. / import. de mercancías, adornos, loza y cristal, clínica veterinaria, textil hogar, taller de confección, fotografía, manualidades (años 90); artesanía, alquiler de caballos, accesorios pesca y fabricación de instrumentos musicales (2000).

solo aparecen en 11). En los años 80 alcanza el punto máximo, seguido de cerca en los noventa, para descender en la última fase, aunque debemos tener en cuenta que ésta sólo abarca siete años, por lo que no se puede conocer su verdadera dimensión.

Hacemos notar que el contexto en que se sitúa el sector del comercio local, es, lógicamente, el de la economía española y gallega, por lo que sigue necesariamente la tendencia general de desarrollo continuado de la economía (exceptuando las crisis de los años 70 y 90), si bien se acusa la influencia negativa del deterioro de la situación económica de Ferrol, como consecuencia del desmantelamiento de sus sectores naval y militar, y en menor medida, del cierre de la mina de la central térmica de As Pontes. El último año de la lista, el 2006, precisamente se encuentra en la cresta de la ola, antes de la crisis actual.

Por último, debemos advertir sobre la ambigüedad del significado de las cifras de las licencias de establecimientos. Suele haber una correlación entre el aumento o disminución de las aperturas de comercios y la mejoría o empeoramiento de la economía general, es decir: más licencias, situación buena, menos licencias, mal momento. Sin embargo, esta relación no siempre se cumple. En períodos de crisis, esta alza suele ir acompañada de un número semejante de fracasos previos, por lo que una gran movilidad (cierres seguidos de aperturas) refleja la inseguridad y la mala coyuntura del sector o una crisis generalizada⁹.

Por lo que respecta a los sectores, claramente domina por número de licencias el que podemos considerar líder en toda España, que no es otro que el de los *Bares* y similares¹⁰, y al que podemos añadir otro afín, el de *Bares de copas o Pubs*. El primero supone cerca de la cuarta parte del total de licencias, si bien hay que señalar que muchas son cambios de titularidad de negocios ya existentes y no nuevos (algo muy frecuente en estos dos sectores, sobre todo el segundo, con una breve duración en el tiempo de cada titular). Por décadas, vemos un crecimiento continuo y constante (10 por decenio) alcanzando el valor máximo en los años 80. Decae en la siguiente, en parte debido a la irrupción del segundo sector, los *Bares de copas* (ya iniciado en los años 80), produciéndose en un mismo año (1994) hasta ocho cambios de categoría, de *Bar* a *Café Bar Especial*, que se pondrá de moda (especialmente en la calle de la *movida*, la *Corredoira das Virtudes*), al poder prolongar el horario de apertura durante la madrugada y ofrecer música, atrayendo los fines de semana a jóvenes de ayuntamientos limítrofes.

Sin embargo, estos buenos tiempos no durarán mucho, pues la última década marcará el declive de este sector (una sola licencia) y con él, el de la mencionada vía. Pero, incluso el de *Bares* cae en picado, con una cantidad mínima nunca vista de nuevas licen-

9. Esta es precisamente la situación actual, pero se explica porque, pese a todo, el montar un negocio es visto por muchos parados como una oportunidad, debido a la enorme dificultad de encontrar un empleo asalariado.

10. Pontedeume tuvo una tradición viticultora (de uva *romana*) que se ha perdido, en buena parte debido a la peste del *oidium* de mediados del siglo XIX (y que dio lugar a una grave crisis de subsistencias; ver: *A fame de 1853 en Pontedeume*, revista *Cátedra*, 2008). Tan importante era la producción de vino, que se daba la situación inversa a la actual de abundancia de bares, pues como tanta gente tenía su propia bodega, aquellos no eran necesarios: “*No hay tavernas públicas porque cada vezino cosechero vende particularmente el vino en su casa*”: *Respuestas al Catastro de Ensenada de 1751*.

cias, anunciando una saturación de la oferta. El fenómeno del *botellón* puede explicar en parte la crisis de ambos sectores, aunque no es ajena una cierta decadencia de Pontedeume como lugar de moda en los circuitos de diversión nocturna de los jóvenes. Asimismo, un cierto cambio de costumbres del ocio o la crisis económica, han reducido el tradicional hábito de ir de bares casi a diario al fin de semana, permaneciendo las calles de vinos los demás días casi desiertas por la noche.

En cuanto al tipo de establecimiento, aunque no viene especificado, nuestros datos nos hablan del predominio del tradicional *Café Bar*, que no pierde vigencia, al contrario, sustituye a los más antiguos *Mesones*, *Tascas* y *Tabernas*, que son vistos como arcaicos. Nuevas costumbres traen nuevos nombres, proliferando las *Cervecerías* y *Bocaterías*, variantes orientadas hacia un público más joven. Las *Cafeterías*, que deberían acompañar en esta dinámica de refinamiento del sector, son, sin embargo, escasas.

Los *bares* prácticamente están repartidos por todo el ayuntamiento, pero las zonas con mayor presencia, todas en el centro del casco histórico, son las siguientes: destaca la *zona de los vinos* situada en la parte alta de la calle Real¹¹ y de las calles que discurren en paralelo a ésta, Ferreiros y San Agustín, incluyendo la Plaza de las Angustias, que enlaza a las tres en un circuito próximo. En la parte central de la calle Real se encuentra la Plaza Real, auténtica ágora de Pontedeume, con tres concurridas *cafeterías* con terrazas, en su lugar más céntrico. Anexa está la parte alta de la calle Santiago, con varios establecimientos del ramo. La hoy casi desierta¹² *Corredoira das Virtudes* fue típica calle de vinos hasta los años noventa, en que pasó a serlo de *bares de copas* (junto con un local –el *Vía Pública*– de la cercana Avda. de Raxoi, que heredaba la tradición de las *Bodegas Nistal*)¹³. Una zona con alta concentración también lo es el cinturón que rodea el casco histórico por los comienzos de la Avda. de A Coruña, la calle de Saavedra Meneses y la Plaza del Conde¹⁴.

El grupo tercero, *Discotecas* y *Salas de fiesta*, afín en cierto modo a los anteriores, tiene una evolución similar, consolidándose unos pocos locales, lo que da lugar a la saturación del sector (limitado en número de por sí) que no crece en cantidad¹⁵.

Los *Restaurantes* surgen con fuerza en los años 70, sustituyendo a otros establecimientos más populares como los *Mesones*, síntoma de un desarrollo económico y de un cambio de costumbres general. La tendencia continuó con un número casi idéntico en las siguientes fases, pero menor, a pesar del fenómeno del turismo y, en concreto, de iniciati-

11. Aquí podemos encontrar dos de los más longevos establecimientos, uno anterior a esta muestra estadística (el *Compostela*) y el otro, de finales del primer decenio (el *Martís*).

12. De aquella época, solo sobrevive, heroicamente, uno de los pioneros, el *Marcos*.

13. Hoy recoge el testigo la *Cervecería Beers*.

14. Aquí tenemos otros ejemplos de locales emblemáticos y con solera: el *Martiño*, de los años 30, el *Pescador* y el *Guillermo*, con origen en los años 50, y *Casa Chacho*, de los 60.

15. Dos son los ejemplos principales, uno de cada: la *discoteca Coliseo*, en la calle de San Agustín y la *Sala de fiestas Zeus*, en la parroquia de Andrade.

vas como las llamadas *Cantinas del Eume*, que dieron lugar a la creación de una red hotelera, que parece que haya tocado techo.

La red *hotelera* de Pontedeume tiene una evolución claramente continuista y no manifiesta el citado crecimiento del turismo, por lo que podemos decir que se ha estancado, en beneficio del vecino ayuntamiento de Cabanas, que atrae a los visitantes veraniegos por su playa y ofrece un considerable número de apartamentos. La construcción de la autopista en esta época podría haber afectado negativamente al sector de viajeros no turistas¹⁶. En cuanto a los *campings*, se ubican en la playa de Ber durante los veranos.

Por lo que respecta al importante ramo de la *Alimentación* (es el segundo por número de licencias) es evidente un comportamiento algo similar al de los *Bares*, con un crecimiento que toca techo en la década central (años 80), seguido de una disminución casi simétrica en los años posteriores. La explicación de este cambio tan marcado puede ser doble: en primer lugar, debido para la primera parte, al comentado crecimiento económico, y para la segunda, a los cambios en el sector, especialmente a lo referido a la dimensión de los establecimientos. Éstos dejan de ser los *Ultramarinos* de barrio¹⁷, de reducidas dimensiones, para ser sustituidos por los *Supermercados* de cadena, con una oferta mucho mayor en variedad y cantidad, y una política de bajos precios que supone (en un proceso general en todas partes) la eliminación de las típicas tiendas pequeñas y la concentración de unos pocos *autoservicios*¹⁸. En segundo lugar, la evolución demográfica de Pontedeume es compatible con el crecimiento, primero, y la disminución, posterior, del consumo¹⁹.

El sector *textil/calzado* es de los más tradicionales en todos los pueblos y Pontedeume no es una excepción, por lo que se encuentra en el tercer lugar, sobre todo por el subsector de venta de ropa y tejidos. Sin embargo, en muchos casos no suele haber movilidad porque son establecimientos asentados, con una clientela estable, que acaparan la demanda de los vecinos. Son comercios de larga tradición, frecuentemente herencias familiares, y en los que se repiten apellidos muy conocidos, a veces, incluso emparentados entre sí: *Confecciones Sardiña y Martiño*, *Tejidos Camino*, *Calzados/ropa Campos*, *Calzados Sande*, *Merцерía* y *Confecciones Vázquez*,... Sin embargo, en los últimos años, asistimos a una disminución del número de licencias, motivado por el cambio de gustos en el consumo, ya comentado en actividades anteriores, y que para las *Merцерías* parece especialmente negativo (cero incorporaciones en el último período).

16. Recientemente, observamos como los dos hoteles de la zona, el *Eumesa* en Pontedeume y el *Sarga* en Cabanas, tienen que cerrar en el invierno, confirmando el carácter estacional del sector y el mal momento por el que se está pasando.

17. Un subsector es el de las *Panaderías*, no desglosado, y que fue siempre abundante en *Hornos y Despachos de pan*, para satisfacer la importante demanda de los vecinos, en cuya dieta el pan ocupaba una parte considerable. Así, hubo establecimientos de larga vida, de varias generaciones de una misma familia, y de los cuales aún se conservan dos, como son *Ríos* y *Patricio*.

18. No se debe despreciar la competencia creciente que ejercen en estos años las grandes superficies comerciales de las ciudades de Ferrol y Coruña, así como los cambios de hábitos de consumo y de ocio, que llevan a los habitantes de los pueblos como Pontedeume al desplazamiento en vehículo fuera de la localidad.

19. Ver la Gráfica de Demografía de Pontedeume en el apartado de Estadística.

El sector siguiente muestra un comportamiento irregular para los *Muebles*, mientras que crece el de la *Decoración*. Del primer grupo hay dos comercios que son clásicos en Pontedeume, como son *La Mina* y *Placer*, que casi acaparan la oferta local. Las tiendas de *Regalos* podemos decir que son un fenómeno reciente y en aumento, en paralelo al crecimiento de la capacidad de consumo.

Las *Peluquerías* son unos negocios bastante estables y también con clientela fija; sin embargo es considerable el ritmo constante de aperturas, situándose en cuarto lugar, con una tendencia última al alza. Los datos solo distinguen en los tres primeros períodos, pero es suficiente para apreciar la tradicional ventaja numérica que las del sexo femenino tienen sobre el masculino.

El sector de *Electrodomésticos* muestra una situación de estancamiento, pues hace casi dos décadas que no hay ninguno nuevo (los dos casos son exclusivamente de venta de *telefonía móvil*, muy débil en Pontedeume), siendo uno de los sectores que, como hemos comentado antes, más han sufrido la competencia de las grandes superficies y el cambio de costumbres que lleva a comprar en las ciudades cercanas. Dos establecimientos con una antigüedad de decenios acaparan la oferta local, como son *Molares* y *Couce*, ambos en la calle Santiago.

El ramo siguiente tampoco da muestras de gran vitalidad, con algún establecimiento de larga trayectoria (la *droguería Mouriño* y la *ferreteria Ameneiro*, ambas en la calle Inmaculada). El bazar se revitalizó hace unos años con los “*Todo a 100*” y con los regentados por orientales, ambos presentes en Pontedeume.

El sector de la *Enseñanza* no incluye los colegios privados, sino aquellos centros de enseñanza no reglada, como son las *guarderías*, que desaparecieron antes ya de crearse la Municipal, y que nunca llegó a tener una presencia significativa en Pontedeume; las *academias* tuvieron un ritmo irregular, con épocas de proliferación (los años 90), precedidas y seguidas de casi ausencia de licencias (cero en los años 80 -¡!- y una en la primera década del nuevo siglo). Por lo que respecta a las *autoescuelas*, siguen una trayectoria ascendente con máximo en la década de los 80 (otra vez) para decrecer de manera perfectamente simétrica, sin ninguna incorporación en los últimos años, lo que nos hace pensar en la saturación del mercado²⁰.

La distribución de *butano* está monopolizada desde los años 60 por un establecimiento, *Electrodomésticos Molares*, el único en kilómetros a la redonda, mientras que de las dos estaciones de servicio existentes, la aquí registrada en 1991, en Campolongo, ya ha cerrado, quedando la antigua del centro del pueblo (*Río Eume*) como única en todo el ayuntamiento.

Las escasas *joyerías* / *relojerías* de Pontedeume son ya longevas (de los años 70) y con una clientela repartida, concentrándose en la calle Real (síntoma de su preponderancia comercial), dando muestras el sector de escaso dinamismo y ausencia de recambio.

20. Debemos hacer constar el predominio de la *autoescuela San José* en la Avda. de Ferrol.

Las *entidades bancarias* tuvieron un tiempo de expansión en los años 70 y 80, estableciendo sus oficinas en la villa y en Campolongo y, como es normal, en las calles más céntricas y accesibles (Real, Avda. de A Coruña y Saavedra Meneses). Las fusiones de bancos y cajas de los últimos años han hecho disminuir e incluso desaparecer algunas de estas sucursales recientemente.

En cuanto a las *agencias de seguros*, su número es modesto, aunque ha crecido recientemente, si bien la tendencia de las compañías de asistencia telefónica u *on line* reduce el número de delegaciones.

El sector del *automóvil* tuvo su apogeo en Pontedeume en los años 70, y algo menos en los 80, con la apertura de ocho talleres en esas dos décadas, decayendo desde entonces de manera imparable. Es de destacar la competencia que varios concesionarios ejercen en Cabanas, así como la mencionada oferta de Ferrol y Coruña. Por contra, los *accesorios* aparecen en los últimos años.

El grupo siguiente tiene por elemento común la *impresión*, aunque de manera muy diferente, y variada será su trayectoria. Las *librerías* no podemos decir que sean muy abundantes en Pontedeume, a pesar del intento de los años 80, reduciéndose a tres las estables: *Áncora* en Ricardo Sánchez, *Cunqueiro* en Avda. de A Coruña y *Macamen* en Alcacer. Hablar de *impresión* en Pontedeume es decir un solo nombre: *López Torre*, con una trayectoria de varios decenios, que no sobrevivió a los cambios recientes, entre los que se incluyen las *impresiones digitales*, que se adaptan mejor a las demandas de los nuevos tiempos. A gran escala, la empresa importante es *Einsa*, en Andrade, aunque con la mayor parte de su producción y plantilla trasladada a As Pontes.

Los almacenes de *materiales de construcción* y otros relacionados siempre han sido escasos en una zona que no vivió un *boom* urbanístico ni en los años 60/70 ni en las últimas décadas, por lo que su número se ha mantenido escaso, a la par que el peso de este sector en Pontedeume. Los apellidos *Salgado* y *Leira* son de los pocos que tuvieron o tienen un lugar de importancia.

Las *funerarias* suelen tener una presencia de casi monopolios en los pueblos pequeños, y así en Pontedeume, tenemos la empresa *San José* que desde hace años acapara esta oferta, especialmente con la construcción del *tanatorio* en Torre-Pedridas.

El sector industrial es pequeño en Pontedeume, por lo que las actividades relacionadas con él no tienen mucha presencia. Excepto (otra vez) en los años 80, las *carpinterías* (especialmente las *de aluminio*) locales, antes numerosas (incluso las *de ribeira*, como es propio de una localidad costera y pesquera), parecen querer desaparecer y lo mismo podemos decir de todo lo relacionado con la *maquinaria*.

Las zonas de Campolongo y Andrade son los reductos industriales de Pontedeume, y aunque no es objeto de este trabajo el hablar de este sector, hacemos constar al menos una nómina de las empresas aquí presentes: *Einsa*, *GT Motive*, *Aluvigar*, *Materiales de construcción Barallobre*, *Maquijardín*, *Eumemar*, *Electricidad Permy*, *Automóviles Vales*, *Talleres Cremar*, *Talleres Sigma*, *Excavaciones Regueiro*, *Construcciones Manmer*,

Comercial Mandeo, Carpintería Campolongo, Logística Regueiro, Invernadoiros Trigo, Leche Celta, Desguaces Alfeba, Talleres Cazón, entre otras; y a pesar del cierre de dos de las más importantes empresas que aquí se han instalado: *Talleres Breamo* en 1997 y *Maderas Mendaña*, recientemente. Sin embargo, la construcción del Polígono industrial de Vidreiro ha revitalizado el panorama industrial local con varias naves de grandes dimensiones, que acogen las siguientes empresas: *Canlemar, Galman, Romarga, Construeme, Montajes Fertri y Alumade*.

Las tiendas relacionadas con el deporte tuvieron una evolución semejante a otras actividades: un boom en los años 80, en que despierta todo lo relacionado con el consumo del ocio y lo “no básico”, y un declive posterior, reduciéndose a la mínima expresión en los últimos años, debido a la ya muy repetida competencia del exterior y a una probable saturación de la oferta interna.

El grupo de actividades siguiente tiene un comportamiento diverso: las *asesorías* mantienen un ritmo regular, las *gestorías* apenas si se presentan, y las *inmobiliarias*, fenómeno reciente debido a la burbuja del sector, ven amenazada su supervivencia por la actual crisis.

En cuanto a los establecimientos (no consultas médicas de tipo general) relacionados con la Salud, tenemos dos subsectores: en el primero están una serie de especialistas entre los que destacan las *clínicas dentales* y, recientemente, los *podólogos*, si bien con unas cifras realmente escasas para las primeras. En el segundo grupo, incluimos las *farmacias* y las *ópticas*. Ambas son de reciente creación, pero mientras que las segundas son de libre apertura, las primeras mantuvieron bloqueadas las nuevas licencias a lo largo de todo el siglo XX, debido al sistema de control colegial de la competencia, permitiendo esa alta y otra muy recientemente en O Barro²¹.

Gráfico del número de licencias comerciales por años (1963-2006)

21. Las dos únicas farmacias que hubo en Pontedeume son las de (cómo no) la calle Real, dando a la Plaza Real, si bien ambas han mudado hace pocos años de emplazamiento, una al comienzo de esta vía y la otra a la de Ricardo Sánchez.

COMENTARIO DEL GRÁFICO DE LICENCIAS COMERCIALES

Estudiamos ahora, muy brevemente, la evolución de este período de casi medio siglo, no por décadas, sino año por año. Aquí desaparece el problema de los decenios “incompletos” del gráfico anterior, por lo que los datos son más fidedignos y las conclusiones pueden ser más cercanas a la realidad. Lo primero que nos llama la atención es la irregularidad anual, describiendo la típica forma de “dientes de sierra”, con continuos altibajos, algunos bastante acusados. Pero podemos observar unas tendencias que son compatibles con lo visto anteriormente. Unos comienzos, los años 60 y principios de los 70, con una escasa movilidad, seguido de un crecimiento constante en la segunda mitad de este período, con un máximo destacadísimo en 1980, seguido de una disminución en esa década, pero manteniendo un nivel más elevado que antes, que se continúa en los años 90, y termina con un comportamiento muy irregular en la últimos años.

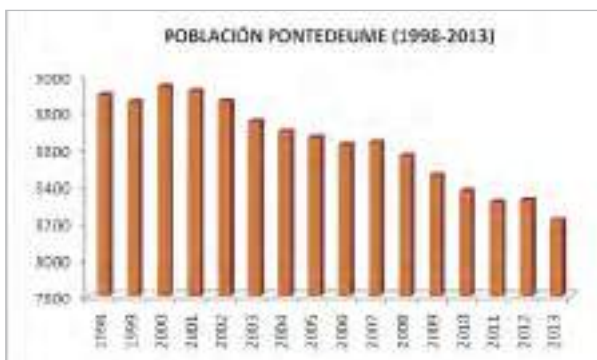
La tendencia general, pues, es la de una fase de crecimiento que llegó a un máximo y tras una etapa de plenitud, pasó a una cierta decadencia que, teniendo en cuenta que no se incluyen los años posteriores a 2008, años de la crisis, en la actualidad reflejarían una situación de evidente empeoramiento del sector, cosa que es palpable en el frecuente cierre de negocios.

“Pepe Vinos”, 1968 (Foto Ríos)

3. DATOS ESTADÍSTICOS DEMOGRÁFICOS Y ECONÓMICOS

Termina este estudio con una breve radiografía de la situación económica reciente, a través de la información que aportan el Instituto Galego de Estatística y el Anuario Económico de España de 2013 de La Caixa, que pueden dar una idea del momento actual y de las perspectivas a corto plazo de la realidad socioeconómica de Pontedeume.

Población de Pontedeume

Evolución demográfica negativa de Pontedeume, que ha perdido desde el año en que se rozó los 9.000 habitantes (8.936, en el 2000) a los 8.213 del 2013, la cantidad de 723 personas (45 por año), lo que supone un 8 % de aquella población²².

EVOLUCIÓN DEL PARO REGISTRADO EN PONTEDEUME (2006-2014)

Año	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014(enero)
Parados	473	444	484	586	641	679	759	779	797

Fuente: I.G.E. Consellería de Traballo e Benestar

Evolución del desempleo paralela a la anterior, con un mínimo en el año 2007, último de la época de desarrollo económico, y a partir de ahí, la crisis produjo un importante crecimiento del paro que continúa en enero de 2014, en que casi se ha duplicado con respecto a aquella fecha, si bien parece que últimamente se está ralentizando.

POBLACIÓN EN FUNCIÓN DEL ACCESO AL TRABAJO EN PONTEDEUME. CENSO 2011

Población de 16 o más años	7.220	Tasa de actividad	58,0 %
Población activa	4.190	Tasa de paro	27,8 %
Ocupados	3.025	Tasa de ocupación	41,9 %
Parados	1.165		
Población inactiva	3.030		

Fuente: INE, Censos de población y viviendas 2011 y elaboración propia (Sindo Vilariño)

22. A mediados de la década se produjo un cambio en la metodología del cómputo demográfico que puede haber contribuido a inclinar a la baja estas cifras.

Esta instantánea del año 2011 nos presenta un panorama bastante negativo en cuanto al empleo, con una tasa de paro que supera la cuarta parte de la población activa y unas tasas de actividad y ocupación realmente bajas. Traslucen un momento de la actual crisis económica que, sin embargo, aún no había tocado fondo en esa fecha.

POBLACIÓN ACTIVA POR SECTORES DE ACTIVIDAD (AÑO 2011)

Sector económico	Personas	%
Agricultura, ganadería y pesca	95	2,27
Industria	670	15,99
Construcción	440	10,50
Servicios	2.785	66,47
Buscando el primer empleo	200	4,77

Fuente: INE, Censos de población y viviendas 2011 y elaboración propia (Sindo Vilariño).

EMPRESAS 2012

Por actividad	Industria	Construcción	Servicios	Total
Nº empresas	42	64	400	506

Por condición jurídica	Personas físicas	Soc. de responsabilidad limitada	Sociedades anónimas	Cooperativas	Otras	Total
Nº empresas	341	109	3	3	50	506

	Microempresas				Pequeña empresa		Mediana empresa		Grande
Por estrato de asalariados	0	1a2	3a5	6a9	10a19	20a49	50a99	100a249	>250
Nº empresas	302	124	50	14	10	4	0	2	0

Número de unidades locales: 607

COMENTARIO

La importancia del sector **servicios** en Pontedeume se expresa claramente en las dos primeras tablas. Su población activa representa las dos terceras partes del total. En cuanto al número de empresas, la mayoría es abrumadora, suponiendo la industria y construcción solo una quinta parte de las mismas.

Dominio completo de los empresarios autónomos y de los negocios unipersonales o familiares, con ausencia de empleados o muy pocos (de uno a dos), siendo muy escasas las plantillas abundantes. Aún dentro de las pymes, las microempresas representan la casi totalidad.

INDICADORES ECONÓMICOS 2012

Población	Variación población (2007- 2012)	Actividades industriales y construcción	Variación anterior (2007-2012) en %	Actividades comerciales mayoristas	Variación anterior (2007-2012) en %
8.324	-311	116	12,5	18	-33,3
Actividades comerciales minoristas	Variación anterior (2007-2012) en %	Superficie m ² actividades comerciales minoristas	Centros comerciales	Actividades restauración y bares	Variación anterior (2006-2011) en %
151	-26,0	20.811	0	79	-32,0

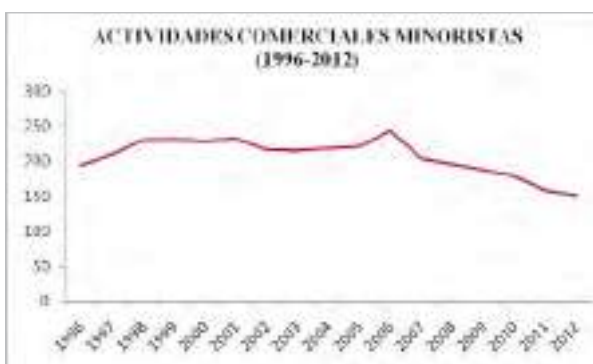

Gráfico de actividades comerciales minoristas (1996-2012)

Cuota de mercado del comercio de Pontedeume (1997-2012)

COMENTARIO

Además de los negativos indicadores demográficos y de desempleo, la actividad económica en los últimos años presenta una clara tendencia a la baja, tras unos años de crecimiento significativo, tal y como habíamos visto en los gráficos de establecimientos

anuales y de las licencias por décadas. Los datos toman como referencia el año 2007, cuando la economía nacional estaba en la cresta de la ola, y comparados con los actuales, observamos una reducción general, que se concreta en una tercera parte en las actividades comerciales mayoristas, una cuarta parte en las minoristas y la tercera parte en restauración y bares, así como la significativa ausencia de centros comerciales. Además, las actividades comerciales minoristas han experimentado una reducción de cerca de la cuarta parte desde 1996/1997. Por último, la cuota de mercado del comercio eumés también ha descendido sensiblemente en este período.

La sorprendente –y positiva– excepción es el sector industrial y de construcción, que siendo minoritario en Pontedeume, según los datos de *La Caixa* ha tenido un comportamiento sumamente positivo (un crecimiento del 12,5 % entre los años 2007 y 2012, aún dentro de la crisis) y que, por lo tanto, no podemos atribuir a la construcción, sino a la industria, al coincidir con la (por fin) afluencia de empresas al Polígono Industrial de Vidreiro.

Cine "Eume", años 80

ANEXO

LICENCIAS DE APERTURA DE ESTABLECIMIENTOS COMERCIALES
POR AÑOS (1963-2006)

1963: 6

- 1 Venta de muebles La Mina
- 1 Comercio de quincalla (Mercería)
- 2 Zapaterías: Tino Carpenre
y Rodrigo Tenreiro
- 1 de Venta de ropa Ryde Sport Moda
- 1 Autoservicio La Calzada

1964: 12

- 1 de Venta de ropa de Pilar Campos
Cabezal
- 1 de Venta de tejidos de Manuel Bouza
Carballo
- 1 “Máquina de hacer prendas de punto”
(Tienda)
- 1 Almacén de vinos y fábrica de gaseosas
Vinos Nistal (traslado)
- 1 Peluquería de señoras La Nueva
- 1 Tintorería
- 1 Mercería de Josefina Díaz Pérez
- 1 Cafetería
- 1 Taberna
- 1 Droguería con fábrica de lejías Molares
- 1 Comestibles Criado
- 1 Zapatería de Pepe Lolo

1965: 15

- 2 Cafeterías
- 1 Camisería fina El Encanto, de Josefa
Prado
- 2 puestos de pescado fresco en el Mercado
Municipal
- 2 puestos de pescado congelado (Mercado)
- 1 Cantina (Mercado)
- 2 Venta de pan (Mercado)

- 2 Droguerías (una de José Ramón Agras)
- 1 Hostal y Café Bar Allegue
- Cambio: de Marisquería a Taberna Fogar
d’o Antón
- 1 Calzados Campos
- 1 Ultramarinos de Mª Fernández Cortizas

1966: 7

- 2 Tabernas
- 1 Supermercado Rogelio
- 1 Ultramarinos de Antonio Salvadores
Casal (traslado)
- 1 Academia de enseñanzas técnicas
- 1 Peluquería de señoras
- 1 Fotografía Miro

1967: 2

- 2 Café Bar: Las Palmeras y París

1968: 11

- 1 Taberna
- 1 Cafetería
- 1 Paquetería Confección Pilarita
- 1 Venta de aparatos de tv y máquinas de
coser Baladei
- 1 Venta de electrodomésticos y tv Industria
Miranda y García del Valle
- 1 Abacería (Alimentación)
- 1 Venta de calzado de Gerardo Bellas
- 1 Reparación de aparatos eléctricos, radio,
tv de Manuel Montero
- 1 Academia de conducir
- 1 Sastrería Curbeira
- 1 Supermercado Elisa

1969: 6

- 2 Peluquerías de señoras: Carmen Filgueiras y Cuqui
- 1 Venta de electrodomésticos
- 1 Café Bar Martí
- 1 Almacén y distribución de butano Molares
- 1 Carnicería de Domingo Castro

1970: 11

- 1 Ultramarinos de Josefina Sánchez
- 1 Zapatero Buto
- 1 Kiosco de venta de bebidas y bocadillos en la Playa de Ber
- 1 Relojería y Bisutería Cheché
- 1 Charcutería (Mercado)
- 1 Venta de fruta (Mercado)
- 1 Peluquería de señoras Irene
- 1 Autoservicio
- Ampliación de la Estación de Servicio Río Eume
- 1 Librería Martiño
- 1 Cafetería Cocktail

1971: 8

- 1 Cafetería
- 1 Café Bar Río Eume (antes Taberna)
- 1 Tasca A Costa
- 1 Hamburguesería As Veas
- 1 Restaurante Anduriña en la playa de Ber
- 1 Taller de chapistería
- 1 Mercería Candidita
- 1 Peluquería de Sras. Manolita

1972: 11

- 3 Café Bar y Tabernas (O Refuxio do mariñeiro y otras dos)
- 1 Peluquería de caballeros Toci Lamas
- 2 Peluquerías de señoras: Josefa Vidal y Mª M. Villaverde

- 2 Paquetería y Confección: Vázquez y Ramisef
- 1 Sala de juegos recreativos
- 1 Restaurante Campolongo
- 1 Asilo de ancianos

1973: 5

- 1 Venta de materiales de construcción y saneamiento
- 1 Carpintería de Nicolás Fernández Canosa
- 1 Taller mecánico de reparación de auto móviles
- 1 Sala de juegos recreativos
- 1 Calzados Martiño

1974: 13

- 1 Café Bar Nevada
- 1 Café Bar Restaurante O Prado en Boebre
- 1 Banco Fidecaya
- 1 Venta de piensos y harinas
- 1 Venta de electrodomésticos y muebles La Mina
- 1 Peluquería de señoras
- 1 Relojería – Joyería
- 1 Frutería y venta de pan
- 1 Decoración y empapelado Decoración do fogar
- 1 Imprenta López Torre (traslado y ampliación)
- 1 Hotel Mar Molino en la playa de Ber
- 2 Salas de juegos recreativos: de Manuel Vázquez Martínez y otra
- 2 Colegios privados: San José y Luis Vives

1975: 8

- 1 Taberna
- 1 Café Bar
- 2 Decoraciones: Regalos Cacharreira y Ferraces
- 1 Mercería de Isolina Bértola

1 Confección Sardiña

1 Taller mecánico

1 Peluquería de señoras Loly

1976: 10

3 Bancos (Español de Crédito, Hispano-Americano y del Noroeste)

1 Estando de Miguel Tenreiro

3 Café Bar (Casa Noche, Centro y otro)

1 Café Bar Especial Albatros

1 Puesto de venta de carne (Mercado)

1 Taller de carpintería metálica Leira

1977: 10

1 Cafetería y Restaurante Brasília

2 Bares

Cambio: Ultramarinos (antes Venta de harinas y derivados)

1 Supermercado Criado

1 Paquetería Marina

1 Dulcería La Gloria

1 Centro de almacenamiento de GLP Molares

1 Discoteca Átomo

1 Tejidos Camino

1978: 14

1 Panadería de Pablo Docurro

2 Pastelerías: El Carmen y otra

1 Bollería

1 Bodega Manchega

2 Tabernas: Breamo y otra

2 Bares

1 Restaurante Los Molinos

2 Peluquerías de señoras: de Carmen Varela y otra

1 Confección: Boutique Charlie

1 Taller de montaje y reparación de neumáticos

1979: 16

1 Pescadería de José Manuel Carrera

1 Peluquería de caballeros Suso

1 Supermercados

4 Tabernas

1 Café Bar

1 Auto – Escuela Salido

1 Carnicería

1 Pompas Fúnebres Fraga

1 Cía. de Seguros Fraga

1 Pizzería de Ramón Guntín

1 Taller mecánico

1 Residencia para Estudiantes

1 Joyería Platería Chema

1 Pub Lanzas

1980: 29

1 Droguería

1 Droguería y Librería de Ángel Torre Iglesias

3 Supermercados

1 Venta de carne

1 Ultramarinos

1 Ultramarinos y Taberna

2 Tabernas: León y Casa Noche (traslado)

1 Cafetería Moli Mar

1 Café Bar

1 Sala de Fiestas Zeus

1 Camping con Bar Ber

1 Discoteca Trípode

2 Pub: Ralu y Helxix

1 Restaurante Yoli

1 Venta de artículos deportivos Maper

1 Peluquería de caballeros

1 Peluquería de señoras Carmaña

1 Venta de cerámica de Sargadelos Molares

1 Confección Brumel

3 Mercerías

1 Asesoría Laboral Nogueirosa

1 Taller de mecanizado de rieles persianas

1 Taller mecánico y eléctrico

1981: 17

- 2 Pub: Elfos e Hidra
- 1 Auto-Escuela
- 1 Venta de material eléctrico de Avelino López
- 1 Guardería infantil de Lucía Lameiro
- 6 Café Bar: A Cociña, Galiza, Alameda y tres más
- 1 Fonda
- 1 Banco Central
- 1 Compra-venta de automóviles
- 1 Peluquería de caballeros de Sindo Vila Outeiral
- 1 Floristería
- 1 Carpintería de aluminio

1982: 17

- 1 Librería y Juguetería
- 1 Librería
- 1 Ropa infantil Pepo's
- 1 Paquetería y Mercería de Isaura Rodríguez
- 1 Ultramarinos de Nieves Sande
- 1 Peluquería de señoras
- 1 Pescadería
- 1 Restaurante – Cafetería
- 1 Venta de embarcaciones deportivas
- 1 Hamburguesería Pititos
- 1 Cafetería Stollen Salón de té
- 1 Taller de reparación de automóviles Vales
- 1 Venta de porcelana de Pilar Naveira
- 1 Óptica Tábora
- 1 Floristería Xenar
- 1 Ropa Glorimar
- 1 Zapatería infantil de Jesús Cuiña

1983: 18

- 1 Venta de productos agrícolas y cacharrería Royma
- 1 Funeraria San Jorge

- 2 Tabernas: Torreón y otra
- 1 Café Odeón
- 1 Discoteca Zeus (cambio de actividad)
- 2 Mercería-Paquetería
- 2 Confección: Boutique Prendas de niño de Irene Vilariño y otra
- 1 Compra-venta de coches y maquinaria en general
- 1 Venta de carnes frescas con sacrificio de Carmen Nieto
- 1 Alimentación
- 1 Venta de aparatos de música, tv, vídeos, fotografía de Manuel Vilariño Sande
- 1 Gimnasio – Escuela
- 1 Venta de calzado Driza
- 1 Banco de Galicia
- 1 Peluquería de señoras

1984: 8

- 2 Tabernas: Mesón Zas y Tasca de Rodri
- 1 Café Bar Jardín
- 1 Cantina AA VV Olmo
- 1 Club de alterne Faicus
- 2 Peluquerías de señoras
- Cambio: Charcutería de Mª Benita Cabana (antes, Venta de pescado)

1985: 16

- 2 Café Bar
- 1 Auto-Escuela San José
- 1 Confitería
- 1 Supermercado Hermanos Porta
- 1 Ultramarinos Hermanas Fraga
- 1 Restaurante y Chocolatería
- 1 Mercería: Lanas Salada
- 1 Saneamientos y accesorios Leira
- 2 Bancos: de Bilbao y de Crédito e Inversiones
- 1 Asesoría Pontedeume
- 1 Peluquería Mary

- 1 Perfumería Molares
- 1 Carnicería Gabriel Castro
- Cambio: Sala de Baile a Sala de Fiestas con espectáculos (Zeus)

1986: 20

- 1 Venta de tejidos Remedios
- 1 Repuestos de electrodomésticos Ferraces
- Cambio: de Cafetería a Café Bar Especial (Hotel Eumesa)
- Cambio: Actuaciones musicales en Café Bar (Café Cantante Odeón)
- 3 Café Bar: O Pelouro y dos más
- 4 Tabernas: de Manuel C. Costas, de José Martínez Seijas y dos más
- 1 Gimnasio Kang
- 1 Camping Ber-Door
- Cambio: Alimentación (antes Taberna)
- 1 Reparación de calzado Rápido Tamar
- 1 Venta de artículos deportivos Nevada
- 1 Floristería de Candelaria Brage
- 1 Venta de maquinaria nueva o usada
- 1 Reparación y venta de maquinaria agrícola Carballeira
- 1 Taller de carpintería de madera
- 1 Planta para clasificación de tabla (Maderas Mendaña)

1987: 11

- 1 Panadería El Hogar
- 2 Venta de frutas y hortalizas
- Cambio: Video-Club y Tienda de regalos de Carlos Allegue del Río (antes Tienda de tejidos)
- 5 Tabernas: A Raiola, Marcos, Mesón O Cura y dos más
- Cambio: Venta de pan y Salón de té (Stollen)
- 1 Peluquería de señoras de Mª Soledad Fernández

1988: 20

- 1 Autoservicio
- 3 Pub (Vía Pública, Pujitos y Rob Jos)
- 1 Discoteca Coliseo
- 5 Tascas / Tabernas / Café Bar: Capri, do Nicolás, de Ramiro Fonte y dos más
- 1 Cafetería Bogavante
- 1 Congelados de Mª Dolores Rodríguez Piñeiro
- 1 Banco de Bilbao
- 1 Tienda de ropa Camino
- 2 Ferreterías (Breamo y La Ría)
- 1 Salón recreativo Explomarsa
- 1 Bolsos Campos
- 1 Calzados Sande
- 1 Rodas moda joven femenina

1989: 16

- 1 Herboristería Bétula
- 2 Venta de material eléctrico (Calaza y Permuy)
- 1 Cervecería
- 2 Café Bar: La Galería y otro
- 1 Pub
- 2 Academias de enseñanza: de Quirino Bores y otra
- 1 Venta de molduras y marcos de madera
- 1 Materiales de arte y manualidades
- 1 Floristería de Ana Mª Domínguez y otro
- 1 Venta de vehículos
- 1 Centro médico psicotécnico As Mariñas
- 1 Tienda de animales de Monserrat Vázquez
- 1 Taller de confección de prendas de vestir (1 Aparcamiento al aire libre de Manuel Porta)

1990: 15

- 1 Peletería
- 1 Academia de enseñanza

- 1 Guardería infantil
- 2 Pastelerías (Obradoiro y Suevia)
- 2 Pub Collage y Siren
- 2 Peluquerías: Alcántara y MV
- 1 Exportación / importación de mercancías
- 1 Venta de productos zoosanitarios Agromera
- 1 Artesanía Anaris
- 1 Congelados Rosky
- 1 Carnicería de Albino Castro
- 1 Frutería

1991: 20

- 1 Librería Áncora
- 2 Bar-Restaurante (Augabar y Paz)
- 4 Café Bar y similares: Bolera Cíber, Santi, de Jes y otro
- 1 Venta de accesorios del automóvil
- 1 Clínica dental Dr. Atiyat
- 1 Abalorios, arte y manualidades Atenas
- 1 Mercería de Mª Luisa Noguera
- 1 Estudio de arquitectura de Vicente M. Sambade
- 1 Venta de materiales de baño y construcción Xesús Babío
- 1 Venta de cerámica y azulejos
- 1 Bazar Cadena 100
- 1 Panadería en la playa de Ber
- 1 Droguería Mouriño (cambio de titularidad)
- 1 Estación de Servicio Camposer, en Campolongo
- 1 Banco Gallego
- 1 Venta de artículos deportivos Eumesport

1992: 14

- 4 Café Bar: Marcos (cambio de actividad, de Taberna a Cafetería), Las Palmeras, Menos Mal y Chupitos
- 2 Peluquerías: de Ramón Rodríguez y Carmiña

- 1 Venta de artículos deportivos
- 1 Venta de objetos de arte y regalo de Mª Carmen Roldán
- 1 Venta de loza y cristal Cacharreira
- 2 Venta de ropa: de Manuela López y otra
- 1 Paquetería
- 1 Bazar
- 1 Clínica veterinaria Dra. Mónica Troncoso

1993: 23

- 1 Venta de productos textiles para el hogar
- 3 Café Bar: Saratoga y dos más
- 1 Pub Puf
- 1 Pizzería Argentina
- 1 Taller de confección de Mª Carmen Pereira
- 1 Droguería y Perfumería de Ana Freire
- 1 Venta de bicicletas de Juan Fco. Fernández
- 2 Academias de enseñanza: Logros y Eume
- 2 Alimentación
- 1 Supermercado Aldi
- 1 Agencia de Seguros Grupo Vitalicio
- 1 Auto Escuela
- 1 Cambio: de comercio de confección a Venta de calzado de Milagros Miguélez
- 1 Central Láctea LAGASA
- 2 Inmobiliarias: Aguabar y Promoción Inmobiliaria de Edificaciones
- 1 Confitería Obradoiro
- 1 Venta de congelados País
- 1 Venta de confección Ropa Chelis

1994: 15 (Y 11 CAMBIOS DE ACTIVIDAD)

- 1 Ultramarinos
- 1 Muebles y decoración: Regalos Anaris
- 1 Tienda de Fotografía Filhas
- 1 Venta de material de calefacción, gas y fontanería
- 1 Venta de confección Vicky Noche

- 1 Asesoría de empresas Casas
- 1 Droguería y textil
- 2 Venta de calzado: Sande y De par en par
- 1 Peluquería
- 1 Supermercado
- 1 Cambio: de Alquiler de vídeos a Venta de ropa
- 1 Café Bar Dados
- 2 Pub (Gheisa, El Pibe)
- 10 Cambios de Café Bar a Café Bar 1ª Especial (Pub o Bar de Copas): Jamaica, A Torcida, Touporroutou, Galería, Don Pepe, Marcos, Tubos, Piñeiro y Taberna Cubana.
- 1 Cambio de Café Bar Especial a Café Cantante (Vía Pública)

1995: 10

- 1 Academia de inglés Oxbridge
- 1 Café Bar Ferraces
- 3 Café Bar Especial: Priorato y dos más
- Cambio de actividad: de Club de alterne a Café Cantante (Faicus)
- 1 Asesoría Laboral Bellas
- 1 Notaría de Isidoro A. Calvo Vidal
- 1 Hostal O Cruceiro
- 1 Decoración Rosky
- 1 Bazar Mahia Cousas
- Cambio de actividad: de Cafetería a Café Cantante (Brasilia)
- (Hay 15 cambios de titularidad, de los cuales 12 son de Pub y Bares)

1996: 13

- 2 Café Bar: Norte y otro
- 1 Mesón TT
- 5 Pub: El Muro y cuatro más
- 1 Frutería de Mª Carmen López
- 1 Venta de frutos secos y golosinas Antoxos

- 1 Joyería-Relojería Casanova
- 1 Compra-venta / importación de automóviles Leman
- 1 Pizzería Americans
- (Hay 13 cambios de titularidad, de los cuales 10 son de Pub o Bares: Elfos, La Ría,...)
- (Construcciones Manmer)

1997: 17

- 3 Pub: Apnea, O Recuncho, El Chinero
- 3 Café Bar o similares: A Fonte, Treboada y otro
- 1 Pizzería Nido de Milo
- 1 Bazar Cadena 100
- 1 Gimnasio
- 1 Mercería-Paquetería Sande
- 1 Venta de material agrícola y forestal
- 1 Academia de informática de Ismael Seoane
- 1 Venta de embarcaciones deportivas Náutica Noroeste
- 1 Venta de ropa infantil Tiovivo
- 1 Venta de congelados y fruta de María Piñeiro
- 1 Venta de muebles Placer
- 1 Agencia de viajes
- (Hay 7 cambios de titularidad, de los cuales 5 son de Pub o Bares: Bar de Jes, O novo Martiño, Saratoga, Hydra, Faicus)

1998: 11

- 1 Bodega: Bar de Santiago
- 1 Mesón
- 3 Café Bar Especial: Bokata Ric's, Copas y Ciber Enrredo
- 1 Cafetería-Panadería La Regueira
- 1 Venta de suministros eléctricos
- 1 Copistería Joypa

- 1 Supermercado Dia
- 1 Venta de molduras y manualidades
- 1 Centro de 3ª Edad (hoy, Hostal Iberia)
- (1 Planta de Cogeneración eléctrica en Maderas Mendaña)
- (1 Planta de Hormigonado en Construcciones Manmer)
- (Hay 18 cambios de titularidad, de ellos 16 de Pub y Bares)

1999: 13

- 1 Cafetería
- 1 Mesón
- 2 Churrerías: El Puente y otra
- 1 Reparación de radio y tv
- 1 Academia Moares
- 1 Enseñanza de formación profesional en Colegio privado Luis Vives
- 1 Agencia de Seguros Mapfre
- 2 Hostales
- 1 Salón de belleza
- 1 Taller mecánico Gadauto
- 1 Fábrica de invernaderos Invernadoiros Trigo
- (Hay 21 cambios de titularidad de Bares o Pub)

2000: 11

- 1 Peluquería
- 1 Óptica Tábor (provisionalmente)
- 1 Tienda de artesanía A Xesta
- 1 Clínica de fisioterapia
- 1 Alimentación
- 1 Congelados
- 1 Congelados y fruta
- 1 Ferretería agrícola
- 1 Bar O Trasteiro
- 1 Tienda de manualidades, pinturas, etc Picapinos
- 1 Decoración Verde Manzana

(Hay 7 cambios de titularidad, 5 de ellos de Bares o Pub)

2001: 24

- 1 Café Bar
- 1 Bar Restaurante
- 1 Alquiler de caballos
- 1 Casa de aldea de T. R. Casa do Castelo de Andrade
- 1 Venta de artículos y prendas deportivas Décimas
- 1 Peluquería Carlos
- 2 Tiendas de ropa: Agarimo y Usual
- 1 Clínica Dental Pontedeume
- 1 Banco de Santander
- 1 Droguería Perfumería La Niebla
- 2 Despachos de pan Ríos
- 1 Bar Especial de Antonio Dopico
- 1 Tienda de telefonía móvil Movistar
- 1 Reparación de calzado de Manuel A. Carpente
- 1 Salón de belleza de Antonio Bellas
- 2 Asesorías: Xomiga, SL y A. Gestión
- 2 Agencias de Seguros: Pérez Carreira Asociados y A. F. Aspon
- (Hay 6 cambios de titularidad de Bares o Pub)

2002: 6

- 1 Tanatorio San José (Fraga)
- 1 Librería-Papelería Artabria
- 1 Video Club
- 1 Tienda de ropa Vero Moda
- 1 Tienda de regalos Ameneiro
- 1 Peluquería y Centro de Estética Sfera
- (Hay 3 cambios de titularidad de Bares o Pub)

2003: 15

- 1 Tienda de regalos Cacharreira

- 1 Cabina de belleza
- 1 Papelería-Imprenta digital A y R
- 1 Frutería
- 1 Clínica dental
- 2 Peluquerías: Manolita y otra
- 1 Estudio de arquitectura de José M. López Leira
- 2 Clínicas de podología
- 1 Gestoría administrativa Sotelo Gestión
- 1 Telefonía móvil
- 1 Charcutería As Landras
- 1 Venta de muebles
- (Ampliación de dos Supermercados: Gadis y Día)

2004: 18

- 1 Academia de informática
- 2 Peluquerías de señoras: Azuis y Katy
- 1 Gestión inmobiliaria Eume
- 1 Venta de accesorios de automóviles
- 1 Pescadería
- 1 Envasado de alimentos Couce
- 1 Farmacia y Ortopedia de Mª Teresa Castro
- 1 Parafarmacia Tábor
- 1 Tienda de regalos
- 1 Venta de accesorios de pesca Dicoco
- 1 Agencia de Seguros Cahispa
- 1 Venta de ropa
- 1 Café Bar
- 1 Restaurante - Vinoteca La Pitanza

- 1 Carnicería
- 1 Fabricación de instrumentos musicales
- 1 Centro de Mayores Caixa Galicia

2005: 11

- 1 Venta de vehículos, lavado y engrase Carballeira Automoción
- 1 Óptica Eume
- 1 Clínica audiológica Tábor
- 1 Parafarmacia de J. Quintero
- 1 Pizzería + Rico
- 1 Promociones inmobiliarias, asesoría, seguros González Carreira
- 1 Tienda de golosinas Chuchemanía
- 1 Café Bar Freixo
- 1 Tienda de regalos
- 1 Agencia de viajes Global Tours
- 1 Asesoría Bellas

2006: 10

- 1 Venta de muebles y adornos Xoaniña
- 1 Caja de Ahorros La Caixa
- 1 Bazar Chino
- 1 Gestión inmobiliaria Eume
- 1 Restaurante
- 3 Cafeterías
- 1 Café Bar Rafa
- 1 Pub Bora Bora
- 1 Clínica odontológica de Javier Coira
- 1 Notaría de Álvaro Quintanilla

1ª Feria Medieval, 2010 (Foto Ríos)

NOVAS DE PONTEDEUME E A SÚA COMARCA PUBLICADAS EN *ECOS DEL EUME* E EN *LA VOZ DE GALICIA* EN 1914

Xabier Brisset Martín

La Voz de Galicia **ECOS DEL EUME**

Sen dúbida 1914 debe ser recordado polo comezo da Gran Guerra, da que fixo un puntual seguimento *La Voz de Galicia*. Este interese internacional reducirá drasticamente o espazo adicado ás novas locais. O xornal, agora dirixido por Alejandro Barreiro –antes era redactor xefe– lamentará o falecemento de Eugenio Montero Rios, o gran líder galego do partido liberal. Seu xenro e herdeiro político, Manuel García Prieto, seguirá recibindo trato preferente nas súas páxinas.

España, que continuaba guerreando en Marrocos, mantívose neutral na contenda mundial, beneficiando a sectores exportadores como a pesca, a conserva e a gandería, pero a guerra perxudicou ás economías domésticas pola inflación provocada polas actividades especulativas dos acaparadores das subsistencias.

Ecos del Eume, con moitos seguidores entre os emigrantes de Cuba e Arxentina, acolle máis publicidade que nunca ao tempo que, sorprendentemente, apoia a un político conservador. Isto motivará intensas friccións na Federación de sociedades agrarias dos partidos xudiciais de Ferrol e Pontedeume.

A vila destaca en toda a provincia por seren a primeira, fora da capi-

Eugenio Montero Rios e a súa muller no pazo de Lourizán

tal, en realizar anualmente a “Festa da arbore”, unha das primeiras en organizar concursos gandeiros e a primeira de Galicia en celebrar a “Festa do peixe”. Este ano, o 31 de maio, a sociedade “La Protectora” ceibou, con gran repercusión mediática, milleiros de alevíns de salmóns e troitas no Eume. Mentres, o uso da dinamita na pesca seguía sendo denunciado.

Cruzando o charco, os eumeses da Arxentina estaban organizados en 3 asociacións. As dúas de Bos Aires fusiónanse a fin de ano baixo a idea de favorecer a instrución educativa dos rapaces eumeses, seguindo as pegadas dos pioneiros de Ares, Mugar dos, Caamouco... “La Luz de América” de Cabanas queixase en *Ecos*, de que xuntados os cartos para mercar o terreo onde construír a escola, non encontraban máis que trabas. É admirable o inmenso compromiso solidario deses veciños que, sen obrigación ningunha, se esforzaron por levantar o nivel educativo do país. Sen dúbida foi unha xeración digna de todo respecto, orgullo e lembranza, sendo destacable que cumpríndose agora os centenarios desas asociacións, algúns concellos non están á altura debida.

O ferrocarril, inaugurado o ano anterior, comeza a notarse tanto na economía local como na exportación. Na estación de Pontedeume embárcanse parte do carbón vexetal e da leña que, producidos nas fragas, fornecían a cidade de Ferrol. Así como a gando vendido nas feiras do 8 e do 21 de Cabanas, para enviar a Madrid e Barcelona.

As asociacións agrarias consolídanse en todos os concellos (agás As Pontes), sendo centos os veciños que pasan polas directivas. A Federación de asociacións, tras intensos debates, renuncia a presentar un candidato propio nas eleccións a deputado deste ano, polo que o conservador Julio Wais Sanmartín é reelixido, sen oposición, polo artigo 29. Avogado coruñés, casado cunha filla do acaudalado eumés Agustín Tenreiro, comezara a súa andaina política á sombra do marqués de Figueroa de quen - tras do prematuro falecemento de Lombardero - herdou o feudo electoral do distrito de Pontedeume. O oito de setembro, en plenas festas, a estación de ferrocarril foi unha romaría cando máis dun cento de personaxes da comarca, alcaldes, xuíces, curas, médicos, directivos de asociacións..., recibiron ao deputado, imitando unha práctica moi frecuente na estación de A Coruña.

Tanto o xornal coruñés como o semanario eumés, fanse eco das dificultades de distribución dos encaixes confeccionados polas palilleiras da comarca, en boa parte exportados a América. Un comerciante ferrolán comprometeuse a procurarlle saída comercial a eses meritorios traballos, de tanta sona como os de Camariñas.

A pesca, actividade principal na vila, viviu un ano intenso con manifestacións e comunicados. Un sector dos mariñeiros seguía defendendo as artes tradicionais, xeitos e xávegas, esixindo que as tarrafas a vapor non pescaran na ría. Outros, apoiados por *Ecos* e *La Voz*, solicitaban a eliminación das liñas de exclusión, que neste ano estaba entre o castelo de Ares e punta Lourido, e que se permitira faenar co cerco con xareta, tarrafas e traineras, sen limitacións. O conflito entre a cultura mariñeira tradicional e a pesca industrial tivo enfrontamentos violentos entre tripulacións.

As ideas anarquistas, poderosas entre as asociacións agrarias e mariñeiras de A Coruña, espállanse polas vilas. Os eumeses que tres anos antes fundaran o sindicato de *Oficios Varios*, deciden crear unha biblioteca mentres que un grupo de mariñeiros crea a *Sociedade de mariñeiros pescadores*. Entre os promotores hai personaxes que, nas seguintes décadas, terán grande incidencia no conxunto do Mar Ártabro.

Como contrapunto ao ambiente bélico internacional, foi noticia a chegada a Madrid, en viaxe particular, do ex presidente Teodoro Roosevelt, que gañara seus méritos políticos coa consigna “Remember the Maine”, sendo o gran impulsor da intervención dos EE.UU. na guerra de independencia de Cuba. Unhas semanas despois será o “Patria”, buque escola da República de Cuba, o que será recibido fraternalmente no porto de A Coruña, nun ambiente de ledicia e amizade. Dezaseis anos despois do 98 a normalización diplomática era un feito, anque o noxo anti-yanqui estaba presente na redacción das novas.

En Ferrol botouse o *Jaime I*, terceiro e último dos acoirazados do primeiro rearme naval tras do desastre. Autoridades e obreiros urxían a aprobación do novo proxecto da 2ª escuadra, para que non se pechara o estaleiro o que provocaría o colapso económico na cidade.

O semanario lanzou as ideas de construír un gran balneario na Magdalena que competira cos mellores do Cantábrico, un porto exterior en Pontedeume, en compensación

pola escasa altura da ponte de ferro que limitaba o desenvolvemento mariñeiro eumés e seguiu falando da fusión dos concellos de Cabanas e Pontedeume. En todos estes temas Ecos obtivo escaso eco.

Este ano Baldomero Ruibal Paz foi nomeado párroco de Santiago da Capela, residindo na rectoral do Pazo, onde hoxe está o magnífico Museo Etnográfico. Este cura, que procedía de San Xoán do Seixo, deixou moitas lembranzas. Entre os momentos importantes da súa vida, cóntase que comezada a guerra civil, os falanxistas, como noutras moitas parroquias, presentáronlle unha listaxe dos veciños escollidos para ser “paseados”. El leu o papel e díxolles:

— Aquí falta un...

E a continuación apuntou seu nome arriba, encabezando a relación. Ante a sorpresa dos que pretendían asasinar a xente inocente para aterrorizar á poboación civil, rematou:

— Todos os demais son mellores ca min.

O caso é que ningún veciño da parroquia foi molestado. Certo que houbo fusilamentos na tapia do cemiterio da Capela pero as vítimas eran doutros concellos.

Pasando os anos, D. Baldomero mediu na presentación dalgúns fuxidos. Algúns pasaron pola cadea pero salvaron a vida, outros conseguiron emigrar legalmente.

Los "cines" y los niños

UNA REAL ORDEN

La Gaceta recibida anoche inserta una Real orden del Ministerio de la Gobernación, recordando el cumplimiento de otra dictada en 27 de Noviembre de 1912, reglamentando las exhibiciones cinematográficas en los espectáculos públicos.

Abarca seis extremos la primera de dichas Reales órdenes.

Se obliga á presentar previamente en los Gobiernos civiles ó Alcaldías, antes de ser exhibidas, los títulos y asuntos de las películas que ofrezca al público cualquier empresa teatral. Emitirá informe acerca de las mismas una comisión compuesta de cuatro vocales de la Junta de Protección á la Infancia y represión de la mendicidad, señalándose como correctivo para el infractor de aquella disposición una multa de 50 á 250 pesetas.

Queda prohibida la asistencia á los "cines" y teatros de variedades, de noche, á los niños menores de diez años, que vayan solos; y

Se autoriza la celebración de sesiones exclusivamente cinematográficas, diurnas, para los niños, con exhibición de películas de carácter instructivo ó educador, como representación de viajes, escenas históricas, etcétera.

5 de xaneiro

EL FAMOSO TEJO DE PUENTE DE EUME

Es admirable y curiosísimo este ejemplar de tejo existente en la finca de la señora viuda de Trucero, en la villa de los Andrades. Es natural que lo visiten los forasteros, como algo verdaderamente notable. En su interior hay capacious cenadores superpuestos, á los que se sube por una escalera de caracol oculta por el ramaje. Allí estuvieron Castelar, la condesa de Pardo Bazán, Salmerón, Góngora, Mella, Echegaray y otros ilustres personajes.

Tiene el tronco del tejo una circunferencia de 320 metros.

La Fiesta del Arbol

EN EL SELJO

El domingo tuvo lugar en el pintoresco pueblo del Seljo la culta Fiesta del Arbol. Concurrió a ella numeroso público de los pueblos limítrofes, deseoso de presenciar el acto, a pesar de presentarse el día lluvioso y un tanto desapacible.

La iniciativa de esta Fiesta se debe al celoso profesor de la escuela nacional de niños D. Felipe Sánchez Rincón, que tanto se desvive para enaltecer la enseñanza de la escuela que le está confiada. El Ayuntamiento de Mugardos contribuyó con una subvención modesta a los gastos del festival.

Para dar realce al acto, y como demostración de las simpatías que goza entre el Magisterio el Sr. Sánchez Rincón, concurrieron con sus alumnos a la Fiesta del Arbol del Seljo las profesoras de niñas de las escuelas de Ares, Mugardos y La Grana, señoras doña Lolita García, Teresa Madrugal, y Basilia Traba, y los profesores D. Federico García, Andrés Villachá y Francisco Parilla, de la "Alianza Aresana". Muñidos y "Unión Mugardesa".

También asistió con una numerosa representación de alumnos del Colegio de los RR. PP. Mercedarios de Ferrol, el culto orador sagrado R. P. Armengol.

Por la mañana se celebró en la Iglesia parroquial una solemne función religiosa amenizada por la banda de música de Pontedeume.

A las dos de la tarde, con la asistencia de los niños de la escuela del Seljo y los de las limítrofes mencionadas, se cantó el himno a la bandera y el himno a la escuela. Dió principio el acto recitando dos hermosas poesías las encantadoras niñas Leonor Esteban, de Mugardos, y María Cortés, de La Grana.

Hablaron a las niñas, explicándoles la importancia de los árboles, las reglas para plantarlos y la trascendencia que tiene la Fiesta del Arbol, el profesor del Seljo, un representante de los "Amigos de los Árboles", de La Grana, y el P. Armengol.

Después de cantar el himno al árbol por todas las escuelas, con gran afinación, se hizo una suelta de palomas mensajeras, enviando mediante ellas un despacho saludando los allí congregados al presidente de los "Amigos de los Árboles", Sr. Hernandesa.

Acto seguido se procedió a plantar un centenar de plátanos y acacias, haciéndolo primero el Ayuntamiento, que se encontraba representado por el concejal D. José Bouza; el clero, representado por el padre Armengol; los maestros y maestras invitados, con sus respectivas alumnas, y los "Amigos de los Árboles" de La Grana.

Como fin de fiesta, el Sr. Sánchez Rincón obsequió con dulces, pastas, licores, café y habanos, a los invitados a la Fiesta, en la que reinó la confraternidad y entusiasmo característicos en todas ellas, haciéndose votos por su propagación, y despidiéndose todos los presentes hasta la próxima, que se celebrará el domingo en el Ayuntamiento de Fene.

Los "Amigos de los Árboles" obsequiaron a los niños de las escuelas con libros de cuentos alusivos a la fiesta.

La asistencia de todos los maestros y maestras comarcanos, con sus alumnas, a la Fiesta del Arbol del Seljo, demuestra el gran interés que siente el Magisterio ferrolano por tan educadora y culta obra de difusión de riqueza para el campo, y cómo contribuyen, cooperando con su presencia a estrechar los lazos de unión entre los pueblos cuya orientación les está encomendada. Esta nota de compañerismo y solidaridad mereció el aplauso de todos los que el domingo asistieron a la fiesta del Seljo.

~~~~~

POR LA CULTURA RURAL

EN CABAÑAS

La Fiesta del Arbol

El pintoresco pueblo de Cabañas, se vistió el domingo pasado con sus mejores galas para celebrar la Fiesta del Arbol. Las carreteras que cruzan el término municipal y el apeadero que acaba de construir en él la línea de Betanzos á Ferrol, constituirán un medio facilísimo para que todos los admiradores de bellos paisajes visiten esta atrayente villa.

Para hacer el lugar más sugestivo, se ha rodeado de árboles la estación y se han plantado más de cuatrocientos pies en las cuatro carreteras que conducen á Cabañas, que en lo sucesivo aumentarán su visualidad y hermosura.

Con objeto de celebrar tan importantes mejoras, la Corporación municipal organizó, de acuerdo con Los Amigos de los Árboles, de La Coruña, la primera Fiesta del Arbol, que á pesar del temporal ha revestido gran solemnidad é importancia.

Contribuyó eficazmente al éxito de la fiesta el ilustrado propietario y querido vecino D. Francisco López Riobóo, á quien tantos beneficios le debe el pueblo de Cabañas, y por cuyos progresos tanto se desvive.

La comisión de Los Amigos de los Árboles fué agasajada con todos los honores en la regia mansión del Sr. López Riobóo, en la que admiraron, muy bien conservadas, las notables colecciones reunidas durante una vida de trabajo y estudio por su padre, el sabio naturalista gallego D. Víctor López Seoane, que llegó á formar en ella un museo de Historia Natural, que si se agregase al del Instituto de La Coruña, lo convertiría en uno de los mejores de España, pues sabido de todos es la falta de museos que aquí tenemos y lo difícil que será crearlos, sino se cuenta con donativos de la calidad que supo acumular tan ilustrado investigador, que brilló en primera fila entre los hombres de su tiempo que cultivaban las ciencias naturales.

Concurrieron á la Fiesta del Arbol de Cabañas las cuatro escuelas nacionales de niños y niñas del distrito, llevando sus banderas engalanadas, acompañados de sus respectivos profesores: el Ayuntamiento en pleno; las autoridades civiles y representaciones de las Sociedades agrícolas de San

Martín, Monferró y Capela, y de "Ecós del Eume".

En el cruce de las carreteras de Puente-deume, Mugardos, Ferrol y Puentes se levantó una elegante tribuna para las comisiones y oradores. La comitiva se reunió en la Casa Ayuntamiento y desde allí, á las 10 horas, acordes de una banda de música se trasladó al lugar de la plantación.

Desde la tribuna dirigieron la palabra al público para explicar el objeto de la fiesta á los niños, el alcalde y cura párroco de Cabanas, y un Amigo de los Árboles, de La Coruña.

Se bendijo la plantación por el cura párroco y se inició ésta por las autoridades y maestros.

Para resumirlos de la fiesta que empezaba á caer, los niños de las escuelas pasaron á un salón de baile de Cabanas, donde se les observaba con meriendas y libros de cuentos.

Al rechazando la ocasión de hallarse reunidos todos los niños que han de ser constantes defensores de los Árboles plantados y propagadores de tan sana doctrina, á ruego del señor alcalde, el Sr. Raf Codina explicó en forma clara y sencilla el origen de la fiesta que se estaba celebrando, la trascendencia social que la misma ha tenido en todos los países, las utilidades que los árboles reportan al hombre, la conveniencia de que los niños de Cabanas los respeten, para crear en sus huertas una inmensa riqueza, cultivando el mayor número posible de frutales, base de industrias que han de contrarrestar la emigración gallega, que tan bien alcanzan respetable cifra en dicho Ayuntamiento.

Después cantaron los niños el himno al árbol y á la bandera con gran afinación. Por un fotógrafo de Puente-deume se sacaron varios grupos de niños y niñas elegantemente ataviados, provistos de azadones, palas y regaderas adornadas con lazos y flores, y se dió por terminado el acto.

♦ ♦ ♦

Aprovechando la estancia en Cabanas de los comisionados agrícolas de Capela, Monferró y San Martín, á petición de los mismos y del alcalde de Cabanas, después de co-

mer en el mencionado salón de baile, cedido gratuitamente por su dueño, el inspector de Higiene pecuaria de la provincia, señor Ro^a Codina, pronunció una conferencia.

En ella trató en primer término del estado de los caminos vecinales en Galicia, y de la imperiosa necesidad de mejorarlos. Como solución recomendó la organización de todos los Ayuntamientos de la prestación personal, y que mediante ella, por parroquias, una vez por lo menos al mes, con todas las vecinas á colaborar al efecto, en arrojándose con los aguas del propio discurrir fluyendo por ellas, sin que deban encauzarse con canales y puentes.

Se ocupó de la riqueza que pierden las parroquias que tienen montes propios, utilizándolos tan sólo para alimentar unas pocas cabras y vegas salvajes, y les aconsejó que, siguiendo las reglas aprobadas en las asambleas agrarias, procedan á la división de los montes parroquiales, roturándolos y sembrándolos de árboles.

Explicó la importancia de los abonos químicos de alta graduación para mejorar los pastos y la necesidad de admirarlos con grandes partidas, garantizados mediante las ventajas que proporciona la asociación.

Encareció la ventaja de vender los patmales de carne al peso vivo, mediante báscula, la utilidad que reporta á una comarca un buen semental y la necesidad de seleccionar nuestra ganadería con la celebración periódica de concursos de ganados.

Y como aplicación al pueblo de Cabanas recomendó que desechen las vacas gallinas que les queden, que procuren criar terneros del país de madres y padres conocidos que orienten su explotación hacia las industrias derivadas de la leche, las hortalizas, las frutas y las aves de corral, pues pueden aprovechar el ferrocarril para acudir los mercados de Ferrol y La Coruña, que están muy necesitados de dichos artículos, que pagan á precios muy remuneradores.

Los oyentes que llenaban por completo el local tributaron una ovación al incesante conferenciante, al terminar su interesante disertación.

~~~~~

La Voz de Galicia

LA TRATA DE BLANCAS

MUJERES PARA LA EXPORTACION

Ayer, desde el anocheecer, se ha visto el local de la Inspección de Vigilancia concurridísimo de muchachas que son víctimas de una explotación infame en La Coruña.

También se hizo desfilar por allí á las que viven y se enriquecen por aquel inhumano negocio.

¿Qué sucedía? ¿A qué obedecía tal tarea policíaca?

Pues sencillamente se debió todo á una denuncia hecha en forma discreta, por un semanario local, acerca de la preparación en La Coruña de expediciones de jóvenes y agraciadas mujeres que eran llevadas á Méjico con objeto de explotarlas allí.

Al enterarse de esto el digno gobernador civil Sr. Gómez Núñez, llamó al Inspector Jefe de Vigilancia, Sr. Vargas, á quien hizo entender que era necesario que se esclareciese cuanto hubiese en el escandaloso asunto denunciado por el aludido semanario.

Puso en acción el Sr. Vargas á sus agentes y hay que reconocer que trabajaron con fe y que obtuvieron el resultado que perseguían.

Es justo felicitar con tal motivo al agente Sr. Vázquez, el aspirante Sr. Barralío y á los vigilantes Sres. Gayoso y Latorre.

En una casa fueron halladas las jóvenes Josefina Guerrero, de veintiocho años y Euilia

Gutiérrez García, de veintitantos años de edad.

Ambas declararon que habían venido de Madrid con un sujeto apellidado Gómez á quien acompaña una joven que se dice cupletista y conocida por "La Ganna".

Contra ésta parece que nada resulta de lo actuado hasta ahora.

Para quien no van por lo visto tan bien las cosas es para Gregorio Boto Laine, de treinta y seis años, soltero, natural de Soría, que ha sido detenido también.

Parece que éste solía venir á España desde Méjico, donde reside, todos los años, dedicándose á aquel infame negocio.

Como convenidas con Boto, para llevarlas á Méjico, fueron conducidas anoche al citado centro de Policía, Dolores Iglesias, de veintitrés años; Eduvigia Rodríguez, de la misma edad; María Novoa González, un poco más joven, y Consuelo Vázquez Gil, de veintidós años.

Todas ellas fueron reclutadas por el Boto, en La Coruña.

Habían de embarcar el día 23 del entrante mes.

Hoy serán puestas á disposición del Juzgado en unión de los dos sujetos complicados en tan enojoso asunto.

14 de abril

VENTA

de la finca denominada de "Isabel II", en el Real, de 321 ferrados de cabida, con magníficas aguas para riego é inmejorables condiciones para la explotación de la agricultura ó cualquier industria, por la ventaja de un salto de agua que da impulso á un motor hidráulico, de 100 caballos; tiene carretera hasta la puerta de la finca; dista dos kilómetros y medio de la estación de Neda y siete al Ferrol, y rodeada de importantes ferias y mercados. Informarán, Damas, 7, primero, La Coruña.

10 de maio

LA CORUÑA-FERROL-PUENTEDEUME

La fiesta del pez

UNA OBRA DE CULTURA

Y UN GRAN DÍA DE CAMPO

La mañana de ayer amaneció gris y desapacible. Para mayor dolor, comenzó a llover entre nueve y diez. Fué, sin embargo, grande el número de personas que de La Coruña, Ferrol y demás localidades contiguas acudieron a Puente deume, con el simpático pretexto de asistir a la primera "Fiesta del Pez" que se celebra en Galicia.

La fortuna ayudó a los madrugadores, que no se arredraron por el molesto aguacero, porque antes del medio día se despejó el cielo de nubes y brilló el sol. Satisfacción general. Gozaron, pues, los excursionistas de un agradabilísimo día de campo. Con lo risueño, lo deleitable que están el campo y la playa en la estación presente, en que todo florece y la temperatura es grata y el calor no molesta todavía!

Como "todo el mundo" sabe, el trayecto desde Betanzos a Puente deume—á Ferrol, mejor dicho—es un alabar á Dios y admite cotejo con los más encantadores panoramas, no ya gallegos, sino suizos ó alemanes. Llevando preconcebida la idea de pasar el día en pleno disfrute de los atractivos soberanos de la Naturaleza en cualquiera de los poéticos sotos, suaves playazos, escondidas umbrías que se ofrecen pródigamente á los ojos á uno y otro lado de la vía férrea, dicho se está que la inmensa mayoría de los turistas domingueros se desperdigó por tan prodigiosos andurriales campesinos.

Quedáronse unos en Paderne, otros en Miño, retrocedieron algunos hasta esa admirable localidad de pescadores que se llama Ponte do Porco—uno de los más deliciosos rincones de la línea—, avanzaron no pocos hasta Franza y Maniños, y un buen golpe prosiguió la gira, Eume arriba, para ir á almorzar al soto de Freixido y á tantos otros como flanquean la ribera del río de donde tuvo su nombre la histórica y atrayente villa de los Andrades.

◆◆◆

A las ocho y media de la mañana llegó á Puente deume el primer tren de excursionistas, procedente de Ferrol. A las nueve y cuarto entró en agujas otro convoy, desde La Coruña. A las once y media vació en la estación del Bremao su animado contingente otro tren coruñés, y más tarde—á las dos y á las tres, llegaron otros dos trenes ferrolanos. Así estaba Puente deume de animado y de bullicioso.

Los dos primeros trenes fueron recibidos con música y bombas. Las autoridades locales dieron la bienvenida á los viajeros—singularmente á los que ostentaban representaciones, á los "boy-scouts" locales, etcétera—, y seguidamente se dirigió la comitiva al muelle para esperar á que llegasen en automóvil algunas autoridades de la provincia que habían prometido su asistencia. También se las recibió con cohetes, disparados por graciosa circunstancia un poco prematuramente, y allí marcharon por el río adelante, en lanchas engalanadas, cuantos iban á asistir al plausible acto de iniciar la repoblación piscícola de los ríos gallegos.

El Sr. Amado, presidente de "La Protectora", entidad meritísima á la que se debe la hermosa iniciativa, cumplió con sus invitados los deberes de una galante hospitalidad.

Cuando la excursión marítima se efectuaba, y tras una hora de avanzar á remo, el río se llegó al punto del mismo elegido para dar suelta á los peces, comenzó á llover. Pudo esto deslucir un instante la solemnidad, pero la nube se desvaneció muy pronto, que ni hubo tiempo á que las lamentaciones llegaran á concretarse.

De las peceras hasta allí llevadas al efecto, vaciáronse sucesivamente en recipientes adornados las crías de salmones y truchas incubadas con cuidadoso celo por "La Protectora", y el gobernador civil, el roman-

dante de Marina, el presidente de la Diputación, el alcalde de Puente deume y algunas otras personas, fueron lanzando al río los excelentes ejemplares.

Fué un momento muy interesante, que subrayaron y acentuaron con breves discursos varios de los señores citados.

Quando fué dable poner á flote la embarcación en que iba el cortejo oficial, que varó al decrecer la marea, se hizo rumbo, a manso impulso de la corriente, hacia "La Pia", un espléndido seno del Eume. Hízose allí el desembarco, y un rato después, el soto de Freixido, tan amplio que es difícil de llenar por grande que sea el concurso de visitantes, acogió amoroso bajo sus frondas gratas á cuantas personas allí gustaron de ir.

Mientras tanto, la masa expedicionaria daba satisfacción al estómago en paraje diversos, en corros animadísimos, tumbados los comensales bajo la sombra de los árboles. Las frondas de Puente deume, dicho se está que también rebosaron huéspedes. Como iniciación de una excelente obra á proseguir y á mejorar, no hubo reparo que poner—al contrario—al acto de aver.

A las seis de la tarde se inició el regreso. Volvió á verse invadido de gente el andén de la estación de Puente deume, y hacia La Coruña y hacia Ferrol desfilaron los viajeros, satisfechísimos. Nuestro colega "Eco del Eume", que publicó un magnífico número extraordinario, tuvo una venta enorme y merecida. Distinguidos compañeros de la Prensa ferrolana asistieron también con otros de La Coruña, á la utilísima, patriótica y culta fiesta.

A las nueve y á las once y media de la noche tornaron á La Coruña, en dos largos trenes, todos los expedicionarios locales, entre los cuales figuraban conocidas familias.

Dicho se está que en ambos convoyes regresó también otra inmensidad de gente que había ido á San Pedro de Oza, á Betanzos, á Guisamo, á Cambre, al Burgo... Cada vez es mayor la afición del vecindario coruñés á estas agradabilísimas expediciones dominiguerras.

Bien el servicio de tranvías.

**MITIN ELECTORAL. — POR UNAS PALABRAS. — UNA CUESTION PERSONAL.—
DESIGNACION DE PADRINOS.—EXPLICACIONES DEL OFENSOR.**

Se celebró el mitin de propaganda electoral organizado por los elementos conservadores que apadrinan la candidatura del marqués de Ambongo. Estuvo regularmente concurrido.

Hablando ante un grupo de amigos suyos el presidente de la Cámara de Comercio D. Manuel Comellas, pronunció, según se dice, algunas palabras ofensivas y molestas para el candidato liberal D. Joaquín Moreno, general del Cuerpo Jurídico de la Armada.

Noticioso éste de ello, designó á dos coroneles amigos suyos, uno del Cuerpo de Infantería de Marina y otro de la Armada para que se entrevistasen con el Sr. Comellas y exigiesen á éste una satisfacción en todas formas.

El Sr. Comellas se apresuró á dar amplias explicaciones á sus visitantes, reconociendo ante éstos la proverbial callosidad del Sr. Moreno y negando rotundamente que él hubiera podido tener ni siquiera la intención de ofender á una personalidad tan digna y de méritos tan reconocidos.

Estas amplias y completísimas explicaciones del presidente de la Cámara, evitaron que llegara á concertarse el lance que de otra suerte habrían provocado los representantes del Sr. Moreno.—Núñez.

PABELLON LINO

Hoy miércoles 1.º de Julio de 1914

Sensacional película sensacional

El mayor éxito de la cinematografía moderna

¡Maldita sea la guerra!

Efectos de gran emoción por primera vez llevados al cine.—Lucha en los aires entre dos aeroplanos.—Bombardeo de los aeroplanos.—Incendio de un parque de aerostación.—Explosión en un molino.—Grandiosas escenas de batallas.—Asunto de gran sensación.

Debut del notable duetto cómico *Los Llobregat*

1 de xullo

Del Ferrol

(POR TELEGRAFO)

RIÑA ENTRE PESCADORES. — VARIOS HERIDOS

FERROL 27 (11)

En la ría de Ares ocurrió hoy una reyerta entre pescadores de Puente deume y Mugardos.

Uno de este último punto, José Dans, observó al ir á coger las redes que le habían levantado las boyas.

Trató de buscarlas, y advirtió que habían sido llevadas á una lancha de Puente deume.

Se acercó entonces á aquella embarcación y saltó dentro de la misma para recuperar sus utensilios de pesca.

Esto dió origen á una cuestión violenta.

Los compañeros de Dans hicieron causa común con éste, saltando también á la lancha de referencia.

Los pescadores de Puente deume acometieron á los de Mugardos con los remos.

Intervino el contramaestre de Ares, quien trató de imponerse, haciendo al aire varios disparos.

La contienda se generalizó, produciéndose una gran confusión.

Resultaron heridos varios marineros.

En la Comandancia de Marina ha comenzado la instrucción de la correspondiente sumaria.

28 de xullo

DE LA CORUÑA A PUNTEDEUME

UN HOMBRE AHOGADO

Un hombre y una mujer, vestidos de luto, se entraron ayer por las puertas de la redacción y acongojados nos hicieron el relato de una desgracia.

Creemos haber dado de ella noticia, pero la ampliaremos para mejor fijar la atención del público caritativo.

La lancha "San Nicolás y Animas", que se dedica al tráfico de mercancías entre Puentedeume y La Coruña, perdió un tripulante en el viaje que hizo el pasado día 14 desde nuestro puerto al de la citada villa.

Eran las nueve y media de la mañana y la embarcación, abarrotada de carga, navegaba á vela. Al querer "bracear" esta á la altura del bajo Miranda, el marinero Román Dopico Calvo, de treinta años, fué lanzado al agua violentamente.

La lancha avanzaba en popa, y cuando el patrón Angel Prieto deudo del armador D. Miguel Lamas—se dió cuenta de la desgracia, ya el pobre náufrago quedaba á bastantes metros distanciado.

¿Se hizo todo lo posible para salvarlo? Sin duda sí. Las declaraciones que al presente vienen prestándose en la Ayudantía de Marina de Puentedeume habrán de demostrarlo.

Lo positivo, hasta ahora, es que desde la "San Nicolás y Animas" alguien arrojó un remo al pobre Román para que á él se asiese. No llegó el remo á parar á sus manos, y entonces, fué desamarrado el bote que la lancha llevaba á flote por la popa. Como en este bote, sin remos, no embarcó ningún hombre, quedó, pues, á merced de las olas.

Y á todo esto, el marinero, que nadaba desesperadamente, distaba ya más de mil metros.

El oleaje producido por la marea que subía y el viento que era duro, lo alejaban cada vez más. Vestía el náufrago pantalón de aguas, chaleco y ropa interior de lana, calzaba zuecos, y aunque nadador vigoroso, tuvo que desfallecer y que rendirse á la muerte.

Cuentan sus compañeros que le oyeron pedir socorro y finalmente lanzar al aire la boina con que cubría su cabeza acaso en señal de postrera y desesperada despedida.

Se da la dolorosa circunstancia de que el padre del ahogado, veterano lobo de mar, llamado Alejandro Dopico, había salido de La Coruña tripulando una tarrafa, al mismo tiempo que la lancha "San Nicolás". Navegaron juntas las dos embarcaciones á unos 20 metros de distancia hasta cerca de la Marola. Allí se separaron dirigiéndose la tarrafa mar afuera y siguiendo la lancha hasta Puentedeume.

El hecho es este. El resultado es que Román Dopico deja en la mayor miseria á su viuda María Antonia Veiga Piñeiro y á seis hijos.

En Puentedeume, donde residen, se ha iniciado una suscripción entre los patrones para atender al socorro de estos pobres seres, y los padres del infeliz Román vinieron ayer á La Coruña para solicitar del alcalde permiso para una colecta pública.

Son dignos del auxilio de todas las personas caritativas.

ECOS DEL EUME

Las grandes partidas de carbón y leña que hasta la fecha se exportaban de este distrito a Ferrol, haciendo el recorrido por Fene y Jubia, son transportadas ahora a Puentedeume, para su reexpedición á la mencionada ciudad departamental, una vez que las facilidades ferroviarias, al economizar portes, suprimen las molestias inherentes al enorme recorrido que antes tenían que hacer los portadores de esas mercancías.

5 de xaneiro

De Capela

La Sociedad de agricultores *Nuestra Señora de las Nieves*, de este distrito, ha celebrado Junta general el día 5 del actual, para elegir los cargos de la Junta directiva para el presente año de 1913, siendo designados los señores siguientes:

Don Francisco Calvo Pena, presidente; D. Francisco Naveiras Pérez, vice; D. Domingo Tembrás Alonso, tesorero; D. Luis Barro Seco, secretario, y vocales, D. Antonio Rodríguez Sabin, D. José D. Sabin Bello, D. Manuel Maceira Martínez, D. Jesús Pérez López, D. Alejandro Fornos Ardao, D. José Yáñez Seco, D. Rosendo Gaveiras Calvo y D. Constantino López Salgado.

Aun cuando los lectores de *ECOS DEL EUME* ya tienen conocimiento de lo que esta Sociedad lleva luchado en contra del caciquismo, que no solamente oprime al distrito y coarta la libertad del ciudadano, sino que le explota bárbaramente, tendríamos para llenar todo el periódico, si fuéramos á consignar la serie de contratiempos con que llevan luchando estos honrados y verdaderos hermandinos del siglo xx, para desterrar á ese maldito Caracio con toda su cohorte de chupoteros, que tan admirablemente practican aquel tirano feudalismo de otros tiempos.

12 de xaneiro

La emigración á Cuba

Noticias llegadas de Cuba y debidamente comprobadas por el Consejo Superior de Emigración, hacen necesaria la intervención de éste para que todos los españoles que traten de emigrar á la isla de Cuba, estén prevenidos contra una recluta que piensa hacer la Sociedad *Nipe Bay Company*, á fin de reunir 2.000 trabajadores blancos para transportarlos, con la autorización del Gobierno de aquella República, á trabajar en los terrenos de esta Sociedad.

Es de advertir que las condiciones en que se han de encontrar los que oigan las ofertas de los encargados de reclutar estas gentes, han de verse á su llegada á Cuba en una situación verdaderamente angustiosa y crítica por las condiciones en que esa Sociedad les hará firmar el contrato que, ya impreso, ha de presentarles.

Se les advierte que la *Nipe Bay Company* está situada en la bahía de Nipe; que su terreno es grandísimo y sin más poblados que la agrupación de algunas casas de colonos, ya establecidos; que el jornal es de un peso diario y que no tendrán más remedio que invertirlo en las tiendas establecidas por la Sociedad dentro de sus líneas y á cuyos artículos ponen los precios que más les conviene, pudiendo asegurarse que el trabajo de sus campos lo pagan con el producto de estas tiendas.

ECOS DEL EUME

La Sociedad ganadera de socorros mutuos de Nogueira, "La Provisora", en sesión de 6 de los corrientes, eligió la siguiente Junta directiva para el presente año:

Presidente, D. Juan Calvo Varela; vice, D. Juan A. Iglesias; secretario, D. Isidoro Fonte Corbeira; vice, D. José M. Calvo; tesorero, D. Nicolás Freire; vice, D. José Martínez; valuadores, D. Tomás Queijas, D. Gabriel Rigueiro, D. José Tenreiro y D. José A. Calvo; vigilantes, D. José Penna, D. Andrés Carpenté y D. Vicente Freire.

18 de xaneiro

Siempre adelante

La importantísima "Sociedad Protectora de Agricultura y Ganadería" de San Juan de Piñeiro, celebró junta general reglamentaria el día 28 de Diciembre último, para la elección de cargos y dar cuenta de la gestión económica y administrativa, realizada por la junta de gobierno en el año de 1913.

Después de ser aprobada, procedióse á la elección de cargos, que resultaron nombrados por aclamación los siguientes señores:

Presidente, D. Epifanio Díaz Rodríguez; vice, D. José López Castiñeira; contador-depositario, D. Juan Paros Brage; vice, D. Jaime Díaz Rodríguez; secretario, D. Manuel Amor García; vice, D. José Paros Feal; vocales, D. Juan J. Brage Vizoso, D. Juan S. Boura Fraga, D. Francisco Gómez Pérez, D. José Barcia Díaz y D. José Freire Montero.

25 de xaneiro

ECOS DEL EUME

Han sido aprobadas las ternas que para la provisión de curatos vacantes habia formado en segunda propuesta el señor cardenal-arzobispo, y por lo tanto fueron nombrados curas párrocos de:

Villanueva (San Juan), D. Eugenio Pena, párroco de San Pedro de Oza.

Cabañas (San Andrés), D. Senén Constea-la Costa, condjutor de Betanzos.

Capela (Santiago), D. Baldomero Ruibal Foz, párroco de Seijo, y

Mugardos (San Juan), D. José Carballeira Bevesa, párroco de Taboada.

Muy sinceramente felicitamos a los elegidos, y muy particularmente a nuestro respetable amigo el virtuoso párroco de Taboada Sr. Carballeira, por su merecido ascenso.

25 de xaneiro

DE ARES

La "Sociedad agrícola de la villa de Ares", en junta general, eligió la siguiente directiva para el año actual:

Presidente, D. Antonio Vilar; vice, D. Antonio Martínez; secretario, D. Antonio Illobre; vice, D. Angel Vilar; tesorero, D. José Minéndez; contador, D. Nicolás Yáñez, y vocales los Sres. D. Angel Saavedra, Manuel Martínez, Angel Grela, Jesús López, José Meizoso, Juan Barreiro, Eulogio López, Antonio Varela y Manuel Pena.

Salieron para la Isla de Cuba, los hijos de este pueblo Sres. D. Antonio Fernández, José Pérez, Ramón Fernández, José Miño, y los jóvenes Manuel Ferreiro y Antonio López.

Les deseamos feliz viaje.

El Corresponsal.

8 de febreiro

ECOS DEL EUME

DE MONFERO

El día 25 de Enero último, celebró junta general la Sociedad de Agricultores de este distrito, en la cual eligieron la siguiente junta directiva:

Presidente, D. Ramón Sanjuán Martínez; vice, D. Manuel Calvo Peña; tesorero, D. Manuel Peña Cela; secretario, D. Miguel Ares Fernández, y vocales, los Sres. D. José Fernández, Manuel Silvar, Pedro Marcos, Pedro Freijomil, Juan Varela, Simón Casanova, José Leiras, Jacobo Poteiro, Juan López, José Martínez, Pedro Fernández y Francisco Delbe.

En esta sesión, parece que hubo alguna discrepancia entre algunos socios, que sin duda, permanecen en la Sociedad con el fin de ver si pueden cumplir los deseos del cacique, de verla disuelta, porque así no puede mangonear al pobre labriego como antes de estar asociados.

¡Ojo distrituales de Monfero! ¡Ojo con esos intermediarios del cacique! Tened presente que unas cuantas patatas podridas, echán a perder una cosecha entera, y como buenos labradores, debemos desechar ó expulsar de nuestra Sociedad a esos rastrosos servidores del cacique, que cual perros falderos lamen la mano al que les castigó, al que les pone los grilletes y les cierra la libertad, convirtiéndolos en esclavos.

Haced con esos servidores del oligarca cacique, lo que con aquel Judas que por un simple plato de lentejas, trató de entregarnos

cobardemente a un pigmeo que ni tuvo habilidad para mangonear a los que creía suyos.

Esta Sociedad que tan en buen hora logró llevar su representación al municipio en el año de 1908, por aclamación del pueblo, de este pueblo que tan sediento estaba de libertad y buena administración en dicho Municipio, en donde entraba el sudor del pobre sin saber en que lo invertían; es menester que sostengamos con tesón el pabellón con el siguiente emblema: "El pueblo gobernado por el pueblo", sin dar al cacique y a sus paniaguados más intervención que la que la ley les concede como ciudadanos.

Hoy que todos los cargos del Ayuntamiento, están desempeñados por el pueblo, sin intervención del odioso caciquismo, a este hay que demostrarle como se administran los intereses de todos, esos intereses tan sagrados y que tanto despilfarran los paniaguados y firmones del cacique.

Administradores del Ayuntamiento de Monfero, si no queréis ser tildados con el oprobioso nombre de caciques, es menester que vuestra labor sea lo más escrupulosa posible, y que el pueblo, ese que es el verdadero dueño y señor, pueda examinar en todos momentos la inversión de las múltiples gabelas que le agobian.

El Corresponsal.

ECÓS DEL EUME

En junta general celebrada por la Sociedad de agricultores de Cabañas "La Concordia", se eligió á los señores siguientes para formar la nueva Junta directiva:

Presidente, D. Francisco García Seijas; vice, D. Domingo Seijas Casal; contador, D. Felipe Patiño Vidal; vice, D. Pedro Abelledo Castro; tesorero, D. Eduardo Freire Veiga; vice, D. José Sánchez Sánchez; secretario, D. Juan Trigo Fernández; vice, D. José Cabada Miguez; vocales: Señores D. José M. Rodríguez Villares, Antonio Sardiña Rey, Antonio Núñez, José García Brage, Antonio Gayo y Manuel Eive.

Según nos participa nuestro estimado amigo D. Francisco García Seijas, presidente de la Delegación en Cabañas de la Sociedad de instrucción de la Habana "Luz de América", en el mes de Diciembre último, eligió esta institución la siguiente Junta directiva para el presente año:

Presidente, D. Luciano Anea; vice, don Eduardo Pérez Veiga; tesorero, D. Andrés Patiño; vice, D. José López; secretario, don Juan Blanco; vice, D. Valeriano García Folgueira; vocales: D. José Corral Pena, don Jesús Seijas Bouza, D. Jesús Patiño, D. Argimiro López, D. Eduardo Veiga, D. José Sardiña, D. Enrique González, D. Francisco Fabal Torrente, D. Esteban Fabal Picos, D. Juan Corral Pena, D. Antonio Corral Pena y D. Andrés Sarmiento; suplentes: don José Penedo Piñeiro, D. Antonio Calvo Rifón, D. José Corral Méndez, D. Manuel Gato, D. Constantino Balado Vila y D. Andrés Loureiro.

15 de febrero

Estadística que nos avergüenza

RESPONSABILIDAD CRIMINAL DE LOS MALOS GOBIERNOS. — ¿ES MAS UTIL GASTAR EL DINERO EN RIFLES QUE EN ESCUELAS?

Comentando el resumen que la Sección de Estadística de la Secretaría de Hacienda de esta República acaba de publicar, en el que aparece que durante el último quinquenio han llegado á Cuba nada menos que 141.515 españoles, dice el gran escritor cubano, el buen amigo de los españoles don Joaquín N. Aramburu:

"La cifra halaga á los que deseamos que nuestra patria prospere porque sus riquezas naturales sean explotadas; pero debe entristecer á los buenos españoles. 141.515 inmigrantes significan unos 140.000 brazos restados á la agricultura y á la industria de su país; el resto serán mujeres y niños, restados también al hogar español. Y eso que aquí no ofrecemos al forastero ventajas y perspectivas de enriquecimiento como en Sudamérica."

¡Ya lo creo que entristece á los buenos españoles!

Ahora que, nuestros gobernantes, á pesar de ser "buenos", no se paran á estudiar esas luterías. Prefieren estudiar el discurso, hacer un derroche de oratoria y resolver todos los problemas nacionales desde la tribuna. Si 141.515 españoles dejan de comprar al peletero otros tantos pares de zapatos; si esos 141.515 españoles dejan de constituir otros tantos hogares en España y de ayudar al engrandecimiento y repoblación de su patria; si el peletero se ve forzado á cerrar sus puertas por serle imposible pagar la contribución, y coge el camino de América imitando á sus hermanos, eso no importa á nuestros gobernantes; se les aumentan las cargas á los que quedan para cubrir los presupuestos y queda el problema resuelto sin más fugas.

Después de comentar el número de analfabetos que arrojan las distintas naciones entre los inmigrantes aquí llegados, dice el Sr. Aramburu, clasificando las ocupaciones:

"En 1912 vinieron de España, ávidos de trabajo, ansiosos de mejor fortuna, 32.531 personas. Pues bien; de estas, 12.128 no saben leer ni escribir, que es más de un 34 por 100 de analfabetos. Así se comprende la triste clasificación por oficio; así se explica que de esos 32.000, sean jornaleros 15.202 y 5.000 labradores, y 300 sirvientes y ni sé cuantos mozos de tiendas, para no más que nueve abogados, 19 médicos, 10 maquinistas y 20 mecánicos.

¿Para qué podrán servir desde el día esos 12.000 infelices, sin la menor preparación intelectual?"

Pues para ser explotados en la América y para carne de cañón en el Africa. Pero eso no preocupa á nuestros gobernantes.

Y sigue el maestro:

"Donde hay muchas y buenas escuelas, los ciudadanos que emigran van armados de preparación eficaz para la lucha; donde el analfabetismo impera, los infelices llegan á tierra extraña dispuestos á ser materia de explotación; el desastre no es culpa; es responsabilidad criminal de los malos Gobiernos."

Pero es que nuestro Gobierno no piensa en escuelas; cree que el dinero que gastaría en ellas está mejor gastado en aventuras africanas; cree que es igual gastarlo instruyendo al pueblo que matando al pueblo; prefiere ver en los periódicos, en vez de una reseña de los brillantes exámenes del ingeniero Juan Sánchez, una reseña como esta: "Juan Sánchez ha muerto "gloriosamente" en una emboscada de los moros."

¡Gloriosamente! Maldita la gloria que hace infeliz á una esposa, que deja sin pan un hogar, que deja una madre llorando en la más espantosa miseria...

DOMINGO J. FREJOMIL

Habana, Enero 1914.

ECÓS DEL EUME

Luz de América

La Sociedad de hijos del Ayuntamiento de Cabañas, establecida en la Habana, y que lleva por título el que encabeza estas líneas, al terminar los dos años de su constitución, ya tiene unas 8.000 pesetas de fondos; por lo que la directiva acordó comprar un solar en la parroquia de Cabañas, para hacer el primer plantel de enseñanza.

Pero he aquí, aún cuando nos sea doloroso el consignarlo en estas columnas, que tan pronto surgió esta idea, y como sucede con todas las obras benéficas, surgieron también los inconvenientes para conseguir el solar apetecido, lo cual motivó el que dedicáramos unas líneas en el número 202 del 21 de Diciembre último, las que, al llegar á conocimiento de aquellos entusiastas cabañeses de las Américas, en la primera junta general que celebraron, nos concedieron por unanimidad un amplio voto de gracias, según nos lo acaba de comunicar el presidente de la delegación en Cabañas, D. Francisco García Seijas.

Muy de veras agradecemos esa muestra de gratitud por nuestras campañas en pro de las altruistas instituciones que tan en buen hora se fundaron para instalar esos faros que iluminarán el camino del progreso de nuestra querida Galicia; aún cuando debemos hacer presente á "Luz de América", así como á las demás Sociedades que

faros que iluminarán el camino del progreso de nuestra querida Galicia; aún cuando debemos hacer presente á "Luz de América", así como á las demás Sociedades que se dedican á tan humanitaria obra, que *Ecós del Eume* siempre estará dispuesto á defender con preferencia sus intereses, sin aspirar á mas recompensa que la satisfacción que nos proporciona el deber cumplido.

Si, queridos conterráneos, á estas Sociedades deben apoyarlas los Municipios, las sociedades agrícolas y en una palabra, todas aquellas personas sensatas que se honran de haber nacido en la pintoresca Galicia; pues así ayudaremos todos á la gran obra de regenerar á nuestro querido corrallo, tan abandonado por los Gobiernos que poderemos.

Cabañeses que residís en vuestros propios lares, por patriotismo, no consentáis que los hermanos de allende los mares, los que están comiendo el amargo pan de la emigración y que constituyen la Sociedad "Luz de América", gasten un sólo céntimo en la compra del solar, aconsejad á vuestros representantes en el Municipio para que éste lo compre en el mejor sitio que ellos elijan, y si éste no tuviera fondos, comprese por suscripción popular, y así demostrareis que sois agradecidos ante los esfuerzos que representa para los que residen en las Américas, el sostenimiento de ese primer faro de la ilustración que quieren instalar en Cabañas.

ECOS DEL EUME

NATURALES DEL AYUNTAMIENTO DE FENE

Por el último correo de Cuba, recibimos la siguiente circular:

"El presidente de la Sociedad "Naturales del Ayuntamiento de Fene" B. L. M. al señor director de Eopa del EUME, y tiene el gusto de participarle que por virtud de elecciones parciales celebradas por esta Sociedad en 25 de Enero, quedó constituida su Junta directiva por los señores relacionados en la siguiente hoja. Juan Varela Grande, aprovecha esta oportunidad para ofrecer a usted el testimonio de su más distinguida consideración. Habana, Febrero 15 de 1914."

Presidente, Sres. D. Juan Varela Grande; vicepresidente, José Antonio Saavedra; Tesorero, Cipriano Rodríguez; secretario, Manuel Montero Corbeira; vicesecretario, Manuel Vila Otero; contador, Román Meizoso Mor; Vocales, Domingo Orjales, Andrés Dopico, Leopoldo Castiñeira, Francisco Allegue, Manuel Leira, José B. Tenreiro, Antonio Meizoso, Manuel Barcia, Manuel Gómez, Juan Antonio Castiñeira, José Dobaro, Constantino Porta, Modesto Rodríguez y Manuel Varela.

Suplentes: Antonio Orjales, Gumersindo Saavedra, Juan J. Bouza, Angel Ardao, Ramón Fernández, José Fernández y Gumersindo Sanjuán.

Al agradecer a nuestro querido amigo señor Varela Grande, su fina atención, hacemos fervientes votos por que la labor de la junta directiva que acaba de elegirse, y que tan dignamente preside, sea lo más fructífera para los intereses de la altruista Sociedad que tan en buen hora se le confiaron.

DE CASTRO

Con el título de "Hermanidad del Ayuntamiento de Castro", se ha constituido en este distrito una Sociedad, con el fin de combatir el caciquismo, único causante de todas nuestras ruinas, y llevar al Concejo la verdadera representación del pueblo, que sustituya á la que sin duda es genuinamente del cacique.

Esta Sociedad, que ya cuenta con 506 asociados, ha constituido la junta directiva con los señores siguientes:

Presidente, D. Enrique Rodríguez Castro; vice, D. Antonio Sande Porta; vocales, señores D. José López Pena, José Pérez Díaz, José López Amado, Santiago González Freire, José A. Cabana Lorenzo, Luis Manterola Pose y Ricardo Fernández, y suplentes, Sr. D. Antonio Medin Pena, José Sabin Espada, Robustiano Lago, Juan A. Cupeiro, José López López, Juan Pérez Espada y Francisco Cabana Díaz.

Recientemente publicaron una hoja excitando á los castreses á la unión, de la cual entresacamos los siguientes párrafos, por la altura de miras que encierran:

"¿Cómo habremos de conseguir que no mande el cacique? Comenzando por no permitir que nos roben el voto, votando nosotros mismos á quien nosotros veamos sirve para concejal y no á quien el cacique mande, llevando cuenta de que aquel á quien votemos cumpla bien nuestro mandato, que si lo cumplirá, porque siendo por nosotros elegido, á nosotros los electores deberá su puesto y á nosotros debe atender y no al cacique que nada le debe. Nuestra lucha será única y exclusivamente en defensa de la verdad. Es necesaria la unión para conseguir todo lo que deseamos, por lo tanto se espera de todos los vecinos de este Ayuntamiento, que no quede ni uno sólo sin pertenecer á esta Sociedad, á excepción de los que hoy...

ECOS DEL EUME

DE BUENOS AIRES

HIJOS DEL PARTIDO DE PUENTEDEUME

En la asamblea celebrada por esta Sociedad el domingo 8 de Marzo último, fueron aprobados los estatutos porque se ha de regir, y se nombró una comisión compuesta de los Sres. D. Ciro Blanco, Ramón Fonte y Elías García, para que los presenten á la aprobación del Poder Ejecutivo, y se nombró la siguiente Junta directiva:

Presidente, D. Juan Bouza; vicepresidente, D. Juan Infante; secretario, D. Ciro Blanco; prosecretario, D. Ramón Varela; tesorero, D. Agustín Noguerol; protesorera, D. Manuel Fonte; vocales, Sres. D. Francisco Castiñeira, Francisco Varela, Francisco Pena, Emilio Blanco, Ramón García, Ramón Fonte, Ramón Abella y Manuel Veiga; vocales suplentes, Sres. D. Manuel Biveiro, Francisco Allo, Manuel Moreira, José Pena, Francisco Alonso y Pablo García; revisores de cuentas, Sres. D. Manuel Rodríguez, Deogracias Alvarez e Ignacio Pazos; bibliotecario, D. Jesús Gil.

Dado el entusiasmo que reinó en todos los reunidos, es de suponer que dentro de poco tiempo no quede un solo hijo de la comarca sin pertenecer á la citada Sociedad, pues todos ofrecieron su desinteresada cooperación, lo mismo en el orden económico que en la propaganda, con el fin de que la Sociedad "Hijos del Partido de Puente de Ume" llegue á ser la más potente de las constituidas en la República Argentina.

Quiéralo Dios que así resulte, para que nuestros hermanos residentes en el terruño que nos vió nacer, puedan pronto disfrutar de los beneficios de tan altruista asociación, para que al tener que emigrar, lo hagan en mejores condiciones que algunos de nosotros, que sólo hemos disfrutado de la enseñanza oficial, que tan raquítica la hace llegar á la clase proletaria el Gobierno español, pues especialmente en nuestras aldeas y montañas es verdaderamente irrisoria.

UN SUSCRIPTOR

DE MUGARDOS

A la avanzada edad de 106 años, falleció en este pueblo, el día 29 del actual, el mas antiguo de los pescadores de pulpo Pablo Carrera Quebén, conocido por el tío Garrachino.

El pobre anciano, debido a los muchos años, ya hacia tiempo que no salia de su casa, siendo el último día que salió, aquel en que se celebraron las últimas elecciones municipales, que el cacique Xan Farruco fué a buscarlo en coche, habiéndose mareado en el trayecto, por lo que fué acremamente censurado el citado cacique.

26 de abril

ECOS DEL EUME

EL CORREO DE PUENTES

Un fin previsto tuvo la contrata de conducción de la correspondencia entre esta villa y la de Puentes de García Rodríguez, en entrega de cuatro ruedas.

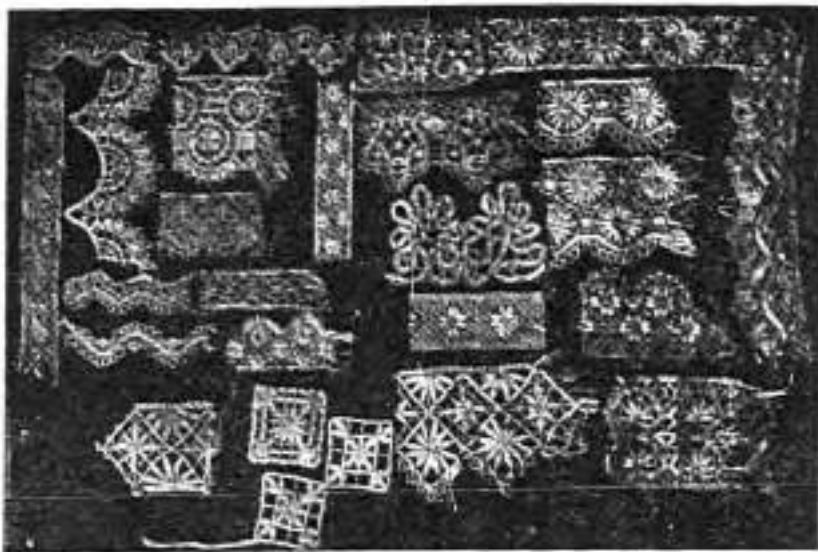
Después de los tantos abusos y extralimitaciones de las cláusulas del contrato, que venía cometiendo el tal contratista y de los que nos hicimos eco en números anteriores, el 20 de las corrientes el conductor, después de entregar las valijas, que había conducido a caballo, hizo presente en esta Administración de Correos que no volvería a recogerlas, y por lo tanto abandonaba un servicio público al que estaba obligado por un contrato; y así como lo dijo lo hizo, pues no volvió a hacerse cargo de la correspondencia, por lo que el inteligente y probo administrador de Correos Sr. Hervella, nuestro particular y respetable amigo, haciendo se cargo de los enormes perjuicios que sufría el servicio público, nombró peatón interino al que antes del establecimiento de este servicio entre Puentes y Puente deume, conducía la correspondencia a las carterías de Cabañas y Capela. Y desde entonces la conducción viene efectuándose por medio de peatón a Cabañas y Capela, y la correspondencia destinada a Puentes se realiza, con un recorrido enorme y atraso de fechas, por Baamonde.

Consiguientemente el contratista no solamente ha perdido la fianza que había depositado para responder del contrato que se le había confiado, sino que también ha incurrido en responsabilidad criminal al abandonar inopinadamente un servicio público, delito previsto y penado en el Código penal, que se está en el caso de exigir a evitar vuelva a repetirse, ya que tantos perjuicios se ocasionan al público.

Nosotros que tenemos formado un juicio justiciero, como todos los nuestros, respecto al proceder elevado de los funcionarios del cuerpo de Correos, que no titubean nunca en adoptar medidas que redunden en bien del servicio que les está encomendado, tenemos la seguridad que en el presente caso habrá de exigirse la subsiguiente responsabilidad al culpable de tal abandono.

Terrible crisis en la clase media

Los encajes de Puentedeume sin mercado

Dimos hace días la noticia escueta, pero espeluznante para nuestra clase media, de que la persona que desde hace bastantes años venía á esta villa á adquirir todas las puntillas que con mano maestra se confeccionaban en la localidad, dejaba de hacerlo, y que, por lo tanto, se presentaba un pavoroso problema para la infinidad de personas que viven del trabajo cotidiano del bolillo.

Para nadie es un secreto que en esta villa—como dice el culto publicista D. Ramon M. Tenreiro, en su novela inédita *Somonte*—“las niñas artesanas, inclinadas sobre la almohadilla desde que Dios amane-

ce”, con esa fatigosa labor que á muchas hace víctimas de la tuberculosis, ganan para alimentarse y vestirse ellas y á veces toda la familia, por no contar con otros medios de subsistencia; y en esta tarea no se invierte una docena de personas, sino que tiene tal importancia, que no hay casa de la clase media, de esa clase tan castigada, que no cuente con alguna palilladora, que viene á ser como el áncora de salvación de toda la familia.

Y en estas críticas circunstancias, juzgamos de actualidad el bien estudiado artículo que con el título de “Los encajes de Puentedeume” hemos insertado en nuestro

número extraordinario del 8 de septiembre de 1910, debido á la autorizada y culta pluma del ilustrado hijo de este pueblo don Valeriano Villanueva Rodríguez, quien en aquella fecha decía:

"Ningún adorno de ropas y vestidos alegra la vista y recrea los ojos, como los encajes artísticos. Ninguno agrada, de veras, más á las mujeres, ni telas ricas ni joyas costosas, de esas que halagan vanidades y codicias, porque nada satisface tanto sus instintos bellos como una casa llena de buena ropa.

Emplea los encajes la desposada en su manto de boda; la madre, en la camistilla del hijo que espera; la jovencita, en el vestido de primera comunión; la adolescente, en su primer traje de largo.

Gusta verlos cubriendo la carne sonrosada de los niños, aprisionando el pecho de la mujer á quien se adora, rodeando cabeceitas queridas. Deleitan en los cortinajes, en los muebles, en la ropa de los lechos, en los altares, en los ropajes albos de los sacerdotes. Y acompañan gores purísimos del espíritu, sensaciones delicadas, inolvidables, sueños y delirios de cabezas lucas.

En otros tiempos, en las familias poderosas se transmitían por herencia los encajes, aquellos maravillosos encajes de aguja tejidos por manos de hadas, como pudiesen transmitirse las joyas de mayor estimación.

Los cuellos de los caballeros, los grandes volantes para sábanas, almohadas ó vestidos, el roquete usado por el obispo ó alta dignidad pariente, las albas de la capilla y los manteles del altar, pasaban de padres á hijos con veneración sagrada, y las demás tenían á gala poseer gran riqueza en encajes, más aún que en preseas y joyeles.

La desaparición de los hilos finísimos an-

liguos y el haberse utilizado el algodón para los encajes de aguja, hizo que éstos se conservasen poco.

Al mismo tiempo, la difusión del gusto por esta clase de adornos desarrolló los encajes hechos á bolillos, siempre de menor duración, no tan primorosos, pero más al alcance de las fortunas modestas.

Dejaron de fabricarse á punto de aguja prendas como el alba del célebre cardenal de Rohan, valorada en aquel tiempo en 100.000 libras, que hoy significarían doble, 40.000 duros, como el roquete del gran Boswell, maravilla conservada actualmente en un museo francés.

Y se extendieron los encajes de bolillos, encajes vaporosos, aéreos, admirables.

Hoy están de moda más que nunca, cada clase con su destino peculiar. El punto de Inglaterra, randa ó tul fabricados á máquina, y flores hechas en la almohadilla y aplicadas, cosiéndolas á punto de ojal sobre la randa ó red, muy en boga para los grandes velos de novia y para volantes enormes; el punto de Bruselas, que tiene mucha semejanza con el anterior, iguales usos y malla también romboidal; el de Malinas, encaje preciosísimo, de red de mallas redondas, diminutas, con flores formadas en la almohadilla al mismo tiempo que la red, y dentro de ella, muy usado para vestidos claros y para ropa blanca de gran lujo; el Chantilly, negro ó blanco, que viene á ser el de las antiguas mantillas de blonda; el Valenciennes para ropa interior ó de casa; el Mirecourt de hilo blanco y dibujos geométricos, parecido, aunque inferior, al nuestro de Almagro; los guipures del museo de Cluny, tan en moda en la época actual, que son encajes hechos á bolillos, en la almohadilla, y en que no entra randa ó red de

Gany, tan en moda en la época actual, que son encajes hechos a bolillos, en la almohadilla, y en que no entra randa ó red de ninguna clase, sino que los dibujos se unen por trenzados, y otras muchas formas y estilos que el ingenio femenino y el buen gusto artístico han ideado.

En España se trabajan mucho; pero de modo industrial, y para la venta, sólo se hacen encajes á mano en algunas zonas de Cataluña, en la de Almagro y en nuestra provincia de La Coruña, principalmente en la comarca de Camariñas á Finisterre y en Pontedeume.

En Camariñas se hacen con preferencia puntillas blancas, anchas, de hilo grueso á medio punto de randa; todo por adelantar, porque el trabajo de las pobres encajeras se paga bien poco. Esto no impide que también se ejecuten allí labores de muchísimo mérito, tanto en puntillas y en entredoses, como en pañuelos, canesús, albas, etc.

Son habilísimas las encajeras de la costa de la Muerte, y sólo las falta, como á nuestros campesinos, alguna ayuda de las clases que en este país pudieran ser directoras si supieran dirigir otra cosa que intrigas, ruindades y bajezas.

En Pontedeume, la especialidad son los guipures de hilo y los entredoses primorosos. El buen gusto natural de las mujeres inteligentísimas de este país, y la corrección elegante, verdaderamente delicada, de la factura, hacen distinguir los encajes de Pontedeume entre los de aquellos países en que se ha industrializado la fabricación.

Los hilos son más finos; los dibujos, más esmerados y difíciles, y el trabajo se hace con una especie de emulación y con cariño, como si las preciosas encajeras trabajasen para sí ó para las personas queridas.

Quizá sea éste el secreto del intenso mérito artístico que tienen nuestros encajes de Pontedeume. Las hermosas que los tejen, a lo menos tratándose de los más artísticos y complicados, no piensan en venderlos, y ponen en ellos su alma y sus amores. Dios sabe cuánta tristeza, cuánta pena hondamente sentida, va con los lindísimos guipures, con las puntillas caladas y los entredoses elegantísimos que en Pontedeume se venden.

Los trabajos bastos, de hilo grueso, no fascinan ni sugestionan; se venden mal en América, y en la mayoría de las naciones americanas, resultan caros, porque pagan por peso bruto los derechos de entrada, de arancel. Son los encajes de buen hilo fino, de dibujos escogidos, en especial entredoses, los que han de dar mas ganancia.

Y fácilmente pudieran abrirse buen mercado en América; bastaba que los hijos de este país que allá viven por millares, aquellos hombres denodados que allá luchan y triunfan, ayudasen, sirviendo en los ratos de ocio, sobre todo al principio, como de comisionistas voluntarios, para acreditar y vender nuestros encajes de mérito, buscando pedidos y hasta adelantando en algunos casos el dinero para ellos, que de bien poco se trata, pidiendo y enviando muestras ó fotografías, propagando, en fin, la mercancía; algo así como hacen los alemanes con tanto amor respecto á las cosas de su país.

Y los desocupados aquí, también podían ayudar enormemente al desenvolvimiento de esta riqueza entre nosotros, coleccionando y combinando dibujos y haciendo los cartones, que siempre es más fácil á los hombres taladrarlos y disponerlos con arte.

Sobre todo en los entredoses, es preciso

trazar las líneas de los bordes muy rectas, y poner á distancias muy iguales los picados en ellas, para que se hagan á punto completo, porque así resulta el borde mas fuerte, puede coserse luego el encaje á las telas por los mismos picados del alfiler y á punto de ojal, y resaltan más la labor y el dibujo.

El mérito de la factura, siendo el picado bien trazado, lo consigue después la encajera en la limpidez y torcido de los hilos y en mil primores y relieves que distinguen los encajes hechos á mano de los de máquina.

Es menester además para los encajes finos comprar el hilo de buena clase y por junto, en alguna casa inglesa, que puede enviarlo en ovillos ó carretes grandes, y así saldrá á precio mucho más económico. *

El fotograbado que acompañamos da idea de las preciosidades que nuestras jóvenes eumesas saben ejecutar en guipures y puntillas.

Un gran porvenir, una fuente de ingresos muy estimable, podrán llegar á ser en Puenteume tales labores, con poco que se protejan, con muy poco que el arte y el interés

por el progreso de la localidad pongan en la bella industria.

Actualmente, la remuneración que obtienen las liadas encajeras por su fatigoso y nada higiénico trabajo, resulta muy *escasa*. Obra es de humanidad, de cultura y de patriotismo, ayudarlas para que su labor no sea pagada á un precio miserable, y para que puedan combinarla con otros trabajos ó ejercicios más sanos."

En términos claros y precisos plantea el Sr. Villanueva el problema, que es de una actualidad desconsoladora; y si á la excitación de las líneas que dejamos copiadas, los capitalistas de esta localidad no tratan de constituir una Compañía que exporte los encajes aquí confeccionados, que dejarán, aun retribuyendo más á las encajeras, una utilidad fabulosa, y nuestros hermanos residentes en las Américas no nos sirven de comisionistas y propagadores de estas hermosas labores, tenemos que reconocer que, ó estamos dejados de la mano de Dios, ó que el amor al prójimo no anida en nuestros corazones. ¿Será esto un hecho real? Nos anonuda el corazón solamente el pensar.

Junta provincial de pesca

El lunes último, 15 del actual, celebró sesión la Junta provincial de Pesca de La Coruña, bajo la presidencia del señor comandante de Marina, y con asistencia de los vocales, entre los que figuraba nuestro compañero de redacción Sr. Pena Miró.

Abierta la sesión, se dió cuenta de la Real orden de 15 de Mayo último, aprobando la elección hecha de vocales y suplentes de las Juntas de los distritos y provincial de Pesca, á favor de los señores siguientes:

Distrito de Pontedeume.—Vocales: Señores D. Miguel Montero Leira, Ramon Fernández Galde, Celestino Varela Leal, Ramón Montero Leira, Jesús Placer Pérez, José Filheiro Otero, Nicolás Rodríguez García y José M. Leira Díaz, y sus respectivos suplentes, Sres. D. Manuel Fernández Doldán, José Cabral Placer, José María Fonte, Manuel Vázquez Rodríguez, José Placer Pérez, Angel Villar Allegue, Francisco Anca Rodríguez y Agustín Feal López. **Junta provincial.**—Vocales: Señores D. Manuel Piñero Rey, Daniel García Jove, Manuel Traba Oliveira, Andrés Souto Ramos, Ramón Pena Miró, Ignacio Varela, Luis Lamigueiro, Juan Fernández, Cándido Pérez, Dionisio

Tejero Pérez y Luis González Alegre. **González Alegre.**

Se acordó proponer á la Superioridad se permita la venta de langosta de la cetaria, recogida hasta el día de la veda.

Dióse cuenta de una solicitud de varios vecinos de Mugardos, pidiendo se dé carácter de generalidad á la Real orden de 2 de Marzo de 1912, que prohíbe la pesca de la parrocha en la ría de Ferrol, y estimando acertados los argumentos expuestos por la local de Sada, considerando que la parrocha es verdaderamente alimento del pobre por su baratura y abundancia, aun en épocas que no se coge sardina, y que la prohibición de su pesca acarrearía la miseria de muchas familias y sería origen indudable de conflictos; estimando también que en el fondo del asunto surge la eterna lucha entre los jeitos y los aparejos de cerco, la Junta opina por unanimidad que no se debe prohibir la pesca de la parrocha, y si consentirla en todas las costas, incluso en la ría de Ferrol.

Acordó por último informar que debe prohibirse la pesca con jábega en la ría de Mugón y Cumarinas.

ECOS DEL EUME

Unión Puente deume y su partido judicial PRO-INSTRUCCION

Según carta que nos dirigen nuestros queridos conterráneos D. Juan Fernández y D. Elías García, residentes en Buenos Aires, y que por su mucha extensión no es imposible darla a la publicidad, el día 24 de Mayo último se ha constituido la nueva Sociedad cuyo título encabeza estas líneas, con los señores siguientes:

Señores D. Juan Fernández, Emilio Blanco, Manuel Fernández, José Ares, Elías García, Rodrigo Fernández, Ramón García, Juan Silva, Manuel Rodríguez, Jesús Fraga, Lucas Sanjuán, Ramón Leira, Jesús Allegue, Juan Varela, Antonio Cortizas, Félix Alvarez, Miguel Leira, Angel Fernández, Rosendo Plaza, José Pérez, Ramón Alvarez, Manuel Lobo, Manuel Leira, José Brage, Domingo Feal, Jesús Leira, Andrés Picos, Domingo Regueiro, José Lorenzo, Ramiro Fonte, Guillermo Fernández, Julio Vázquez, Francisco Silva, Tomas Allegue, Constantino Diaz, José Diaz, Manuel Corral, Juan Fraga, Manuel Garrido, Nicolás Dopico, José Freire, José López, Jesús Freire, José Blanco, Manuel Fraga, Gregorio Gómez, Antonio Iglesias, José Pena, José Leira, Eduar-

do Veiga, Victoriano Vázquez, José Varela, Ramon Vázquez, Emilio Lopez, José Saavedra, Francisco Morilla, Pascual Brage, Federico Nuñez, Manuel Maceira, José Grillo, Francisco Alonso, Adriano Brage, Ramón Teijeiro y Antonio García.

En dicho día, después de aprobar los estatutos y un diploma con el emblema social que se entregará a cada socio, se procedió a la elección de los cargos de la Junta Directiva, siendo elegidos los señores siguientes:

Presidente, D. Juan Fernández; vicepresidente, D. José Ares; secretario, D. Emilio Blanco; prosecretario, D. Elías García; tesorero, D. Manuel Fernández; protesorero, D. Rodrigo Fernández; vocales: Señores D. Ramón García, Juan Silva, Manuel Rodríguez, Antonio Iglesias, Jesús Fraga, Juan Varela, Antonio Cortizas y Pascual Brage; suplentes: Señores D. Lucas Sanjuán, Ramón Leira, Jesús Allegue, Ramón Teijeiro, Victoriano Vázquez y José Freire; revisores de cuentas: Don Félix Alvarez, D. Miguel Leira y D. Angel Fernández.

Sucesos

DETENCION DE DOS MUJERES.—MONEDAS FALSAS QUE RESULTAN SER BUENAS

En la mañana del domingo anterior, y por denuncia de una vendedora de tejidos que estaba situada en la plaza de la Constitución de este pueblo, fué detenida por un guardia municipal la vecina de Queijeiro (Monfereo), Manuela Debernardo Fornas, ocupandole algun dinero en calderilla y 12 pesetas en plata, estas últimas al parecer falsas, ingresando en la prevención y pasando seguidamente el parte a la Guardia civil de este pueblo.

Tan pronto tuvo conocimiento del hecho la citada fuerza, tomó declaración a la detenida, la que manifestó que las 12 pesetas de referencia se las había entregado la vecina de Cabañas Josefa Solís, para que se las entregara a un vecino suyo.

Ante esta manifestación, el sargento comandante del puesto de la benemérita se dirigió a la villa de Cabañas, donde después de registrar el domicilio de la Josefa Solís, sin que, como es natural, se encontrara moneda falsa alguna, trajeron detenida a la Josefa, con la impedimenta de dos tiernos gemelitos.

Después de levantar el atestado corres-

pondiente, fué entregado con las supuestas monedas falsas al juez municipal, Sr. Robres, que estaba en funciones de primera instancia por estar con licencia el propietario, Sr. Baquero, quedando a disposición de dicha autoridad las detenidas, las que, entre sollozos, no cesaban de dar repetidas muestras de su inocencia.

Pero cuál no sería el asombro de todos los que intervinieron en las diligencias, así como el de aquellas personas que tuvieron ocasión de ver las repetidas 12 pesetas y asegurar que eran falsas, al observar que dos peritos aseguraban que no solamente eran de plata, sino que eran legítimas, y que la causa de la sospecha era debido a una fuerte capa de azogue que tenían las monedas, hasta el extremo de que resaltaba muy poco el busto de las mismas.

El baño de azogue de las tan repetidas monedas que tan fuerte disgusto les causó a las Manuela Debernardo y Josefa Solís, se supone que debieron tomarlo en el bolsillo de alguna de ellas, por haberse vaciado el alfilerito donde acostumbra a echar el azogue para que no se oxiden las agujas

ECOS DEL EUME

UN NIÑO MORDIDO POR UN CERDO

Días pasados, en el cercano lugar de Campolongo, salió de su casa Carlos Bugia Leira, dejando en la cocina á un niño paralítico de corta edad, el cual hubo de ser devorado por un cerdo.

Según referencias, parece que el niño tenía una quemadura en la pierna izquierda, en la que le ponían nata de leche para su curación, y al soltarse el cerdo que tenían en la misma cocina, se dirigió á la pobre criatura y empezó por comerse la citada pierna, que de no haber acudido los vecinos á los gritos que daba el pobre niño, seguro lo hubiera devorado.

12 de xullo

El día 7 del actual cundió la alarma entre los vecinos de este pueblo ante la presencia de un hombre y una mujer que imploraban la caridad pública, creyéndose que se trataba nada menos que de secuestradores de niños, llegando á afirmarse que ya habían aprisionado á uno.

El motivo de tal alarma fue que al pasar la mujer por la calle de Saavedra Meneses estaba llorando un niño de dos años, hijo de Agustín Prieto Iserni, y al ver la vecina Genoveva García que lo acariciaba la supuesta secuestradora, recogió al citado niño y se lo llevó á la madre, la que enterada de lo sucedido salió á la calle preguntando quién era la que le quería llevar á su hijo.

Al enterarse la Guardia civil de este pueblo de que la supuesta secuestradora y su amante habían embarcado en una lancha para dirigirse á Ferrol, se dirigió al muelle y los hizo desembarcar, conduciéndolos al cuartel donde manifestaron llamarse Francisco Castiño, natural del Puerto de Santa María (Cádiz), y María Sillero Bravo, natural de Extremadura; cuyos supuestos secuestradores fueron puestos en libertad tan pronto pudo comprobar la benemérita la inocencia de los detenidos.

12 de xullo

ECÓS DEL EUME

La sociedad de "Oficios Varios" de esta villa, en su noble afán de llevar la instrucción á todos sus asociados, acordó crear una biblioteca en el domicilio social, dedicando el remanente de sus fondos á la adquisición de libros.

La clase trabajadora, por nuestra mediación, hace un llamamiento á todas las personas que poseyendo libros quieran hacerle un señalado servicio, regalándoles los que crean conveniente, contando por anticipado con el agradecimiento de los humildes hijos del trabajo.

En estas columnas iremos dando cuenta de los títulos de las obras recibidas, autor y donantes.

Por que logren su anhelo los asociados de "Oficios Varios", hacemos los más fervientes votos.

12 de xullo

Hallándose recogiendo patatas en un terreno del lugar de la Seada, la vecina de la parroquia de Meña María Iglesias, recibíu una perseguida de unos cazadores que dispararon á las codornices.

Tan pronto se enteraron del accidente los cazadores, se acercaron á la lesionada y le entregaron una peseta, marchando con dirección á Ferrol, de donde se cree que son vecinos.

Reconocida por el médico titular D. José Pabul, le extrajo dos perdigones de la región clavicular, apreciándole además varias heridas producidas por los mismos proyectiles, en el cuello, vientre y un brazo.

La Guardia civil de este puesto hace varias gestiones para averiguar quienes sean los tres cazadores que tan bien apuntan á las codornices.

9 de agosto

ECOS DEL EUME

Urge el castigo de los culpables

Llegan a nosotros ciertos rumores de que en el río Eume, y en el trozo comprendido desde el límite de la parroquia de Hombre para arriba, se oyen con frecuencia fuertes detonaciones, que suponen sean petardos lanzados a los peces, aprovechando la ocasión sin duda, de que los salmonidos en esta época se retiran al agua dulce.

También se dice, que desde las parroquias de Centroña y Boebre, suelen oír detonaciones de bombas que lanzan a la mar desde embarcaciones que no pertenecen a esta Ayudantía de Marina, motivo por el cual los vecinos de estas parroquias no pueden buscarse la vida con la pesca, cuando el tiempo no les permite dedicarse a las faenas de la agricultura como lo hacían antes.

¿No podrían las autoridades tomar alguna determinación para que esos criminales icólofos no continúen su obra destructora?

¿Cuándo se convencerán los protectores de los peces de colores, que los guardas jurados para vigilar nuestro río Eume sería más práctico que todos los laboratorios icólofos?

30 de agosto

Nuestro Diputado

El 8 del actual, y en el tren de las diez y cuarenta, ha llegado a esta localidad el joven y elocuente diputado a Cortes D. Julio Wais San Martín, nuestro particular y querido amigo.

Algunos de sus amigos, que conocían la hora de llegada, estuvieron a esperarle, dirigiéndose a la morada de su pariente el

Sr. Couceiro Tenreiro, donde se hospeda.

Diffundida su llegada por el distrito electoral, acudieron a testimoniar y reiterar su absoluta identificación al Sr. Wais San Martín, que tan unánimemente representa en el Parlamento a este distrito, las siguientes Comisiones:

De Ares: D. Antonio Vilar Aguiar, alcal-

13 de setembro (continúa na páxina seguinte)

de, y D. Epifanio Díaz Rodríguez, juez.

Cabañas: Señores D. José García Picos, alcalde; Manuel Vilar, Manuel Arnoso, José Feal, Constantino López, Luis Couce, José Otero, Antonio Rodríguez, Manuel Seijo, Antonio Bouza, concejales; Eugenio Cabana, secretario; Félix Álvarez, juez; Fernando Álvarez, fiscal; Rogelio Vizoso, secretario; José Fernández Murias, médico titular; señor Constenla Costa, párroco, y los prestigiosos vecinos Sres. D. Pedro Fernández Murias, Secundino Vispo, Francisco Galdo, José B. Veira, Andrés López, Luis López, Plácido Cabalar, Nicolás Rodríguez, Domingo Saavedra, Guillermo Sardiña, Domingo Rodríguez, José Varela, José Cortizas, José Ardao, Manuel Campos, Felipe Campos, José Rodríguez y una Comisión del elemento joven.

Capela: Señores D. Baldomero Ruibal, párroco, y Francisco Naveiras Pérez y Francisco Calvo Peña.

Castro: Señores D. Ignacio Paz, alcalde; Jacobo Tejada, médico titular; Francisco Vázquez, Salvador Miguez, Jesús Sando y párroco de Villanueva.

Fene: Señores D. Aquilino E. Alonso, Baltasar Arnoso, alcalde; Gregorio Guerrero, secretario; Benilde Malvar, juez, y Francisco Malvar, médico.

Monfero: Señores D. Rafael Salido Iglesias, alcalde; Rafael Castro Alonso, Pedro Debernardo Rego, Ramón Vila Casdolo y Francisco García, concejales; por la Sociedad agrícola, Sres. D. Ramón Sanjuán, Manuel Calvo, José Leira, José Manso, Fermín Viñas, Lorenzo Souto, Andrés Rodríguez, Andrés Rico, Manuel Fernández, Juan Varela, Antonio Debernardo, Antonio Rico, Pedro Freijomil; juez, Pedro Graña, y Ramón Paz.

Mugardos: Señores D. Juan F. Martínez; alcalde, Manuel Gelpi; Domingo Gelpi, José Cartelle, José Bouza, Juan A. Robato, Miguel Picallo y Pascual Mendaña.

Neda: Señores D. José Soto, alcalde, Eugenio Bañobre, secretario.

San Saturnino: Señores D. José Yáñez Peña, alcalde; José M. Pita, secretario, y representando a la Sociedad agrícola, señores D. José M. Galdo, José M. Covele, Francisco Mera, Manuel Martínez, José Castro, Manuel Lamas, José Pérez, Vicente Novo y José Tarrío Eiroa.

Pontedeume: El Ayuntamiento en Corporación con el secretario, Sr. Allegue; señores D. Rodrigo Pardo Tenreiro, Carlos Pardo, Ramón Álvarez, Rodrigo Álvarez, Rosendo Vilarinho, José Goyanes, Antonio Regueira, Manuel Martínez, Emilio Lage, Román García, Antonio Cortal, Manuel Montes, Manuel Paadín, José Cisneros, Constantino Amado, Jesús Silva, Elías Calvo, Antonio Rodríguez, Juan Sardiña Navarro, Deogracias Álvarez, Francisco Anca, Nicolás Peña, Francisco Peña, Frutos Fernández Jesús Fernández y Ramiro Prego.

En casa del Sr. Ceuceiro Tenreiro pasaron también las fiestas la distinguida señora del Sr. Wais San Martín, su padre político D. Gregorio Tenreiro y su distinguida señora y bellas hijas Lucrecia y Ester.

El Sr. Wais y su señor padre político visitaron el hospital-asilo Agustín Tenreiro dejando el primero 25 pesetas, y el segundo 50, para los ancianos desamparados allí acogidos.

En la mañana del 10 estuvo el Sr. Wais en el Ayuntamiento a devolver la visita.

Por su pariente el Sr. López Riobóo, nuestro querido amigo, fué obsequiado el viernes el Sr. Wais y más distinguida familia con un suculento banquete en la hermosa posesión de Cabañas.

En el tren de las 18'25 del viernes, retornó a Almeiras el Sr. Wais San Martín, concurriendo a despedirle muchas de sus amistades, habiéndonos encargado que en su nombre le despidiésemos de todas aquellas personas que estuvieron a visitarle, en la imposibilidad de hacerlo él personalmente.

Se ha patentizado el arraigo que tiene en el distrito el Sr. Wais, a pesar del corto tiempo que nos lleva representando en Cortes.

ECOS DEL EUME

LA PESCA EN NUESTRAS RÍAS

UNA IMPOSANTE MANIFESTACIÓN

A las diez de la mañana se verificó en esta localidad una imponente manifestación organizada por la clase marinera y en la que figuraban más de trescientos individuos.

Por las principales vías y pacíficamente dirigiéronse los manifestantes a visitar al señor alcalde para interesarle que se hagan desaparecer urgentemente los límites de Punta de Ares a Punta de Louciño en las rías de Ares y Puente deume. El alcalde prometió atender las súplicas de la sufrida clase marinera, para lo cual telegrafiaría al Gobierno y al diputado a Cortes por el distrito, Sr. Wais San Martín. La comisión de los manifestantes que pasó a saludarle salió altamente complacido de la acogida que les dispensó nuestra primera autoridad local.

Dirigióse luego la manifestación a la Capitanía de puerto, y otra comisión pasó al despacho del señor ayudante de Marina a quien expusieron los perjuicios que les estaba causando la aludida línea, suplicándole intercediera cerca del señor comandante de Marina para el pronto y favorable despacho de la exposición elevada hace meses sobre el particular, ofreciéndoles el señor ayudante transmitiría sus deseos al señor comandante de Marina de la provincia.

V por último, los manifestantes hicieron el inmerecido honor de dirigirse a nuestra redacción, donde tuvimos el gusto de recibirlos. Dijéronnos lo agradecidos que estaban a este semanario por las em-

pañías emprendidas en pro de la causa por que se manifestaban en el citado día y que esperaban fundadamente continuara pres-tándoles nuestro apoyo para el logro de sus pretensiones, que son la desaparición de la citada línea de Punta de Louciño a Punta de Ares, y que se les permita pescar en el río Eume, hasta donde llegan las aguas saladas. Como es un caso de estricta justicia la solicitud de la clase marinera de este puerto, así se lo hemos indicado a los manifestantes y que por lo tanto nosotros no hacíamos más que cumplir con nuestra misión, con la norma que nos habíamos trazado desde la fundación de este semanario, ó sea defender los intereses morales y materiales de esta villa, por lo que ni gratitud nos debían, todo lo contrario, tendríamos muy presente su deferencia a visitarnos.

Después de esto disolviase la manifestación, dirigiéndose una comisión a la oficina de Telógrafos, donde depositó varios despachos relacionados con la manifestación que acababan de celebrar.

Mucho nos complace el acto de virilidad, de civismo, llevado a cabo por la humilde y sufrida clase marinera en la mañana del lunes último, y esto nos permite afirmar que en no lejano día, estará emancipada y con su asociación proyectada llegará a obtener todo a cuanto tiene derecho en este rudo luchar por la existencia. Así, pacífica y colectivamente, es como se formulan las peticiones razonadas.

ECÓS DEL EUME

El penúltimo sábado, la fuerza de la Guardia civil de los puestos de la línea de Pontedeume, al mando del segundo teniente D. José López Rodríguez, nuestro particular y respetable amigo, practicó ejercicios de tiro al blanco, en la playa de Cabañas. Dio comienzo a las once de la mañana y terminó a las dos de la tarde. La fuerza, por la tarde, regresó a sus respectivos puestos.

11 de outubro

ECOS DEL EUME

De Capela**¿SERA OBRA DEL CACIQUISMO?**

Hace tiempo que los vecinos de este distrito están sobresaltados ante las innumerables venganzas de que viene siendo objeto el honrado vecino de la parroquia de la Faeira, D. Luis Barro Seco, venganzas que se han sucedido con muy cortos intervalos desde que á satisfacción de sus compañeros desempeña la secretaría de la Sociedad de agricultores "Nuestra Señora de las Nieves", de este distrito, lo cual hace suponer que el detestable caciquismo imperante, que cree adecuados todos los medios para el logro de sus ambiciones, si no es el autor, quizá sea el promotor de tan salvajes atentados á la propiedad de quien no cuela con sus doctrinas.

Una noche le queman un pajar, en otra le reducen á cenizas una gran extensión de monte leñado, en otra le matan una yegua y le destruyen el cerrado de una finca, y ahora, en la noche del día 3 del actual, le disparan dos tiros á otra yegua, la cual murió á las pocas horas.

De todos estos salvajes atentados solamente se castigó al vecino de dicha parroquia Juan Doce Rivera, con unos días de arresto é indemnización, recayendo sospechas del último delito en los también vecinos Anastasio Pérez y su hijo Jesús, cuyos tres vecinos, según rumores, son muy amigos del cacique, que, debido á la sana labor de esa Sociedad, va perdiendo su preponderancia.

No queremos decir con esto que el tal cacique sea precisamente el autor de estos delitos, y menos en los actuales momentos, en que la recta é inexorable acción de la justicia está acargada del descubrimiento de los criminales, de la que debemos esperar un ejemplar castigo para los mismos, con el fin de que no se repitan estos salvajes atentados, propios de países incivilizados, y con tal motivo renazca la perdida seguridad y tranquilidad de estos pacíficos y laboriosos vecinos.

El Corresponsal.

FERROVIARIAS

Carencia de wagoes

Sean hoy nuestras primeras líneas de agradecimiento para el ilustrado y competentísimo ingeniero jefe de la línea férrea de Betanzos á Ferrol, D. Pedro P. de Alarcón, por haber atendido las indicaciones que le hacíamos en nuestro número del 18 de Octubre, y que su amabilidad le ha permitido ordenar el arreglo del espacio comprendido entre nuestra estación y su almacén, y la colocación de un farol en dicho trayecto.

Y cumplido este deber, vamos á permitirnos formularle una petición, y es que ordene que los días 8 y 21 de cada mes cuente la estación de Pontedeume con cinco wagoes cerrados, por lo menos en estos meses, para el transporte de ganado que se adquiera en las ferias que se celebran en dichos días en la inmediata de Cabañas, á evitar se repita lo que ha acontecido en las últimas verificadas, que por carecerse aquí de ese material móvil, no se realizaron más compras, y las pocas llevadas á cabo tuvieron precisión de ir á embarcar en Betanzos (N.).

Los perjuicios son evidentes, no sólo para esta localidad, á quien se resta importancia, sino también para los intereses agropecuarios, que sufren mengua al no verificarse las transacciones debidas.

Vista la justicia de la indicación, y tratándose de tan caballeroso señor ingeniero jefe, seguramente evitará incontinenti esos notorios perjuicios.

ECOS DEL EUME

Los gallegos en las Américas

El entusiasta presidente de la Sociedad de la Habana "Unión Mugarriana de Instrucción" D. Daniel Suárez Arenas, nos participa en atento B. L. M., que en virtud de elecciones parciales efectuadas el día 11 de Octubre último, ha quedado constituida la junta directiva de aquella agrupación en la forma siguiente:

Presidente de honor, D. José Gelpi Souto; presidente, D. Daniel Suárez Arenas; vicepresidente, D. Joaquín Díaz Casal; tesorero, D. Víctor M. Pérez Peret; vicesesorero, don Eugenio Deus Bezun; secretario, D. José Gelpi Souto; vicesecretario, D. Nicolás Santiago Cartelle.

Vocales, Sres. D. Gabriel Miguez Deus, Eugenio Rey Dopico, Nicolás Ferrer Leiro, Juan Francisco Pérez Prados, Manuel Rey Castro, Francisco Yáñez Gelpi, José María Fernández Cudilleiro, José Sanjosé Gelpi, Juan Antonio Rey Cudilleiro, Manuel Toimil Casal, Francisco Torrente y Francisco Yáñez Badia.

Vocales suplentes: D. Manuel Cagiao Martínez, D. Juan Deus Ríos, D. Manuel Lara Lara y D. Miguel Maurix Yáñez.

También nos participa en atento carta el no menos entusiasta presidente de la

Sociedad de Avellaneda (República Argentina) "Hijos del partido de Puente deume" don Ramón V. Varela, que con fecha 20 de Octubre último, se posesionó la nueva junta directiva de dicha Sociedad, compuesta de los señores siguientes:

Presidente, D. Ramón V. Varela; vice, don Agustín Noguerol; secretario, D. Francisco Pena; pro, D. Ramón Teijeiro; tesorero, don Francisco Castiñeira; pro, D. Manuel Fonte; vocales, Sres. D. Ramón Avella, Juan Bouza, Ramón Fonte, Francisco Varela, Juan Vázquez, Antonio Pena, Antonio Cárdenas, José Espiñeira; suplentes, D. José Peña, D. Lorenzo Francisco Allo, D. Manuel Moreira, D. Juan Infante, D. Francisco Alonso, D. Pablo García; revisadores de cuentas, D. Ignacio Pazos, D. Manuel Rodríguez, don Manuel Riveiros; bibliotecario, D. Jesús Gil.

Al insertar en Ecos del Eume los nombres de estos entusiastas protectores de la cultura del terruño, no puede por menos de enorgullecernos, pues ello nos demuestra el patriotismo y la disciplina con que acatan un reglamento que no solamente les impone la pesada carga de contribuir a la instrucción de sus hermanos, sino también la de administrar los fondos para tan anagrado fin.

EMPEÑOS TRASCENDENTES

EL PUERTO

Habría esa de un año recogimos en dos editoriales dos obras de suma importancia para el progreso de la villa del Eume: el proyecto de fusión de los términos municipales de Puente deume-Cabañas, como base para el establecimiento—en su día—de la futura ciudad del Eume, y la ideada gran vía eumesa Queijeiro-Puente deume-Puerto Rajoy; y si bien es cierto que el primero produjo un simpático revuelo y el segundo tuvo una acogida franca y decidida por parte de todos, tanto vecinos como municipalidades y representantes en Cortes, como aún no se llegaron a iniciar los trabajos para darles efectividad en breve, por ellos y por este otro que hoy exponemos, este semanario tomará la ofensiva. Nos parecen las tres obras más importantes en orden a la prosperidad de Puente deume, pues esperamos que esa hermosa trilogía, fusión Puente deume-Cabañas, gran vía y obras del puerto, ha de sacar a esta villa del apocamiento en que yace y llevarla por esos amplios derroteros a la cumbre del engrandecimiento.

Y expuestos ya en líneas generales los dos primeros, restanos hoy tratar del referente a las obras que es preciso llevar a cabo en nuestro puerto.

En dos grupos pudieran dividirse: 1.º, obras del puerto interior, ó sea entre el muelle construido por el finado diputado Sr. Lombardero y el puente del ferrocarril, y 2.º, obras del puerto exterior, ó sea la compensación que nos debe el Estado allende el Estrecho, al dejar el puente del ferrocarril a baja altura, que nos inutilizó el que poseíamos.

En el primer grupo, pudieran establecerse prelación en su ejecución, dado que los recursos del Estado no han de venir de

"sopetón", sino gradualmente, y así, una vez aprobado el expediente de declaración de utilidad general del puerto de Puente deume, pudiera comenzarse por hacer la primera sección del primer grupo, ó sea la comprendida entre el puente del ferrocarril y los terrenos de los Sres. R. Pardo y C.º, una vez así se aseguraría el paso permanente a los bañistas en el verano, y en todo el año a los marineros y gentes que se dedican a la pesca y recogida de algas y más productos del mar.

El trozo restante, ó sea desde esos terrenos al muelle de Lombardero, pudiera comprender las otras dos secciones, formando así las obras del primer grupo tres secciones:

- 1.º Puente del ferrocarril-propiedades de los Sres. R. Pardo y C.º
- 2.º Propiedades de los Sres. R. Pardo y C.º proximidades de la Cárcel.
- 3.º Proximidades de la Cárcel-muelle Lombardero.

La construcción del puerto exterior (que por cierto fué idea ya acariciada por el ex alcalde de esta villa, D. Fernando Alvarez Freire) se haría entre la estación ferroviaria y la playa de Centroña, en el punto que se juzgase más conveniente, sin poder precisarlo por el momento, ya que la fijación del lugar adecuado será objeto de un meditado estudio, si bien no debe hacerse muy para acá, por los inconvenientes de la barra, que no dejaría aproximar los buques, ni tampoco demasiado lejos, pues perjudicaría el transporte de mercaderías y el inmediato acceso de éstas y viajeros a la estación.

La suficiencia de motivos de esta demanda que hoy hacemos a los poderes del Estado, es clara. Las obras del primer grupo

(puerto interior), por no ser otra cosa que la prosecución de las efectuadas hace ahora dos años en equivalencia de la ocupación de parte de nuestra ya estrecha faja del muelle; en cuanto á las del segundo grupo, bastará mostrar los perjuicios que el Estado nos inflirió al dejar bajo el puente del ferrocarril y reparar las consecuencias que la no entrada de vapores y bergantines ocasiona á los géneros que se trafican por la vía marítima, los cuales experimentan grandes recargos con lo dificultoso del embarque y la largo del transporte.

De esta manera, esos muelles no sólo se utilizarían para el tráfico de mercaderías, algunas tales como las de pinos y maderas que tan alta importancia alcanzan aquí, sino que los productos de diversas industrias, como salmones, escabeches, pescado fresco, etc., que tanta importancia dan á la villa de Ares y al puerto de Rodes, se les traería á tomar la vía férrea en nuestra estación, pues los gastos que originare la traslación de dichos géneros á nuestra estación, siempre serían menores que efectuarlos á cualquiera otra, dadas las facilidades con que se cuenta para el establecimiento de lanchitas de vapor que unieran el pedido muelle exterior con los dos citados pueblos vecinos.

A estas necesidades de los puertos atiende la ley de 7 de Mayo de 1880. Son puertos, para ella, los pasajes de la costa más ó menos obligados, bien por la disposición natural del terreno, ó bien por obras construidas al efecto, y en las cuales exista de una manera permanente y en debida forma el tráfico mercantil. (Art. 13.)

Tienen asimismo el carácter de puertos las rias y desembocaduras de los rios, hasta donde se hacen sensibles las mareas, y en donde no las hay, hasta donde lleguen las aguas del mar, en los temporales ordinarios, alterando su régimen. (Art. 14.)

Preceptúa el art. 15, después de clasificar los puertos que se consideraran de interés general, los destinados especialmente á fundaderos, depósitos mercantiles, carga y descarga de los buques que se empleen

en la industria y comercio marítimos, cuando el que se verifique por estos puertos pueda interesar á varias provincias y se hallen en comunicación con los principales centros de producción de España. Son también de interés general las denominados de refugio, por su situación y condiciones especiales de capacidad, seguridad y abrigo en los temporales.

Compete al Ministerio de Fomento ordenar los estudios y proyectos de toda clase de obras en los puertos de interés general, así como el establecimiento, reparación, conservación y limpia de los puertos de interés general. (Arts. 18 y 21.)

Los puertos de interés general serán custodios por el Estado, con arreglo á las cantidades que para este servicio se consignen en los presupuestos generales. (Ar. 25.)

Adrede insertamos los preceptos de los anteriores artículos, para que pueda juiciosamente deducirse que nuestro puerto reúne los requisitos para poder declararlo de interés general: es puerto de refugio y es puerto al que concurren vapores que hacen el servicio con otras provincias y centros, como sucede con los que transportan las maderas.

Es factible, pues, la declaración general de nuestro puerto, y juzgamos no proceder con impaciencia al proclamarlo así, pues si es por turno el reparto, tiempo es que nos toque, ya que tiempo ha les ha tocado á la Puebla del Carumíñal, Riveira, Espasante, Coreubión, Cariño, Villagarcía, Muros, Marín y cien más, en condiciones unas superiores, y otras inferiores al nuestro.

Y no se eche en olvido, cuando la municipalidad haga oír su voz en el Ministerio de Fomento, la obra de motivos que Puenteume tiene para que se le compensen los perjuicios causados en la baja altura del puente del ferrocarril, del mismo modo que en Betanzos fueron reparados también por el Estado los producidos con el trazado ferroviario y que luego fueron suplidos con importantes obras en el puerto y nuevos muelles para el tráfico.

~~~~~

POR LA EMANCIPACIÓN DE UNA CLASE

Integrada por los marineros pescadores que se dedican á dicha profesión en la industria de la localidad y sus contornos, se ha constituido en esta villa una Sociedad de marineros pescadores, apartada de todo matiz político y religioso, con el objeto de favorecer la cultura intelectual de los trabajadores, dedicarse á la defensa profesional del gremio que la constituye y colocarse en el ejercicio práctico de la solidaridad, para el mejor fin de la emancipación económica y social de todos los trabajadores.

Sus estatutos, que fueron aprobados por el gobernador civil en 5 de Noviembre, se hallaban durmiendo el sueño de los justos en estas oficinas municipales, si delegados de la Sociedad no se apersonan á reclamarlos, como lo hicieron el último domingo.

Procedióse, pues, á constituir definitivamente la Sociedad, el primero del actual, componiendo su Junta directiva los señores siguientes:

Presidente, Francisco Salgado; secretario general, Enrique Piñeiro; secretario ayudante, Alfredo Martelo; depositario, Andrés Leira; contador, Rogelio Vilela; vocales: José Torrente, Manuel Vázquez, Antonio M. López, José Salgado y José Navarro.

Muy mucho nos complace poder registrar esta nota, ya que estamos identificados con los altos fines emancipadores que persigue la sufrida clase marinera, la que desde luego, y como siempre, puede contar con nuestro, humilde sí, pero sincero concurso para cuanto consideren oportuno.

EL PATRIOTISMO SE IMPONE

Dos sociedades que se fusionan

Como recordarán nuestros lectores, después de aquella oportuna campaña sostenida por ECOS DEL EUME en pro de la unión de los hijos de Puente deume residentes en las Américas, para que al igual de los de estas comarcas se asociaran con el patriótico fin de apoyar la instrucción de los hermanos del terruño, tan descuidada por los explotadores de la misma ignorancia, se fundó en Cuba la Sociedad "Hijos del Partido de Puente deume", luego otra en Avellaneda y dos en Buenos Aires (R. A.), en las cuales trabajan con entusiasmo nuestros conterráneos, porque llegue el anhelado día de la instalación de los planteles de enseñanza, con todos los adelantos que la moderna pedagogía demanda, con el fin de que desaparezca de la patria chica el analfabetismo que tantos males acarrea.

Convencidos sin duda nuestros conterráneos de que la unión es la fuerza y de que un ejército fraccionado no puede lograr tan pronto su victoria, decidieron fusionar las Sociedades de la Argentina para lo cual tuvieron una reunión el 12 de Octubre último en la que según las noticias que recibimos por el último correo, acordaron fusionarse dos Sociedades de las tres que allí están constituidas, bajo el título de "Unión Hijos del Partido de Puente deume Pro-Instrucción", habiendo elegido nueva Junta directiva en la siguiente forma:

Presidente, D. Angel Fernández; vice, don Ramón Fonte; secretario, D. Manuel Fernández; pro, D. Emilio Blanco; tesorero, D. Manuel Fonte; pro, D. Agustín Noguero; vocales, Sres. D. Francisco Peña, Antonio Caniza, Pablo García, Manuel Noreira, José Ares, José Varela, José Freyre y Juan Corbeira; suplentes, Srea. D. José Leira, Ramón García, Antonio Iglesias, Manuel Rodríguez y Juan Bouza; revisadores de cuentas, D. Pascual Braje y D. Ramón Varela, y bibliotecario don Rodrigo Fernández.

Esta grata nueva no puede por menos de enorgullecer a todos los hijos de esta comarca, pues hecho, por sí solo, demuestra a las claras la sensatez y buena voluntad que anima a los que teniendo que ganarse el pan de cada día con el sudor de su frente, no olvidan las penalidades porque atraviesan los hijos de Galicia al llegar a países extraños y hasta en su propio país, por no tener la instrucción necesaria, y que tan cercenada está por las lechazas, por esa maldita plaga de caciques que nos explotan y denigran.

Confiamos pues, en que la sensatez y buena voluntad de los hijos de la comarca de Puente deume residentes en la Argentina hará de la Sociedad "Unión del Partido de Puente deume Pro-Instrucción", no una agrupación de personalismos que tanto perjudican a toda organización, sino un verdadero bloque que se opondrá tenazmente a que sus hermanos continúen siendo feudatarios de quien le escatima la instrucción para mejor burlar sus derechos.

Ayudemos, si, a ese núcleo de patriotas, en la medida que nuestras fuerzas lo permitan, y que no se diga que hay un solo hijo de esta comarca que deje de figurar en sus listas, pues ello nos demostraría poco amor al "recuncho" que le vió nacer y poco cariño a los hermanos que en su propio país son tratados como esclavos por las aves de rapiña, por la tiranía caciquil.

Eduquemos a los niños de hoy, que serán los ciudadanos de mañana, y serán ¿quién la duda? los encargados de regenerar la nuestra abatida Galicia; continuemos apoyando la labor de nuestros altruistas conterráneos para que se instalen cuanto antes esos planteles de enseñanza, única forma de cerrar las puertas del presidio que están abiertas de par en par para los que por falta de cultura delinquen inconscientemente.

CÁTEDRA

PREMIO DE INVESTIGACIÓN CONCELLO DE PONTEDEUME 2013

ACTA DO XURADO DO PREMIO DE INVESTIGACIÓN CONCELLO DE PONTEDEUME

O Xurado do XVI Premio de Investigación Concello de Pontevedra en temas etnográficos, composto por **D. Xosé Manuel González Reboredo**, doutor en Filosofía e Letras (Historia) e coordinador do Instituto de Estudos das Identidades no Museo do Pobo Galego; **D. Manuel Bouza Faraldo**, mestre, **D. Secundino García Mera**, mestre e director do Museo Etnográfico da Capela; e actuando como presidenta, **Dña. Ascensión de Vicente Olarte**, Concelleira de Cultura de Pontevedra; e como secretario do xurado **D. Alexandre Caínzos**, bibliotecario municipal, decidiu por unanimidade conceder o premio ó traballo titulado *A medida do tempo nos reloxos de sol das construcións populares (cívís e relixiosas) da bisbarra do Eume* do que son autores D. José Manuel Yáñez Rodríguez e D. Antonio José Cañones Aguilar.

Pontevedra, 4 de setembro de 2013

A MEDIDA DO TEMPO NOS RELOXOS DE SOL DAS ARQUITECTURAS POPULARES (CIVÍS E RELIXIOSAS) DA BISBARRA DO EUME

José Manuel Yáñez Rodríguez
e Antonio José Cañones Aguilar

ÍNDICE

1. A MEDIDA DO TEMPO.
2. A RELOXARÍA DE SOL EN GALICIA.
3. OS OFICIOS: canteiros e ferreiros.
4. AS CONSTRUCIÓNS POPULARES DO EUME E A PRESENZA NELAS DE RELOXOS DE SOL.
5. OS MATERIAIS UTILIZADOS NESTAS CONSTRUCIÓNS E NOS RELOXOS DE SOL.
6. CLASES DE RELOXOS DE SOL: segundo a orientación do plano e segundo a forma.
7. OS RELOXOS DE SOL NA BISBARRA DO EUME: funcionamento e tipos de reloxos.
  - 7.1 FUNCIONAMENTO DOS RELOXOS DA BISBARRA DO EUME. RELOXO POLAR
8. RELOXOS NOS CONCELLOS DE:
  - 8.1 A CAPELA:

Casa de Alfonso Naveiras. A Barbela. (4 reloxos: polar, vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Igrexa de Santiago do Pazo (4 reloxos: polar, vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Igrexa de Sta. María de Cabalar (1 reloxo: vertical meridional).
  - 8.2 AS PONTES:

Reitoral de S. Pedro de Eume (4 reloxos: polar, vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Igrexa de Sta. M^a As Pontes (1 reloxo: vertical meridional).

Casa dos de Fresco (1 reloxo desaparecido).

Lar Endesa (1 reloxo cúbico no chan).

Rúa da Fábrica (1 reloxo vertical meridional).

Marraxón de Arriba (4 reloxo: polar, vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Pedrafitra (1 reloxo vertical meridional).

8.3 CABANAS:

Hórreo en Xabariz. Soaserra (1 reloxo circular meridional).

8.4 MONFERO:

Hórreo de Gabriel. (1 reloxo vertical meridional).

O Valado (1 reloxo vertical meridional).

Cabano na Torre de San Bartolomeu. Queixeiro (1 reloxo vertical meridional).

Igrexa Sta. Mª Vilachá (1 reloxo vertical meridional con arco superior).

Igrexa Sta. Mª de Taboada (1 reloxo vertical meridional con arco superior).

Igrexa S. Fiz de Monfero (1 reloxo vertical meridional con arco superior).

Igrexa de Santa María do Alto de Xestoso. (3 reloxo: vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Casa de Capote (1 reloxo cúbico vertical meridional).

Casa de José Dana (1 reloxo vertical meridional con arco superior sobre peaña).

Caxiao (4 reloxo: polar, vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental). Antiga reitoral de San Pedro do Val. Desaparecido. (1 reloxo vertical meridional).

Hórreo de Jesús das Filgueiras (1 reloxo vertical meridional).

Antonio do Couce de Abaixo (1 reloxo vertical meridional. Descontextualizado).

Casa de Rosendo (1 reloxo .Desaparecido).

A Portopena (1 reloxo. Desaparecido).

8.5 PONTEDEUME:

Casa dos Azpilicueta (1 reloxo vertical meridional).

8.6 VILARMAIOR:

Igrexa de s. Pedro de Vilarmajor (1 reloxo vertical meridional con arco superior sobre peaña).

Igrexa de Sta. Mª de Doroña (1 reloxo vertical meridional).

Igrexa de S. Pedro de Grandal (3 reloxo: vertical meridional, vertical oriental, vertical occidental).

Hórreo en Loureiro (1 reloxo vertical meridional).

Reitoral de Torres (1 reloxo dobre: vertical oriental, vertical meridional).

Igrexa de S. Xurxo de Torres (1 reloxo “non nato”).

8.7 MIÑO:

S. Xoán de Callobre: (1 reloxo vertical meridional) e un conxunto de 3 reloxo: (vertical oriental, vertical meridional e vertical occidental).

9. EPÍLOGO.

10. BIBLIOGRAFÍA.

1. A MEDIDA DO TEMPO

O xeito de medir o tempo por medio dun gnomon é unha das máis antigas. O home fixouse na sombra proxectada polas árbores e outros obxectos fixos, observando que a súa lonxitude variaba segundo a posición do sol e que, despois do mediodía, se cambiaba para o outro lado.

Reloxo de sol romano do tipo "Scaphe" encontrado en Baelo (Cádiz). Século I d.C e exposto no Museo Arqueolóxico Nacional en Madrid

Son numerosos os antecedentes históricos que se coñecen da forma de medir o tempo mediante o sol. Dende hai 4500 anos en China, pasando por Babilonia, os faraóns exipcios ou o imperio romano até os nosos días nos que algunha tribo primitiva en Borneo aínda utiliza gnomons.

Nese intento histórico de dominar a técnica da medición do tempo tamén houbo detractores que acusaban os reloxos de sol de rematar coa comodidade cotiá como refire o comediógrafo latino Plauto alá polo ano 200 a.C. e que dicía:

*"Que os deuses
destrúan o primeiro
que inventou a*

*hora e colocou o reloxo de sol que rompe o día en mil anacos! Até agora,
o meu reloxo fora sempre o meu ventre, o mellor e máis seguro de todos.
Por todas as partes e con seguridade chamábame para a comida, até cando
non había nada que levarse á boca; pero agora, aínda que o haxa, non
podo comer se ao reloxo de sol non lle praxe aínda".*

Como noutros eidos, o Imperio Romano foi o responsábel da difusión destes instrumentos por todo o orbe coñecido naquel tempo e proba diso son a cantidade de reloxos de sol que podemos ver hoxe en día en numerosos museos de Europa. En España témolos no Museo Arqueolóxico Nacional de Madrid, no Museo Arqueolóxico de Cuenca ou no

Museo Nacional de Arte Romana de Mérida, aínda que se puido comprobar que algúns non se fixeron para o lugar onde se encontraron senón que foron fabricados para outros lugares e posteriormente levados á súa situación definitiva.

Cuenca

Mérida

Outra proba da existencia destes reloxos en España e doutros portátiles, e por iso máis pequenos, é o que nos conta o ilustre filósofo Lucio Anneo Séneca, nacido en Córdoba, cando no seu libro *Apocolocintosis*, se queixa dicindo: “*Máis doadamente haberá acordo entre os filósofos que entre os reloxos*”.

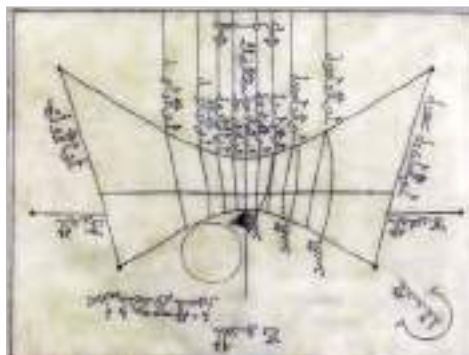
Nunha visión moi ampla e rápida podemos pasar á España da ocupación árabe para ver outro tipo de reloxos de sol como os encontrados en Córdoba, Almería, Málaga e Granada. Son principalmente realizados en mármore, planos e de posición horizontal co gnomon ou vara inserido perpendicularmente á cara. A sombra do extremo do gnomon é o que nos indica a hora. Utilizábanse principalmente para coñecer as horas das oracións diarias do culto islámico e teñen como característica unha indicación do acimut da alquibla que é a indicación da dirección onde está situada A Meca e onde deben orientarse os orantes nos seus rezos.

Estes reloxos de sol sinalan horas desiguais, é dicir horas que son máis longas en verán e máis curtas en inverno. Dentro de *Os libros do saber de Astronomía* de Afonso X o Sabio (1221-1284) hai descritos varios reloxos de sol da época. (Existe unha recompilación comentada que se publicou en 1863 e que se conserva na Biblioteca Galiciana)¹.

1. Cf. <http://galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es/es/consulta/registro.cmd?id=4706>

Granada (Pazo da Alhambra)

Reproducción cuadrante andalusí

LOS CINCO LIBROS DE LOS RELOJES ALFARABIS.

- 1.—LIBRO DEL DISEÑO DEL LA PUNTA DE LA SOMBRA.
- 2.—LIBRO DEL DISEÑO DEL ALBA.
- 3.—LIBRO DEL DISEÑO DEL ANTOYO DEL
- DE.—LIBRO DEL DISEÑO DE LAS FÁBRICAS.
- 5.—LIBRO DEL DISEÑO DEL PASADIZO DE LOS DIOS.

Avanzando no transcurso do tempo e só citando o *Horologio* pola súa escasa difusión nalgúns códices, aparecen as chamadas *esferas de misa* e os reloxos de sol canónicos.

San Vicentejo, Condado de Treviño (Burgos)

Aguilafuente (Segovia)

As esferas de misa comezan aparecendo en igrexas románicas e consisten en circunferencias trazadas a unha altura menor á dun home cun burato pouco profundo no cen-

tro e en cuxa semicircunferencia inferior hai unhas marcas que polo menos son tres: a vertical que pasa polo centro e que sinala a hora sexta (indica o mediodía e de aí vén o nome da sesta); outra marca cara ao centro do cuadrante esquerdo que sinala a hora terza (meta-da mañá) e outra marca cara á metade do cuadrante dereito e que sinala a media tarde. Estas marcas suponse que serían as horas de culto do templo. Para o seu funcionamento ponse no orificio central unha vara perpendicular á parede ou simplemente un dedo e a sombra botada indícanos a hora. Normalmente non presentan ningún tipo de numeración. Non puidemos localizar ningún reloxo de misa nas diferentes igrexas románicas da nosa bisbarra eumesa, pero si un número considerábel de cuadrantes solares e reloxos polares.

As esferas de misa evolucionan cara aos reloxos de sol canónicos chamados así por encontrarse colocados nas fachadas de edificios relixiosos. Adoitan estar gravadas a unha altura superior á dun home na parede máis ao sur do edificio e consisten nunha semicircunferencia dividida en 12 partes iguais por liñas separadas 15 graos. Do centro do semicírculo sae unha vara perpendicular cuxa sombra nos indica a hora. Ao principio non teñen numeración e logo van numerándose substituíndo a hora sexta pola hora XII indicadora do mediodía solar. As principais horas canónicas son:

Matíns: media noite.

Campas: ao amanecer, habitualmente sobre as 3:00.

Prima: hora na que sae o sol, aproximadamente as 6:00 da mañá.

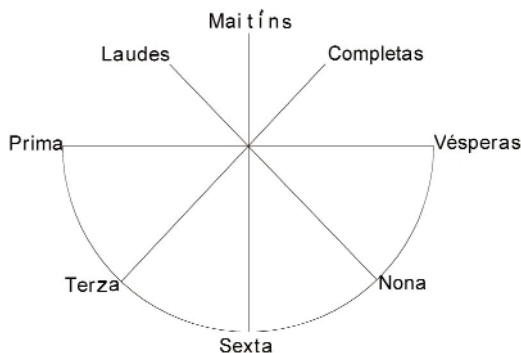
Terza: terceira hora despois de saír o sol, as 9:00.

Sexta: mediodía, ás 12:00.

Nona: sobre as 15:00.

Vésperas: tras a posta de sol, habitualmente sobre as 18:00.

Completas: antes do descanso nocturno, as 21:00.

As horas que están sobre a horizontal (o horizonte ficticio dos reloxos de sol) nunca estarán iluminadas, polo que non se poñen, e entre as demais intercálanse o resto até completar doce.

As horas canónicas seguen sendo desiguais. Miden horas desiguais, é dicir horas –de día, enténdese– que teñen máis duración en verán que en inverno. O sistema baséase en que divide o día en 12

horas e a noite noutras 12 horas, sexa cal sexa a época do ano. Ao ser o día máis curto en inverno, temos doce horas de luz que chegan a ser só de 45 minutos nos días próximos ao solsticio de inverno. A partir desa data as horas van tendo máis duración até chegar ao equinoccio de primavera en que o día ten 12 horas efectivas de 60 minutos cada unha, igual que a noite. A partir desa data os días fanse máis longos e consecuentemente as horas vanse alongando tamén até o solsticio de verán en que temos horas de 75 minutos.

RELOXOS CANÓNICOS

San Miguel de Foces de Ibieca (Huesca)

Ermita de San Babil (Huesca)

A partir do século XV o gnomon que até agora era perpendicular ao plano do reloxo pasa a poñerse inclinado segundo a latitude do lugar para o que se vai calcular o reloxo de sol. Por que? Pois porque con esa inclinación o teremos sempre paralelo ao eixe de rotación da terra. A hora a sinalar estará sempre no mesmo plano horario e así os reloxos xa son máis precisos e pasan a medir horas iguais. Estas *novas* horas son a vixésimo cuarta parte do tempo transcorrido entre dous pasos consecutivos do sol polo mesmo meridiano e son todas iguais sexa verán ou inverno, de día ou de noite. Agora xa temos asignada a hora XII ao paso do sol polo meridiano do lugar.

Agora xa vén a época dourada dos reloxos de sol que proliferan por toda España, Europa e o novo continente onde é levado este coñecemento principalmente polos clérigos e cuxa difusión se ve moi favorecida pola aparición da imprenta que fai que a xente culta poida adquirir moitos coñecementos que antes non tiña ao seu alcance.

É certo que xa por entón comeza a haber reloxos mecánicos pero non é menos certo que eran moi imprecisos e que para poñelos en hora sempre se utilizaba un reloxo de sol ou unha sinxela meridiana solar que era unha marca convenientemente calculada que indicaba o paso do sol polo meridiano do lugar e indicaba as 12 do día ou o medio-

Madrid – Rascafría – Monasterio de El Paular

día. En múltiples cidades e edificios con reloxos públicos existían estes reloxos *testemuña* como o da foto situado no campario da igrexa de Santiago Apóstolo en Totana (Murcia).

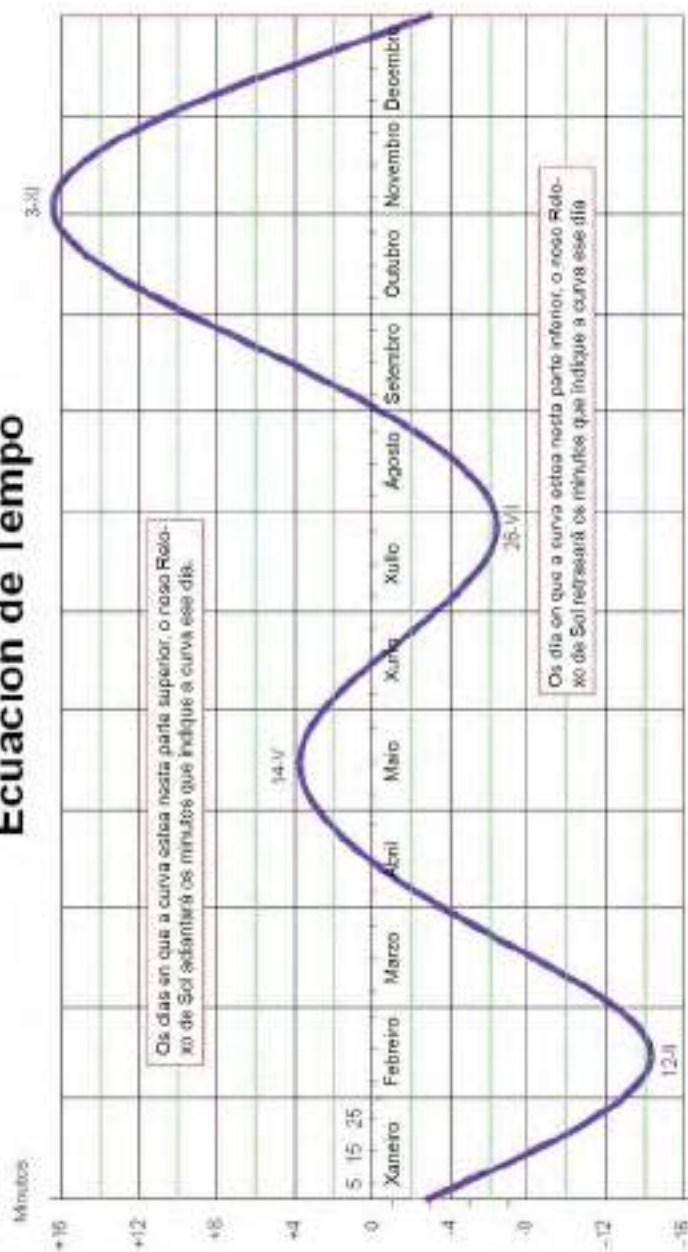
Outro tipo de horas que se utilizaron historicamente en Europa son as horas itálicas e babilónicas.

As horas babilónicas son o resultado de dividir o día natural en 24 partes iguais e comézanse a contar á saída do sol (*Ab Ortu* –dende o Orto– no reloxo da foto). As babilónicas son similares ás itálicas pero empézanse a contar a partir do sol-

por (*Ac ocasu* –dende o Ocaso– no reloxo da foto). Digamos que é un método máis natural de medir as horas xa que comezar a medir o día ás 12 da noite é máis complicado. Tamén tiña a súa utilidade na época. Con ese tipo de horas sabíase moi ben, por exemplo, as horas que faltaban para a posta de sol, dato moi importante cando un viaxeiro tiña que ir dunha cidade a outra e chegar antes de que se pechasen as portas da cidade, ao anoitecer, e quedar no campo a mercé dos delincuentes.

A mediados do XVIII os reloxos de sol comezan a ser exactos e o público comeza a constatar que o tempo medio medido por eles, e cuxa hora é constante, non tiña a mesma duración que o “tempo verdadeiro” medido polos reloxos de sol. Á diferenza existente, en cada momento, entre o tempo medio local e o tempo verdadeiro, que pode ser positiva ou negativa, é ao que se denomina *Ecuación de Tempo* e é unha corrección que hai que aplicar para pasar dun horario ao outro. Esta diferenza varía ao longo do ano e alcanza unha maior variación a principios de novembro –máis 16 minutos– e a mediados de febreiro –menos 14 minutos–.

Ecuación de Tempo

Pero aínda hoxe en día os reloxos de sol seguen sendo útiles. En todos os observatorios astronómicos existe un heliógrafo que non é máis que un reloxo de sol cuxo gnomon é nunha esfera de cristal pola que pasan os raios de sol e van queimando unha banda de papel que nos indica as horas de sol de cada día. Afortunadamente, estes instrumentos están a rexurdir e cada día véselles máis en ámbitos públicos e como parte do mobiliario urbano en moitas cidades modernas.

Como parte integrante de igrexas e nalgunhas construcións etnográficas puidemos observar a presenza de reloxos de sol, elementos non moi presentes na bibliografía sobre construcións

etnográficas en Galicia, a excepción dalgunha alusión no apartado de adornos na publicación de *El hórreo gallego* (Rodríguez, 1975), algún artigo xornalístico e en revistas como a do Museo de Pontevedra (1974)².

2. A RELOXARÍA DE SOL EN GALICIA

En Galicia, até o século XIX, a reloxaaría encóntrase relacionada con dous oficios artesanais: os *canteiros* e os *ferreiros*. Os primeiros na construción de reloxos de sol ou cuadrantes e os segundos na construción dos gnomons e os reloxos mecánicos. Filgueira Valverde recórdanos que os nosos reloxos de sol son obra da arte popular dos *pedreiros*, pero a iniciativa parte, tardiamente, dos estratos sociais máis ilustrados. Aquí, en Galicia, os primeiros son de comezos do século XVII. O termo “cuadrante”, ten un sabor erudito, como aprendido das reitorais, os mosteiros ou os pazos.

2. Neste sentido, é de referencia a publicación *Relojes de piedra en Galicia*, de José Luis BASANTA, Fundación Barrié, A Coruña, 1986, á que faremos repetidas alusións.

A xeito de exemplo, no mosteiro de Caaveiro, no corazón do val do Eume, ademais de acudir ás cerimoniais solemnes, os cóengos regulares de Santo Agostiño debían rezar no coro da igrexa colexial de San Xoán as *horas menores* antes das 10 e as vésperas, polas tardes. Pola noite rezaban o rosario e celebraban misa cantada. Non podemos asegurar a existencia dun relox de sol neste cenobio, pero do que si temos constancia é dun relox de pesos no s. XVIII³.

Mosteiro de Caaveiro no século XVIII con todo os seus edificios. Hipótese do autor

En Monfero, mosteiro cisterciense de monxes bernardos, o *Horarium* era o bieito, que entrou en vigor en Cîteaux, regulando a vida dos irmáns dende o amañecer até o solpor: é o *Opus Dei*, ao que *nada será preferido*. Un irmán encargábase da tarefa de esperar os monxes para o oficio nocturno.

*“Parece oportuno [...] [que todos os irmáns] teñan o mesmo modo de vida,
o canto e todos os libros necesarios para as horas diúrnas e nocturnas [...]*

3. A.R.G. Fol. 169r. 2-4-1746. Tómanse as contas do ano 1744. Entre os cargos están: “*Más se le cargan duzientos reales que se le entregaron del Archibo para mudar la Campana del Relox y Quarto para las ruedas a donde aora están*”; “*Más se le cargan nuebecientos reales de vellón que se le entregaron del dinero del Archibo para reparos del Monasterio*”; “*Más se le cargan quinientos reales de vellón que se les entregaron de dicho Archibo para obras de dicho Monasterio*”.

de sorte que non haxa ningunha diferenza nos nosos actos, senón que vivamos nunha soa caridade, baixo unha soa regra e segundo un modo de vida semellante”.

Charte de Charité

Como parte integrante de igrexas e nalgúñas construcións etnográficas puidemos observar a presenza de reloxos de sol, elementos de escasa presenza na bibliografía sobre construcións etnográficas en Galicia, a excepción dalgúña alusión no apartado de adornos na publicación de *El hórreo gallego*⁴, algún artigo xornalístico e en revistas como a do Museo de Pontevedra (1974)⁵.

En Galicia, José Luis Basanta⁶, destaca a grande abundancia deste tipo de reloxos, sobre todo na provincia de Pontevedra, superior en número a outras partes de España; circunstancia que é máis significativa se temos en conta que na área xeográfica galega o clima proporciona máis días anubrados que soleados, ao contrario, por exemplo, que en Castela ou en Andalucía.

Dentro do continente europeo, España áchase nunha posición intermedia no ránking de reloxos de sol que se conservan, sendo os grandes gañadores Francia e Italia con gran cantidade deles de moi diferentes tipos e moi alta calidade tanto na execución artística como gnomónica.

En canto á súa distribución xeográfica, son máis abundantes na zona rural (hórreos, pequenas igrexas, vivendas significativas...) que nas capitais. Basanta realizou un inventario, non exhaustivo, de Galicia, centrado sobre todo na provincia de Pontevedra, no que tan só se recolle un dos reloxos do noso ámbito de estudo, polo que neste traballo achegaremos algúns máis que aínda permanecen.

Reloxo do Museo de reloxos de sol de Lugo

Non por iso é menor a achega galega ao mundo da gnomónica. Ademais das obras citadas de Basanta hai que subliñar a importante colección de reloxos reunida no museo

4. MARTINEZ RODRÍGUEZ, Ignacio. *El hórreo gallego*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, 1975.

5. Neste sentido, son de referencia, ademais dos traballos publicados polo Museo de Pontevedra, os de BASANTA, descritos por Filgueira Valverde no prólogo á segunda da publicación *Relojos de piedra en Galicia*, de BASANTA, José Luis, Fundación Barrié, A Coruña, 2003, á que faremos repetidas alusións.

6. *Ibidem*,

de Lugo e a recompilación bibliográfica publicada por Abel Vilela, entre outros. No século XVIII, o pai franciscano Buenaventura Tellado que, segundo se le na portada é “Religioso Menor de la Santa Provincia de Santiago, Colegial que fue en el insigne de Alva, ex - Lector de Arte, y de Teología Moral en el Real de Salamanca, y Maestro de estudiantes en de Santiago de Galicia”, publicou un delicioso libro. *Trátase do Nuevo manogito de flores, en tres ramilletes, compuesto de varias flores para todas personas Católicas, Eclesiásticas y Religiosas* escrito en 1766. Como prólogo a estes reloxos de sol, o pai Buenaventura expón unha “*Tabla particular para saber en todo el año a que hora sale, y se pone el Sol, y quantas horas tiene el día, y la noche*”.

Na época en que se escribe este libro, a gnomónica está en pleno florecemento e transcorreron xa dous séculos dende que os reloxos de sol foron un obxecto de uso cotián, comunmente empregado pola xente. O autor trata de divulgalos, segundo el mesmo escribe, en beneficio de “*los que viven en lugares que no tienen reloj*”.

O ramallete destinado aos católicos ten dez flores, e a última leva por título *Curiosidades*, entre as cales se describen dous tipos de reloxos, un para saber a hora durante o día e outro para a noite. O reloxo de día é un método simple, exento de calquera artificio material, que pode dar bos resultados se se practica suficientemente. O reloxo de noite é coñecido dende tempos antiquísimos, e foi empregado polos primeiros mariñeiros que navegaban polo Mediterráneo⁷.

Portada do libro e descrición dos reloxos de día e de noite

7. Texto de Jacinto del Buey Pérez, coronel de enxeñeiros, licenciado en Ciencias Químicas e vicepresidente da Asociación de Amigos dos Reloxos de Sol (AARS) en 2005.

3. OS OFICIOS

O proceso construtivo é consecuencia dun coñecemento colectivo e dunha experiencia compartida que se nutre da participación, por un lado, de artesáns que traballan coas súas propias mans e con medios técnicos rudimentarios: canteiros, ferreiros, carpinteiros...; e polo outro, do concurso de especialistas relacionados coas pequenas industrias artesanais de transformación. Todos eles crearon tecnoloxías autóctonas e un modo de construír no que cada material está perfectamente empregado en función da necesidade requirida. Como se comentou, os reloxos de sol están intimamente ligados a dous oficios: os *canteiros* na labra do reloxo preferentemente, e os *ferreiros* para os elementos metálicos: gnomon, estilete e en ocasións, o soporte.

O artesán xurdiu, pois, como un servidor que coñecía o sentir das xentes para as que producía, que lles falaba nunha linguaxe propia do seu grupo diferenciado porque el era un membro máis dese grupo; coñecía, como eles, o modelo económico e de produción, o clima, a xeografía, os modos de vida, costumes e sentimentos. Por iso sabía dar resposta axeitada a unhas necesidades en principio moi estritas e limitadas a un consumo moi medido⁸.

As ferramentas e utensilios empregados polos canteiros e albaneis no s. XVIII eran: 1) Paleta, 2) Trollo, 3) Pico, 4) Piquetiña, 5) Corda, 6) Cravos, 7) Chumbada, 8) Regra, 9) Nivel, 10) Esparabel, 11) Fratás, 12) Talocha, 13) Cubos, esportas, liás, 14) Piqueta, 15) Zapapico, 16) Sacho, 17) Pa de ferro, 18) Pa de madeira, 19) Batideira⁹.

8. BALTAR TOJO, Rafael, *Arquitectura y prexistencias. Una referencia gallega*, ed. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1991, p. 64.

9. VILLANUEVA, Juan de, *Arte de albañilería ó Instrucciones para los jóvenes que se dediquen a él*. Edición Pedro Zengotita Vengoa. Madrid 1866.

Ferramentas dos ferreiros: 1, 2, 3, tenaces, 4, tenaces de corte, 5, tenaces de volta, 6, tenaces de lume, 7, atizador, 8, tenaces curvas, 9, esteixador, 10, 11, 12, martelos, 13, sufrideira, 14,15, tufos, 16, tronzafrio, 17, punzón, 18,19, tallesiras, 20,21, limas, 22,23, tallesiras.

4. AS CONSTRUCIÓNS VERNÁCULAS DO EUME E A PRESENZA NELAS DOS RELOXOS DE SOL

As arquitecturas populares ou vernáculas, fronte a outras máis cultas ou monumentais, con maiores medios, técnicas e recursos, poñen de relevo o esforzo necesario para levar a cabo a súa construción, xa que dende a elección do lugar onde situalas á materialización da súa execución en moitos casos supón unha loita coa natureza e un medio hostil.

Na arquitectura popular, rural ou urbana, as solucións afloran máis claramente como resposta de defensa ante o medio e demandas funcionais, económicas, sociais ou culturais do seu propio mundo¹⁰.

10. BALTAR TOJO, Rafael, *op.cit*, p. 67.

Na bisbarra do Eume, como no resto de Galicia, a casa-vivenda é a construción básica onde primeiramente se abeiran os membros da unidade familiar e os animais. En torno a ela, e como resposta ás necesidades de subsistencia da vida do campo, aparecen unha serie de edificacións etnográficas, denominadas por algúns autores¹¹ adxectivas, complementarias ou anexas, mesmo, ao noso xuízo, denominadas de forma equivocada, arquitecturas *sen autor*¹² que solucionan problemas de **almacenamento**: alboios ou cabanos, hórreos, adegas, paleiras..., **de cría e corte de animais**: alvarizas, cortes, poleiros, pombais, porqueiras, **de transformación**: muíños, eiras ou airas, fornos, lagares..., **de comercialización**: recintos de feira, de equipamento: lavadoiros, fontes, pozos, **ou do territorio**: pontes e pontellas, muros, cerramentos, socalcos, camiños...

Nesta bisbarra evidénciase, como no resto de zonas de estrutura similar do territorio galego, a reciprocidade existente entre o home e o medio dando resposta á demanda de necesidades cun amplo repertorio de construcións que veñen a satisfacer cada unha delas. Non só procura o asentamento territorial máis axeitado para a súa vida campesiña, senón que integra a natureza no proceso construtivo mediante a utilización dos recursos propios que lle ofrece o territorio que habita.

Como consecuencia do anterior e debido á autosuficiencia do home no medio natural, encontramos unha serie de características comúns a todas as construcións populares, que poderíamos sintetizar en:

- Construción por artesán e / ou usuario.
- Formas repetitivas no territorio.
- Sinxeleza construtiva e funcionalidade.
- Integración no medio natural.
- Utilización de materiais propios da zona¹³.

11. Algúns recoñecidos arquitectos galegos achegaron os seus estudos e reflexións sobre a arquitectura popular galega, como GALLEGO JORRETO, J.M., PORTELA, César, o DE LLANO CABADO, Pedro, BALTAR TOJO, Rafael. Algúns deles citados por CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel, en *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. Consello Galego de Colexios de Aparelladores e Arquitectos Técnicos. 2003. 550, pp, 85-86.

12. Neste sentido, entendemos que a súa denominación máis axeitada sería se “autor anónimo” xa que, aínda que se descoñeza o seu nome, autor ou autores si que tiveron.

13. Sobre as notas singularizadoras das arquitecturas populares galegas, recomendamos tamén o citado texto de CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel.

5. OS MATERIAIS UTILIZADOS NESTAS CONSTRUCIÓNS E NA RELOXARÍA DE SOL

Gneis Ollo de sapo, moi abundante na zona do Eume

Reloxo de sol de granito na Barbela. A Capela

Dentro da nosa demarcación de estudo da bisbarra eumesa, podemos atopar o **granito** como material preferente de utilización nos muros da Capela; **os gneis, pizarras e os cuarzos** en Monfero; a **lousa de xisto** pizarroso empregada en cubertas das construcións de casas-vivenda ou en peches de predios e alpendres nos concellos da Capela, As Pontes ou Monfero, e a **madeira** que proviña das fragas do Eume en todo o ámbito de estudo. A utilización de materiais propios do lugar contribúe a que as texturas e cores sexan as mesmas que os macizos pétreos que configuran a paisaxe, integrándose nel as arquitecturas e, á súa vez, nestas, os seus elementos. Tal é esta integración, que en moitos casos a mimetización do reloxo de sol no ben patrimonial fai difícil a súa distinción e algúns paisanos do lugar descoñecen a súa existencia. Como máis adiante detallaremos, encontramos reloxos de sol en diferentes arquitecturas populares: **en casas-vivenda, en hórreos, en cabanos, en paleiras, igrexas...**

6. CLASES DE RELOXOS DE SOL

Atendendo á **distinta orientación** do plano do reloxo, os reloxos de sol clasifícanse en:

A) VERTICAIS

O plano é perpendicular ao do meridiano.

- Meridional, ortomericiano, normal ou non

declinante: Aquel cuxo cuadrante está perfectamente orientado ao sur. O gnomon forma co plano do cuadrante un ángulo igual á colatitude do lugar.

- **Declinante:** O seu plano está orientado en posición intermedia, ao SE –a levante– ou ao SO –a poñente–. É dicir é oblicuo respecto á liña leste-oeste.
- **Lateral ou lateral meridiano:** Os orientados directamente ao leste –oriental– ou ao oeste –occidental–. O seu plano é paralelo ao do meridiano.
- **Setentrional:** O cuadrante mira plenamente ao norte. Nas nosas latitudes só funcionan entre o solsticio de primavera e o do verán e marcan as primeiras horas da mañá e a últimas da tarde.

B) OBLICUOS

Ou inclinados: aqueles non horizontais que teñen o seu plano oblicuo. Cando o seu plano é paralelo ao eixe da terra denomínase polar e o gnomon é paralelo ao plano do cuadrante. Tamén poden ser oblicuos e declinantes.

C) HORIZONTAIS

O plano é paralelo ao horizonte. O *estilo* sae inclinado cun ángulo igual ao da latitude do lugar colocado e o seu vértice mirará ao sur.

D) ECUATORIAIS

Co plano do reloxo paralelo ao ecuador. Forma co horizonte un ángulo igual á colatitude do lugar e o gnomon será perpendicular ao plano do cuadrante.

Ademais e dada a enorme variedade de tipos de reloxos de sol, cada autor ten unha clasificación particular e son cuantiosas as maneiras de agrupalos como podían ser:

- Pola figura xeométrica da peza física onde está deseñado.
- Pola figura xeométrica onde van encerradas as liñas horarias.
- Pola técnica de preparar ou marcar as liñas.
- Polos datos que proporcionan.
- Polo tipo de horas que marcan.
- Polo material de soporte.
- Pola súa utilización fixa ou móbil.
- Pola súa colocación.
- Polo ámbito de utilización.
- Pola forma de recibir os raios do sol.

En canto á súa *forma*, Basanta establece unha sistematización da forma do *contenente* da parte astronómica do reloxo solar galego, distribuíndoos en 6 tipos básicos:

A) CUADRANGULARES

B) CIRCULARES

C) SEMICIRCULARES

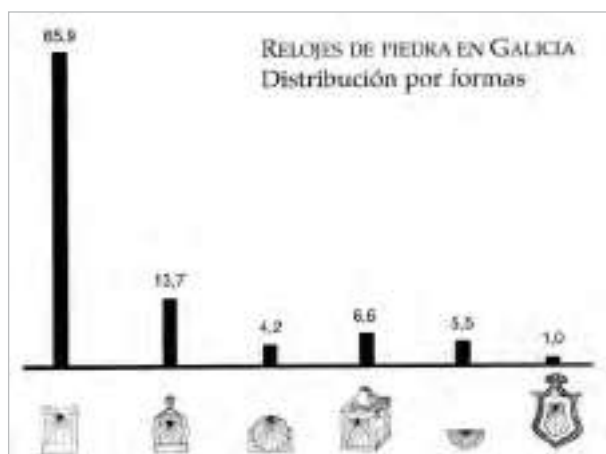
D) ANTROPOMÓRFICOS

E) CÚBICOS

D) DE FANTASÍA

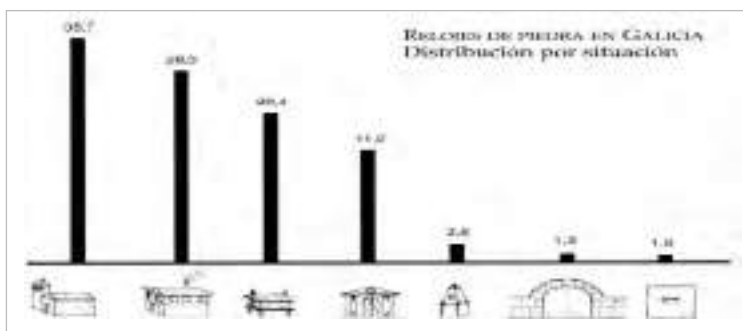

Tomados de BASANTA, José Luis, *Relojos de piedra en Galicia*, Fundación Barrié, 2003

Os situados en hórreos, construídos case na súa totalidade en granito, están exentos, para ser doadamente orientábeis ao sur, polo cal a súa construción é máis doada. Son do tipo vertical ortomeridiano.

Os que se encontran en vivendas ou edificacións auxiliares, algún, como remate de cumieira na cuberta, coa orientación sur.

Nas igrexas -neste caso todas rurais, a excepción da de Santa María das Pontes, nun ámbito máis urbano- encóntranse na parede sur, debido á súa orientación canónica leste-oeste.

Tomado de BASANTA, José Luis, *Relojes de piedra en Galicia*, Fundación Barrié, 2003

7. OS RELOXOS DE SOL NA BISBARRA DO EUME

O ámbito de estudo referímolo á bisbarra do Eume, abranguendo os seguintes municipios: A Capela, As Pontes, Monfero, Pontedeume, Cabanas e Vilarmaior. Incluímos tamén a parroquia de San Xoán de Callobre (Miño) pola súa proximidade xeográfica e a circunstancia de que a súa igrexa teña dous tipos de reloxo.

Nos centenares de puntos visitados, localizamos 55 reloxo situados en cinco conxuntos gnomónicos cuádruplos, tres conxuntos triplos, un reloxo dobre e vinte e cinco reloxo sinxelos.

Por concellos, a distribución xeográfica dos reloxo é: A Capela (9), As Pontes (13), Cabanas (1), Monfero (18), Pontedeume (1), Vilarmaior (13), Miño (1)¹⁴.

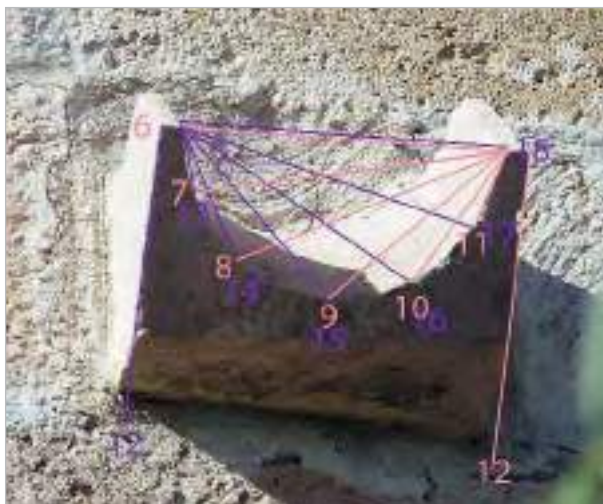
14. Só se estudou o da igrexa de San Xoán de Callobre neste municipio.

En canto ás edificacións nas que están situados: en casas-vivendas rurais (13), en igrexas (22), en casas-reitorais (7), en espazos públicos (2), en hórreos (4), en cabanos (5), descontextualizados (2), desaparecidos (2)¹⁵.

En canto ao tipo, de forma resumida: polares (5); verticais meridionais (34), verticais orientais (9); verticais occidentais (8).

En canto á forma, predominan os cuadrantes cuadrangulares-rectangulares, con presenza importante dos prismáticos e/ou cúbicos, e en menor medida os semicirculares e circulares.

7.1 FUNCIONAMENTO DOS RELOXOS DA BISBARRA DO EUME. RELOXO POLAR

Reloxo polar en Huesca

Reloxo polar nun conxunto
cuádruple de Marraxón de
Arriba. As Pontes

15. Constátanse dous recentemente, pero o número é moi superior pola desaparición de edificacións que os tiñan.

O funcionamento deste reloxo baséase en que as arestas da pedra se tallan coa latitud do lugar onde se situará o reloxo, así temos que esas arestas fan de gnomons que serán paralelos ao eixe de rotación da Terra. A superficie onde esas arestas proxectasen as súas sombras serán, polo tanto, tamén paralelas ao eixe terrestre. Isto provoca que neste tipo de cuadrantes as liñas horarias sexan sempre paralelas.

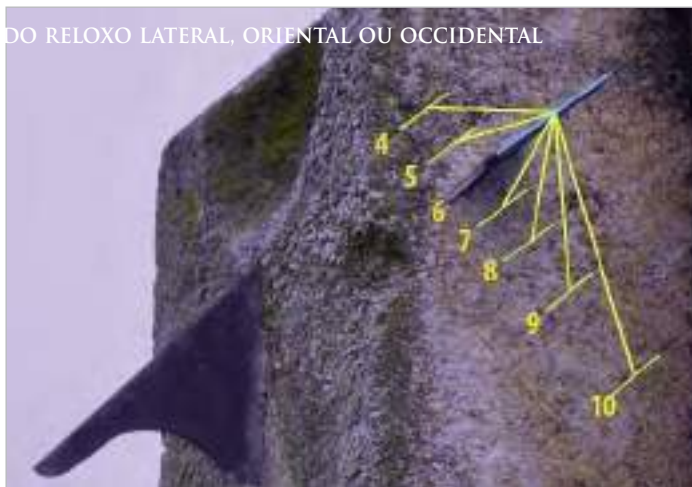
Seguindo o debuxo feito sobre a foto do reloxo de Marraxón de Arriba, nas Pontes, que máis adiante analizaremos, fixámonos na aresta marcada coa “M” que nos indicará sobre a superficie cilíndrica as horas da mañá comezando polas 6 da mañá xusto sobre a aresta oposta. Ao ir subindo o sol polo ceo, a sombra da aresta vai baixando e con cada 15 graos de avance do sol, a sombra vainos indicando unha hora máis, así se irán sucedendo as 7, 8, 9, 10 e 11 da mañá. Cando o sol estea sobre o céntro do lugar non se apreciará ningunha sombra no reloxo. Xusto nese momento e só nese momento, as arestas laterais están iluminadas simultaneamente e o reloxo indícanos as 12 ou o mediodía. A partir de entón é a aresta marcada co “T” a que comezará a funcionar indicando as horas da tarde, nas mesmas marcas das horas da mañá. As sombras avanzan pola 1, 2, 3, 4, 5 e ás 6 a sombra da aresta chegará á aresta oposta.

As dúas exteriores marcan as 12, o mediodía, e a da dereita marca as horas da mañá e a da esquerda marca as horas da tarde.

É un modelo de reloxo de sol moi decorativo, sinxelo de calcular e moi indicado para colocar en lugares accesíbeis ao público pois é bastante antivandálico ao non ter gnomons susceptibles de dobrar ou romper. Se ese conxunto solar se colocase máis arriba apenas se vería o reloxo polar dende o chan.

7.2 FUNCIONAMENTO DO RELOXO LATERAL, ORIENTAL OU OCCIDENTAL

Reloxo lateral oriental no
reloxo cuádruple de
Marraxón de Arriba,
nas Pontes

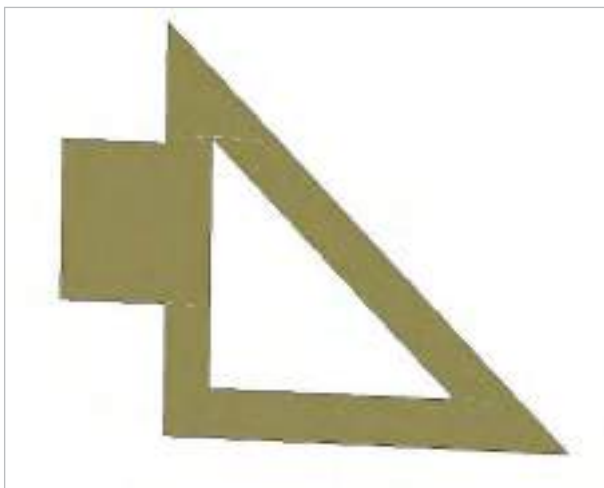

Como nos demais, o gnomon colocárase coa inclinación da latitude do lugar e paralelo ao plano do reloxo. Polo tanto, tamén neste tipo de reloxo as liñas horarias serán paralelas entre si e paralelas ao gnomon.

Seguindo o debuxo feito sobre a foto da cara leste do reloxo de Marraxón de Arriba, As Pontes, vemos que a aresta do gnomon que nos indicará as horas é a pintada de cor verde. A primeira hora que poderá iluminar o sol, dependendo da latitude do lugar, será as 4 da mañá e ao seguir subindo marcará as 5. Cando estea no mesmo plano que o gnomon serán as 6 da mañá, por iso nestes reloxos a base do gnomon sempre está sobre esa hora. No seu avance o sol irá marcando as horas sucesivas: as 7, 8, 9, 10, e cada vez a liña horaria sepárase máis do pé do gnomon polo que a hora das 11 só a marca nalgúns reloxos e a das 12 nunca a marcan por estar o sol moi arriba e a sombra irse cara ao infinito.

O reloxo da cara oeste funciona de igual xeito, sendo a primeira hora enteira que pode marcar a da 1 da tarde, marcando as 6 da tarde cando o sol estea no plano do gnomon e as 8 da tarde a última antes de anoitecer.

A presenza de conxuntos con reloxos polares na bisbarra do Eume, colocados a unha altura excesiva do plano do chan, –que os fai moi pouco visíbeis–, fainos pensar na posibilidade que estes bloques de pedra cos 4 cuadrantes se fíxesen a xeito de traballo *en serie* polos canteiros que xa tivesen uns equipos cos cortes da pedra e as liñas horarias e que tivesen feitos algúns e almacenados. Non hai que descartar que, por entón, no encargo dun reloxo ofrecesen este modelo que é o que tiñan feito aínda que un dos reloxos non tivese boa visión dende a rúa.

8. OS RELOXOS NOS CONCELLOS DA BISBARRA DO EUME

Esta unidade xeográfica está constituída polos concellos de Cabanas, A Capela, Monfero, Pontedeume e As Pontes. Para os efectos deste estudo incorporamos o concello de Vilarmaior. Está situada no extremo noroccidental da provincia da Coruña. Polo norte, delimitada pola bisbarra de Ferrolterra: concellos de Ares, Neda, Fene, San Sadurniño e As Somozas e parte da bisbarra de Ortegal: concellos de Ortigueira e Mañón; polo sur, polos municipios de Miño, Irixoa e Aranga pertencentes á bisbarra de Betanzos. Ao leste, a provincia de Lugo e polo oeste ábrese ao mar pola ría de Ares, no chamado golfo Ártabro.

Nos extremos de oeste a leste sitúanse as vilas de Pontedeume e As Pontes de García Rodríguez, respectivamente. A primeira entre a boca do Eume e o fondo da ría, constituíndo unha área de tradición turística; a segunda no alto do curso medio do mesmo río, como único enclave industrial no ámbito da área do parque. Nas proximidades, a menos de 30 kms. de distancia, sitúanse a cidade de Ferrol ao norte e a vila de Betanzos ao sueste.

8.1 A CAPELA

Casa de Alfonso Naveiras na Barbela. Santiago da Capela

Esta edificación, denominada casa de Alfonso Naveiras no lugar da Barbela, parroquia de Santiago da Capela, é unha vivenda tradicional desta zona, de planta baixa e piso alto, que hai un tempo foi rehabilitada.

Unha vez rematadas as obras de rehabilitación recolocouse o reloxo sobre a soleira dunha nova galería da planta primeira, na fachada principal, orientada ao mediodía, sen que poidamos saber o lugar que ocupaba orixinariamente, aínda que pensamos que debería ser moi próximo ao actual.

Unha pedra base de granito, hoxe depositada no chan, nas inmediacións da propiedade era a de soporte do reloxo e complementaríaa o conxunto do reloxo solar. Trátase dun bloque granítico duns 15 cms. de grosor e hoxe de forma sensibelmente cadrada, que antes da rehabilitación da vivenda, a súa parte traseira estaba encaixada na parede, polo que nun principio a peza orixinal era rectangular. Dispón dunha incisión a xeito de canliña de desagadoiro dereito posterior e lateral para a evacuación da auga, cunha pequena gárgola á fronte nun lateral. Sobre a superficie superior asentábase o reloxo, orientado ao mediodía no seu cuadrante meridional.

Conxunto de reloxos de sol cuádruplo. É un conxunto gnomónico no que se observan catro cuadrantes solares.

Cuadrante 1: reloxo de sol vertical meridional situado na parte frontal do bloque de pedra. Liñas horarias de 6 da mañá a 6 da tarde con indicación de horas enteiras

con raías longas e medias horas con raías curtas. Non se observan restos de numeración. As raías non chegan até o polo do reloxo. O gnomon é metálico e está fixado con chumbo. Parece o orixinal e coa parte inferior cun corte curvo.

Cuadrante 2: reloxo de sol vertical occidental situado no lateral esquerdo do bloque de pedra. Marca dende as 2 ás 8 da tarde. A liña da 1 da tarde non se ve claramente. Ten un orificio para o gnomon –que desaparecen–, sobre a liña das 6. Non se ven restos de numeración¹⁶.

Cuadrante 1 meridional

Cuadrante 2 Occidental

Detalle de numeración do cuadrante 2

Cuadrante 3: reloxo de sol polar sobre a parte superior do bloque de pedra e con corte cilíndrico. Vense relativamente ben 4 liñas: as das 7/1, as 8/2, as 9/3 e as 10/4. As 5, onde está no debuxo. Este reloxo, ao medir horas que van distanciadas 15° cada unha da outra ten que ter esas liñas paralelas e equidistantes. A liña das 3 e as 9 debe estar no centro da parte inferior.

16. No tempo en que se facían estes reloxos, sempre ou case sempre se facían os cálculos con graos enteiros, polo tanto, son válidos os 43° que saen segundo o debuxo en Autocad. Se para esa latitude se fai un trazado para un reloxo occidental, saen liñas que coinciden bastante aceptablemente coas que hai gravadas no reloxo.

Cuadrante 3 polar

Detalle de simulación de numeración do cuadrante 3 polar

Cuadrante 4: reloxo de sol vertical oriental. Aínda que non se ve claramente, o máis probábel é que haxa outro cuadrante complementario do 2 na cara da dereita do bloque de pedra. Indicaría de 4 a 11 da mañá.

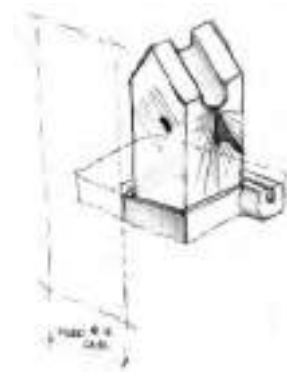
Alzado frontal da primitiva peza de soporte

Planta da primitiva peza de soporte

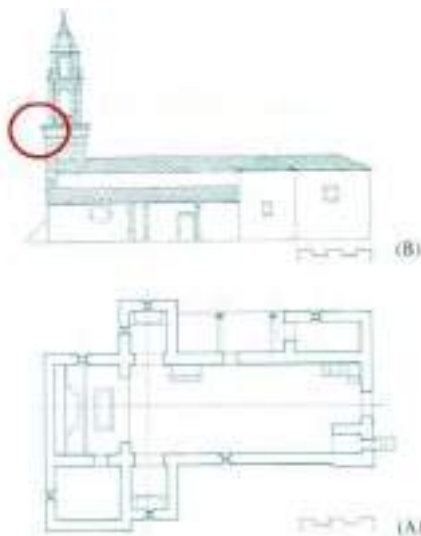
Localización actual na galería

Primitiva posición na peza-soporte

Igrexa parroquial de Santiago do Pazo (tamén denominada *capela do Pazo*). A Capela

O edificio da igrexa é de planta de cruz latina, dunha soa nave, e ábsida rectangular, que tivo varios engadidos en diferentes épocas, entre eles, posibelmente, a sancristía pegada ao muro setentrional. Os muros de carga son de fábrica de cachotaría que se deixou á vista, encintándoa, con esquinais de cantaría de granito. Destaca exteriormente o campanario barroco na fachada principal con dobre corpo e cupulín rematado con pináculo de bóla. A fachada, toda ela de cantaría labrada de granito, é asimétrica por ter só unha torre-campanario na súa esquina nor-occidental.

Alzado lateral e planta da igrexa parroquial de Santiago do Pazo. A Capela

Esta igrexa estivo historicamente vinculada ao priorado de San Xoán de Caaveiro, xa que no pazo veciño se aloxaba o prior, sendo, de todas as igrexas da zona, a que se encontra máis próxima ao mosteiro, antes da baixada a este polo camiño do Pousadoiro.

O reloxo de sol apóiase sobre a cornixa de remate do extremo sur-oeste do muro da fachada, que ten unha entalladura na súa cara sur. Hoxe en día encóntrase bastante colonizado por liques ao igual que o resto da pedra da igrexa.

É un **conxunto de reloxos de sol cuádruplo**. Un conxunto gnomónico no que se observan catro cuadrantes. Labrado en granito, está exento e orientado ao mediodía. Encóntrase moi invadido por mofos.

Cuadrante 1: reloxo de sol vertical meridional situado na parte frontal do bloque de pedra. Liñas horarias de 6 da mañá a 6 da tarde con indicación de horas enteiras, con raias longas, e medias horas con raias curtas. Numeración arábica. Rectángulo delimitador de liñas horarias. Gnomon polar metálico fixado con chumbo que parece o orixinal e coa parte inferior cun corte curvo.

Cuadrante 2: reloxo de sol vertical occidental situado no lateral esquerdo do bloque de pedra. Marca dende a 1 ás 8 da tarde. Non se ven restos de numeración nin do gnomon.

Vista parcial das fachadas sur e oeste

Vista parcial da fachada sur co reloxo

Cuadrante 1 vertical meridional

Cuadrantes 1 e 2: v. meridional e v. occidental

Cuadrante 2: vertical occidental e parte posterior

Detalle de posición na cornixa

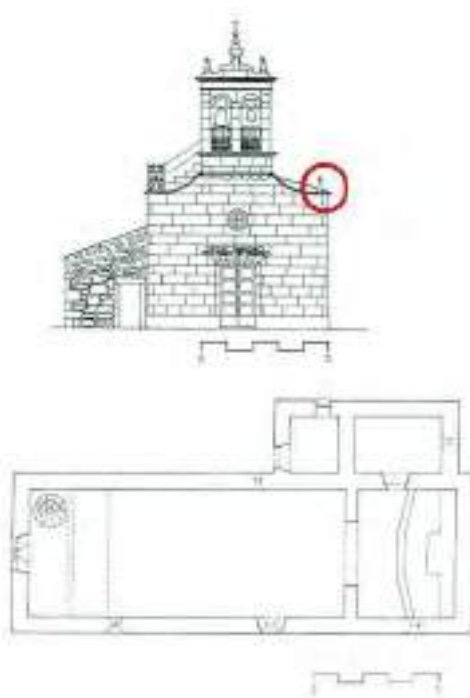
Cuadrante 3: reloxo de sol polar sobre a parte superior do bloque de pedra e con corte cilíndrico. Non se ven restos de numeración nin de liñas horarias.

Cuadrante 4: reloxo de sol vertical oriental. Aínda que non se ve claramente, é posíbel que haxa outro cuadrante complementario do 2 na cara da dereita do bloque de pedra. Indicaría de 4 a 11 da mañá. Tamén ten o gnomon desaparecido.

Igrexa de Santa María de Cabalar

Trátase dunha igrexa de estilo barroco. Ten unha soa nave de planta rectangular, con muros perimetrales de carga coa cuberta a dúas augas e a parte posterior da ábsida a tres augas con cubrición de lousa da zona. Na súa parte lateral, ao norte, un corpo pegado cumpre a función de sancristía. A nave recibe escasa iluminación natural, a través de pequenos ocos nos seus muros, recercados en cantaría de granito.

Aos pés da nave, sitúanse as escaleiras de acceso ao coro alto, que son de ferro forxado. O espazo correspondente ao presbiterio está delimitado por un arco de ingreso lixeiramente apuntado. Ao fondo da ábsida encóntrase un retablo barroco coa imaxe de santa María, patroa da parroquia, no oco central.

Alzado frontal e planta da igrexa de Santa María de Cabalar

A fachada presenta un aparello de cantaría de granito labrada de boa factura. Compositivamente, segundo o eixe central vertical, superpóñense unha porta rectangular de acceso á nave, alintelada, e sobre ela un *ollo de boi* circular que proporciona iluminación natural ao coro e, sobre el, unha base con decoración de placas situadas horizontalmente, sobre a que arranca a espadana de dobre campanario que remata na súa parte central superior e laterais con pináculos. No máis alto, unha cruz de ferro forxado.

O reloxo de sol encóntrase no extremo sur-occidental, ao lado dun dos pináculos, apoiado sobre a cornixa da esquina das fachadas meridional e a occidental ou principal. Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional** orientado e exento, gravado en bloque de pedra con frontón rectangular coroado en arco. É case igual que o da igrexa de santa María de Vilachá en Monfero polo que podería deducirse razoablemente que os dous foron construídos polo mesmo canteiro.

Reloxo vertical meridional con arco superior e gnomon triangular

Igrexa de Santa María de Cabalar. Detalle do reloxo de sol no aleiro da cuberta

Ten restos de numeración arábica e só liñas das horas enteiras que rematan nun cadrado separador das liñas e os números. O gnomon é polar, de chapa de ferro fixado con chumbo.

8.2 AS PONTES

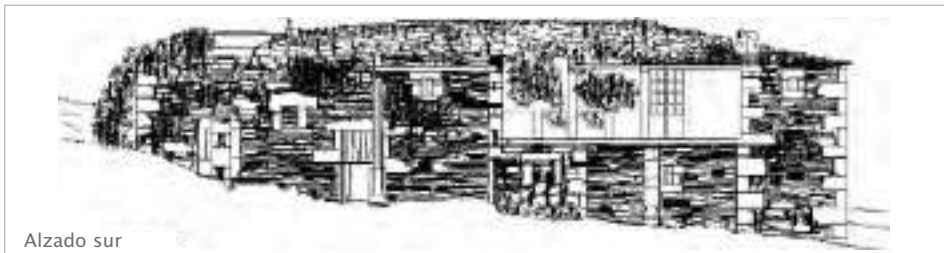
Reitoral da igrexa parroquial de San Pedro de Eume

A antiga reitoral é un espléndido exemplo do que debeu ser unha casa-forte da bisbarra do Eume, hoxe abandonada e en ruína. Construída en pedra de cachotaría de lousa característica da zona, a excepción dos vans e esquinais realizados en cantaría de granito de boa factura. Consta de planta baixa e alta e ao longo do tempo experimentou ampliacións que se reflicten na fachada mediante xuntas que sinalan a adición de volumes. A cuberta é a tres augas, con cubrición de lousa. Sobre unha das esquinas dun corpo engadido á primitiva casa, no aleiro da cuberta, cara ao sur-este, ten un reloxo de sol de granito de forma prismática cuadrangular. Apóia-se sobre unha peza granítica de forma octogonal.

Planta terrea

Conxunto de reloxos de sol cuádruplo. É un conxunto gnomónico no que se observan catro cuadrantes solares. O conxunto apóiase sobre unha base octogonal e está exento e orientado sobre o esquinál formado por perpiaños de cantaría da edificación. Moi boa peza e moi ben conservada.

Alzado sur

Vista sur-oeste da reitoral

Cuadrante 1: reloxo de sol vertical meridional situado na parte frontal do bloque de pedra. Liñas horarias de 6 da mañá a 6 o a tarde con indicación de horas enteiras, con raias longas, e medias horas con raias curtas. Numeración arábica (vese o 6 das seis da mañá). Rectángulo delimitador de liñas horarias. Gnomon polar metálico fixado con chumbo que parece o orixinal e coa parte inferior cun corte curvo.

Cuadrante 2: reloxo de sol vertical occidental situado no lateral esquerdo do bloque de pedra. Marca dende a 1 ás 8 da tarde. Gnomon colocado de forma correcta e parece que fixado con chumbo, sobre a liña das 6, en moi bo estado. Non se ven restos de numeración.

Cuadrante 3: reloxo de sol polar sobre a parte superior do bloque de pedra e con corte cilíndrico. Non se ven restos de numeración nin de liñas horarias.

Cuadrante 4: reloxo de sol vertical oriental. Aínda que non se ve claramente, é posíbel que haxa outro cuadrante, complementario do 2 na cara da dereita do bloque de pedra. Indicaría de 4 a 11 da mañá.

Cuadrante 2 vertical occidental

Cuadrante 1 meridional e polar

Detalle do reloxo sobre o esquinal

Igrexa de Santa María das Pontes

De entre todos os edificios existentes no concello, destaca a igrexa de Santa María das Pontes, situada no núcleo urbano, na praza de Santa María, e que desenvolve a función de parroquial da vila. Probabelmente isto propiciou a súa conservación ao longo dos anos.

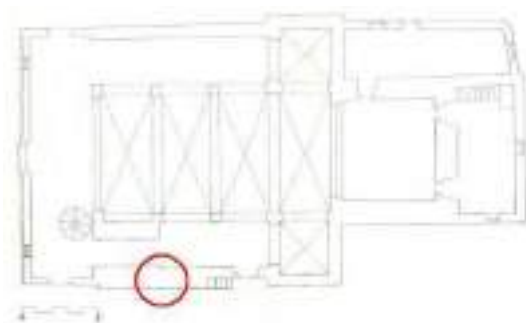
Seguindo a Rivera Rouco, no arco triunfal que delimita o espazo pertencente ao presbiterio hai unha inscrición que dataría a construción da igrexa: *Esta capilla hizose en el año de 1446 siendo cura de Puentes don Faustiano (...)*, correspondéndose esta cunha base estrutural pertencente ao gótico tardío, aínda que a finais do século XVIII lle foron engadidas as naves laterais (datadas en 1759 e 1767) e o campanario. Para este último utilizáronse os restos do castelo pertencente a don García Rodríguez de Valcárcel. Consecuentemente, nese momento lévase tamén a cabo unha ampliación da fachada principal, na que se distribuían tres portas alinteladas, rematando a central nun arco de medio punto que daba lugar a un tímpano plano. Tamén neste século construíuse a que sería a segunda sancristía do edificio, correspondendo a primeira ao século XV, e na que existía un pequeno campanario de caracteres góticos, desenvolto nunha pequena espadana, que foi derrubada en 1950.

En 1965 levouse a cabo novamente unha forte ampliación da fronte do edificio, propiciada polo párroco don José Río Seijo e realizada polo arquitecto ferrolán García Lastra; demoleuse a fachada e ampliáronse cinco metros as naves, engadíndose un novo arco carpanel. A balaustrada do presbiterio foi levada ao coro, que tomou as medidas da ampliación. Esta é a causa de que a torre campanario quedase retirada con respecto á fachada¹⁷.

O edificio actual amosa unha tipoloxía arquitectónica da planta rectangular, na que se inscriben tres naves e presbiterio. Interiormente, a nave principal está dividida en catro treitos que se cobren con bóvedas que amosan nervaduras de cruceiría e estreladas en cinco claves, adornadas con flores de lis e follas lanceoladas. Un retablo barroco preside a ábsida.

No seu exterior, o edificio concentra a decoración na fachada principal, que, como xa se adiantou, é construción deste século. Está dividida en tres panos, situándose no central a porta principal, que amosa unha decoración de orelleiras –caraterística do barroco–, e sobre ela ábrese un oco rectangular que da paso á cornixa rematada nun frontón triangular partido no seu centro, onde se atopa unha imaxe da patroa da igrexa. É destacábel a

17. MÉNDEZ FONTE, ROSA, “O patrimonio arquitectónico de carácter relixioso” en *Patrimonio Histórico de As Pontes de García Rodríguez*, ALONSO TRONCOSO, Víctor (cord.), Universidade da Coruña, Servicio de Publicacións, 2003, p., 170 p.

ruptura visual, no cuadrangular que sostén os catro machóns que dan lugar aos ocos que acubillan as campás. O conxunto remata nunha pequena cúpula.

O edificio amosa a característica de ser testemuña das diferentes etapas polas que transcorre a súa historia.

O reloxo encóntrase nunha esquina da torre-campanario, a onde se accede por unhas escaleiras dende a beirarrúa. Trátase dun **reloxo vertical meridional** gravado sobre unha lousa cadrada de pedra, probablemente un granito de gran fino. Ao non estar ben orientada á fachada, o reloxo colocouse cun lixeira desviación para posicionalo cara ao sur. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde con numeración arábica da que se conservan as 6, 7 e 8 da mañá claramente e algo do 9 e 11 da mañá tamén. É posíbel que tivese a inscrición do ano na parte superior. Rodeando o polo (o punto do trazado onde converxen todas as horas e onde nace o gnomon) hai un círculo distribuidor das liñas das horas que rematan sobre un cadrado que as separa da numeración. Tamén marca as medias horas con trazas máis curtas e que nacen do cadrado separador. O gnomon, que debeu ser en chapa de ferro fixado con chumbo, desapareceu, e as fendas na pedra para fixalo poderían ter provocado que se partise a pedra, aínda que tampouco hai que descartar que debido á proximidade do cable de toma de terra do pararraios a fractura do reloxo puidese producirse pola caída dun raio.

É curioso destacar que a parte da mañá do reloxo está mellor conservada que a parte da tarde coma se se tratase de dous tipos de pedra diferentes que aguantaron distintas a erosión. A numeración cunha grafía tan grande é para que poida ser observada mellor dende o chan.

Detalle do reloxo vertical meridional na fachada da torre da igrexa

Vista do conxunto

Casa dos de Fresco

Trátase dunha casa-vivenda situada no casco histórico do núcleo das Pontes. O reloxo estaba situado nunha das pendentes da cuberta de lousa que daba ao leste. Polo testemuño do seu propietario, este lugar tampouco era a súa localización orixinal xa que se trasladara dende o núcleo de Acibido, un dos terreos expropiados pola empresa ENDESA, colocándoo a súa dona na vivenda da zona histórica das Pontes. Coa reforma da cuberta da vivenda, o seu propietario, Fernando Fresco Carballeira, recolocouno de novo nunha propiedade súa no veciño concello de Xermade, provincia de Lugo, onde hoxe permanece como recordo da casa matriz, na que o seu tataravó o colocara por vez primeira.

Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional** sobre un talle de granito con forma de vieira con base de pirámide truncada. Hai constancia da súa colocación na casa a finais do século XIX. Ten liñas horarias de horas enteiras dende as 6 da mañá ás 6 da tarde que van dende o polo do reloxo até o extremo do semi-círculo que forma a vieira. Dende ese bordo e cara ao interior hai outras liñas máis curtas que representan as medias horas. Carece de numeración. O gnomon é de chapa de latón e está mal colocado, encontrándose uns 2 cm. por enriba da súa posición correcta; ten gravacións de liñas seguindo os bordos triangulares e cunha protuberancia preto do extremo coma se fose un nodo dos que teñen os reloxos que marcan as liñas de declinación do sol.

Estado actual sen o reloxo

Detalle do reloxo semicircular con gnomon triangular e a súa antiga localización na cuberta

O reloxo na actualidade e detalle da gravación do gnomon

Lar-ENDESA

Este reloxo localízase sobre o céspede dunha parcela nunha área social recreativa pertencente á empresa ENDESA, situada no poboado das Veigas ao noroeste da zona urbana das Pontes. Instalouse no ano 1956, ano no que foi construído o dito centro social, non podendo precisarse o motivo da súa situación nese lugar.

Reloxo de sol horizontal gravado sobre un bloque prismático de pedra colocado na cara superior dun cubo exento e debidamente orientado no xardín. Ten un trazado correcto de liñas horarias dende as V da mañá ás VII da tarde con numeración romana distribuída sobre un rectángulo imaxinario. Ademais leva as indicacións de N (norte) e S

(sur) xunto á liña meridiana das XII horas que se prolonga máis alá do polo. O gnomon, que debía ser triangular, desapareceu. Debido a isto o reloxo perdeu a súa función polo que permanece no lugar como un obxecto decorativo. Xunto ao “S” hai gravado “III” que non se identifica.

Detalle da planta do reloxo

Localización na parcela

Vista do conxunto

Rúa da Fábrica

Este reloxo está situado nunha zona verde paralela á rúa da Fábrica, ao leste do núcleo urbano das Pontes, nunha área residencial de recente construción.

É un **reloxo de sol vertical meridional** gravado nunha placa de granito que apoia sobre unha lenda, que á súa vez sostén un fuste cilíndrico cuxa base, a xeito de peldaña-

Detalle do reloxo e cartela

Detalle da comparativa de liña

do, descansa sobre unha peaña pétrea. No anverso da placa está rotulado o nome dunha praza. Foi instalado nese lugar no ano 2006 como homenaxe á localidade de Lesneven na Bretaña francesa, con motivo do seu irmandamento coas Pontes.

O conxunto suponse orientado ao sur e aparentemente ten gravadas horas dende as IV da mañá até as VIII da tarde aínda que só marcará, no mellor dos casos, de VI a VI porque antes e despois desas horas, o resto do ano, o sol estará ou detrás do plano do reloxo ou por debaixo do horizonte. Isto significa que as horas que ten gravadas este reloxo por enriba da liña que vai de VI a VI, e que podemos dicir que representan o horizonte, nunca serán marcadas polo reloxo. O reloxo é moi sinxelo pois carece de liñas de medias horas e sobrio pois apenas ten adornos. Só unha estrela de 8 puntas na parte superior e un círculo –un sol?– e dúas medias lúas na parte inferior entre dúas volutas e dúas letras que poderían ser as iniciais do autor. Na comparativa de liñas podemos ver que o trazado das liñas é razoabelmente correcto xa que na foto non é ortogonal e as pequenas diferenzas poden ser debidas a iso e ás deformacións das lentes da cámara.

Detalle do reloxo e fuste con peaña

Marraxón de Arriba

Casa dos de Benito

Encontramos un conxunto de reloxos cuádruplo nunha das súas esquinas dunha vivenda tradicional que responde á tipoloxía característica deste concello, feita con grosos muros de cachotaría de xisto e con a cuberta a catro augas de lousa, denominada casa dos de Benito. Está situada na parroquia de San Mamede, no lugar de Marraxón de Arriba, ao norte do concello das Pontes.

Trátase dun magnífico exemplar, relativamente ben conservado, dun **conxunto gnomónico de catro reloxos de sol** sobre un bloque de pedra granítica, colocado esquinado no edificio e parcialmente tapado o que terá contribuído á súa mellor conservación.

Consta dos seguintes reloxos:

Reloxo vertical meridional na parte inferior da cara sur. Bastante erosionado aínda que permite observar todas as súas características. Marca de 6 a 6 en numeración arábica –vese claramente o 2 das 12–. As liñas horarias longas rematan nun recadro separador dos números e ten tamén liñas curtas de medias horas. O gnomon é aparentemente o orixinal e está moi ben conservado. É metálico e parece dunha aliaxe de cobre, por ter a súa oxidación o característico óxido de cobre (verdete). A parte inferior está recortada como adorno e atópase pegado con chumbo.

Reloxo vertical oriental na cara ao leste. Marca de 4 a 10 da mañá dentro duns recadros en forma de escaleira inclinada con distinta separación entre os chanzos. Non se aprecia clase de numeración se arábica ou romana. O gnomon ten recortes polos lados como adorno e está fixado con chumbo. Ao non existir naquelas épocas pegamentos para unir superficies diferentes como o ferro e a pedra, a técnica usada polos canteiros para fixar os gnomons e outras pezas ás pedras era a de facer un orificio ou unha rañura na pedra, inserir a peza metálica a unir e verter sobre o conxunto chumbo fundido que ao arrefriarse se solidificaba e ofrecía unha unión sólida e duradeira.

Vertical occidental na cara oeste. Marca de 2 a 8 da tarde dentro dun recadro graduado coa inclinación complementaria ao oriental. Non se aprecia a grafía da numeración. O gnomon é igual que o seu compañeiro.

Un reloxo de sol vertical meridional plano, como máximo, marca 12 horas ao día polo que nalgúns ocasións se complementaban con estes reloxos laterais que captaban as horas da mañá e da tarde nas que o reloxo ao sur estaba en sombra. Así tiñan aseguradas todas as horas do día. Pero ademais disto, este conxunto ten un cuarto reloxo.

Reloxo polar cilíndrico. Tallado no oco cilíndrico superior do bloque de pedra. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde e non se aprecia ningún tipo de numeración. As catro arestas superiores do bloque son os gnomons do reloxo. As dúas exteriores marcan as 12, o mediodía, e a da dereita marca as horas da mañá. A da esquerda marca as horas da tarde.

Vertical meridional e polar

Vertical occidental

Vertical oriental

Detalle do conxunto

Marraxón de Arriba

Casa de Antón Caaveiro

O reloxo estaba situado enriba dun alpendre da entrada a unha casa-vivenda tradicional no núcleo rural de Marraxón de Arriba ao norte do concello das Pontes, na parroquia de San Mamede, como recolle Xosé María López Ferro¹⁸. Lamentablemente, no momento da nosa investigación, o reloxo xa non se atopa nese lugar.

Tratábase dun reloxo vertical meridional de forma sensibelmente cadrada de pedra de granito. Na parte superior, aínda que non moi lexíbel, podía ler a súa data de cons-

18. LÓPEZ FERRO, Xosé María, *Os reloxos de sol no concello de As Pontes*, en “*Cátedra. Revista Eumesa de Estudios*”, 10 (2003) 189-204.

trucción: 1873. O gnomon non é triangular, senón de chapa de metal recortada e cun pé de apoio sobre as liña das 12. Marcaba de 6 a 6 con numeración arábica. É algo máis preciso que os demais descritos, pois ademais das liñas das horas e as medias horas tamén ten outras marcas máis pequenas indicando os cuartos. As liñas horarias estaban delimitadas entre un semicírculo distribuidor e un recadro separador dos números. É un dos poucos reloxo que temos visto que conservaba bastante ben toda a grafía e ademais estaba datado.

Antiga localización e detalle do gnomon (Fotos tomadas de Xosé María López Ferro)

Pedrafita

Atopamos este reloxo de sol nunha das esquinas da planta primeira dunha vivenda de tipoloxía tradicional da bisbarra pontesa, que recentemente sufriu unha elevación modificándose algúns dos seus primitivos ocos de portas e ventás aos que se lles substituíu a súa carpintaría de madeira por outra metálica. Está localizada no lugar de Pedrafita, parroquia de Aparral, zona setentrional do concello das Pontes.

Trátase dun sinxelo **reloxo de sol vertical meridional** gravado sobre unha placa cadrada de granito e esquinado para orientalo ao sur. Marca de 6 da mañá a 6

Cuadrante vertical meridional

Detalle da repisa de apoio e gnomon

Detalle do conxunto

da tarde con numeración arábica. As liñas horarias longas finalizan sobre un cadrado delimitador. Dende ese cadrado nacen unhas pequenas liñas correspondentes ás marcas das medias horas. O gnomon é triangular, de chapa de ferro coa súa aresta superior alongada para facilitar a lectura da hora e fixado ao cuadrante con chumbo.

A Faeira

López Ferro achega referencias da existencia dun reloxo de sol na parroquia da Faeira, pero non puidemos constatar a súa existencia.

8.3 CABANAS

Hórreo en Xabariz. Soaserra. Cabanas. 1872

Está situado na parte superior dun hórreo mixto de pedra (cachotaría de xisto e cantaría de granito) e madeira con cepa maciza tipo *celeiro* que pertence a unha *casa forte* ou casa grande do lugar de Xabariz na parroquia de Soaserra, Cabanas. Un ámbito eminentemente rural e moi próximo ao mosteiro de Caaveiro nas *Fragas do Eume*.

O hórreo encóntrase parcialmente derrubado pola acción do furacán *Klaus*, quedando en pé unicamente a cepa maciza, as columnas e o penal dianteiro sobre o que se mantén un reloxo de sol circular labrado en pedra de granito.

Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional**. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde en numeración arábica posta tras un círculo que rodea o reloxo (posibelmente non teña liñas horarias das horas extremas). É posíbel que o gnomon non sexa o orixinal. Está chumbado, con recortes dun semicírculo na parte inferior e unha hexafolia¹⁹.

Detalle do reloxo circular

Estado actual do hórreo derrubado

8. 4 MONFERO

Hórreo de Gabriel O Castro, O Val de Xestoso

No lugar do Castro, parroquia do Val de Xestoso, no concello de Monfero, ao final dun rueiro de casas tradicionais, encóntrase un hórreo que corresponde a unha tipoloxía característica da zona, tipo Cabanas.

Ten a cámara mixta de pedra e madeira, coa cepa maciza, cuberta de lousa e co acceso polo penal orientado a sur. O remate de cuberta ao norte é un pináculo, mentres que o orientado a sur é unha cruz labrada en granito, colocada sobre un reloxo de sol de pedra.

19. Hexafolia ou hexapétala: roseta ou flor de seis pétalos. Consiste en seis liñas curvas pechadas iguais con simetría radial ao redor dun centro que fai de eixe senario. Moitas veces inscrita nun círculo. Os pobos celtas xa empregaban este signo como símbolo que foi asimilado na arte cristiá estendéndose pola arquitectura tradicional do norte e noroeste de España, sobre todo en portas de vivendas, celeiros e tamén en obxectos ornamentais.

Trátase dun **reloxo vertical e aparentemente meridional**. Colocado exento. Isto quere dicir que debe ter as liñas simétricas respecto das XII e que a súa colocación debe ser perfectamente orientada cara ao sur. Non se aprecia numeración e apenas parecen verse ver as liñas das X, XI e XII. Marca de 7 da mañá a 5 da tarde en hora solar local. O gnomon, triangular, parece o orixinal e de chapa de ferro. Tampouco se aprecia data nin ningunha outra inscrición.

Detalle do reloxo baixo a cruz

Hórreo de Gabriel

O Valado O Val de Xestoso

Reloxo vertical meridional, desituado.

Depositado ao pé dun lavadoiro fronte á *casa da ferreiría*. Moi probablemente estivese nalgunha das casas deste lugar do Valado. Numeración romana de VI da mañá a VI da tarde con liñas horarias gravadas na pedra. As liñas nacen dun triángulo que rodea a

orixe do gnomon e morren un pouco antes de chegar ao número da hora correspondente. O gnomon, desaparecido, debía ser triangular e en chapa de ferro. É posíbel que na parte superior tivese a inscrición da data.

Cuadrante Meridional

Lavadoiro no Valado

A Torre de San Bartolomeu Queixeiro

No lugar da Torre de San Bartolomeu, parroquia de Queixeiro, sen dúbida un conxunto rural de indubidábel interese etnográfico pola antigüidade dalgunhas das súas vivendas tradicionais, localízase, tras unha fileira de vivendas pegadas, un *cabano* característico da zona, sobre cuxa cuberta se encontra colocado un reloxo labrado en pedra de granito. Non podemos asegurar se foi colocado aí dende a súa construción ou está recolocado, procedente doutra situación anterior.

Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional**. Colocado exento e supostamente orientado ao sur. De forma semicircular. Marca de 5 da mañá a 7 da tarde. (Non é infre-

Conxunto da Torre de san Bartoloméu

cuenta ver reloxos con esta marcación de horas, que é errónea pois un reloxo vertical nunca marcará antes das 6 da mañá e tampouco marcará despois das 6 da tarde). Aparentemente a numeración é romana e está colocada tras un semicírculo que serve de límite das liñas horarias. Parece que tivo unha inscrición, posibelmente da data (ano) na parte superior central. Gnomon en chapa de ferro chumbado que se parece ao orixinal.

Detalle do reloxo

Vista sur-oeste do cabano

Igrexa parroquial de Santa María de Vilachá

Trátase dunha igrexa barroca localizada nun medio xenuinamente rural. O edificio da igrexa é de planta rectangular, dunha soa nave. Os muros de carga son de cachotaría revocada de morteiro e branquexada, agás os esquinais, o recercado dos ocos e a fachada principal. Esta está formada por perpiaños regulares de pedra de granito e, ao igual que noutras igrexas da zona, sobre o eixe central vertical distribúense de forma superposta: a porta rectangular de lintel recto con orellóns, unha pequena ventá para dar luz ao coro e, interrompendo a cornixa, un corpo rectangular con dobre oco de campás sobre o que se eleva outro corpo de remate con cruz enriba. En ambos os dous extremos das cornixas ten pináculos.

O reloxo de sol encóntrase apoiado sobre a cornixa da esquina das fachadas meridional e a occidental ou principal. Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional** orientado e exento, gravado en bloque de pedra con frontón rectangular coroado en arco. A data indica que é de 1879. Enriba da data adoitaban levar a palabra ANO ou a inscrición IHS, pero non se identifica ben a inscrición.

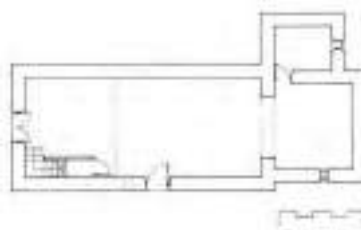
Ten restos de numeración árabe e só liñas das horas enteiras que rematan nun cadrado separador das liñas e os números. O gnomon é polar, de chapa de ferro fixado con chumbo.

Fachada meridional da igrexa

Situación do reloxo na cornixa

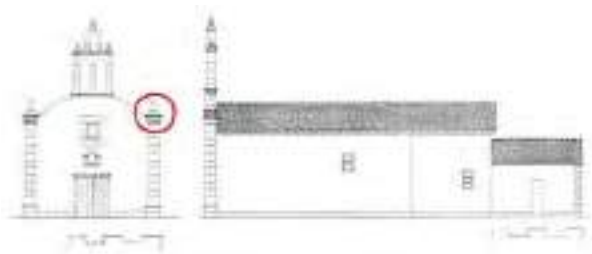
Cuadrante meridional

Colonización vexetal na cuberta

Igrexa parroquial de Santa Mariña de Taboada

A igrexa é barroca, de planta rectangular dunha soa nave, cunha sancristía engadida pola parte da cabeceira, ao leste. Os seus muros son de cachotaría, revestidos de mor-

teiro e branquexados, agás os esquinais e o recercado dos ocos, que son de cantaría de granito labrada, vista. Como en moitas outras igrexas rurais da zona, a fachada presenta, sobre o eixe vertical, unha superposición de ele-

mentos: porta rectangular, fornela para imaxe, e sobre ela, unha ventá rectangular. Pecha o conxunto unha cornixa voada con aletas, que se interrompe na súa parte central para apoiar a espadana de dous corpos e dobre oco de campás. O corpo superior, rematado en arco. Os tres corpos da fachada remátanse con pináculos de bóla.

Sobre a primeira cornixa, na súa esquina meridional coa fachada principal e a unha altura do chan de 5,15 m. aproximadamente, está o reloxo de sol. Trátase dun **reloxo vertical meridional**, gravado en pedra e practicamente desaparecido. Vense restos das liñas horarias e un cadrado delimitador das liñas e a numeración. Orientado cunha pequena desviación cara ao sur. Ten unha chambonada de chumbo pola zona do polo do reloxo onde debía ir o gnomon, que desapareceu. É moi posíbel que tivese outros dous reloxos trazados nos laterais.

Cuadrante meridional

Situación sobre cornixa

Fachadas sur e oeste da igrexa

Igrexa parroquial de San Fiz de Monfero

Igrexa de planta rectangular, nun ámbito eminentemente rural, á que se lle foron engadindo diferentes corpos ao longo do tempo. Os seus muros de carga, de cachotaría, mostran a súa pedra descuberta. Entre os corpos exteriores dispón de dous pórticos cubertos e unha torre campanario. Na fachada principal a porta está rematada por un arco de medio punto.

O reloxo de sol encóntrase a 3,66 m. do chan, na parte superior do muro meridional, preto da esquina coa fachada occidental. Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional** gravado sobre un bloque de pedra granítica. Obsérvase que está esviado, é dicir que non está paralelo á parede, posiblemente porque esta está ben orientada ao sur e polo tanto se lle deron uns graos de desviación ao reloxo para que a súa colocación corresponda co seu trazado.

Parece haber restos de numeración arábica sobre unha franxa delimitadora coa parte inferior moi lixeiramente curva. As liñas horarias van de 5 da mañá a 7 da tarde (só son necesarias de 6 a 6). É posíbel que tivese a data ou outra inscrición na parte superior. O gnomon é polar, en chapa de ferro suxeito con chumbo e parece que selado no seu extremo; o seu grao de oxidación produciu unha mancha no granito na súa parte inferior.

Cuadrante meridional

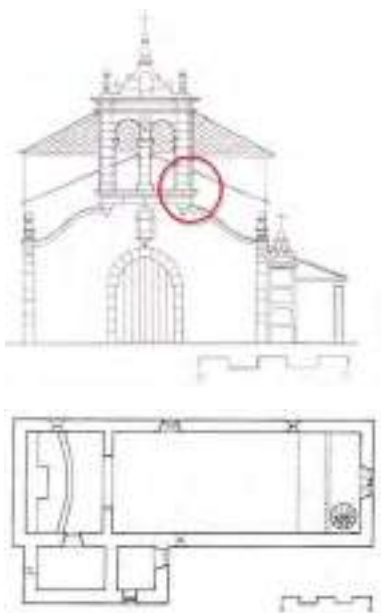

Alzado frontal do reloxo

Igrexa de San Fiz de Monfero.
Vista sur-oeste

Santa María do Alto de Xestoso

A igrexa de Santa María está situada nun ámbito rural, próximo a un núcleo de vivendas tradicionais do lugar do Alto de Xestoso. Ten nave de planta rectangular, cun corpo de presbiterio máis elevado e na súa parte máis ao leste, a sancristía con entrada polo norte constitúe un volume de menor altura. Os muros de carga son de cachotaría de pedra de lousa da zona, con reforzos de granito en esquinais. Ten ocos e fábrica de cantaría na espadana.

No exterior, destaca a configuración arquitectónica da súa fachada, con importante número de elementos barrocos: aletóns, aplacados, espadana... A portada ten un arco lixeiramente apuntado dende o que se accede á porta da nave, formando un espazo, a xeito de adro cuberto ou pórtico. No lateral sur engadíuselle un soportal con tres piares graníticos, estrutura de madeira e cubrición de lousa.

Na repisa de arranque da espadana, no seu extremo sur-oeste, encóntrase apoiado un **conxunto gnomónico** tallado nun bloque paralelepípedo de granito, composto por tres **reloxos de sol verticais: meridional, oriental e occidental**.

Reloxo vertical meridional ou ortomeridiano: tallado na cara máis ancha do bloque, con contas de liñas horarias que van de 6 da mañá a 6 da tarde e que rematan nun rectángulo que as separa dos números, en caracteres árabigos que se aprecian moi debilmente. Parece que hai restos dunha data na parte superior. O gnomon en vara de ferro de sección triangular é totalmente inoperante pois é perpendicular ao plano do reloxo e

Detalle de situación do conxunto gnomónico na espadana

debería ser polar, é dicir coa súa aresta marcadora sinalando o polo norte celeste.

Reloxo vertical oriental: na cara que está orientada ao leste. Só se aprecia un rectángulo delimitador e 5 liñas horarias inclinadas 43° sobre a horizontal e que deben corresponder ás horas 5, 6, 7, 8 e 9 da mañá. É posíbel que exista ou existise a liña das 10. Non se aprecia ningún tipo de numeración nin fenda sobre a que estivese o gnomon, do que carece.

Ortofoto co ángulo de declinación

Cuadrantes meridional, oriental e occidental do conxunto

Reloxo vertical occidental: situado na cara que está dirixida ao oeste. Ao igual que o oriental ten un rectángulo delimitador de liñas horarias que son as 3, 4, 5, 6 e 7 da tarde. Por fortuna conservouse o gnomon deste reloxo en chapa de ferro, o que permitiría refacer ben as liñas horarias e comprobar se o seu cálculo foi correcto.

O conxunto non pode funcionar correctamente pois o plano no que está situado o reloxo, paralelo á fachada máis ao sur do edificio, declina máis de 15 graos a levante. Isto indícanos que o conxunto, ou ben o desviaron da posición correcta que podemos supoñer que tivo ao principio ou está desituado e procede doutro lugar.

Casa de Capote. Rioseco. Santa Xiá de Monfero

A finca na que está situado o reloxo é un conxunto rural composto dunha casa-vivenda de gran tamaño, con palleira, cuarto de fóra, eira, hórreo con pombal e cruceiro, así como outras construcións complementarias. Todo el en bo estado de conservación, nun terreo de gran tamaño con camelias nun dos seus lados.

A casa-vivenda responde a unha tipoloxía de casa-grande, duns 22 m. de longo por uns 12 de fondo, composta de baixo e piso, con corredor á fronte. Estruturalmente está composta de oito sectores, con muros de carga de cachotaría de pedra. Nun dos seus laterais ten un amplo pombal situado nos seus muros frontispicios.

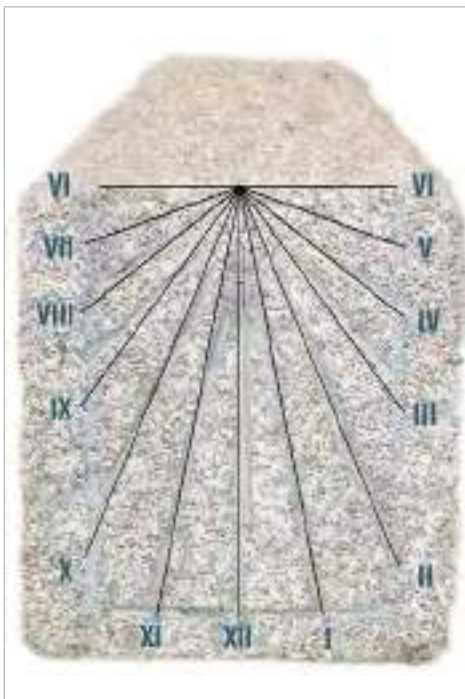
Aproximadamente no ano 2000 foi obxecto dunha rehabilitación, retirándose do aleiro da cuberta máis próximo ao hórreo un reloxo cúbico que hoxe se encontra depositado na palleira. A casa-vivenda ten outras dependencias anexas, que no seu día foron taller de carpintaría.

Trátase dun **reloxo de sol vertical meridional** gravado nun bloque poliédrico de pedra granítica. O reloxo ten toda a aparencia de ter sido gravado recentemente de xeito rudimentario, dende logo por unha persoa non profesional da gnomónica. Ten liñas horarias de 7 da mañá a 5 da tarde sen numeración e con ángulos correctos segundo se pode apreciar na comparativa de liñas. As gravacións acentuáronse con pintura gris para facelas máis visíbeis. O gnomon fabricouse cunha platina de aluminio de forma totalmente incorrecta pois nin ten a inclinación debida nin a súa aresta se dirixe cara ao polo do reloxo (P) senón cara a un punto moi superior (G) o que o fai completamente ineficaz.

En contraposición á actuación sobre o reloxo (que non dubidamos que fora ben intencionada), chama a atención o coidado estado de conservación e mantemento das construcións adxectivas do conxunto: a palleira, o cuarto de fóra, o hórreo, coa súa madeira orixinal. Tamén o pombal lateral, o cruceiro, e a eira, que conservan todo o seu pavimento lousado con lousa da zona, o que denota o interese dos seus propietarios en manter en bo estado este magnífico patrimonio etnográfico construído.

Vista xeral do conxunto

Detalle do reloxo e comparativa de gnomon e liñas

Casa de José Dana. Rioseco Santa Xiá de Monfero

A escasos metros do conxunto descrito anteriormente, encóntrase esta casa-vivenda, que forma parte dun pequeno rueiro con outras edificacións anexas.

A vivenda, hoxe en estado de rehabilitación, responde a unha tipoloxía característica da zona, cociña e cortes na planta baixa, con cuartos na parte superior e un corredor orientado a sur, con varanda de madeira, que soportan uns sólidos canzorros de granito con molduras. Os muros da vivenda prolónganse, a xeito de orelleiras, para poder apoiarse lateralmente o corredor e protexelo do vento e a chuvia. Esta disposición é frecuente noutras casas-vivenda da zona de Monfero.

É un sinxelo **reloxo de sol vertical meridional** tallado nun bloque de granito de fronte cadrada e coa parte superior ondulada. Encóntrase apoiado sobre unha ménsula e lixeiramente esviado con respecto á fachada da vivenda. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde con numeración arábiga que pode apreciarse aínda que de forma moi débil. Semella que só marca horas enteiras cuxas liñas nacen do polo do reloxo e morren sobre un cadrado delimitador entre elas e os números. Intúese na parte superior a data de “.877” que sería 1877. O gnomon, como é característico na zona, é de chapa de ferro fixado con chumbo e coa parte inferior curva e ten unhas perforacións cuxa orixe se descoñece. É un reloxo que está no momento xusto da súa restauración para poder facelo con todas as garantías dunha recuperación completamente fiel á súa morfoloxía orixinal pois aínda se aprecian case todos os seus detalles os cales se perderán en pouco tempo se non se fai unha actuación sobre el.

Detalle do reloxo

Detalle do conxunto

Casa de Rosendo As Dureixas. O Alto de Xestoso

Aínda que é coñecida na zona a existencia dun reloxo de sol nesta casa-vivenda –existencia que foi confirmada polo seu propietario–, a ampliación dunha planta non hai moitos anos provocou a súa desaparición do lugar onde se encontraba, no aleiro da cuberta, que correspondería hoxe ao ángulo que forman os dous corpos de vivenda. Tratábase, moi probabelmente, dun **reloxo de cuadrante vertical meridional ou ortomeridiano**.

Detalle do conxunto

Caxiao

No lugar de Caxiao, parroquia do Val de Xestoso, núcleo tradicional dunhas catro ou cinco vivendas rurais, enriba dun cabano anexo a unha delas destinado a forxa dunha ferraría, e sobre un pequeno piar empolicado á súa cuberta, encontramos un conxunto gnomónico de pedra granítica. A edificación responde a unha das construcións etnográficas adxectivas máis características da bisbarra eumesa, realizada con muros de carga de cachotaría de xisto e cuberta de lousa do mesmo material, soportada por unha estrutura de madeira.

Cabano de ferraría en Caxiao. O Val de Xestoso. Monfero

Trátase dun magnífico exemplar relativamente ben conservado dun **conxunto gnomónico de catro reloxos de sol** sobre un bloque de pedra granítica, colocado sobre un piar anano na cuberta dun cabano. Consta dos seguintes reloxos:

Reloxo vertical meridional na parte inferior da cara sur. Bastante erosionado pero que permite observar aínda todas as súas características. Marca de 6 a 6 en numeración arábica (vese claramente o 2 das 12). Liñas horarias longas que rematan nun recadro separador dos números e liñas curtas de medias horas. O gnomon é aparentemente o orixinal e está moi ben conservado. Ten a súa parte inferior recortada a xeito de adorno, e está pegado con chumbo. Semella dunha aliaxe de cobre, por ter a súa oxidación o característico óxido de cobre (verdete).

Reloxo vertical oriental na cara ao leste. Marca de 4 a 10 da mañá dentro duns recadros en forma de escaleira inclinada con distinta separación entre os chanzos. Non se aprecia se a numeración é arábica ou romana. O gnomon ten recortes polos lados a xeito de adorno e está fixado con chumbo. Ao non existir naquelas épocas pegamentos para unir superficies diferentes como o ferro e a pedra, a técnica usada polos canteiros para fixar os gnomons e outras pezas ás pedras era a de facer un orificio ou unha rañura na pedra, inserir a peza metálica a unir e verter sobre o conxunto chumbo fundido que ao arrefriarse se solidificaba e ofrecía unha unión sólida e duradeira.

Cuadrante vertical occidental

Reloxo vertical occidental na cara oeste. Marca de 2 a 8 da tarde dentro dun recadro graduado coa inclinación complementaria ao oriental. Non se aprecia a grafía da numeración. O gnomon é semellante que o seu compañeiro.

Un reloxo de sol vertical meridional plano, como máximo, marca 12 horas ao día, polo que nalgúns ocasións se complementaban con estes reloxos laterais que captaban as horas da mañá e da tarde nas que o reloxo ao sur estaba en sombra. Deste xeito tiñan aseguradas todas as horas do día. Pero ademais disto, este conxunto ten un cuarto reloxo.

Reloxo polar cilíndrico. Está tallado no oco cilíndrico superior do bloque de pedra. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde e non se aprecia o tipo de numeración. As catro arestas superiores do bloque son os gnomons do reloxo. As dúas exteriores marcan as 12 -o mediodía-. A da dereita marca as horas da mañá e a da esquerda marca as horas da tarde.

Antiga “reitoral” de San Pedro do Val de Xestoso

Esta casa-vivenda, situada ao lado da igrexa parroquial de San Pedro do Val de Xestoso, corresponde a unha tipoloxía de casa-vivenda con piso corrido na planta superior. Foi, nos seus inicios, construída e custeada polos veciños da parroquia para residencia do cura-párroco. Circunstancias posteriores derivaron en que a súa propiedade pasase a mans particulares da familia do destinatario.

Trátase dunha casa de planta rectangular, de baixo e piso, con grosos muros de cachotaría de pedra de lousa da zona, con esquinais e cornixa de granito. A fachada principal está orientada ao sur e apréciase unha simetría compositiva de seis ocos con portas balcaneiras na súa planta superior e dúas ventás na planta baixa, coa porta de acceso centrada.

Na súa esquina sur-oeste, case a nivel do lintel dos ocos de fachada apréciase unha entalladura para o aloxamento dun reloxo de sol que tiña até hai non moito tempo. Ao parecer, tratábase dun **reloxo vertical meridional ou ortomericidiano**, do que non podemos dar unha descrición máis detallada por desaparecer do seu lugar hai non moito tempo.

1. Esquina con caxeado onde se encontraba o reloxo de sol

2. Alzado sur

3. Esquina sur-oeste

Igrexa de San Pedro do Val de Xestoso. Ao fondo, á esquerda, antiga casa-reitoral

Casa de Antonio do Couce de Abaixo

O Couce de Abaixo é un pequeno lugar da parroquia do Val de Xestoso constituído por dúas casas-vivenda tradicionais da bisbarra eumesa. Nunha delas, baixo un balcón, pero descontextualizado do seu lugar de localización orixinal, encontramos este exemplar de reloxo vertical meridional.

Trátase dun cuadrante **vertical meridional** de pedra de granito, probabelmente dunha idade inferior a cincuenta anos, dada a grafía dos números arábigos feitos con equipo industrial dos usados naquela época. Marca de 6 da mañá a 6 da tarde aínda que só ten numeración de 7 da mañá a 5 da tarde. As liñas horarias van dende un triángulo isóscele distribuidor cuxos vértices superiores son cada unha das 6 e o inferior é o comezo das 12, até un recadro exterior separador dos números e que na parte inferior do cuadrante se duplica para aloxar as 11, as 12 e a 1. Ten o gnomon en chapa metálica co bordo inferior cun corte en “S”.

Hórreo de Jesús nas Filgueiras

No lugar das Filgueiras, parroquia do Val de Xestoso, nun conxunto rural tradicional encontramos, no medio de varias construcións, un hórreo semellante aos denominados tipo Cabanas.

O hórreo, que inicialmente tiña catro “estadas” ou corpos, hai anos suprimíuselle unha delas, a frontal, para permitir o paso de maquinaria agrícola, reducíndose a tres que son as que ten actualmente. Isto evidénciase polo corte do tornarratos de lousa de granito no penal orientado a sur, baixo a porta de entrada.

Como xa se dixo, aseméllase ao tipo Cabanas, pero con suspensión alta, constituída por unha cepa de cachotaría maciza de pedra, hoxe parcialmente revocada que está rematada por un tornarratos feito de pedra de granito duns 15 cms. de espesor. A cámara é mixta, de madeira e pedra de granito, e está construída con táboas de madeira colocadas en sentido vertical, separadas para a ventilación. Horizontalmente ten un listón de madeira para rixidizar a tarima. Nas esquinas, as columnas, e nas frontes, os penais son tamén de pedra. A cuberta é a dúas augas, e o material de cubrición é de lousa negra da zona, recentemente restaurada con seixos non seu cumio. O acceso realízase por unha porta de madeira colocada no frontal. Como elementos ornamentais, na fronte ten un remate composto de varias figuras de granito e na parte posterior outro do mesmo material.

Enriba do penal, sobre o acceso frontal e orientado ao sur, ten un reloxo de sol de **cuadrante vertical meridional**. É un simple reloxo con liñas que van de 7 da mañá a 5 da tarde sobre unha pedra pentagonal. O gnomon é triangular en chapa metálica. Un bo exemplar de sobrio, sinxelo e eficaz reloxo de sol sen máis pretensións que o de cumprir o seu labor que é o de sinalar as *horas serenas* como di o lema en multitude de conxéneres seus.

Detalle
do reloxo
sobre o
hórreo

8.5 PONTEDEUME

Casa Grande dos Azpilicueta Esteiro-Nogueirosa

Tamén coñecida como pazo dos Azpilicueta, é unha edificación de 1828 moi alterada por sucesivas reformas posteriores.

Trátase dun edificio definido por un volume rotundo de forma rectangular, case cadrada, de tres plantas. Está situada nun gran terreo con horta, hórreo, e pechada cun muro perimetral de cachotaría.

O reloxo de sol está situado no pináculo central do portal de acceso ao terreo. É un clásico **reloxo vertical meridional** constituído por un prisma de base triangular, con traza unicamente de horas e con numeración romana. É moi probábel que estea recolocado, procedente dunha anterior situación noutro lugar, despois de intercalar o reloxo entre o elemento de soporte e o pináculo de remate do portal. Reforza esta hipótese o feito de que o reloxo teña unha inscrición na súa cara nor-leste coa data da súa construción: 1851, posterior á de construción da casa. Probabelmente o gnomon non sexa o orixinal e é posíbel que non teña a inclinación correcta.

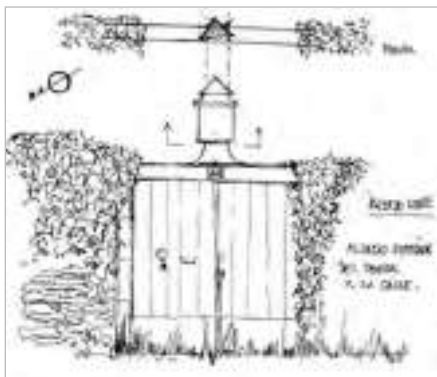
Vista sur sobre o muro

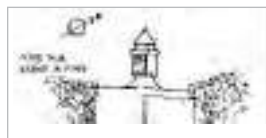
Alzado norte do muro de cerramento e vivenda

Detalle do cuadrante

mento de soporte e o pináculo de remate do portal. Reforza esta hipótese o feito de que o reloxo teña unha inscrición na súa cara nor-leste coa data da súa construción: 1851, posterior á de construción da casa. Probabelmente o gnomon non sexa o orixinal e é posíbel que non teña a inclinación correcta.

8.6 VILARMAIOR

Igrexa parroquial de San Pedro de Vilarmaior

Igrexa de estilo barroco con planta de cruz latina cuxa sancristía está pegada ao muro setentrional da cabeceira. Os seus muros son de carga, revestidos e pintados de branco, agás os esquinais e o recercado de ocos. A fachada principal presenta superposición de elementos segundo un eixe vertical central que remata no vértice superior da cornixa, que rompe para dar paso a unha base rectangular con tres aplacados. Sobre esta base susténtase a espadana de dobre campanario, rematada superiormente con pináculos de bóla.

Ao lado dun esquinall da fachada meridional do corpo sur, sobre unha peaña granítica, a unha altura de 3,80 m. do chan, aséntase o reloxo de sol. Trátase dunha peza granítica labrada que ten frontón rectangular rematado superiormente en arco, sobre o que se apoia un círculo centrado segundo o eixe vertical. A erosión da auga borrou case todo resto de liñas ou números, posibelmente por ser gravados con pouca profundidade.

A colocación do gnomon corresponde a un trazado **vertical meridional ou ortomeridiano**. O gnomon é de chapa de ferro que contaminou con óxido

Vista oeste

Peaña e cuadrante meridional Vista leste

Alzado sur co reloxo ao fondo

boa parte da superficie do cuadrante. Está fixado con chumbo. Non parece que tivera reloxos laterais debido á labra tosca destes.

Igrexa parroquial de Santa María de Doroña

Trátase dunha preciosa igrexa románica do século XII (1162, segundo unha inscrición no interior). Ten unha soa nave e ábsida de planta semicircular. Toda ela está construída en cantaría de granito labrado de grosos muros, con seteiras laterais e grosos contrafortes. Ten engadidos posteriores como a sancristía, no muro setentrional, e un soportal ou *adro* na fachada occidental.

Despois de sufrir modificacións ao longo da súa historia, entre elas, a espadana que foi reedificada tres veces, esta presenta na actualidade dous ocos no primeiro corpo e un no segundo, cun remate en curva e pináculos sobre o corpo de campás no punto máis alto.

O reloxo de sol apóiase na primeira cornixa da espadana, a uns 6,70 m. do chan. É un **reloxo de sol vertical meridional** que marca de 6 da mañá a 6 da tarde con horas enteiras e medias horas. Apréciase un rectángulo delimitador das liñas horarias coa numeración na que non se distingue se foi arábica ou romana. Posibelmente tivera na parte superior a data de fabricación. O gnomon é de chapa de ferro fixado con chumbo. Como noutros casos, apréciase unha contaminación do óxido do gnomon na vertical deste na pedra. Comprobada a hora da foto e a que marca o reloxo de sol indica que segue funcionando correctamente.

Cuadrante meridional

Fachada sur da igrexa

Reloxo sobre a cornixa

Igrexa parroquial de San Pedro de Grandal

Igrexa de estilo barroco cuxa fachada presenta un sinxelo xogo de volumes remarcado pola diferenciación en altura que presentan os seus distintos corpos. A fachada principal concentra a principal decoración exterior. A porta principal é alintelada e sobre ela ten unha pequena fornela, hoxe baleira, que puidese aloxar unha imaxe, probablemente do santo patrón; sobre esta, sitúase unha ventá rectangular, abucinada e con orellóns. Toda a fachada é simétrica con respecto ao eixe central. Sobre a primeira cornixa aséntase o corpo do campanario, dobre, e sobre a súa cornixa superior, o terceiro corpo con remate superior en arco rebaixado. Os tres corpos teñen pináculos con bóla de remate.

O reloxo de sol está situado sobre a primeira cornixa, á que se lle practicou un rebaixe para encaixar a peza ao lado do pináculo sur do primeiro corpo. Trátase dun **reloxo de sol triplo**, formado por unha peza prismática de granito, con motivos decorativos labrados na parte superior: dúas volutas a ambos os dous lados que flanquean un corpo central elíptico, que podería ter sido unha cara ou forma antropomórfica aínda que non se aprecia xa relevo.

Cuadrante 1: reloxo de sol vertical meridional. Perdeu practicamente a súa numeración.

Cuadrante 2: reloxo de sol vertical oriental. Non se divisan xa as trazas de liña, pero apréciase o chumbo da ancoraxe do gnomon.

Cuadrante 3: reloxo de sol vertical occidental. Só se divisan trazas de liñas neste cuadrante que aínda conserva o seu gnomon ben colocado coa inclinación correcta e sobre a liña das 6 da tarde (hora solar). Obsérvase que está delimitado nas súas liñas por un cadrado.

O gnomon ten un discreto adorno nos seus laterais ao igual que a parte inferior do gnomon do reloxo meridional. Estes adornos curvos facíanse para diferenciarlos das partes rectas do gnomon, que eran as que indicaban a hora coa súa sombra.

Non se observan máis liñas nin restos de numeración nos outros cuadrantes.

Cuadrante 1: vertical meridional

Cuadrante 2: vertical oriental e
cad.1 occidentalCuadrante 3: vertical oriental e
traseira

Cuadrante 3: vertical

Fachada a poñente da igrexa

Localización en primeira cornixa

Hórreo no Loureiro

O hórreo está situado nun terreo particular, localizado nas coordenadas 43.22:35 e 8.9:3.53 no lugar do Loureiro. Aseméllase ao tipo Cabanas, pero con suspensión alta, constituída por unha cepa de cachotaría maciza de pedra revocada con esquinais de cantaría de granito e rematada por tornarratos de da mesma pedra duns 5 cms. de espesor. A cámara é mixta, de madeira e pedra de granito, e está construída con táboas de madeira colocadas en sentido vertical, separadas para a ventilación. Horizontalmente ten un listón de madeira para rixidizar a tarima. Nas esquinas as columnas e nas frontes os penais son tamén de pedra.

A cuberta é a dúas augas, e o material de cubrición é de tella do país. O acceso realízase por unha porta de madeira colocada na fronte. Como elementos ornamentais, na

parte dianteira ten unha cruz de pedra de granito e na parte posterior un pináculo do mesmo material. Na esquina esquerda da cuberta, na súa parte frontal, orientado ao sur, ten un reloxo de sol.

Trátase dun **reloxo vertical meridional** de granito moi erosionado e degradado polo paso do tempo debido á posición que ten exenta, sobre o tellado do hórreo, que o deixa permanentemente exposto ás agresións do vento e a chuvia. Perdeu o gnomon, que probabelmente sería triangular en chapa de ferro como son a maioría dos outros fabricados polos ferreiros da zona.

Detalle do reloxo meridional no aleiro de pedra do penal frontal

Hórreo con reloxo na parte superior

Reitoral de San Xurxo de Torres

O conxunto da reitoral de San Xurxo de Torres está formado por unha sólida edificación destinada a vivenda rodeada dun campo de cultivo de propiedade parroquial, que ten pegada unha capela de reducidas dimensións con muros de carga de cantería e unha pequena espadana con dúas columnas e pequenas volutas nos laterais, rematada por dous pináculos e cruz de pedra no medio. Recentemente rehabilitáronse as cubertas de ambas as dúas edificacións. Nas súas inmediacións ten un hórreo de considerábel tamaño.

Vista xeral da reitoral

Na esquina sur-este da fachada do edificio principal da reitoral dispón dun reloxo de pedra nun perpiaño que sobresaí da fila de perpiaños na esquina sur-leste do edificio. Éste ten volutas na parte superior e dous reloxos de sol gravados, a saber:

Reloxo de sol vertical meridional clásico que marca de 6 da mañá á 6 da tarde en numeración arábica que se percibe moi debilmente. Ten un recadro separador das liñas horarias coa numeración e na parte superior un espazo para unha inscrición co ano de construción que non se aprecia. Conserva o gnomon orixinal triangular en chapa de ferro e achumbado.

Reloxo de sol vertical oriental que só recolle as horas da mañá dende as 5 ás 10 en numeración arábica. As liñas horarias son paralelas ao gnomon e están delimitadas por un cadrado horizontal, o que non é corrente neste tipo de reloxos onde as liñas se adoitaban aloxar nun rectángulo que segue a inclinación das devanditas liñas. Conserva un gnomon en chapa de ferro colocado de forma correcta, máis ancho no seu extremo libre e fixado con chumbo derretido.

Vista meridional da reitoral coa pequena igrexa

Reloxo vertical oriental

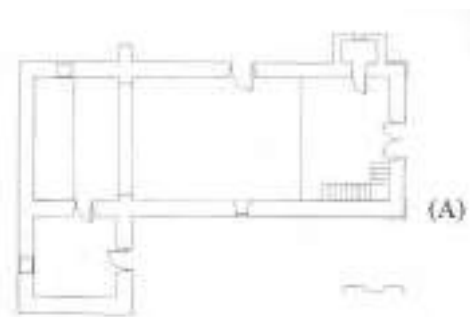
Perpiaño sobresaínte con dous reloxos

Reloxo vertical meridional

Iglesia parroquial de San Xurxo de Torres

Está situada nun lugar eminentemente rural, en cuxa proximidade hai edificacións tradicionais, algunhas ben rehabilitadas, hoxe de segunda residencia.

A igrexa é de estilo barroco e está rodeada dun muro baixo de pedra de cachotaría e ao sur ten o cemiterio parroquial.

A estrutura arquitectónica é de planta rectangular cunha soa nave e presbiterio da mesma forma, similar a moitas da zona. Na esquina sur-oeste engadíuselle un corpo e na nor-leste outro que fai as veces de sancristía. Os muros son de carga, en pedra de cachotaría revocada e caleada, a excepción dos esquinais de perpiaños de granito visto.

Exteriormente, na fachada principal o zócolo e os recercados de ocos son de cantaría de granito, e sobre a porta de entrada, un lucernario circular ilumina o coro. No esquinale sur-oeste, un dos perpiaños (o noveno sobre o zócolo) sobresaie uns centímetros, voando sobre os demais, a unha altura propicia para funcionar como reloxo solar. Estaba

pensado para tallar na súa cara sur un reloxo vertical meridional que poderíamos denominar *non nato*, sen poder afirmar que a causa de non o ter construído fose económica ou outra circunstancia.

Noveno perpiaño do esquinall sobre o zócolo, preparado para reloxo solar vertical meridional

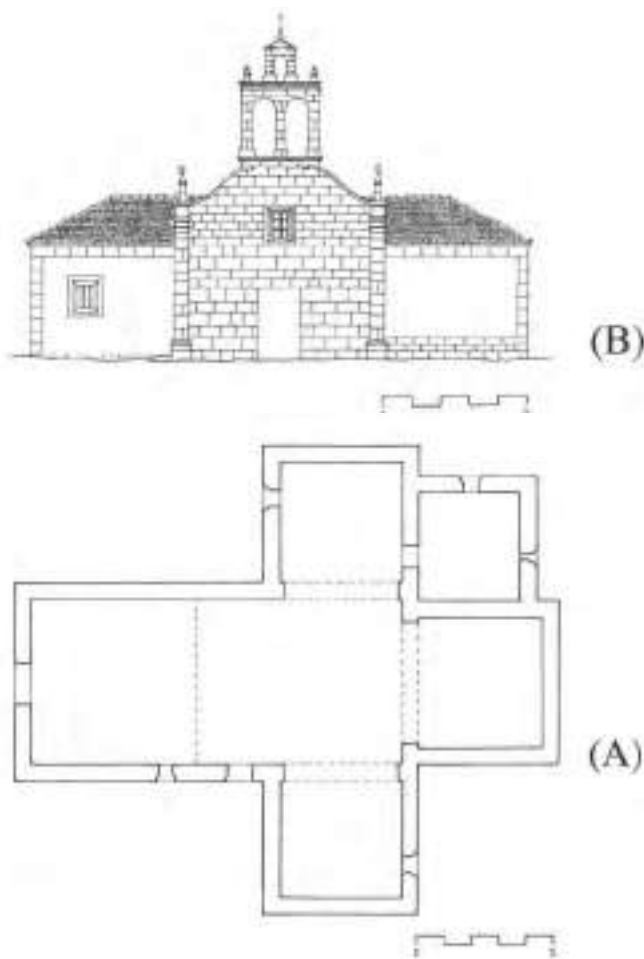
Igrexa de San Xurxo de Torres

8.7 MIÑO

Como excepción, por non estar dentro da área xeográfica dos seis concellos estudados, pero debido á súa proximidade física a Vilarmajor e o feito singular de ser a única edificación na que encontramos dúas pezas de reloxaaría no mesmo edificio, inclúese a:

Igrexa parroquial de San Xoán de Callobre

É unha igrexa do século XVIII, de estilo barroco, situada nun ámbito eminentemente rural. A estrutura da planta da igrexa é de cruz latina cun pequeno corpo cadrangular engadido ao presbiterio que aloxa funcións de sancristía. Os muros da igrexa son de carga, en cachotaría de pedra revocada, a excepción da fachada que é toda ela de cantaría de granito, así como os recercados de ocós, os esquinais e aleiros.

Fachada principal da igrexa e detalle do conxunto de triplo reloxo. En primeiro termo, reloxo vertical meridional

Fachada principal da igrexa

Reloxo vertical meridional na fachada sur

A cuberta da nave é a dúas augas e nos outros corpos, a tres augas. No interior, aos pés da nave, sitúase un coro alto, con armazón de madeira da que parte a escaleira que sube ao campanario.

A espadana está flanqueada por dous pináculos. Na base do situado no lado sur é onde encontramos un **conxunto gnomónico de tres reloxos de sol verticais**.

Tamén ten outro reloxo de pedra baixo o aleiro do corpo sur da planta de cruz latina que sobresae da nave.

Conxunto gnomónico de tres reloxos: vertical oriental, vertical meridional e vertical occidental: este conxunto é similar aos que vimos na igrexa de Santiago do Pazo na Capela ou na reitoral de San Pedro de Eume nas Pontes, por exemplo, a excepción do reloxo polar superior que neste caso non o ten. Como xa dixemos, cos reloxos a estas tres orientacións asegurábase poder saber a hora dende o amañecer até a posta de sol e agás nas horas extremas e ao mediodía tamén tiñan a hora marcada en dous reloxos simultaneamente. A numeración é arábica, pois se distingue ben o 3 do reloxo occidental.

Tanto o reloxo ao sur coma os reloxos ao leste e ao poñente son similares aos xa descritos e non presentan ningunha característica particular, aínda que como se pode observar en todo este estudo, non hai dous reloxos de sol iguais, o que imprime a súa personalidade propia a cada un. Neste caso, a fortuna propiciou que os tres gnomons fosen respectados polos axentes atmosféricos e pola xente, e podemos observar que todos son paralelos e teñen a inclinación da latitude do lugar polo que nunha noite sen nubes, seguindo a dirección que indican poderíamos ver a estrela polar indicadora do polo norte celeste.

Reloxo triplo (vertical oriental, vertical meridional e vertical occidental) na base dun pináculo da fachada principal

Reloxo de sol vertical meridional: aplacado á parede do corpo da planta de cruz latina que da ao sur e apoiado nunha ménsula *ad hoc*. Reloxo gravado sobre unha placa granítica rectangular vertical co bordo superior redondeado e inscrito nun rectángulo que contén as liñas horarias no seu interior e a numeración no seu exterior. Rodeando o polo do reloxo hai un pequeno semicírculo distribuidor ao comezo das liñas horarias. Parece como se recentemente tivesen remarcado este rectángulo citado e algunhas liñas horarias, deixando sen marcar a liña das 7 da mañá aínda que tamén pode ser que nunca as tivese. O gnomon está feito en chapa metálica de forma triangular, mal cortado e mal colocado. Sobre o recadro está a data da que só queda o 8 das centenas polo que é de 1.8...

Cal é o sentido que podemos darlle á existencia de dous reloxo de sol no mesmo lugar e edificio, tan só a uns poucos metros un do outro? Só podemos movernos no terreo das hipóteses e unha delas pode ser que o primeiro reloxo fose o vertical normal que non funcionase ben ao faltarlle as dúas horas indicadas *ut supra* e ter o gnomon mal construído e se optase pola construción duns novos no pináculo. A outra, considerar que o primeiro fose o triplo da fachada principal e que a falta de visión motivase a colocación dun segundo, máis baixo e próximo. Tampouco habería que descartar a posibilidade de que este último fora relocalizado neste lugar, procedente dalgunha edificación desaparecida nas inmediacións.

Reloxo meridional no corpo sur da planta de cruz latina

9. EPÍLOGO

Consideracións sobre a conservación das arquitecturas populares e os reloxos de sol

A incorporación de novas máquinas e tecnoloxías para o desenvolvemento das tarefas propias da actividade agrícola e gandeira; certas formas tradicionais de transformación dos produtos, como o caso dos muíños; a modificación das tarefas domésticas substituíndo as cocinas e o lavado por electrodomésticos, coa caída en desuso do forno, a lareira e os lavadoiros ou a dotación de infraestruturas de abastecemento de auga, que deixaron no esquecemento fontes, pozos, etc., son algunhas das razóns que produciron a progresiva deterioración de importantes pezas do patrimonio etnográfico.

Poderíamos resumir a problemática que orixina esta deterioración nos seguintes puntos:

1. O abandono da poboación ou da función do elemento (como o lugar de Armada do Cando ou A Fragachá nas Fragas do Eume).
2. A descontextualización (por exemplo, o traslado dos hórreos de Caaveiro e doutros moitos a outras propiedades ou a deslocalización dos reloxos de sol por reformas nas vivendas).
3. A incorrecta utilización de materiais e instalacións (utilización de carpintarías de aluminio, plásticos, bloques de formigón... presentes en todo o ámbito de estudo).
4. A adición de novos elementos á tipoloxía tradicional (elevacións de plantas e de mansardas en cubertas, adición de construcións para granxas con bloques de formigón...)
5. A substitución de formas de produción artesanal por industrial (fabricación do pan, cultivos agrícolas intensivos...)
6. A aplicación de técnicas de conservación inadecuadas. (Reparacións deficientes, mantementos incorrectos, revestimentos impropios...).

Algo similar acontece cos **reloxos de sol** como elementos constitutivos destas arquitecturas. A súa perda de función pola aparición dos reloxos mecánicos e as novas tecnoloxías; as reformas introducidas nas vivendas e construcións adxectivas, así como, no caso das Pontes, a desaparición de gran número de vivendas pola implantación da industria mineira e térmica, determinaron a desaparición de moitos dos que se tiña constancia.

Obsérvase que permanecen en maior número canto máis se conserva o carácter rural da zona, preferentemente no interior dos municipios de Monfero, As Pontes, A Capela e Vilarmajor, un importante descenso do seu número nas áreas máis costeiras de Pontedeume e Cabanas.

En calquera caso, e como dato esperanzador, non é normal encontrar no resto de España reloxos de sol como, por exemplo, o de Pedrafita nas Pontes e outros que temos visto que manteñan o gnomon en tan perfecto estado de conservación e que non fosen obxecto de actos vandálicos. Iso indica un respecto por estes instrumentos que é de agradecer e tamén é indicativo dunha sensibilidade nada común no noso país.

Desafortunadamente, a situación máis común é comprobar que se o gnomon non foi arrancado, é posíbel que estea dobrado ou movido por alguén que o fixo “para poñer o reloxo en hora crendo que sabe máis que o que fixo o reloxo”. Tampouco é estraño encontrar reloxos de sol que foron ignorados por persoas pouco “sensíbeis” que os agrediron pasándoos por enriba con elementos industriais ou construtivos como cables de luz ou teléfono, caneiros de desaugadoiro ou mesmo usaron o reloxo como lugar ideal de suxeición de ancoraxes de cableado ou calquera outro obxecto que se pasase polas fachadas.

En Galicia, e concretamente nesta bisbarra do Eume, non descartamos que houbera algún caso de maltrato a estes inxenios gnomónicos, pero seméllanos que non é tan común como o é noutras latitudes, e precisamente ese respecto permitiu que se conserven gran número de reloxos de sol e outros elementos que están ao alcance do gran público e se poidan gozar na actualidade despois de pasar tantos anos dende a súa colocación.

En realidade e se o pensamos ben, que outro instrumento ideado polo home é capaz de estar a funcionar durante séculos, dar un servizo a todo o que queira observalo e non requirir ningún mantemento nin gasto extra como estes reloxos de sol de pedra?

Faise necesaria un maior concienciación popular da importancia destes elementos etnográficos, facendo compatíbel o necesario desenvolvemento e evolución das condicións de vida dos habitantes do territorio coa preservación e conservación deste legado centenario, realizando políticas de axudas para a súa sostibilidade e o necesario asesoramento e asistencia dende as administracións autonómica e local, preferentemente, por estar máis próximas a esta realidade, xa que se non, en moitos casos asistiremos á súa grave deterioración ou mesmo á súa desaparición.

10. BIBLIOGRAFÍA

- AGUILAR, Miguel, *Cuadrantes Solares*, Observatorio Astronómico de Madrid, Madrid, 1923.
- BALTAR TOJO, Rafael, *Arquitectura y preexistencias. Una referencia gallega*, ed. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1991.
- BASANTA CAMPOS, José Luis, *Relojes de Piedra en Galicia*, Ed. Fundación Barrié de la Maza. A Coruña, 1986.

- GARCÍA GUINEA, M. A. y DE DIEGO ANBUHL, Elena, *Relojes de Sol en Cantabria I*, Colegio Oficial de Arquitectos Técnicos de Cantabria, Santander 1994.
- CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel, en *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. Consello Galego de Colexios de Aparelladores e Arquitectos Técnicos. 2003.
- DEL BUEY PÉREZ, Jacinto – MARTÍN-ARTAJÓ, Javier, *Relojes de Sol de Madrid*. D.G. de Arquitectura y Vivienda de la Comunidad de Madrid, Madrid, 2005.
- LORENTE ARAGÓN, José Luis – MIÑAMBRES, Nicolás, *Relojes de Sol en León*, CAJA ESPAÑA – ÁMBITO Ediciones, S.A., 1997.
- LOSKE, Lothar M., *Del reloj de sol al cronómetro*. Manuel Clarín y Cía. Editores, Barcelona,. 1957.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Ignacio. *El hórreo gallego*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, 1975.
- MÉNDEZ FONTE, Rosa, “O patrimonio arquitectónico de carácter religioso” en *Patrimonio Histórico de As Pontes de García Rodríguez*, ALONSO TRONCOSO, Víctor (cord.), Universidade da Coruña, Servicio de Publicacións, 2003 p. 170.
- ROIZ, Pedro, *Libro de Reloges Solares*, Pedro de Huete, Valencia, 1575.
- OLIVARES I ALFONSO, Joan, *Rellotges i Calendaris Solars a la Val d’Albaida*, Caixad’Estalvis d’Ontinyent. Obra Social. Onteniente. 1998.
- SOLER GAYÁ, Rafael, *Diseño y construcción de relojes de Sol y de Luna. Métodos gráficos y analíticos*. Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Madrid, 1997.
- TELLADO, Buenaventura, *Nuevo Manogito de flores en tres ramilletes compuesto de varias flores para todas personas Cathólicas, Eclesiásticas y Religiosas*, Madrid, 1724.
- TELLADO, Buenaventura, *Religioso Menor de la Santa Provincia de Santiago, Colegial que fue en el insigne de Alva, ex-Lector de Arte, y de Teología Moral en el Real de Salamanca, y Maestro de estudiantes en de Santiago de Galicia*, *Nuevo manogito de flores, en tres ramilletes, compuesto de varias flores para todas personas Católicas, Eclesiásticas y Religiosas*, 1766.
- TOSCA, Thomas Vicente, *Tratado de la Gnomónica u de la theórica, y practica de los Reloxes de Sol*, Antonio Marín, Madrid, 1727
- VILLANUEVA, Juan de, *Arte de albañilería ó Instrucciones para los jóvenes que se dediquen a él*. Edición Pedro Zengotita Vengoa. Madrid 1866

<http://galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es/es/consulta/registro.cmd?id=4706>

ARG. Archivos Privados: Libros procedentes de Monasterios

Sig. 45307. (Lib. Ms. 345 y 346).

Ms. 346. Libro de actas, fábrica y cuentas del Monasterio. 1706-1746. Fol. 169r. 2-4-1746.

CÁTEDRA

ESCOLMA DA NOSA HISTORIA

Texto facsimilar, de autor descoñecido, titulado ***Puentedeume 1843***, extraído do Libro das festas de Puentedeume do ano 1943.

Puente deume en 1843

Corría el año de 1843, uno más que contar entre las turbulencias de la primera mitad del siglo XIX. Regencia de Espartero, no muy segura si se tiene en cuenta que en menos de un año se disolvieron las Cortes dos veces (16 de julio de 1842 y 3 de enero de 1843) y que la nueva asamblea llevó a su seno una fracción numerosa de progresistas y moderados enemigos declarados del Duque de la Victoria, contra quien arremetían airadamente. Sucedianse gobiernos y notábase ese ambiente precursor de las grandes borrascas políticas que no tardaron en desatarse. Iniciábase un alzamiento contra el Regente, en colaboración moderados y progresistas, llevando por lema la proclamación anticipada de Isabel II como mayor de edad. Los personajes militares cuyas actividades contribuyeron a derrocar al no muy firme Don Baldomero, fueron Miláns del Bosch, que se presentó en Reus; Narváez, Concha, Pozuelo y Fulgosio, que fueron recibidos en triunfo por los valencianos, y Se-

cano que asumió el mando del movimiento en Barcelona. La sublevación se extendió rápidamente por todo el territorio nacional y cerca de Madrid, en Torrejón de Ardoz; Narváez, al frente de una división consigue tras una encendida arenga que se pasen a sus filas los batallones esparteristas que habían salido a combatirlo.

Este hecho ocurrió el 25 de julio y siete días más tarde, el Regente, después de hacer el recorrido Madrid - Albacete - Sevilla - Cádiz, embarcaba en Puerto de Santa María a bordo del «Betis» en el que, después de redactar y firmar un escrito de protesta, hacía rumbo a Londres...

Tales eran los acontecimientos políticos de nuestra patria duran e el año de 1848. De su repercusión en esta villa, amén de otros de índole local, procuraremos dar una ligera idea en esta breve cuanto deshilvanada crónica.

***

El concejo que regía los destinos de la villa, formábanlo un alcalde primero, otro segundo, un Procurador, 6 Regidores y un Secretario. La administración de justicia la desempeñaba un Juez de primera instancia y el mando de las fuerzas militares estaba a cargo de un comandante de la Milicia Nacional con un teniente de Infantería al mando del puesto de Carabineros. Un Administrador

de la Empresa de Sales y otro de Rentas Nacionales, completaban lo que pudiéramos llamar *elemento oficial*.

***

El venerable reloj de la torre de la Casa Consistorial que, tras infinitas vicisitudes, cuenta hoy con más o menos exactitud las horas, era por aquel entonces objeto de especiales cuidados. La costumbre de tocar y repicar las campanas del mismo en todas las funciones cívicas y algunas religiosas, perjudicaban *al exacto movimiento de su maquinaria, al paso que es muy fiel se quiebran o hunden con tanto repique de campanas preciosas por su magnitud y voz sonora...* y en vista de ello, se ordenaba la prohibición del campaneo, haciéndolo únicamente para avisar los bandos al vecindario con la llamada «de los cuartos».

***

La escasa recaudación de fondos en la Milicia Nacional dió lugar a que se relajase el salario de los cuatro tambores que prestaban servicio en la misma a real y medio diarios en lugar de los dos que venían disfrutándolo.

***

La capilla del Espíritu Santo se hallaba todavía en pié más no por mucho tiempo. Precisaudo urgen

te reparación el puente sobre el que se alzaba aquella, se tomaban las oportunas disposiciones para su demolición y aprovechamiento de materiales. La piedra sería empleada en el mismo puente y la teja y madera pasarían a la iglesia parroquial. También se disponía el traslado provisional de las imágenes y otros efectos del culto, hasta que dispusiera de todo ello el Arcipreste de Bezoucas, cuyo cargo ostentaba el párroco de Franza. También se ordenaba la construcción de una casilla de madera a la entrada del puente para abrigarse el arrendatario del portazgo.

***

Por fallecimiento del Mayordomo fabriquero de esta iglesia parroquial pasaban a poder del nuevo, los siguientes objetos, procedentes del suprimido convento de San Agustín: un platillo pequeño todo de plata, una crismera de la Santa Unción, seis candeleros de plata del altar con un crucifijo, un viril con caña, un caliz con patena y cuchara, un copón, una reliquia de San Agustín y algunos ornamentos y vestiduras sagradas.

***

¿Que ganaba entonces la maestra de niñas? No nos ha sido posible averiguarlo, pero si encontramos, denegada por la Corporación municipal, una propuesta de la Comisión local de Primera Ense-

ñanza para elevar en un real diario la dotación de la maestra, *atendiendo al mucho trabajo que tiene en la educación*. La negativa se basaba en la carencia absoluta de fondos.

***

La situación económica del país era bastante precaria. Una contribución extraordinaria de guerra que ascendía a 780 millones de reales constituía la pesadilla de administradores y administrados, quienes se veían y se deseaban para poder atender el impuesto.

***

Un representante de una empresa rematante de maderas doradas de Monasterios y Conventos suprimidos con carta orden de las oficinas de Amortización de la provincia, intentaba se le franquease la iglesia parroquial a fin de inspeccionar las que tuviere. Habiéndosele manifestado que el templo se hallaba abierto al culto se retiró sin hacer otra gestión.

***

Por real orden de 10 de enero de 1842, había sido cedido a este Ayuntamiento el convento e iglesia de San Agustín. Esta última se hallaba abierta al culto y las dependencias conventuales se destinaban a cuartel, cárcel y escuela de niñas.

El precio medio obtenido de las cotizaciones en las ferias públicas celebradas en los días 28 de mayo y 26 de junio, dió el siguiente resultado:

El ferrado de trigo, por la medida mayor, 14 reales y 17 maravedises.

El de maíz, por la misma medida, 10 reales y 17 maravedises.

Y el de centeno, por la de Avila, 8 reales.

***

En los primeros días de julio, la Junta provisional de Gobierno de este pueblo se declaraba disuelta en virtud de orden de la Excm. Junta de Provincia, recayendo todas sus facultades en las autoridades constituidas y poniendo a disposición del Ayuntamiento la cantidad de dos mil seiscientos cincuenta y cuatro reales y diez y seis maravedises como resto de mayor partida que había tomado de la Administración de Rentas Nacionales de este Partido. Hizo entrega también la referida junta de tres fusiles con sus bayonetas, cinturones, portafusiles y cartucheras con las municiones correspondientes. Dichos efectos pasaron inmediatamente a poder del Comandante de la Milicia Nacional.

Por otra parte, la Junta de Gobierno de la provincia, comunicándose directamente con la Alcaldía, daba cuenta de haber declarado en estado de blo-

queo la plaza del Ferrol y ordenaba la incorporación de cien nacionales a la columna móvil que debía llegar a esta villa el día cinco, advirtiéndolo al propio tiempo ser un deber de la Corporación el socorrerlos por el término de quince días con el haber que correspondía a las clases, según la orden de movilización, echando mano al efecto de todos los fondos que hallase disponibles.

inmediatamente se dieron las órdenes oportunas para que, en el día fijado, estuviesen formados en la Plaza de San Roque cien nacionales con su jefe y subalternos, dispuestos todos a emprender la marcha que debía seguir la columna móvil que desde la capital se dirigía a esta villa.

El pronunciamiento contra el Regente en Puente-deume se llevó a cabo el 25 de junio a los gritos de SALVACIÓN, UNIÓN Y FRATERNIDAD, dados por el capitán de la cuarta compañía de la Milicia Nacional, Don Gregorio Rodríguez.

Al día siguiente, la Milicia local, en unión de doce hombres de infantería y dos de caballería que habían llegado a la villa, al mando del segundo comandante Don Manuel Rilo, hicieron salir de la misma a cuarenta hombres del Provincial de Tuy, que con sus jefes querían oponerse al pronunciamiento.

A mediados de julio quedaba restablecida en par-

te la tranquilidad suprimiéndose la guardia en el puente, en el que únicamente prestaba servicio nocturno parte del resén del convento de san Agustín en cuyas dependencias se hallaba acuartelada la milicia.

No consta que el pronunciamiento produjese víctimas. La labor de las autoridades redujose, por lo tanto, a tomar las disposiciones que dejamos anotadas y a dictar algunas medidas contra la carestía de los artículos de primera necesidad cuyos precios se habían elevado, sin causa justificada desde la llegada de la columna de operaciones a esta villa. Los cosecheros y acopiadores de grano, pretendían pescar *a rfo revuelto*, negándose a facilitar a las panaderas, como lo venían haciendo, el grano necesario por el que exigían precios exorbitantes.

Las disposiciones encaminadas a corregir estas anomalías, nos permiten recoger los siguientes precios de algunos artículos, según la tasa fijada:

Libra de pan de primera clase, treinta y dos maravedises; id. de segunda, veinticuatro; la de carne, treinta y dos maravedises; cuartillo de vino, doce; docena de huevos, treinta y dos y cuartillo de leche, doce. Las legumbres y más géneros, cuya venta se realizaba sin medida ni peso, habían de

venderse a los precios más económicos, según su respectiva abundancia y el precio del ferrado de trigo no podía exceder de diez y seis reales.

***

La columna expedicionaria consumió en raciones de pienso de sus caballos durante su estancia, 273 raciones que totalizaban 190 ferrados de centeno y maíz por valor de 1.855 reales.

***

Mal año para el arrendatario de los derechos de portazgo del puente de esta villa, que había rematado en seis mil reales por los nueve últimos meses y estimaba que perdería una tercera parte del valor del arrendamiento a causa de la escasez de tránsito, con motivo de *haberse hecho este país teatro de la guerra en la provincia*.

***

Perjudicaba a la pesca de la sardina y a la riqueza del país el arie de pesca llamado *xeito* y se pedía que las redes no tuviesen sino cieno cincuenta mallas de altura y no se empleasen más que desde mediados de diciembre hasta últimos de marzo de cada año.

***

El jornal de un carpintero de blanco era de siete reales.

La proclamación y jura de la reina doña Isabel II se celebró con toda solemnidad el día primero de diciembre frente a la Casa Consistorial, en cuyo balcón se situaron las autoridades y en el que se había colocado un retrato de la reina bajo un hermoso dosel. El alcalde segundo leyó el decreto de proclamación y seguidamente el alcalde primero gritó por tres veces: «Galicia, Galicia, Galicia por la reina Dª Isabel Segunda». El pueblo contestó con entusiasmo y lo mismo la Milicia que hizo a continuación tres descargas cerradas.

La comitiva se trasladó a la iglesia parroquial cantándose un solemne Te deum con acompañamiento de órgano. Inmediatamente juraron las autoridades sobre el libro de los Santos Evangelios, obedecer y ser fieles a la señora doña Isabel segunda como reina constitucional de España. Otras tres descargas de la Milicia anunciaron la salida de la comitiva que recorrió las calles de la villa, cuyas casas se hallaban vistosamente engalanadas.

Así terminó el año de gracia de 1845 en la villa de los Andrade y con ello damos fin a este ligero bosquejo en el que hemos pretendido recoger todo aquello que pudiera interesar al curioso lector. Que su benevolencia y nuestro buen deseo, suplan las muchas faltas de este modesto trabajo,

CÁTEDRA

Revista eumesa de estudios
MONOGRAFÍA

Consello de Redacción:

Alexandre Caínzos Corbeira
Carlos de Castro Álvarez
Andrés López Calvo
Rocío Pena Pena
Sindo Vilariño Gómez

Traducción e supervisión lingüística dos textos en galego:

Esther Leira Penabad

Imaxe da cuberta:

Torques de Centroña

Deseño da cabeceira da revista:

Noli Vilariño

Deseño e maquetación da portada e do interior:

Marga L. Lamas. FLOPS Estudio

Impresión:

Imprenta da Deputación Provincial da Coruña

Colaboracións:

As colaboracións deberán dirixirse a
“Cátedra. Revista eumesa de estudos”
Biblioteca Municipal de Pontedeume
Rúa Couceiro Freijoomil, 5 – 15600 PONTEDEUME (A Coruña)
Telf. 981/43 25 98
Os traballos deberán ser inéditos.
O Consello de Redacción da revista, non se identifica necesariamente
coas opinións verquidas nos artigos publicados.

Edita: Concello de Pontedeume

Dep. Leg.: C-1702/93

ISSN: 1133-9608

Esta revista está subvencionada
pola **Deputación Provincial da Coruña**

*Todo obxecto antigo é belo
simplemente porque sobreviviu
e convértese por elo
en signo dunha vida anterior.*

Jean Baudrillard¹

PRESENTACIÓN

O Torques de Centroña saíu á luz en setembro de 1912 de maneira casual, nos labores da colleita das patacas. Aboiou das entrañas da terra coma un resucitado que retorna do outro mundo para iniciar unha nova vida.

Cen anos logo pasan. Cen anos so moitos anos para unha persoa pero poucos para un obxecto que pasou, se cadra, dous mil agochado baixo a terra agardando o momento de volver á vida despois dunha longa hibernación, dous mil anos escoitando silencioso o latexar da terra e o alonxado murmurio do transcorrer da historia.

Os obxectos nacen e viven por obra e graza do ser humano creador, cumpren a función para a que foron fabricados e só morren se son destruídos. Pero si se conservan, mesmo fragmentados, permanecerán eternamente vivos, cargados de significados. Os obxectos entón comezan a falar e hai que saber escoitalos. Falan de persoas, de comunidades, do traballo ou da vaidade do poder. A propia materia que os conforma pode ser un relato de símbolos e crezas.

Para o arqueólogo, lector como ninguén de cousas antigas, ou para o estudoso erudito de principios do século XX, un anaco de cerámica ou mesmo de escoura pode conter información máis importante que unha xoia antiga, e sen embargo que fascinación ten que provocar albiscar o escintileo amarelo do ouro entre a sucia terra!. Fascinación non moi diferente da que sentiron os primeiros homes e mulleres que atoparon as estrañas pedriñas brillantes e incorruptibles, inmediatamente atribuíronlles propiedades sobrenaturais tan extraordinarias que o seu uso foi reservado para as ocasións máis importantes e as persoas máis sobranceiras.

Pero para fascinacións a do curioso coleccionista capaz de investir o seu capital na adquisición de xoias salvándoas así dunha morte no crisol máis que probable. Estas persoas conseguiron man-

1. BAUDRILLARD, J.: *El sistema de los objetos Siglo XXI* eds. Madrid, 1969, p.94. *O obxecto antigo é sempre, na acepción rigorosa do termo, un "retrato de familia" (...) dásenos como mito de orixe.* pp. 85-86.

ter vivos eses obxectos e, aínda máis, poñelos a disposición de quen podía protexelos e expoñelos á vista de todos. Laudabeis accións que fixeron posible a conservación dunha parte do Patrimonio humano nuns momentos nos que non existía aínda unha conciencia protectora e moito menos unha lexislación eficaz.

O ouro do territorio bárbaro que os romanos deron en chamar Gallaecia deu pé a unha sucesión de expedicións, conquistas e ocupacións que remataron coa incorporación ao Imperio. Ese ouro espertou a cobiza dos civilizados e estimulounos nesa empresa. Pero o artesán ártabro que fundiu as pebidas, recolleitas por mulle- res acaso nos depósitos fluviais do Eume, moldeaba as periñas dos remates do Torques, enrolaba coidadosamente os arames e daba forma con esmero ás espirais de fío dourado, alleo ao ás ansias expansionistas de Roma, concentrándose na creación dun obxecto único e precioso dotado duns significados íntimos e persoais que soamente poden coñecer as persoas creadoras a través da súa rela- ción dialéctica cos materiais e as ferramentas.

Co nacemento do obxecto nace tamén o seu significado pri- meiro, e con cada cambio de lugar e de mans vaise enriquecendo a súa biografía ata se converter nun obxecto polisémico que chega aos nosos días como un antigo códice cheo de información que é preciso descifrar.

A finalidade do presente traballo, é desentrañar sequera parte dos segredos que se agochan detrás do Torques de Centroña e aportar novos datos para o coñecemento e valoración do remoto pasado da nosa comarca contribuíndo deste xeito á concienciación da xente na conservación do seu Patrimonio.

Os estudos que conforman esta obra colectiva foron redacta- dos, na súa meirande parte, no ano do centenario do achado, en 2012. A nosa intención como Asociación era presentar a publica- ción en setembro dese ano, coincidindo exactamente co mes no que se atopou o torques, e celebrar con tal motivo unha serie de actos conmemorativos. Entrevistámonos co alcalde de Pontedeume e coa concelleira de Cultura para comentarlles as actividades que pensa- bamos desenvolver, amosándose vivamente interesados no noso proxecto e comprometéndose o alcalde en persoa na edición da nosa monografía a través da imprenta da Deputación Provincial de A Coruña. Aos poucos días do encontro cos responsabeis, o 16 de xuño de 2012, sae un titular nas páxinas adicadas a Pontedeume do

Diario de Ferrol que dicía El concello organiza actos para celebrar el centenario del torques de Centroña, na redacción da noticia non se mencionaba ni por alusión indirecta á Asociación Cultural Ardóbriga, promotora en todo momento do evento. Ante a manifestación pública da responsable de Cultura de que estaban a preparar eses actos sen ter a máis mínima consideración pola nosa proposta, decidimos deixar que fora o concello quen organizara a conmemoración. Non houbo tal.

Sen embargo a idea de publicar a monografía seguiu adiante, aínda que non sen atrancos. Entregáronse as primeiras colaboracións pero outras fóronse demorando. Lembremos que os autores de todos e cada un dos artigos que a compoñen traballaron arreo e de balde quitándolle tempo ao seu propio lecer. Os efectos da crise obrigaron a algúns a retirarse do proxecto e a situación familiar do coordinador, co pai gravemente enfermo, fixeron que o proxecto quedara aparcado durante meses.

Pero o compromiso adquirido cos colaboradores e coa Asociación Ardóbriga obrigounos a tirar para adiante e o día do mes de outubro do ano 2013 no que se presentaba a revista Cátedra na Casa da Cultura de Pontedeume o coordinador da obra entrega un DVD co material orixinal á representante municipal no acto, a concelleira de Cultura, para que dera cumprimento ao compromiso do alcalde de editar o traballo. Finalmente a obra sae ao público como a Monografía nº 3, suplemento extraordinario da prestixosa revista Cátedra.

Sirvan, finalmente, estas liñas de presentación para expresar a gratitude da Asociación que represento aos autores e autoras dos diferentes artigos polos seus excelentes e desinteresados traballos e tamén pola súa infinita paciencia, ao Consello de Redacción de Cátedra e ao seu coordinador Alexandre Cainzos polo apoio ao noso proxecto e ao Concello de Pontedeume como editor final da obra.

*Antón Prego Fernández
Coordinador da obra e presidente da Asociación Cultural Ardóbriga
para a protección do Patrimonio*

1912: ACHADO ARQUEOLÓXICO EN PONTEDEUME!

Antón Prego
e Ramón Infante

PONTEDEUME, ANO 1912

A España de 1912 padecía un estancamento político, social e económico que non daba superado. Semellaba non poder (ou non querer) saír do recién rematado século XIX. O Desastre de 1898, que marcou o final da centuria así como do Imperio de ultramar, estaba aínda presente na baixa autoestima española, nese quererse aferrar a estruturas trasnoitadas como o caciquismo, o nacionalismo centralista e a furibunda reacción contra os cambios por parte do aparello do Estado.

O militarismo e a procura dunha presenza no norte de África que compensase a perda das colonias americanas e asiáticas fixeron iniciar o novo século co primeiro dunha longa serie de desastres. Desta vez o do Barranco do Lobo, na guerra de Melilla de 1909, que trouxo como consecuencia os disturbios da Semana Tráxica ao decretar o goberno de Maura a mobilización das quintas de 1903 e 1907.

Figura 1: O ferrolán José Canalejas, presidente do Consello de Ministros en 1912

Nestes primeiros anos do século XX os gobernos de España sucédense alternando os partidos Liberal e Conservador. Esta alternancia ordénase dende o mesmo poder mediante o reparto de escanos previo ás eleccións, artellado a través dunha rede de influencias chamada caciquismo que garantía os resultados electorais mediante manipulacións diversas do proceso electoral. A monarquía de Afonso XIII exercería un papel arbitral e o resto dos partidos quedarían á marxe das estruturas do poder cunha presenza parlamentaria case que irrelevante. En 1912 presidía o Consello de Ministros de España o ferrolán José Canalejas Méndez (fig. 1), do Partido Liberal, que sería asasinado o 12 de novembro dese mesmo ano polo anarquista Manuel Pardiñas Serrano na Porta do Sol de Madrid. Neste ano

celebrouse tamén o centenario da Constitución de 1812, pero a fonda fractura social do país fixo que non todos os sectores celebraran o acontecemento coa mesma intensidade.

O clero católico español mantiñase a resguardo da crise económica e da guerra, malia ter perdido boa parte do seu patrimonio nas desamortizacións do século anterior. Arrimándose sempre ao poder, tratando de participar del e, ao mesmo tempo, proporcionándolle un grande servizo grazas a súa enorme capacidade de influencia na sociedade a través das parroquias e as redes caciquís.

Neses anos vanse formando as complexas alianzas entre as potencias europeas que rematarán co estoupido da I Guerra Mundial. O 1 de xaneiro de 1912 désígnase a Su Yat-Sen presidente do goberno revolucionario chinés e a noite do 14 ao 15 de abril afúndese o transatlántico Titanic no océano Atlántico. Este acontecemento causou especial estupor no pobo galego pola particular sensibilidade ante a navegación transoceánica dos emigrados.

A Galicia de 1912 era un dos territorios máis atrasados do país, a industria limitábase aos estaleiros de Ferrol e Vigo, ás conserveiras das vilas costeiras e pouco ou nada máis. As comunicacións, non sendo as marítimas, eran moi deficitarias e a rede ferroviaria estaba aínda por rematar. En troques, a comunicación escrita estaba a gozar dunha moi boa saúde, o xornal *La Voz de Galicia* cumpría 30 anos de existencia modernizando as súas instalacións pouco despois do falecemento do seu fundador Juan Fernández Latorre (1849-1912); ademais multitude de xornais de eido local informaban decotío das novas acontecidas en vilas e aldeas, como o xornal *Ecos del Eume*. A economía era de base agraria pero cunhas estruturas produtivas anticuadas, o minifundio, a agricultura de subsistencia, o problema da propiedade da terra lastraban ao rural que, por outra banda, era o fundamento demográfico da Galicia de principios do século XX. A propiedade dos medios de produción está en mans dunhas poucas familias que ocupan os postos clave da estrutura de poder do Estado, do clero, a milicia e a xudicatura. As clases traballadoras tratan de mellorar a súa situación organizándose en sindicatos obreiros nas vilas e no movemento agrarista no rural que loitaba por rexenerar o agro galego. Pero eran moitos os que optaban por marchar a América na procura das oportunidades que aquí se lles denegaban.

Nese contexto xeral, o Pontedeume de 1912 era unha vila máis, decadente e provinciana que, como no resto de Galicia e da España toda, mantiña unhas dinámicas socioeconómicas máis propias do século anterior. Esmorecía no atraso económico e social, cunha alta taxa de emigración e de analfabetismo que superaba o 50% da poboación.

Por un lado os labregos, que poboaban as aldeas do concello, traballaban arreo con medios anticuados para pagar rendas, foros e contribucións. Vendían os poucos excedentes nas feiras e mercados locais, verdadeiros focos de socialización e de actividade económica, conseguindo pouco ou nada máis que para a propia mantenza familiar. O movemento organizativo agrarista nos distritos de Pontedeume e Ferrol está

dirixido a partir de 1907 por *Solidaridad Gallega* encabezada polo seu líder Rodrigo Sanz que trataría de acabar co réxime caciquil a través das eleccións municipais de 1909 e das eleccións a cortes de 1910, pero sen conseguilo. Terá moita importancia na divulgación do ideario rexeneracionista a fundación en 1910 do semanario *Ecos del Eume*, onde será publicada inicialmente a noticia do achado do Torques de Centroña. *Solidaridad* desaparece en 1912, pero o seu legado será recollido polas *Irmandades da Fala*¹. As autoridades conservadoras, á súa maneira, promoverán unha certa renovación do agro, non exenta de paternalismo, a través das Festas da Árbore, a primeira celebrada alén da comarca coruñesa foi a de Pontedeume do 3 de marzo de 1912².

O grupo dos mariñeiros, moi numeroso entre os habitantes da vila, arriscaba acotío ás súas vidas por un magro salario e uns lotes que as mulleres afanábanse en distribuír polas parroquias. Este colectivo tamén procuraba poñer fin ás súas dificultades a través do asociacionismo mariñeiro agrupándose en torno a *La Hermandad Marítima*, primeira das asociacións mariñeiras de Pontedeume fundada en 1908³.

Figura 2: Actividade portuaria en Pontedeume

A industria poucas oportunidades ofrecía, limitándose aos curtumes (fábrica *La América*), salgazóns e a madeira que saían de Pontedeume por barco. Con esta perspectiva para as clases traballadoras: sen un claro acceso á educación debido á temperá idade de incorporación á vida laboral e a pantasma da guerra de Marrocos no horizonte, non estraña

1. VILARIÑO GÓMEZ, S. *Agrarismo, rexionalismo e prensa local a comezos do século XX. Notas históricas*. Revista Cátedra nº1. Pontedeume, 1994.
2. BRISSET MARTÍN, X. *Nenos, plantade eucaliptos! Centenario das Festas da Árbore na provincia de A Coruña*. Revista Cátedra nº 18. Pontedeume, 2011.
3. BRISSET MARTÍN, X. *Centenario do asociacionismo mariñeiro eumés*. Revista Cátedra nº 16, Pontedeume, 2009

que quen podía marchaba a Ferrol e A Coruña, se non daban aforrado o suficiente para probar fortuna en ultramar.

No outro extremo da balanza social estaban as familias de comerciantes e caciques, algúns descendentes daqueles arrieiros maragatos que asentaran pola comarca no século anterior, rentistas, avogados, médicos. Estas familias acaparaban, non só a propiedade da terra, senón tamén os cargos do poder local tanto no político como no sanitario, na administración civil, na xustiza, no exército e no clero, que influía notablemente en todos os eidos da vida eumesa.

Figura 3: José Lombardero Franco. *Ecos del Eume* 24-06-1911

Figura 4: Gonzalo Prego Punín. *El Correo Gallego* 07-09-1913

Administrativamente Pontedeume era unha capital comarcal de importancia. Cabeza de Partido Xudicial dende a segunda metade do século XIX, administraba os concellos de Ares, Cabanas, A Capela, Castro (Miño), Fene, Monfero, Mugardos, Pontedeume e Vilarmaior. Era aduana de cuarta clase e constituía un distrito mandado por un axudante de Mariña, xa que logo o porto era, xunto coas feiras, o principal foco de actividade económica, tanto pola pesca coma polo tráfico de mercadorías cos núcleos de A Coruña e Ferrol.

O deputado en cortes polo distrito de Pontedeume era José Lombardero Franco (fig. 3), que falecería o 23 de outubro do mesmo 1912, sendo substituído por Julio Wais Sanmartín, ambos do partido Conservador. O alcalde do concello era Gonzalo Prego Punín (fig. 4), xoven avogado da vila que fora elixido nas eleccións municipais de decembro de 1909 polo Partido Conservador.

As principais preocupacións de municipais e deputados era tratar de axilizar, na medida das súas redes de influencias, a chegada do ansiado ferrocarril e axeitar as infraestruturas locais a tal evento. O 27 de abril deste ano de 1912 realízanse os expedientes de derrubado das dependencias anexas ao Pazo dos Condes situadas entre éste e o Torreón co fin de abrir a nova estrada da Estación, xa o ano anterior derrubárase a capela de San Miguel na parte sur do Pazo⁴ (fig. 5). Non eran bos tempos para a conservación do Patrimonio.

Demograficamente, Pontedeume estaba nun momento de moderado crecemento, no censo de 1910

4. MACEDO CORDAL, C. e MOARES ARES, G. *Cronoloxía dunha desaparición: o Pazo dos Condes de Andrade*. Revista Cátedra nº 4. Pontedeume, 1997.

contaba con 6.344 habitantes⁵, e o derrube destas dependencias do Pazo non só abriría a nova estrada, senón que ofrecería unha ampla posibilidade de expansión urbanística a un Pontedeume que nese ano aínda vivía constreñido no seu perímetro medieval, xa sen murallas dende a desaparición en 1906 do Arco de Maldonado, derradeiro vestixio da mesma. Unicamente os vellos arrabaldes de Porto, A Calzada e A Ribeira, existentes xa no século XVIII representaban un magro ensanche extramuros. O sempiterno problema eumés do crecemento urbano atopaba solución a expensas da integridade do Pazo, co pretexto indiscutible do progreso e, xa de paso, abría unha posibilidade de negocio urbanístico aos próceres locais⁶.

O feito de ser sé administrativa e centro económico comarcal con varios establecementos comerciais dotaba aos habitantes da vila dunha situación privilexiada con respecto ao seu depauperado contorno facendo que algúns veciños, sinaladamente os das rúas principais do centro, se sentisen dalgún xeito superiores aos das aldeas, aos que cualificaban despectivamente como aldeáns, e aos mariñeiros que habitaban nos arrabaldes e cos que procuraban marcar as diferenzas, por exemplo, co uso do idioma.

As diferenzas sociais eran certamente acusadas. Así, as clases traballadoras que habitaban os arrabaldes da vila pasaban os seus escasos momentos de lecer entre cuncas de Ribeiro nas tabernas de mariñeiros e música de gaitas en romarías e verbenas populares. Custodios involuntarios e humildes dunha tradición ancestral de íntima relación coa terra e o mar, dun patrimonio tan inmaterial como infravalorado, dunha lingua relegada na sociedade pero que empezaba a interesar aos intelectuais das cidades.

Entrementres os señoritos da vila, que vivían en boas casas do centro urbán entorrono á Praza e a rúa Real, pasaban o seu tempo en tertulias de rebotica e de casino, entre o fume dos cigarros e as copas de coñac nas que arranxaban o mundo e debatían do mal que estaba todo, de cousas importantes que ocorrían en Madrid e en África ou do perigoso dos ventos revolucionarios que sopraban arredor dos centros industriais do país. Os bailes das tardes dos domingos no salón do ruinoso pazo do Conde, que naquel tempo gozaba dos seus derradeiros e decadentes tempos de gloria, permitía o casto lucimento das señoritas casadeiras desexosas de atopar un bo partido para formar unha familia “como Dios manda”.

Este abismo entre clases xeraba un inestable equilibrio apenas mitigado pola feble cohesión proporcionada polo calendario relixioso. Pero mesmo nas procesións e nas liturxias podía percibir esta diferenza social pola segregación económica, de rango e de xénero bendicida pola Igrexa como orde natural incuestionable e certificada pola presenza inefable da Garda Civil.

Figura 5: Nova estrada da estación e feira de gando na Praza do Conde

5. Arquivo do Instituto Nacional de Estadística, A Coruña.

6. CARDESÍN, J.M. *Historia urbana de Pontedeume (1840-1998)*. Revista Cátedra nº 6. Pontedeume, 1999.

A vila toda impacientábase por ver en funcionamento a liña de ferrocarril Betanzos-Ferrol, que prometía traer consigo o progreso, a modernización e a industria. As obras iniciáranse co século, pero a vía non sería inaugurada ata o 5 de maio de 1913. Iso sí, no ano que nos ocupa de 1912, o 4 de febreiro, chegaron a Pontedeume os primeiros convois procedentes de Madrid cos invitados á botadura en Ferrol do acorazado *España* que tería lugar ao día seguinte. Nun destes trens viaxaba o rei Afonso XIII, coa súa dona Victoria Eugenia, que realizaban a súa segunda visita a Pontedeume despois da de 1909. Esta sería, sen dúbida, a noticia de máis resonancia do ano para a sociedade eumesa⁷ (fig. 6).

Figura 6: *Ecos del Eume* 11-02-1912

ACHADO ARQUEOLÓXICO DUNHA “XOIA CELTA”

O Torques de Centroña foi achado de forma casual cando un grupo de veciños da parroquia traballaban na colleita das patacas nunha leira chamada Casavella, no lugar de Castrelo, próxima polo leste ao castro de Castrelo, tamén coñecido como castro de Centroña e menos como de Perbes. Foi nun día indeterminado entre o 8 e o 15 de setembro de 1912, aínda que máis probable entre o 12 e o 15, xa que polas festas patronais de Pontedeume que rematan o 11 non sería doado atopar persoal para ir ás patacas.

7. COUCEIRO FREIJOMIL, A. *Historia de Pontedeume y su comarca*. Editorial Compostela, Santiago, 1944. Páx. 322-323.

Figura 7: Finca Casavella, onde foi atopado o Torques, na actualidade

Nun principio a noticia non transcendeu apenas máis aló da familia propietaria do terreo (fig.7) onde foi achado o Torques, formada polo matrimonio Juan Leira e Esteba Leira⁸, e dunha persoa de confianza destes. Pero ao cabo de apenas dúas semanas a noticia sae á luz pública en distintos xornais de Galicia.

A publicación primeira da noticia do achado do Torques de Centroña sae a luz o domingo día 22 de setembro de 1912 simultaneamente en dous xornais da provincia de A Coruña: *Ecos del Eume*, semanario de Pontedeume e *La Voz de Galicia*, diario de A Coruña. Dos dous, o único que ben asinado (co apelido Pena) é o segundo, pero os textos de ámbolos dous artigos semellan estar redactados pola mesma man, xa que son practicamente idénticos e se

Figura 8: Ana Mª Leira, neta de Juan Leira

8. A información que aportamos do momento do achado e das persoas relacionadas con el en primeira instancia foron proporcionados por Ana Mª Leira Fernández e o seu fillo Ramón, neta e visneto de Juan e Esteba en entrevista persoal en Castrelo, Centroña, 24/07/12. Agradecemoslles a súa desinteresada colaboración

diferencian unicamente na maior extensión do do xornal local, na que se relatan con máis detalle as mans polas que pasou o Torques antes de chegar ás de Manuel Murguía, detalles que xeralmente agradan aos lectores das prensas locais xa que son quen de recoñecer ás persoas citadas. O autor dos dous artigos é sen lugar a dubidas Ramón Pena Miró, procurador dos tribunais de Pontedeume e cofundador, xunto a Rosendo Vilariño Tenreiro, do *Ecos del Eume*, xornal que terá tamén na súa redacción ao historiador local Antonio Couceiro Freijomil⁹. As colaboracións entre os dous xornais debían ser frecuentes, xa que o *Ecos* imprimíase nos modernos talleres de *La Voz* na súa flamante rotoplana Eureka.

Ecos del Eume nº 138, 22/09/1912, domingo.

HALLAZGO ARQUEOLÓGICO

Hace dos semanas encontrábanse Juan Leira Leira y su familia procediendo á la recolección de patatas en una finca de su propiedad, situada en el sitio de Casabella, lugar de Castrelo, de la inmediata parroquia de Centroña, cuando en el azadón que manejaba para levantar las patatas encontró un trozo de metal, al que, no dándole importancia, lo depositó en el suelo, hasta la noche, en que, terminadas las faenas agrícolas, lo llevó para casa.

Al próximo domingo encargó el Juan Leira á una hija que trajese al pueblo el trozo de metal, para ver si por él le daban cinco pesetas, por los dibujos que tenía. Verificólo así y se presento en casa de un relojero de esta villa, quien, después de reconocerlo, le ofreció 125 pesetas. Júzquese de la sorpresa de la conductora a enterarse del precio tan crecido por el trozo en cuestión, al que daban tan poca importancia. No quiso oír más, para incontinenti dirigirse á casa de nuestro distinguido amigo D. Domingo Alvarez Freire, persona de toda su confianza, al que se lo entregó, para que este señor se encargase de ver ó averiguar lo que era.

Efectivamente, lo reconoció el Sr. Caruncho, en la Coruña, y manifestó que era oro gallego de Sil, muy fino, pesando seis onzas, por el que ofreció 450 pesetas. El Sr. Badia (D. José), nuestro estimado amigo, á quien se lo mandó su tío, el Sr. Alvarez, se lo llevo al Sr. Murguía, quedando encantado este señor del trozo que se le exhibía, por concurrir en él circunstancias especiales que hasta la fecha no había observado en otros.

La amabilidad del Sr. Alvarez Freire nos ha permitido tener la dicha de ver el trozo de oro gallego, que tiene forma de medio círculo, algo abierto, y que resulta ser la mitad de una torque ó collar que como insignia ó adorno llevaban los antiguos, de unos quince centímetros de largo, en forma de espiral superpuesta, y una especie de cuatro rosetas formadas con un finí-

HALLAZGO ARQUEOLÓGICO

Hace dos semanas encontrábase Juan Leira Leira y su familia procediendo á la recolección de patatas en una finca de su propiedad, situada en el sitio de Casabella, lugar de Castrolo, de la inmediata parroquia de Centroña, cuando en el azadón que manejaba para levantar las patatas encontró un trozo de metal, al que, no dándole importancia, lo depositó en el suelo, hasta la noche, en que, terminadas las faenas agrícolas, lo llevó para su casa.

Al próximo domingo encargó el Juan Leira á una hija que trajese al pueblo el trozo de metal, para ver si por él le daban cinco pesetas, por los dibujos que tenía. Verificólo así y se presentó en casa de un relojero de esta villa, quien, después de reconocerlo, le ofreció 125 pesetas. Jójuese de la sorpresa de la conductora al enterarse de precio tan crecido por el trozo en cuestión, al que daban tan poca importancia. No quiso oír más, para incontinenti dirigirse á casa de nuestro distinguido amigo D. Domingo Álvarez Freire, persona de toda su confianza, al que se lo entregó, para que este señor se encargase de ver ó averiguar lo que era.

Efectivamente, lo reconoció el Sr. Caramcho, en La Coruña, y manifestó que era oro gallego del Sil, muy fino, pesando seis onzas, por el que ofreció 450 pesetas. El Sr. Rodia (D. José), nuestro estimado amigo, á quien se lo mandó su tío, el Sr. Álvarez, se lo llevó al Sr. Murguía, quedando encantado este señor del trozo que se le exhibía, por concurrir en él circunstancias especiales que hasta la fecha no había observado en otros.

La amabilidad del Sr. Álvarez Freire nos ha permitido tener la dicha de ver el trozo de oro gallego, que tiene la forma de medio círculo, algo abierto, y que resulta ser la mitad de un torque ó collar que como insignia ó adorno llevaban los antiguos, de unos quince centímetros de largo, en forma de espiral superpuesta, y una especie de cuatro rosas formadas con un finísimo hilo de oro, terminando por uno de los extremos con una perilla, y por el otro aparece como si fuese cortada por el ara-

Según la autorizadísima opinión del Sr. Murguía, que ha fotografiado el trozo de torque, pertenece á los tiempos de los romanos ó celtas, y de este hallazgo se ocupará en las revistas profesionales.

El sitio donde fue encontrado pertenece á un lugar que es uno de los más inmediatos á la Capilla de Brema, donde existió en época remota un convento de Templarios, que tuvieron existencia desde 1118, en que se fundó la Orden, hasta 1312, en que se la suprimió, resultando ser á la vez, con la de Villanave, la parroquia más antigua que por aquí se conoce. Créese que habrá en la finca alguna sepultura celta, y con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van á hacer allí excavaciones.

Según nuestras noticias, ofrecen ya por esta mitad de collar mil pesetas, y para el caso de que aparezca la otra mitad, su valor en conjunto ascenderá á cuatro mil pesetas.

simo hilo de oro, terminando por uno de los extremos con una perilla, y por el otro aparece como si fuera cortado por el azadón.

Según la autorizadísima opinión del Sr. Murguía, que ha fotografiado el trozo de torque, pertenece a los tiempos de los romanos ó celtas, y que este hallazgo se ocupará en las revistas profesionales.

El sitio donde fue encontrado pertenece a un lugar que es uno de los más inmediatos á la Capilla de Bremao, donde existió en época remota un convento de Templarios, que tuvieron existencia desde 1118, en que se fundó la Orden, hasta 1312, en que se ha suprimido, resultando ser a la vez, con la de Villamateo, la parroquia más antigua que por aquí se conoce. Créese que habrá en la finca alguna sepultura celta, y con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van á hacer allí excavaciones.

Según nuestras noticias, ofrecen ya por esta mitad de collar mil pesetas, y para el caso de que aparezca la otra mitad, su valor en conjunto ascenderá a cuatro mil pesetas.

Nos seguintes días a noticia espállase por Galicia a través de artigos que, baixo diferentes titulares veñen reproducindo totalmente, ou case, o texto de Pena publicado no xornal coruñés. O mércores día 25 de setembro aparece baixo o titular *Hallazgo arqueológico* no nº 1.143 do *Diario de Galicia*, editado en Compostela, coa transcripción íntegra do texto. O mesmo día, e tamén en Compostela, publícase no nº 3.532 de *El Correo de Galicia* co título *Collar celta*, pero cunha frase do segundo parágrafo amputada. Catro días despois, o domingo 29 outro diario compostelán, decano da prensa local,

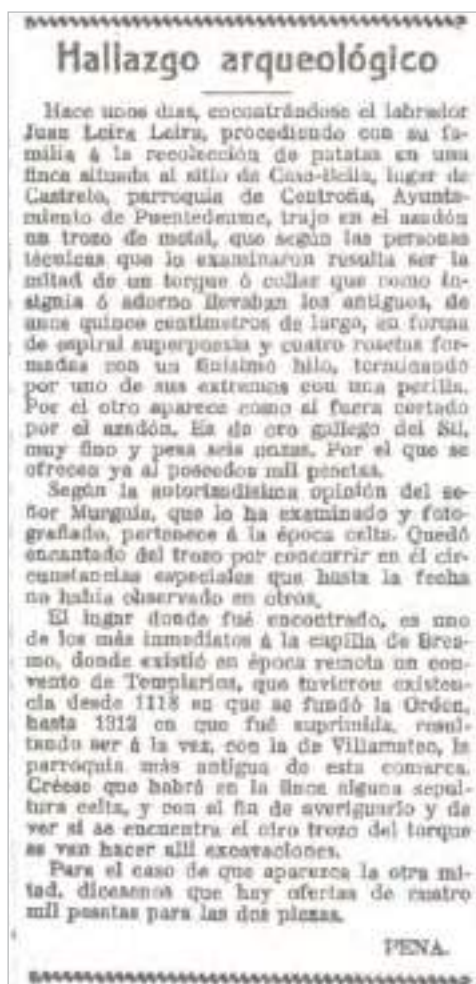

Figura 10: La Voz De Galicia 22-09-1912

Gaceta de Galicia, reproduce o mesmo texto coa mesma amputación e o título *Galicia Histórica*.

O único xornal que redacta un texto diferenciado e, ademáis, o primeiro en saír despois da publicación inicial do día 22 foi o pontevedrés *La Correspondencia Gallega* que saca no seu nº 6.786 do 23 de setembro un artigo orixinal que aporta información que non aparece nos demais e que, baixo o titular *Hallazgo de un torque*, paga a pena transcribir:

La Correspondencia Gallega nº 6.768, 23/09/1912, luns.

HALLAZGO DE UN TORQUE

En Castrelo, cerca del famoso monte Bremao (Puentedeume), parroquia de Centroña, acaba de aparecer en estos días en una heredad del lugar de Casabella, un magnífico torque incompleto, de oro, que pesa seis onzas y algunos adarmes.

Es semicircular, como toda esta clase de objeto de adorno de las gentes de la época protohistórica, midiendo aproximadamente decímetro y medio, faltándole un casi tercio del remate izquierdo.

Viene a ser dicho ejemplar producto de la metalurgia céltico-gallega, y muy semejante al primero de los tres de la colección que posee el distinguido anticuario de Santiago, D. Ricardo Blanco Cicerón, diferenciándose solamente en la ornamentación del centro, y en los remates, siendo el que acaba de hallarse de forma de pera, igual que el que se guarda en la Academia de la Historia.

El “Boletín” de la Real Academia Gallega, se ocupará en breve de este hermosísimo objeto, reproduciendo un grabado del mismo a tamaño natural.

Su valor intrínseco se valúa en 500 pesetas, siendo el poseedor una labradora de la citada parroquia de Centroña.

Os datos da localización (en todos os casos coa mesma deturpación toponímica de Casabella polo orixinal Casavella) son, evidentemente, comúns en todas as informacións. Pero o resto dos datos que aporta o anónimo redactor de *La Correspondencia Gallega* (fig.11) fan pensar que a fonte de información non foi, dende logo, ningún dos artigos iniciais de Pena. A descrición do Torques (ao que denomina *torque* nunha confusión frecuente) coa inclusión do peso e referencias a outras xoias de dúas coleccións fai pensar que o informante da noticia era persoa experta, acaso o propio Manuel Murguía que fose entrevistado polo xornalista e este enviase a información a Pontevedra ou tal vez o propio Ricardo Blanco-Cicerón, coñecido coleccionista compostelán (en realidade tudense) e máis que probable coñecido de Murguía, fora a fonte de información. Calquera destas conxecturas pode servir para observar a certeza do cambio de mans da xoia, que pasou dos

labregos que a atoparon ás elites sociais de Pontedeume que buscaron o contacto co experto (Murguía) que, á súa vez, mediará perante os coleccionistas que a conservaron. Quen pode saber cantas obras de ourivería antiga acabaron nos crisois por non chegar nunca a mans que souberan ponderar na súa xusta medida o valor deses obxectos!

Figura 11: *La Correspondencia Gallega* 23-09-1912 (portada)

A repercusión social do achado do Torques en Pontedeume resulta difícil de avaliar, pero tendo en conta a resonancia na prensa galega, e o tratamento da noticia como suceso curioso en todos os xornais dos que temos coñecemento, podemos aventurar que a noticia causou cando menos sorpresa. Non debeu de resultar fácil á familia Leira manter por moito tempo o segredo do achado que axiña correría de boca en boca de seguro suscitando comentarios sobre a boa fortuna da familia labrega, como a quen que lle toca a lotería: “estaban sachando nas patacas e en ves de sacar patacas sacaron un cacho de ouro!”

As elites eumesas, máis instruídas, de seguro que souberon ver un acontecemento de grande transcendencia para a historia local. Do propio alcalde Gonzalo Prego Punín temos constancia da súa interesada afección polos temas de arqueoloxía e de historia así como da súa estreita relación con historiadores como Antonio López Ferreiro e Ángel del Castillo López. Aínda que a esas alturas do século XX non se dispuña apenas de datos nin estudos especializados para avaliar o achado e os poucos existentes non serían coñecidos por moitos eumeses por moita instrución que posuísen. De feito, o artigo que Murguía publicaría no Boletín da Real Academia Galega con motivo do achado sería un dos primeiros estudos realizados con certo rigor dunha xoia castrexa¹⁰.

O que sí é posible é que quedara algunha lembranza, acaso nos máis vellos do lugar, dun achado semellante en 1868 en San Martiño do Porto (Cabanas). Alí, un labrego atopara un torques tamén de forma casual e que aínda estaba enteiro. Non tivo esta peza a mesma sorte que o de Centroña, foi salvado in extremis do crisol cando xa estaba a ser esnaquizado coa cizalla, e así se conserva no Museo do Castelo de San Antón.

O artigo de Pena en *Ecós del Eume* relata claramente como tras unha primeira estimación do valor do obxecto (25 pesetas) por parte dun reloxeiro local, e ante a sorpresa por ver o elevado desta, os propietarios acoden a unha persoa de confianza, o comerciante eumés Domingo Álvarez Freire¹¹ que o faría analizar por un tal Sr. Caruncho, acaso un anticuario de A Coruña, que subiría a poxa a 450 pesetas e quen aventura a orixe do ouro no río Sil por ser a cunca deste un lugar recoñecido de explotación aurífera en época romana.

Álvarez Freire recoméndalles aos Leira ao seu sobriño José Badía Álvarez, oficial de la Deputación e residente en Cabanas, quen podería ter algunha referencia do torques achado 44 anos atrás en San Martiño do Porto e que faría chegar o recente achado a Manuel Murguía. O afamado historiador, e viúvo da poetisa Rosalía de Castro, realiza as primeiras fotografías do Torques e fai unha análise preliminar certificando a súa antigüidade mediante unha indeterminada adscrición a tempos dos “romanos o celtas” e que despois desenvolvería in extenso no seu artigo do Boletín da Real Academia Galega.

10. Murguía inicia o seu artigo cunha referencia a un traballo anterior de Villamil y Castro titulado *Productos de la metalurgia en tiempos remotos*. Boletín da Com. prov. de Ourense, ano 3º, p. 81. Tamén de VILLAMIL Y CASTRO, J. *Adornos de oro encontrados en Galicia*, Museo Español de Antigüedades III, Madrid, 1874

11. PAZ FERNÁNDEZ, X.: *Apuntamentos da sanidade eumesa. A botica de Zamorano 1874?-2004*. Revista Cátedra nº 11. 2004. p. 224

A digresión sobre a Parroquia de Breamo, a súa antigüidade e o seu vencello coa orde do Temple que Pena introduce na súa crónica non semella ter, en principio, moita relación cronolóxica con romanos ou celtas. Máis ben parecen datos de erudición aportados por Antonio Couceiro Freijomil, polígrafo eumés, historiador local e un dos redactores do xornal *Ecos del Eume*. Esta digresión remata conxeturando sobre a existencia dunha suposta tumba celta no lugar e adiantando que “con el fin de averiguarlo y de ver si se encuentra el otro trozo del torque, se van a hacer allí excavaciones”, que é a primeira noticia de escavacións arqueolóxicas no concello de Pontedeume. Estas escavacións fixéronse, pero sen método nin control ningún, con máis ganas de atopar ouro (catro mil pesetas da época eran moitos cartos pola metade que faltaba) que de ampliar o coñecemento da protohistoria local e deixaron como consecuencia polo castro de Castrelo máis destrución que información: unha serie de foxos cadrangulares espallados que aínda hoxe pódense ver (fig. 12).

En novembro de 1912 publícase, por fin, o esperado artigo de Manuel Murguía que baixo o título *El Torques de Centroña*¹² aparece no nº 66 do Boletín da Real Academia Galega (fig 13, 1-2-3-4). Este artigo, malia ser un dos primeiros rigorosos sobre o tema, ofrece ao lector actual fondas lagoas e exceso de ideas preconcebidas e prexuízosas.

Figura 12: Foxo cadrangular no castro de Castrelo

12. MURGUÍA, M.: *El Torques de Centroña*. Boletín da RAG nº 66, ano VII, A Coruña, novembro de 1912. pp. 137-139.

Coincide Murguía cos historiadores actuais en asignar a este tipo de xoias un valor simbólico relacionado co poder e a distinción social¹³ e deduce pola “notable ornamentación” que é moi antigo e que foi feito en Galicia.

Unha detallada descrición do Torques é o mellor que podemos destacar do artigo de Murguía, sen aportar datos cronolóxicos máis aló da súa “venerable vetustez”, non ofrece unha datación sequera minimamente aproximada. A descrición é empregada sen rubor para xustificar os mitos de orixe dos inicios do nacionalismo galeguista: a existencia dunha civilización ancestral de antigüidade remota, a nobreza destes antergos, o refinamento cultural patente na finura do deseño dos seus obxectos. O “puntillado” establece a conexión irlandesa (o “inegable parentesco de Irlanda y Galicia”) que proporciona o referente supranacional atlantista, e o uso ornamental das espirais a conexión

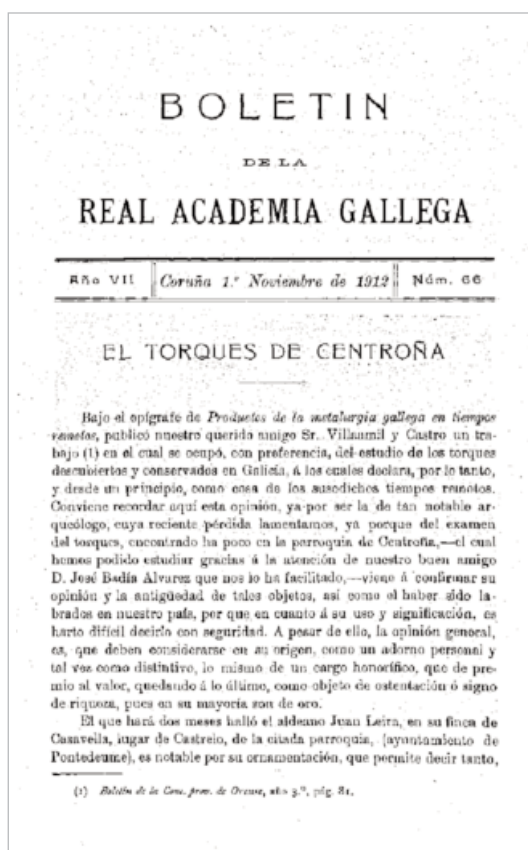

Figura 13 (1): Artigo de Murguía

13. v. GONZÁLEZ RUIBAL, A.: *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1.200 a.C.- 50 d.C.)* Tomo II. Brigantium, Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico de A Coruña. vol.19. A Coruña. 2006-2007.

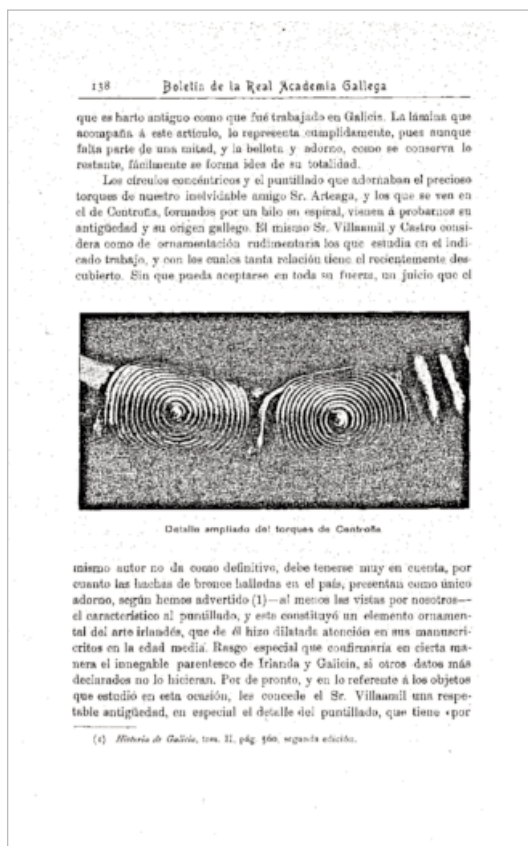

Figura 13 (2): Artigo de Murguía

micénica que, por simple paralelismo, entroncaría a Galicia coa cultura homérica de prestixio indiscutible e investigada polo arqueólogo alemán Schliemann, descubridor das ruínas de Troia. Finalmente refírese equivocadamente ás mámoas como lugares de enterramento celtas. Trátase dunha maneira de facer historia propia do rexionalismo romántico na que sempre se procura a xustificación histórica do núcleo do ideario celtista e atlantista do que Murguía era ideólogo e fervente defensor¹⁴.

En torno a todas estas noticias déixase entrever unha certa mitificación, tanto do ouro soterrado en lugares que foron habitados en tempos remotos como na conceptualización dos propios habitantes deses lugares onde, de cando en vez aparece ese ouro. O imaxinario colectivo do rural galego está cheo de lendas e contos relacionados con tesouros en castros, mámoas, pedras de término, etc, e, aínda que non temos

14. Unha análise exhaustiva do celtismo atopámolo en GONZÁLEZ GARCÍA, F.J (coord.) et alt.: *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal. Madrid. 2007.

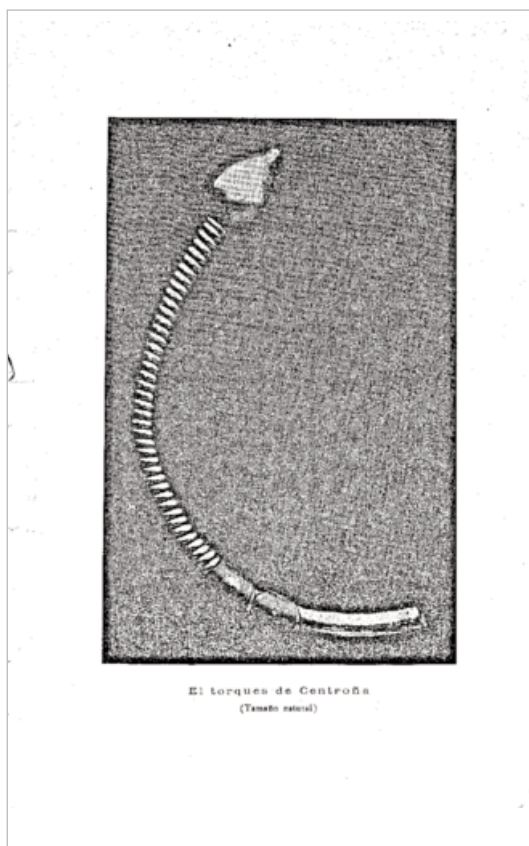

Figura 13 (4): Artigo de Murguía

constancia de ningún destes relatos no lugar da aparición do Torques, si que os hai en varios lugares da comarca e de seguro que a noticia fixo aboiar estes elementos da memoria colectiva. Non sería demasiado atrevido supor a orixe de moitos deses contos en achados casuais semellantes ao que nos ocupa que, en tempos sen xornais nin historiadores, remataran converténdose en lendas ao pasar de boca en boca. Por outro lado, este mesmo acervo cultural formou parte tamén do argumentario do ideario celtista para consolidar socialmente o mito de orixe que sustentaría o nacionalismo galego.

O Torques de Centroña non volve a aparecer en prensa especializada ata 1923 en que Federico Maciñeira o menciona por dúas veces como referencia entre outros e sen aportar datos individuais salientables nun artigo extenso publicado como o de Murguía no Boletín da RAG¹⁵.

15. MACIÑEIRA, F.: *Un nuevo torques gallego de oro*. BRAG, nº 155-156. T-13, A Coruña. 1923. p. 391.

Figura 13 (4): Artigo de Murguía

Máis tarde, en 1932, unha catalogación de D. Florentino López Cuevillas¹⁶ aporta a seguinte descrición e a nova do lugar onde se atopaba o Torques de Centroña nese momento:

CASTRELO, CENTROÑA, PONTEDEUME.- No ano 1912 atopou un labrego chamado Xohan Leira n-unha finca sua coñecida pola “Casa Vella” a metade de un torques de ouro con haste de seición circular e remates en landra. A decoración de ista xoia cando estaba enteira, debía consistir n-un aramio enrolado nos dous terzos inferiores do haste i-en catro apricacións de espirais de filigrana. (Lámina IX).
Está na colección de Blanco Cicerón.

16. LÓPEZ CUEVILLAS, F.: *Os torques del NW. hispánico*. Archivos do Seminario de Estudos Galegos nº 4. Santiago de Compostela. 1932, p. 97-130.

Dende entón o Torques de Centroña aparece nomeado en numerosos estudos e catalogacións sen aportación de datos novos, facendo referencia unicamente ao artigo matriz de Murguía, e sen análises rigorosos de primeira man redactados á vista do obxecto. Algúns deses estudos onde se menciona son os seguintes¹⁷:

- Couceiro Freijomil, A.: *Historia de Puente deume y su comarca*. Editorial Compostela. Santiago. 1944. p. 12 [Remite ao artigo de Murguía e inclúe a fotografía de detalle das espirais de filigrana procedente do mesmo]
- Monteagudo, L.: *Torques castreños de alambres enrollados*. Archivo Español de Arqueología, 25. 1952, pp. 287-296.
- López Cuevillas, F.: *Las joyas castreñas*. Madrid. p.24 Archivos do Seminario de Estudos Galegos, 4 p. 97-130. Santiago de Compostela. 1953
- Peinado y Gómez, N.: *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Lugo 1975 [Inclúe adscripción cronolóxica ao s.VI a. C.]
- *Catálogo de la Colección de orfebrería prerromana en Galicia (Blanco Cicerón) Propiedad del Ilmo Sr. Álvaro Gil Valera depositada en El Museo Provincial de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo, 1975. 37 páxinas. [Co nº. 22 do catálogo describe: (...) *Está compuesto de una pequeña parte del centro, un brazo o cuerno revestido de un hilo de alambre y una perilla en forma de bellota. Como adorno, separando la parte central del brazo, tiene dobles roleos o bulas, usando el procedimiento de la filigrana. Mide unos 18 centímetros de largo y pesa 6 onzas. Puede pertenecer al segundo período de la primera Edad de Hierro o época de Hallstatt o sea el siglo VI antes de J.C.*]
- Acuña Castroviejo, F. e Casal García, R.: *Un novo torques de aramios enrollados*. Brigantium. Boletín do MAeH de A Coruña vol. 5. 1984-1985. pp. 261-269
- Reimao Queiroga, F. *Dois torques castrejos do Ashmolean Museum Oxford*, Portvgalia, Nova Série, vol. VIII, 1987, p. 61
- Balseiro García, A.: *El oro prerromano en la provincia de Lugo*. MPL, Deputación Provincial de Lugo. Lugo, 1994
- Prieto Molina, S.: *Los torques castreños del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutun, nº 7, 1996, pp.195-223. [Nesta catalogación figura baixo a denominación Torques de Castrelo e adscríbese ao Tipo V, Subtipo VA2 dentro da taxonomía proposta pola autora e na que realiza un exhaustivo traballo comparativo. Inclúe descrición con datos dimensionais, bibliografía e un croquis non demasiado preciso]

Pero ata o momento da publicación da presente monografía, dende o artigo de Murguía de hai cen anos, o único traballo que realiza unha achega máis detallada do Torques de Centroña e o inventario realizado por Aurelia Balseiro García, museóloga e actual directora do Museo Provincial de Lugo. A obra de Balseiro titulada *El oro*

17. Para unha maior información bibliográfica cfr. o resto dos artigos da presente monografía.

*prerromano en la provincia de Lugo*¹⁸ (fig. 14), editada luxosamente pola deputación Provincial de Lugo cunhas espectaculares fotografías de Eduardo R. Ochoa, contén a Memoria de Licenciatura da autora de 1991 con información de primeira man que foi conseguida visitando diferentes museos e traballando directamente cos obxectos que estaba a analizar. Tras desenvolver diferentes temas relacionados coa ourivería no NO peninsular, Balseiro presenta o seu catálogo formado por unha completa serie de fichas individualizadas e ilustradas con toda a información existente ata aquel momento de cada unha das pezas estudadas.

Na ficha número 32 do catálogo, correspondente ao *Torques de Centroña (Fragmento)*, inclúese datos dimensionais (con erros) e materiais (ouro). O número 22 de

Figura 14: El oro prerromano en la provincia de Lugo de Aurelia Balseiro

18. BALSEIRO GARCÍA, A.: *El oro prerromano en la provincia de Lugo*. MPL, Deputación Provincial de Lugo. Lugo, 1994, pp.180-186

inventario do Museo Provincial de Lugo onde se localiza nese momento e a data de ingreso no mesmo a 28-11-1974. A adscrición cultural (castrexa) e a cronoloxía (III-I a.C.). Unha breve descrición formal, o dato da pertenza á colección Gil Varela e unha bibliografía con catro títulos.

Seguidamente van tres páxinas con cadansúa fotografía de excelente calidade: unha do Torques completo, unha do detalle das espirais de filigrana e outra do detalle do remate.

Por último un extenso comentario con algúns datos xa coñecidos e outros novedosos:

(...) se encuentra actualmente en depósito en el M.P.L.

Responde al tipo ártabro de Monteagudo (...). Sin embargo posee la particularidad de ostentar dos espirales dobles de filigrana aplicada, el único caso conservado en el Norte de Galicia con más de una espiral doble flanqueando la parte central de la varilla, que no tiene decoración alguna, pero sigue la misma composición que todos ellos: alambre enrollado-espiral-tercio central liso.

La varilla de sección circular varía ligeramente de grosor (...) y es maciza, no así el remate en forma de perilla o bellota, pues tiene un agujero pequeño que demuestra su oquedad.

Remata o seu comentario nomeando unha serie de torques da mesma tipoloxía, reiterando a súa orixinalidade polo uso das dúas espirais dobres e rexeitando por demasiado atrasada a datación no s.VI a. C. proposta por Peinado en 1975.

O Torques de Centroña ven aparecendo de forma esporádica en diversos tipos de publicacións do eido local ou comarcal como guías turísticas, revistas de festas patronais ou artigos divulgativos en diversas publicacións periódicas, moitas veces vencellado ao cercano castro de Castrelo (Centroña-Perbes) ou á tamén próxima Vila Romana de Centroña e sempre con relación á protohistoria e antigüidade da comarca e con referencias esencialmente ás obras de Murguía e Couceiro Freijomil. Mención aparte, polo seu carácter local, merecen as aparicións do Torques de Centroña na revista Cátedra adicada aos estudos locais:

- González Fernández, A. e Ricart Guillot, S.: *A ordenación do Territorio presente a través da afirmación do espacio pasado. O Patrimonio Arqueolóxico de Pontedeume*. Revista Cátedra nº 4. 1997. Pontedeume. [Aparece referido ao Castro de Centroña e cita varias referencias bibliográficas.]
- Murguía, M.: *El torques de Centroña*. Revista Cátedra nº 7. 2000. Pontedeume. [Reproduce integramente o artigo publicado no Boletín da RAG en 1912 pero as ilustracións son máis recentes.]
- Gómez Filgueiras, F.: *Centroña, Centronia & Cén-Taranua, Iadoni & Huddon*.

Revista Cátedra nº 13. 2006. Pontedeume. [Establece unha relación entre as dúas espirais dobres do Torques e o deus galo Taranis.]

- de Castro Álvarez, C.: *Prehistoria, Edades Antigua y Media en la comarca eumesa: Bibliografía y estado de la cuestión*. Revista Cátedra nº 14. 2007. Pontedeume. [Repaso e actualización das fontes de investigación de diferentes temas da historia local.]

Pero entre as publicacións sobre temas relacionados coa historia comarcal destaca a obra de referencia de Isidoro Millán González-Pardo *Toponimia del concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su puebla y alfoz*¹⁹ (fig. 15), editado a partir dun informe toponímico realizado en 1976. No comentario adicado ao topónimo Castrelo fai o seguinte comentario de interese:

En el lugar de CASTRELO ocurrió el hallazgo en 1912, por el labrador Juan Leira, del famoso torques de Centroña. Debo advertir aquí que, aunque los descriptores del objeto llaman al sitio, en el que tenía la finca el labrador, Casa Vella o Eira Vella, don Francisco Filgueira Fraga y don Constantino Tenreiro Carpente me lo nombraron, en CASTRELO, As Casas Vellas. Les entendí que el paraje era, y continúa hoy, inhabitado. Presumo la posibilidad de que el microtopónimo aluda a ruinas de viviendas castreñas. Columbré As Casas Vellas desde CASTRELO. Cae hacia el extremo E. o NE. de Os Castros. Cuentan mis informadores de “murallas que había nos

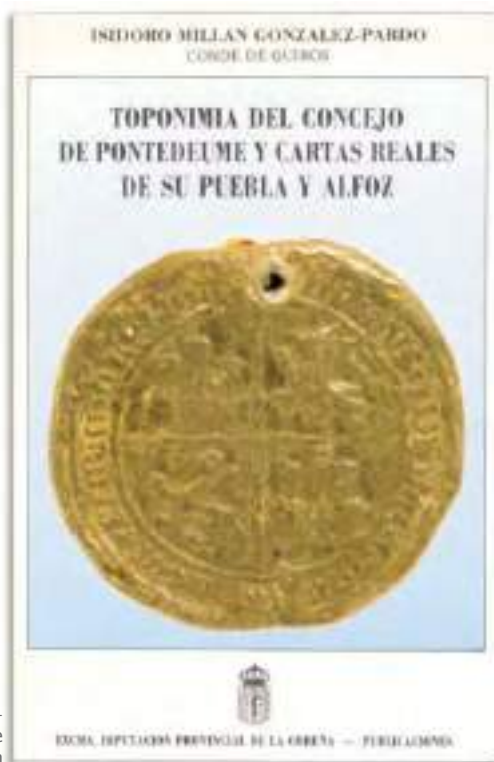

Figura 15: Toponimia del concejo de Pontedeume... de Isidoro Millán

19. MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia del concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su puebla y alfoz*. Deputación de A Coruña. 1987. p. 139.

Castros e de casas redondas, unha rodeada de foxo (?), cun muro de pedra” y de “un muiño de man que atoparan esgarabellando” y que en un sitio denominado A Rega (...) “víanse covas e murallas e unha zanja que iba polo fondado do monte, aveirada de pedras, hoxe todo moi desfeito”. Apunta esta descripción a los restos del castro: casas circulares y, acaso, fosos y ante murallas.

ESTE TORQUES, DE QUEN É?

A familia Leira tiña que estar encantada vendo multiplicarse o valor do metálico froito da súa terra. De 25 pesetas da estimación inicial do reloxeiro local sobe rapidamente ás 450 do especialista coruñés. Segundo o xornalista de *Ecos del Eume* ofrecían finalmente por esta metade de colar 1.000 pesetas, e segundo o xornal pontevedrés *La Correspondencia Gallega* só 500, que tampouco debía ser unha cantidade desprezable, e que foi exactamente o que recibiu a familia Leira, segundo nos contou a súa neta: “100 pesos deron por el”²⁰. Descoñecemos quen foi o comprador directo por non quedar documento ningún da operación, o que sí sabemos con seguridade é que o Torques acabaría formando parte da colección de Blanco-Cicerón²¹, coa máis que probable mediación de Manuel Murguía.

O coleccionismo é un fenómeno que comeza co cambio no pensamento da Europa medieval á renacentista. O comercio coas Indias, o descubrimento de América fan chegar ao vello continente relatos e descrições de paisaxes, animais, plantas obxectos e costumes de países exóticos que suscitan o interese das clases poderosas entre as que despuntaba unha nova: a burguesía. Este interese axiña reflectiuse nunha verdadeira arela por posuír obxectos “raros” como medio tanto de satisfacer a curiosidade como de competir entre personaxes da mesma clase na procura de distinción. Son famosas coleccións de reliquias como a do rei Filipe II o as de obras de arte do Vaticano, cando en Roma empezaban a desoterrarse e a apreciarse as antigüidades romanas ata entón desprezadas por obra de pagáns.

Nos séculos XVIII, o da Ilustración, e XIX, en paralelo ao desenvolvemento da burguesía o coleccionismo acada unha nova dimensión. Por un lado as grandes coleccións institucionais racionalízanse e aparecen os primeiros museos, pinacotecas, gliptotecas, xardíns botánicos, etc. e por outro o fenómeno da colección espállase aparecendo moitos pequenos coleccionistas de obxectos de todo tipo: moedas, selos, estampas, etc. Chega un momento no que o coleccionismo convértese nun fenómeno digno de estudo por parte de psicólogos e mesmo filósofos. Os obxectos son fetichizados e perden a súa función de ser utilizados para obter unha nova: a de ser posuídos, na que entran en xogo aspectos

20. Entrevista persoal con Ana Mª Leira Fernández e Ramón . Castrelo, Centroña 24/07/12.

21. Cfr. López Cuevillas, F. (1932) e Acuña Castroviejo, F. e Casal García, R. (1984-1985).

como a sexualidade e a morte, o obxecto é “abstraído da súa función e volto relativo ao suxeito”²².

Na Galicia de 1912 o desenvolvemento social é tardío e a clase burguesa escasa, como xa vimos, e personaxes como Blanco-Cicerón hai poucos, apenas Joaquín Arias, Casto Sampedro ou Federico Maciñeira.

Ricardo Blanco-Cicerón Núñez²³ (fig.16), nace en Tui o 24 de outubro de 1844 no seo dunha acaudalada familia de propietarios e rentistas, estuda Dereito en Compostela e retorna á vila natal na que chega ao cargo de alcalde entre 1877 e 1879. Ao ano seguinte trasládase de novo a Compostela onde ficará definitivamente, contraendo matrimonio con Herminia García de la Riva e establecéndose no número 3 da rúa Senra. Exercerá a avogacía e ocupará un lugar sobranceiro na sociedade da época formando parte de diferentes sociedades económicas, culturais e relixiosas como a Sociedade Económica de Amigos do País, a Sociedade Pro-monte de Sta. Tecla, o Banco Simeón (fundado polo seu cuñado), a Caja de Ahorros-Monte de Piedad de Santiago, a Cofraría do Rosario de Santiago ou a Real Academia Galega. Era home moi relixioso, especialmente devoto de San Telmo patrón de Tui, e fixo numerosas doazóns a institucións relixiosas. De ideoloxía carlista, reunirá un dos arquivos documentais sobre o Carlismo máis importantes de Galicia.

Figura 16:
Ricardo Blanco-
Cicerón Núñez

Pero a faciana máis coñecida de Blanco-Cicerón foi o coleccionismo. Conseguiu reunir unha amplísima e heteroxénea colección de obxectos arqueolóxicos, artísticos e documentais. Participou como Vicepresidente da Sección de Arqueoloxía da Exposición Regional Gallega de 1909, para a que cede parte da súa colección. Sempre que puido amosou os seus obxectos tratando de divulgar, conservar e poñer en valor o patrimonio cultural galego. A escritora británica Annette Meakin abraíábase nese mesmo ano da “máis fabulosa colección de torques de ouro existente”, todos atopados en Galicia, con oito pezas máis tres doutro material.

Todo un fondo patrimonial no que acabaría incluído o Torques de Centroña, pero que á súa morte, acaecida en 1926, sería repartido entre os seus herdeiros e os obxectos espallados por diferentes museos, institucións académicas e outras coleccións particulares de toda Galicia. A de ourivería sería mercada na súa totalidade por outro coleccionista: Álvaro Gil Varela.

Álvaro Gil Varela (Lugo 1905-Madrid 1980) responde a un perfil de coleccionista moi diferente ao do seu predecesor na propiedade do Torques de Centroña. Era un empresario de formación técnica que na súa época de estudante aloxouse na Residencia de Estudiantes, a partir de 1931 traballou e colaborou co doutor Gallástegui en xenética

22. BAUDRILLARD, J.: *El sistema de los objetos* Siglo XXI eds. Madrid, 1969, p.98.

23. SÁNCHEZ-CHAS DÍAZ, B. e ACUÑA CASTROVIEJO, F.: *Ricardo Blanco-Cicerón, apunte bibliográfico*. No catálogo da exposición Olladas dunha época. Museo do Pobo Galego, Compostela, 2009. Blanco Cicerón son os apelidos do seu pai que el une formando un só composto.

animal, no seo da Misión Biológica de Galicia e ampliou estudos en Alemaña en 1934. De ideoloxía galeguista e republicana, foi membro do Partido Galeguista, sufriu o cárcere durante a Guerra Civil e foi desposuído dos seus títulos académicos no franquismo. Profesionalmente ocuparía cargos directivos na empresa Zeltia e en Transfersa. No eido da cultura mantivo un intenso labor de mecenádego, colaborando na fundación da Editorial Galaxia e aportando valiosas colaboracións económicas e artísticas á Fundación Penzol e axudas a artistas e escritores como Ricardo Carballo Calero. Tamén foi membro de honra da Real Academia Galega e membro da Academia de Belas Artes de San Fernando, distinguido co Pedrón d'Ouro e foi nomeado Fillo Predilecto da cidade de Lugo.

Figura 17: Álvaro Gil Varela por Oscar Cela

O labor coleccionista de Gil Varela levoulle a adquirir numerosas importantes obras de arte galega contemporánea (Corredoira, Castelao...) e clásica española e catalana, ademáis da mencionada colección de ourivería dos hedeiros de Blanco-Cicerón entre os que se incluía, ademáis do noso Torques, o Carneiro Alado e máis o Torques de Burela, que fora adquirido directamente polo propio Gil Varela en 1960, ambas pezas de incalculable valor.

Boa parte deste conxunto foi depositado entre 1955 e 1980 por Gil Varela e a súa esposa Antonia Arias no Museo Provincial de Lugo (fig 17). En concreto, a colección de 45 pezas de ourivería, que estaba depositada no Banco de Bilbao de Santiago de Compostela, é depositada no Museo o 28 de febreiro de 1974 “para su guardia y custodia, en calidad de depósito, y su exhibición en las vitrinas por él mismo donadas”.

Así pois, o Torques de Centroña chega ao Museo Provincial de Lugo xunto a outros 14 torques enteiros ou fragmentados e máis o resto de pezas do legado Gil Varela (fig. 18). E semellaba que aquí ía permanecer indefinidamente, ata que en marzo do 2009 unha sentenza da xuíza Ángela Galván Gallegos do xulgado de 1ª instancia nº 2 de Lugo estima íntegramente unha demanda interposta polos sucesores de Álvaro Gil Varela pola que reclamaba a propiedade das pezas depositadas e que xa dende o 8 de marzo do ano 2000, os agora demandantes, reclamaban ao ente provincial. En xaneiro de 2010 a Audiencia Provincial volve dar a razón aos herdeiros obrigando á institución a devolver as obras. A Deputación recorre ante o TSXG sen éxito e as negociacións coa familia quedan interrompidas cando o organismo provincial, en febreiro do mesmo ano, presenta recursos extraordinario por infracción procesal e de casación ante o Tribunal Supremo. Finalmente, estes recursos resólveos o alto tribunal dando novamente a razón á familia en xuño de 2013²⁴.

Entrementres, diversas iniciativas cidadáns e académicas respaldan a declaración do legado Ben de Interese Cultural (BIC), coa que estaría dotado da protección establecida

24. O contencioso entre os sucesores de Gil Varela e a Deputación Provincial de Lugo pódese seguir consultando a versión dixital do diario El Progreso <http://elprogreso.galiciae.com> e nas edicións de Lugo de La Voz de Galicia.

na lei²⁵ e garantiría a exhibición pública do mesmo. O 27 de xullo de 2013, a Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago de Compostela remítelle á Xunta de Galicia unha solicitude formal de declaración BIC da colección de 44 pezas (43 de ouro e 1 de prata) de ourivaría prerromana, esta petición é unha achega cualitativa ás providencias internas da propia Dirección Xeral do Patrimonio Cultural que se traduciron no informe-proposta da arqueóloga do Servizo de Planeamento e Inventario do 12 de xuño de 2013. A Facultade de Xeografía e Historia da USC envía un breve informe, unha bibliografía e un catálogo completo con fichas detalladas de cada peza baseado nas obras de Balseiro e de Peinado. O 14 de outubro do mesmo ano a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria resolve incoar procedemento para a declaración BIC da colección Álvaro Gil de orivaría prerromana e comunicar esa resolución ao Rexistro Xeral de Bens de Interese Cultural para a súa anotación preventiva²⁶. Con esta resolución iníciáanse os trámites administrativos para a declaración definitiva de BIC da colección, o cal, de terse feito no seu debido momento houbera evitado o que finalmente ocorreu: o 24 de outubro de 2013, ao día seguinte da publicación no DOG da resolución mencionada, os herdeiros de Gil Varela, facendo uso dos seus dereitos recoñecidos polo Tribunal Supremo, retiraron a colección das dependencias do Museo provincial de Lugo levándoa a un paradoiro descoñecido.

Esa é a situación do legado Gil Varela ao día de hoxe. Esta ausencia de protección dun ben de tanta importancia fai dubidar á cidadanía da competencia das administracións por non establecer esas cautelas legais coa debida anticipación.

Esta foi a verdadeira traxectoria do Torques de Centroña e malia que algúns aseguren telo visto exposto en Pontedeume nunca foi tal. A xoia que foi exposta como Torques de Centroña nos locais da OJE, actual Casa da Xuventude, no ano 1971 con motivo da celebración do VII Centenario da fundación de Pontedeume²⁷ en realidade era o de San Martiño do Porto que, aínda que moi parecido, non é igual. O engano estendeuse a través do tempo porque na edición conmemorativa, que con tal ocasión se publicou da *Historia de Puente deume y su comarca*²⁸ de Couceiro Freijomil,

Figura 18: O Torques de Centroña no Museo Provincial de Lugo por Pepe Álvarez (El Progreso)

25. Lei 8/1995, de 30 de outubro, do Patrimonio Cultural de Galicia. Capítulo I, artigos 8 a 16.

26. DOG do 23 de outubro de 2013.

27. Celestino Sardiña, alcalde na época e presidente da comisión organizadora dos actos do VII centenario da fundación de Pontedeume, en entrevista persoal, marzo de 2012. Actas do CIT Ría de Ares.

28. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Puente deume y su comarca*. 2ª ed. Imprenta Vda. Miguel López Torre. Pontedeume, 1971. p. 13.

ilústrase a noticia do Torques de Centroña cunha fotografía de Tito Ríos do que realmente é o Torques de San Martiño (fig.19). Esa é a edición que conservan en moitos fogares eumeses e pola que moitos son os que cren que o Torques, aínda que partido, está completo.

O Torques de San Martiño do Porto (Cabanas), como xa comentamos máis enriba, foi atopado tamén casualmente por un labrego nas proximidades do castro de As Modias. Foi adquirido a Ernesto Freire pola Deputación Provincial de A Coruña o 22 de outubro de 1868 pola cantidade de 258 escudos. Na década de 1950 é estudado por Luis Monteagudo e estará exposto no Museo de Belas Artes de A Coruña ata o seu traslado en 1982 ao Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón na mesma cidade²⁹. A confusión proviña precisamente do museo coruñés no que constaba etiquetado como Torques de Centroña.

Torques de S. Martiño do Porto, foto Ríos, ilustrando a Historia de Pontedeume...en 1971

CONCLUSIÓN

A conclusión principal á que podemos chegar tras a lectura deste relato é que, pola sucesión de circunstancias que concorreron no achado e na época en que aconteceu, foi unha sorte que o achado casual dun obxecto de grande valor arqueolóxico e histórico non rematara coa súa desaparición, por destrución na fundición ou por saída das nosas fronteiras, malia a indeterminación na que se atopa na actualidade por estar a cargo da decisión dos particulares propietarios.

29. LUACES ANCA, J. e TOSCANO NOVELLA, C.: *Cabanas historia y patrimonio cultural*. Concello de Cabanas. Mayo 1999. p. 28.

Vimos como no caso do torques de San Martiño do Porto a sorte non foi a mesma, xa que logo logrouse salvar in extremis e consérvase en museo público, aínda que esnaquizado. Mellor foi a doutros achados casuais ocorridos en territorio eumés en mellores circunstancias e que tamén remataron coa musealización das pezas, como o chamado Hermes Cuadrifaz aparecido en 1924 no lugar de San Calcón en Esteiro cando se realizaban obras para a construción do camiño veciñal de Pontedeume a Ombre e que rematou, despois de moitos anos, en 1962 depositada no mesmo museo coruñés³⁰. Outra peza atopada fortuitamente e que tamén podemos ver no Museo de San Antón de A Coruña é a Estela Funeraria galaico-romana atopada en 1938 en San Pedro de Grandal (Vilarmarior)³¹. No mesmo Museo pódense contemplar, ademais, os restos atopados por J.M. Luengo³² na primeira escavación metódica no concello en 1950, trátase dos materiais procedentes da Vila Romana de Centroña, no lugar de O Cerrulo desa parroquia.

Pero outros achados casuais non tiveron a mesma fortuna, como o Tesouriño de Moedas Romanas que aparecera en 1916 nun sitio chamado Algara, no lugar de Bermaño e parroquia de Perbes (concello de Castro, actual Miño)³³ do que se ignora o paradiro e que posiblemente foi vendido a diversos coleccionistas particulares. Ou outros posibles achados dos que nin sequera chegamos a ter noticias.

Mesmo nas poucas escavacións arqueolóxicas feitas con rigor, o paradiro dos materiais achados, malia ser depositados en institucións foron as veces extraviados por simple negligencia. Tal foi o caso dalgúns restos de mosaico da intervención na Vila Romana de Centroña e máis dos restos aparecidos no xacemento romano de Sopazos investigado por A. del Castillo en 1928³⁴ que quedaron no concello de Pontedeume, desaparecendo cando as obras de rehabilitación do edificio en 1974. O perdido perdido está.

Hoxe en día o Patrimonio Histórico Cultural está protexido pola lexislación. Ademais de varios convenios internacionais subscritos polo Estado Español, hai unha normativa europea³⁵, unha normativa estatal³⁶ e unha normativa específica da Comunidade Autónoma de Galicia³⁷. En concreto, a Lei 8/1995, de 30 de outubro, do *Patrimonio Cultural de Galicia*. Título III. Do *Patrimonio Arqueolóxico* que establece o seguinte:

30. LUENGO MARTÍNEZ, J.M.: *Piezas del Museo Histórico Arqueológico de La Coruña*. Revista do Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses. 1967. Reeditado en Revista Cátedra nº 13. Pontedeume. 2006. pp. 475-480.

31. DEL CASTILLO, A.: *Hallazgos arqueológicos*. Boletín de la Real Academia Gallega t. XXII, nº 264. A Coruña. 1942 p.327.

32. LUENGO MARTÍNEZ, J.M.: *Las excavaciones de la villa romana de Centroña-Puentedeume (La Coruña)*. Cuadernos de Estudios Gallegos t. XVII nº 51. Compostela. 1962. Tamén menciona o Torques.

33. MARTÍNEZ SALAZAR, A.: *Del tesoro de monedas de Algara*. Boletín da Real Academia Galega nº 106. A Coruña. 1916. Reeditado en Revista Cátedra nº 8. Pontedeume. 2001. pp.281-292.

34. DEL CASTILLO, A.: *Hallazgo de restos romanos en Puentedeume*. Boletín de la Real Academia Galega t. IX, nº 206. A Coruña 1928 p.55, 56.

35. *Tratado constitutivo da Comunidade Económica Europea*, de 25 de marzo de 1957. Artigos 36 e 128.

36. *Constitución Española*: Artigos 9, 44, 46, 48, 50, 148 e 149. *Lei 7/1985*, de 2 de abril, reguladora *das Bases de Réxime Local*. Artigos 2 e 25. *Lei 16/1985*, de 25 de xuño, do *Patrimonio Histórico Español*.

37. *Estatuto de Autonomía de Galicia*. Lei Orgánica 1/1981, de 6 de abril. Artigos 27 e 38. *Lei 8/1995*, de 30 de outubro, do *Patrimonio Cultural de Galicia*.

Artigo 1. Obxecto

1. O patrimonio cultural de Galicia está constituído por todos os bens materiais e inmateriais que, polo seu recoñecido valor propio, deban de ser considerados como de interese relevante para a permanencia da identidade da cultura galega a través do tempo.

Artigo 59. Achados Casuais

1. Para os efectos da presente lei, terá a consideración de achado casual o descubrimento de obxectos e restos materiais que posúan os valores que son propios do Patrimonio Cultural galego e fosen descubertos por azar ou como consecuencia de calquera tipo de remocións de terra, demolicións ou obras de calquera índole.

2. O descubridor dun ben que teña a consideración de achado casual haberá de comunicar inmediatamente o seu descubrimento á Consellería de Cultura.

Artigo 60. Dereito a premio

1. O descubridor e o propietario do terreo no que se atopase un achado casual terán dereito a percibir da Xunta de Galicia en concepto de premio unha cantidade igual á metade do valor que en taxación legal se atribúa, que se distribuirá entre eles por partes iguais. A valoración será realizada pola Comisión Superior de Valoración de Bens Culturais de Interese para Galicia. Polo que se refire a bens inmobles, estes non devengarán dereito a premio.

2. O incumprimento das obrigas previstas no artigo anterior privará ó descubridor e, se é o caso, ó propietario do terreo do dereito a premio, e os obxectos quedarán depositados no museo que determine a Consellería de Cultura, con independencia das sancións que procedan.

“Es obligación de todos los que disponemos de posibilidades económicas ayudar a que se conserven las obras de arte en sus lugares de origen, evitando que se marchen al extranjero, como ocurrió con otras piezas de alto valor que hoy hay que ir a admirar a museos distantes muchos kilómetros de los lugares de donde fueron halladas”

Álvaro Gil Varela

El Progreso, 1 de marzo de 1974

O TORQUES DE CENTROÑA (PONTEDEUME, A CORUÑA) NA OURIVERÍA CASTREXA

Aurelia Balseiro García

“... Cuenta que entre los ártabros, que son los pueblos más remotos de Lusitania hacia el Noroeste, la tierra tiene eflorescencias de plata, estaño y oro blanco (por estar mezclado con plata) y que esa tierra la arrastran los ríos...”

Estrabón (Geografica, III, 1,9)

“... al final viven los ártbaros cerca del cabo que llaman Nerio... los ártabros tienen abundantes ciudades agrupadas, en el golfo que los navegantes y los que frecuentan estos lugares llaman Puerto de los Artabros...”

Estrabón (Geografica III, 3,5)

OURIVERÍA CASTREXA

A ourivería é unha das manifestacións materiais máis representativas da cultura castrexa e algunhas das súas producións como os torques son moi coñecidas, de tal xeito que aínda que non transcenda todo o seu simbolismo e significado convertéronse nun elemento e/ou icona asociado á nosa protohistoria e utilizado incluso hoxe en día con diversas finalidades.

Unha das características máis salientables da ourivería castrexa é o predominio do ouro como materia prima demostrado, ademais de nas propias pezas, na referencia documental das citas clásicas de Posidonio e Estrabón sobre a riqueza aurífera do Noroeste peninsular. A presenza de metais no territorio xunto cos produtos deles derivados avalan a existencia dunha metalurxia no NO peninsular dende o III milenio a. C., sendo os xacementos auríferos coñecidos e logo explotados a maior escala polos romanos.

Tamén se está a establecer a Idade do Ferro como un dos momentos de maior esplendor das producións ourives no NO, como resultado tanto da tradición autóctona e atlántica da Idade do Bronce como das novas técnicas e modelos de influencia mediterránea, polo que se pode falar, en xeral, dunha gran destreza e dominio da tecnoloxía para a metalurxia do ouro en época prerromana.

Entre as xoias máis sobranceiras da ourivería castrexa, ademais dos torques desenvólvense outras pezas como as arracadas, brazaletes e diademas e outras de dubidosa fun-

ción pero tamén realizadas en ouro como placas, espirais, diademas, apliques,... que compaxinan a súa función de adorno coa de símbolo de riqueza ou poder. Non obstante, a consideración xeral destas xoias áureas prerromanas como bens de prestixio non deixa de lado o seu estudo dentro das esferas económica e espiritual cos conseguintes valores comerciais e outros relacionados co mundo das crenzas, ademais do devandito aspecto social.

TORQUES

Os torques defínense como adornos de pescozo ou colares ríxidos metálicos mencionados e utilizados por gregos e romanos que os consideraban característico dos pobos bárbaros (europeos e asiáticos) que os utilizaban como un símbolo de determinados guerreiros ou persoeiros importantes dentro dunha elite social e incluso como distintivo dos deuses ou da divindade (como o deus galo Cernunnus). Os propios romanos logo os incorporarían tamén dese xeito ao seu panteón (asignándolle este atributo a Mercurio, por exemplo) pero tamén como condecoración militar ou trofeo de guerra (*dona militaria*), na etimoloxía de nomes como Torcuato¹ (“adornado cun colar/torques”), como ofrenda votiva, en contextos funerarios ou como agasallo. Tamén aparecen en numerosas esculturas, relevos, moedas, vasos, caldeiros, etc.

Esta concepción dos torques adscribíse cronolóxica e culturalmente á Idade de Ferro europea coincidindo co momento de máximo esplendor destas xoias aínda que subsistirán nos primeiros séculos da nosa Era en plena romanización. Na península ibérica hai tres áreas de produción de torques ben caracterizadas: os torques ibéricos propiamente ditos (no Sur), os torques celtibéricos (na Meseta) e os torques castrexos (no NO). Entre elas existen evidentes relacións tamén apreciadas na ourivería a través das influencias nas distintas morfoloxías e técnicas.

Con anterioridade á Idade do Ferro tamén se constatan prototipos de torques metálicos (torques-lingote) en Centroeuropa, Europa occidental e no Levante mediterráneo perante a Idade de Bronce. Neste mesmo período na península Ibérica a dispersión de torques concéntrase en Estremadura e Sur de Portugal sendo interpretados como parte de depósitos ou ocultacións.

A pesar da súa derivación do latín *torquis* non necesariamente teñen que ter a variñña retorcida.

FUNCIONS E SIGNIFICADO:

Con toda esta tradición histórica e artística os torques adquiren distintos significados e adoptan formas características identificativas segundo a sociedade na que se desen-

1. Referida ao romano Tito Manlio que ao vencer a un guerreiro galo e arrincarlle o seu torques foi aclamado dese xeito polos soldados.

volve esta peza tan representativa da ourivería prerromana, aínda que, a pesar da dispersión xeográfica e da cronoloxía, existan denominadores comúns como ese simbolismo de poder ou status social. Porén, os torques castrexos desenvolveron unha tipoloxía peculiar cunha tecnoloxía característica tanto nos sistemas de elaboración/fabricación como na decoración, establecendo uns morfotipos identificativos asociados a varias áreas xeográficas no contexto territorial da cultura castrexa que os independizan, en conxunto, doutras culturas. Cualitativa e cuantitativamente² podemos afirmar que os torques son as pezas máis representativas da ourivería castrexa.

FUNCIÓN DAS XOIAS PRERROMANAS: BENS DE PRESTIXIO

EIDO ESPIRITUAL	EIDO SOCIAL	EIDO ECONÓMICO
– Ofrendas rituais – Enxovais funerarios – Depósitos votivos – Distintivo de deuses	– Ornato/abalorio – Exhibición de poder/riqueza – Indicadores de xerarquía – Distintivo dunha comunidade	– Acumulación de riqueza – Intercambios – Relacións comerciais – Agasallos - Relacións políticas – Inversión – Medida de valor: premoeda

Outra cuestión singular é a do xénero posto que os torques adoitan ser usados por homes e mulleres segundo a época e a cultura na que se integren. Na cultura castrexa os torques áureos eran de uso maioritariamente masculino a diferenza doutras áreas da península como a ibérica, e así aparecen en distintas representacións asociadas a varóns de determinado rango ou estatus como nas esculturas pétreas, xunto con outros elementos da panoplia dun guerreiro ou persoeiro de alto rango (brazaletes, armas, escudo...) na cabeza de Rubiás (Bande, Ourense), na escultura sedente procedente de Xinzo de Limia (Ourense), na cabeza de Anllo (Cea, Ourense) ambas as dúas no Museo Arqueolóxico de Ourense ou nos guerreiros galaicos da veciña Portugal³. A mesma tipoloxía do torques de Centroña tamén aparece representada nunha cerámica procedente de A Lanzada⁴ (Sanxenxo, Pontevedra) datada no s. I a.C. de xeito aillado e decorativo pero cun fondo de obxecto importante digno de ser amosado. Tamén aparece un torques representado na machadiña votiva de Cariño (A Coruña)⁵.

2. Dos máis de cen torques áureos castrexos coñecidos (segundo o inventario de Nuria Reboredo hai 120 torques)

3. Como as procedentes de Outeiro de Lezenho. Boticas, Vila Real ou a de Meixedo, Viana do Castelo, datadas no século I.

4. Conservada no Museo de Pontevedra

5. Conservada no Museo Arqueolóxico e Histórico de A Coruña.

Cerámica de A Lanzada. Museo de Pontevedra

No resto de Europa, a mediados da Idade de Ferro, hai constancia de torques de bronce como adorno feminino. Tamén o excepcional torque áureo de Vix (Francia) formaba parte do enxoval dunha muller nunha tumba datada entre o 500-480 a.C.

Por suposto, tamén é atributo de deuses/as e como tal aparecen representados en diversas manifestacións artísticas cos torques asociados á divindades ou a algún tipo de culto que os ligan ao mundo das crenzas espirituais. O feito de que aparezan portados ás

veces na man en escenas como as do caldeiro de Gundestrup⁶ e incluso na diadema de Ribadeo/Moñes, segundo interpretación de Marco Simón⁷, redunda nesa relación co mundo dos rituais e as crenzas espirituais⁸ con iconografías repetidas e similares para os deuses/as indíxenas logo romanizados cos mesmos atributos identificativos.

A súa amortización en tumbas de persoeiros ilustres (homes e mulleres) no ámbito europeo xunto con outros obxectos suntuarios é outra mostra desa relación cos símbolos de poder e estatus. Tamén o seu carácter votivo, de ofrenda, vincúlase a achados puntuais con varios obxectos localizados en zonas especiais a modo de depósitos⁹. En opinión de Marco Simón (2005:77) “expresan, en definitiva, a función do torques como mediador esencial co mundo divino ou a vontade das clases dirixentes de lexitimar o seu poder sobre a base da relixión e de autorrepresentarse en consecuencia”.

Ademais da súa función de adorno e os outros simbolismos devanditos, hai outra interpretación dos torques como posible paleo-moneda ou protomoeda ao ser susceptible de usarse como medio de intercambio ou medida de valor¹⁰ xa no II milenio a.C. polo metal utilizado na súa elaboración¹¹. Tamén Ladra (1999) apunta uns patróns de peso para os torques castrexos como posibles sistemas ponderais baseados no siclo fenicio (7,27 – 7,30 g.) como unidade metrolóxica básica. Este valor premonetal dos torques é unha liña de traballo interesante que se debería investigar en distintos ámbitos xeográficos.

En todo caso está claro que, independentemente da adscrición cronolóxica e cultural, os torques teñen un valor material e un valor simbólico evidentes.

O TORQUES DE CENTROÑA

Segundo Murguía este fragmento de torques atopouno Juan Leira na súa finca de Casavella, Castrolo, na parroquia de Centroña (Pontedeume) en setembro de 1912. O achádego foi publicado en *La Voz de Galicia* e o propio Manuel Murguía realizou un artigo que aparecería dous meses máis tarde no Boletín da Real Academia Galega.

Sobre as circunstancias do achado casual hai que subliñar a súa contextualización preto dun castro, pero sen máis datos coñecidos ou prospeccións arqueolóxicas realizadas.

6. Datado na Idade do Ferro, ca. 200-100 a.C. e conservado no National Museum of Denmark. A súa rica iconografía interprétase como unha mistura celta e tracia.

7. MARCO, F. (1994): “Heroización y tránsito acuático: Sobre las diademas de Mones (Piloña, Asturias)” en J. MANGAS y J. ALVAR (eds.), *Homenaje a J.M. Blázquez, II*. Madrid, pp. 318-348

8. Balseiro García, A. (2000): *Diademas áureas prerromanas. Análisis iconográfico y simbólico de la diadema de Ribadeo/Moñes*. Diputación de Lugo.

9. MARCO, F. (2005:71-72) relaciona a ofrenda votiva de torques cos achados europeos preto de elementos acuáticos da paisaxe e na zona do NO peninsular lugares como as marxes dos castros (torques de Foxados, Pontevedra) en “El torques como símbolo”, *Torques Belleza y Poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

10. Castro L.; “El origen de los torques” en *Torques, Belleza y Poder* (2002) p. 23.

11. RUÍZ-GÁLVEZ, M. L. (1996:162) sobre o significado da ourivería prerromana apunta a súa utilización como moeda de cambio, incluso cortada en fraccións e demostra a relación co poder e a súa ostentación.

Torques de Centroña. Detalles

Referida a súa aparición como fragmento, sen noticias da outra metade do torques a pesares de estar rota de xeito intencionado, posúe un indubidable interese posto que representa case a metade dun torques áureo. Non é o único torques castrexo atopado en anacos e/ou mesturado con outros obxectos valiosos, polo que podería entenderse como un atesouramento polo metal áureo ou unha ocultación máis que un abandono ou perda en circunstancias de perigo. Moitas xoias castrexas reutilízanse ou repáranse polos ourives, sobre todo tendo en conta a gran perdurabilidade temporal e a transmisión xeracional destes obxectos, e teñen aparecido conxuntos metalúrxicos que se interpretan como depósitos de fundidor ou acumulación de metal valioso a reutilizar.

A súa localización na provincia de A Coruña, zona máis setentrional da Cultura Castrexa e territorio dos ártabros, da nome precisamente a esta tipoloxía de torques como tipo ártabro, así denominado primeiramente por López Cuevillas (1951: 20-51) e Montea-gudo (1952), cos típicos arames enrolados en dous terzos da variña e remates en periñas¹². Pérez Outeiriño (1986 e 1990) denomínoa Morfotipo C1. Na clasificación dos torques da provincia de Lugo (Balseiro, 1994) establécese o Tipo V para os torques con arame enro-lado e remates piriformes cunha datación xeral entre os séculos III-I A.C.

Prieto (1996:202) coincide coa denominación Tipo V para os torques con arames enrolados nos dous terzos dos extremos da variña e remates en periña con tres subtipos, segundo a presenza ou ausencia de decoración co que este torques corresponderíase co subtipo VA2 pola presenza de un ou dous grupos de espirais realizadas mediante filigra-na, ou imitación desta técnica. Sinala que están máis representados na “área 2” ou territo-rio comprendido entre os ríos Eo e Ulla, xeograficamente adscrito aos ártabros, e ,en menor medida, na “área 3” (territorio comprendido entre os ríos Ulla e Limia). A presen-za puntual de tipoloxías similares en zonas distintas ás súas áreas de maior dispersión, pode apuntar circuitos de relacións comerciais ou de intercambios sociais de obxectos de valor porque a produción non deixa de ser autóctona, independentemente de que os ouri-ves foran ou non itinerantes.

Ao longo do século XX apareceron varios paralelos de torques de tipo ártabro na provincia da Coruña que se foron dando a coñecer: P&A, (1998:58); CASAL e FERNÁN-DEZ, (1998) como o torques de Bardaos I que se localizou no interior da croa do castro referido e máis tarde o torques da Croa de Bardaos II (LADRA, 2006) aínda que este ten a variña circular, remate piriforme e carece de decoración. O de Centroña ten a peculiari-dade de ostentar dúas espirais dobres de filigrana aplicada que se supón corresponderían con outras dúas na outra metade. Esta disposición de dobre parella de espirais de filigra-na é a única conservada do Norte de Galicia ata o momento pero segue a mesma compo-sición decorativa das variñas destes torques: arame enrolado-espiral-terzo central liso.

No Ashmolean Museum (Oxford, Reino Unido) atópase un torques tipo ártabro procedente de “la cultura ibérica de los castros de la Edad del Hierro” sen máis referen-cias que ben podería ser un exemplar desta mesma zona.

12. Outras clasificacións tipolóxicas establécense só en función da forma dos remates.

Máis que por paralelismo morfolóxico por cuestión xeográfica mencionaremos tamén o Torques da Coruña que se conserva no MAN con remates piriformes decorados e ocos pero a súa orixinalidade radica no especial desenvolvemento do aro ao combinar nos terzos inferiores a variña de sección romboidal sen decoración coa decoración de catro fíos torsionados e terzo central liso que o diferencia do de Centroña.

Hai noticia do achado doutro torques tipo ártabro en Sta. María de Ois (Coirós, Betanzos, A Coruña. MAN.) atopado preto do castro de Flores. Tamén de tipo ártabro con arames enrolados nos terzos laterais, a continuación dobre espiral de filigrana con botón central en cada lado e remates piriformes ocos. Dátase entre os séculos II a. C. – I d.C.

O torques de Viladonga II ten alma de bronce con baño de ouro recuberta nos terzos inferiores da variña por arames enrolados de ouro baixo seguido de dobre espiral con botón central a cada lado do terzo central liso de sección circular. Ao igual que o outro torques de Viladonga foron achados no castro, este nun contexto habitacional e o outro no antecastro.

No conxunto de Cangas de Onís¹³ (Oviedo. MAN.) hai fragmentos de torques de sección circular con arames enrolados sobre alma de prata e decoración á cera perdida con dobre espiral de botón central e outro con espirais de filigrana con botón central e pegadas de decoración de arames enrolados hoxe desaparecidos.

Do conxunto da Madorra, (Cospeito, Lugo) do MAN tamén hai torques con arames enrolados e filigrana ao igual que os tamén lucenses de Marzán, Burela, Recadieira II ou o coruñés de San Lourenzo de Pastor II (O Pino). Todos con arames, filigrana pero remates en dobre escocia.

Outro torques áureo do MAN de procedencia descoñecida presenta arames enrolados e a continuación na variña de sección circular dúas parellas de dobre espiral, non obstante, ten os remates en dobre escocia. A filigrana aplicada para as placas ou espirais non remata nun botón central¹⁴.

Entre os seus paralelos galegos, a pesares de que ningún posúe dobre parella de espirais de filigrana, hai outros que seguen esta mesma tipoloxía e composición decorativa agás no detalle devandito: torques de Viveiro (Lugo), os torques de Viladonga I e II (Castro de Rei, Lugo), torques de Orbellido (Vimianzo, A Coruña), torques de Ois (Betanzos, A Coruña), San Martiño do Porto (Cabanas, Pontedeume, A Coruña), torques de San Lourenzo de Pastor (O Pino, A Coruña), etc. Tamén os torques de Xanceda (Mesía, A Coruña) e outro de procedencia descoñecida de bronce-ouro, tamén conservado no Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña, teñen paralelismos, dentro das súas peculiaridades, co de Centroña.

Rematamos o apartado de paralelos mencionando o torques da Serra da Capelada (Ortigueira. MAN.) aínda que teña o aro de sección cadrada romboidal, os remates son

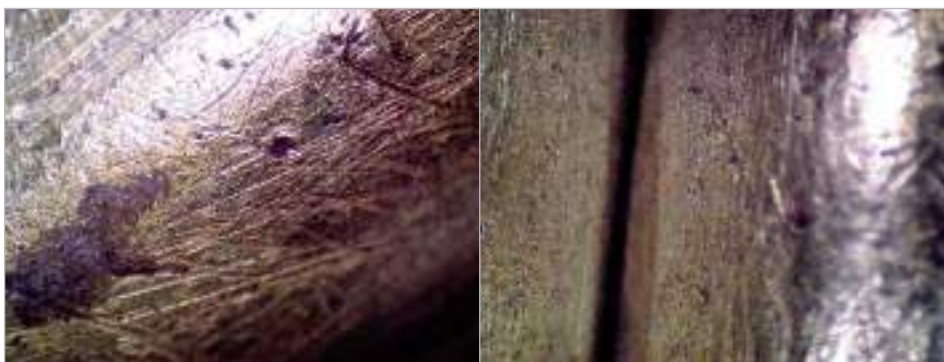
13. GARCÍA VUELTA, O. (2001): “El conjunto de Cangas de Onís. Arqueología del oro castreño asturiano”. *Trabajos de Prehistoria*, 58, nº 2 p. 109-129

14. A pesar da súa aplicación en algúns exemplares con remates en dobre escocia, as placas de fíos de filigrana soldados que tamén chamamos espirais pola súa forma, son moito máis frecuentes nos torques con remates piriformes.

piriformes, ocos e unidos ao aro por soldadura. A decoración con motivos xeométricos é estampada datándose esta peza entre os séculos III-I a.C.

ANÁLISE

O aro de sección circular é macizo, varía de grosor chegando nos extremos de contacto cos remates a 10 mm. e no outro extremo do fragmento 8 mm. sendo a medida máxima de 11 mm. O desenvolvemento do arco interno da unha medición de 171 mm. e a do arco externo de 198 mm. As marcas deixadas pola rotura ou tallado do torques, non podemos determinar cos medios dispoñibles se son antigas ou modernas, entre todas destaca unha incisión profunda de lado a lado no lugar da fractura. Presenta moitas pegadas de uso, rabuñaduras e algunhas abrasións sendo a amosega máis profunda a xa mencionada preto da parte central orixinal na zona de fragmentación. A sección dos corenta e un ara-

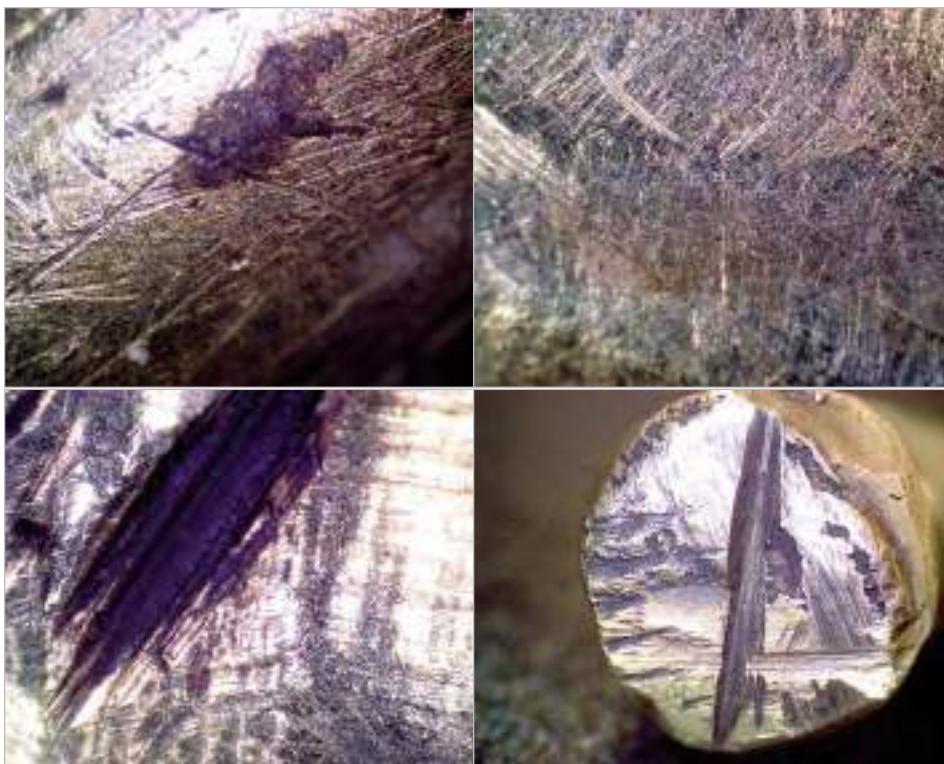
mes enrolados á variña é planoconvexa, sendo aplicados sobre un núcleo áureo de sección circular, a alma pode observarse co microscopio entre os propios arames. O diámetro máximo das placas de filigrana varía entre os 15 mm. da espiral máis externa e os 17 mm. da interior.

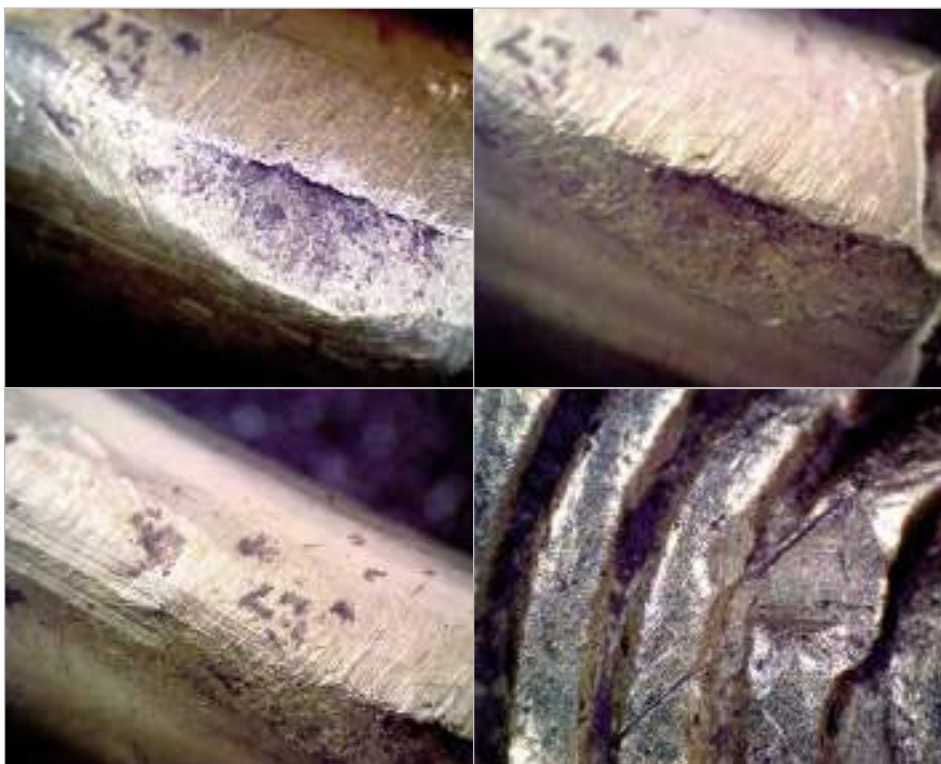
O remate que se conserva ten forma de periña ou landra, é oco e ten un furado no extremo. O burato aparece con pegadas de limado cunha intencionalidade imposible de determinar non sendo para confirmar se o remate era ou non oco. Este tipo piriforme é moi habitual, pode realizarse coa técnica de ba-leirado en molde á cera perdida que logo se incorpora aos dous extremos da varela encaixado e soldado ao corpo principal¹⁵.

As súas medidas de diámetro máximo 23

mm. altura: 29mm. Os orificios nos remates téñense considerado para outros torques como posibles repiradoiros de evacuación dos gases producidos durante o proceso de elaboración da peza ou tamén un resto da técnica da cera perdida usada en remates como por exemplo no caso dos terminais de dobre escoia ocos do depósito de Cangas de Onís

15. A pesar de que adoitan ser ocas, tamén hai exemplos en que son macizas.

(MAN) ou no de Burela (MPL); sen embargo, neste caso, non se pode avaliar con total seguridade.

O estado de conservación xeral é moi bo, tendo en conta a práctica ausencia de manchas ou corrosións na superficie, do que tamén se deriva a calidade do ouro utilizado. As manchas da zona central da variña observadas con microscopio parecen proceder de acumulacións de residuos ou sucidades externas en incisións ou pequenas amosegas.

Con respecto ao peso temos unha medida para este fragmento de 170 g, o que fai pensar que o total do peso da peza completa non superaría os 340 g. Este dato ten importancia para analízalo en relación co sistema ponderal dos torques castrexos onde a maior concentración nos pesos obsérvase entre os 100 e os 170 grs. (Prieto, 1996:208) en segundo lugar entre os 180 e 310 g e en terceiro os pesos entre 330-390 g.

Sería importante realizar estudos analíticos máis profundos para a interpretación dos procesos técnicos, a detección de aliaxes, etc. con material e tecnoloxía dos que agora non dispoñemos.

A adscrición cultural e cronolóxica atendendo aos estudos e investigación anteriores e aos paralelos máis achegados, encadraríao na Segunda Idade do Ferro do Noroeste peninsular na Cultura Castrexa, podendo establecer unha datación entre os séculos III-I a.C.

SÍMBOLISMO DOS TORQUES CASTREXOS

Os torques castrexos na súa meirande parte apareceron descontextualizados pero aínda así pode determinarse esa falta de contexto como un dato a relacionar con ocultamentos ou atesouramentos descartando polo de agora connotacións funerarias ou votivas na súa amortización, moitos aparecen asociados a castros¹⁶. De todos os xeitos hai que ter en conta que “o contexto do torques é precisamente a ausencia de contexto”¹⁷ frase cuxas autoras relacionan co concepto de depósito arqueolóxico, é dicir, un ocultamento de obxecto/s valiosos por diversos motivos.

Por outra banda, os exemplos que posuímos refiren un uso masculino á vista das famosas esculturas de guerreiros galaicos non constatando, ata o de agora, evidencias de uso feminino nin a través da arqueoloxía nin doutras fontes, para o Noroeste peninsular. Non obstante, o seu valor e importancia é facilmente demostrable tal como se viu en páxinas anteriores. O material utilizado na súa elaboración: o ouro, converte estes obxectos en bens de prestixio¹⁸, ben dun individuo destacado ou ben dunha comunidade¹⁹, engadindo un simbolismo socioeconómico a un adorno/xoia non exento tamén de connotacións máxico-espirituais aínda que tamén outros investigadores opinan que un torques castrexo pode ser unha inversión colectiva non un adorno persoal²⁰.

TECNOLOXÍA

As técnicas usadas para a fabricación e decoración deste torques son en primer lugar a fundición co vaciado de metal fundido en molde para os aros macizos, arames e fíos²¹. O baleirado á cera perdida para os remates macizos e a fusión ou fundición adicional para unir os terminais ao aro²². Logo usárianse técnicas de deformación plástica coma o martelado para darlle a forma requirida e a soldadura para unir outros elementos.

Das técnicas decorativas destaca a filigrana para a realización das espirais dos torques castrexos como o de Centroña, a base de fíos áureos simples dobrados en forma de espiral dobre unida pola propia continuación do fío dunha espiral a outra para cubrir toda a superficie da variña, non obstante, algunhas coma as do torques de Cangas de Onís

16. Hai moitos casos de contextos de torques relacionados directa ou indirectamente con castros: os dous torques de Viladonga, Burela, Foxados, Recadieira I e II, Marzán, Viveiro, Vilas Boas...

17. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:98,109).

18. Vid. Esquema anterior das funcións das xoias castrexas.

19. Tal como podería interpretarse no caso de torques sobredimensionados como os lucenses de Burela e Recadieira II (Mondoñedo), cun tamaño e peso fóra do habitual (1.812 e 1.460 grs. respectivamente).

20. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:98).

21. Os fíos de filigrana fabricados por deformación plástica.

22. ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000:102).

(MAN) simulan as espirais de filigrana sendo realizadas á cera perdida. Adoitan aplicarse ao aro coa soldadura metálica cun punto de fusión inferior que os elementos a xuntar e dispóñense na zona central do aro, a continuación dos arames enrolados deixando o terzo central liso, sen decoración. No caso de Centroña son dúas parellas de espirais que se corresponderían do mesmo xeito no outro lado do torques que non se conserva. Esta técnica da filigrana é moi empregada tamén noutros motivos decorativos coma os entrelazados de varios fíos áureos a xeito de cenefa no terzo central dos aros²³. As espirais teñen un botón central, gránulo ou esfera soldado que agocha o remate do fio (NO vid. Imaxes).

Unión de terminal e aro macizo por vaciado adicional ou por soldadura metálica (García Vuelta, 2002:40) combinado cun encaixamento das dúas partes²⁴.

Ás veces as marcas estampadas ou ciceladas no aro poden ser “marcas de propietario” antigas²⁵. No caso de Centroña hai unhas marcas na zona seccionada do arco, das que non podemos determinar con claridade se son antigas ou modernas, pero si se trata dunha rotura intencionada vistas as diversas pegadas de corte do metal.

Os arames enrolados do terzo lateral da variña dispóñense primeiramente en barras áureas que a través do martelado se lles dá forma cunha sección plano-convexa ou cóncavo-convexa para enrolarse en torno ao aro, fixándose coa soldadura e dando lugar a esta típica disposición decorativa dalgúns torques castrexos.

Sobre a posibilidade de que aos remates piriformes, como noutros torques cos terminais ocos, se lles puidesen engadir elementos internos para producir son tipo axóuxere, non se pode constatar no de Centroña porque a súa abertura está ao ar.

Para o acabado das pezas desenvólvense técnicas de pulido por abrasión metálica con materiais como area ou cinza²⁶.

Sistemas de produción:

Sobre esta cuestión ou sobre as teorías de ourives ou tecnoloxía itinerante, se estes produtos son froito de intercambios con outras comunidades do NO ou a partir de centros de produción distribuidores hai diversas opinións. Armbruster e Perea (2000:109) en función da variabilidade dentro dun trazo morfolóxico dos torques castrexos, defenden a hipótese do ourive ou obradoiro ambulante que “dá servizo a una ampla zona xeográfica” ou ben a existencia dun obradoiro fixo ou estacional que traballa por encargos e a distancia.

A valoración do grao de especialización artesanal é, segundo Perea²⁷, un indicador válido para a análise socioeconómica das sociedades onde se desenvolve esta tecnoloxía.

Os niveis de coñecemento e cualificación necesarios para a produción da ourivería castrexa terían que conducir cara a unha actividade especializada e diferenciada do artesan metalúrxico aínda que a dedicación non fose total.

23. Nos torques lucenses de Burela e Marzán (Foz), por exemplo.

24. Hai terminais macizos co baleirado á cera perdida como os de Cospéito (Ladra, 1997-1998).

25. Como a aspa do terzo central do aro do torques de Burela.

26. GARCÍA VUELTA, O. (2005) “...” en *Torques. Belleza y Poder*. MAN. Ministerio de Cultura, Educación y Deporte. P.33.

27. PEREA et al., (2008:129-130).

CONCLUSIÓNS

Sendo os torques pezas importantes da ourivería protohistórica do NO peninsular e o símbolo máis coñecido ou popularizado da cultura material castrexa, a análise do exemplar de Centroña contribúe a profundar máis no seu coñecemento e maior difusión, caracterizando os torques castrexos como unha produción distintiva e independente doutras áreas da península Ibérica ou Europa.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ NÚÑEZ, A. (coord.) (1996): *El oro y la orfebrería prehistórica en Galicia*. Diputación Provincial de Lugo. Museo Provincial de Lugo.
- ARMBRUSTER, B.R. e PEREA, A. (2000): “Macizo/hueco, soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia”. *Trabajos de Prehistoria* 57 (1): 97-114
- BALSEIRO GARCÍA, A. (1994): *El oro prerromano de la provincia de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo.
- (2000): *Diademas áureas prerromanas. Análisis iconográfico y simbólico de la diadema de Ribadeo/Moñes*. Diputación de Lugo.
- BANDERA, M.L. de la (1988): “Estudio crítico de los torques ibéricos”. *Habis*, 18-19 pp. 531-563
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1957) “Origen y relaciones de la orfebrería castreña”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 12, nº 36-37-38. Santiago de Compostela pp- 5-28; 137-157; 267-301.
- CASAL, R. e FERNÁNDEZ, C. (1998): “Acerca de otro nuevo torques de alambres enrollados” *Gallaecia*, 17:245-250
- CASTRO, L. (1990); *Os torques prehistóricos*. USC. Santiago de Compostela
- (1992); *Los torques de los dioses y de los hombres*. A Coruña
- COMENDADOR, B. 1998: *Los inicios de la metalurgia en el Noroeste de la Península Ibérica. Brigantium*
- II. Museo Arqueológico e Histórico Castelo de San Antón. A Coruña.
- GARCÍA-VUELTA, O. (2007); *Orfebrería castreña en el Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- LADRA FERNÁNDEZ, L. (1999): “Análisis ponderal de los torques castreños”. *Complutum*, 10:143-156
- (2003): “Sobre un novo torques recentemente adquirido polo Museo Arqueológico e Histórico Castelo de San Antón”. *Brigantium*, 14: 109-115
- (2005): “Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO peninsular”. *Actas del Encuentro de Jóvenes*

- Investigadores sobre Bronce Final y Hierro en la Península Ibérica*, pp. 94-110. Salamanca.
- (2005): Dous novos torques achados en Vilar do Monte (San Fiz de Reimóndez, Sarria, Lugo) *Anuario Brigantino*, 28:27-38
- (2006): “Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)”. *Anuario Brigantino* 2006, nº 29: 39-52
- LADRA, L. e MARTINÓN-TORRES, M. (2009): “Variacións tecnolóxicas e preferencias culturais: estudo analítico dos ouroos do castro de Viladonga”. *Croa*, 19: 32-43
- ¿? Novas perspectivas no estudo dos torques castrexos: morfotipos e territorialidade.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1932); “Os torques do Noroeste Hispánico”. *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos IV*. Seminario de Estudos Galegos. Santiago de Compostela. p. 97-130.
- (1951): *Las joyas castreñas*. Madrid.
- MONTEAGUDO, L. (1952): “Torques castreños de alambres enrollados” *Archivo Español de Arqueología*, XXV, 287-296
- MURGUÍA, M. (1912): “El Torques de Centroña”. *Boletín da Real Academia Galega*. Ano VII. Nº 66 A Coruña.
- P&a (1998), “Hallazgo y recuperación de un torques inédito en el ayuntamiento de Tordoia (A Coruña)”, *Revista de Arqueología*, 203:58.
- PEINADO Y GÓMEZ, N. (1975); *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Lugo.
- PEREA, A. (1995); “La orfebrería castreña asturiana”. *Astures*. Catálogo de exposición. Gijón: 77-87
- PEREA, A. 2003: “Los torques castreños en perspectiva”. *Brigantium* 14: 139-149.
- PEREA ET AL., (2008) PEREA, A.; ARMBRUSTER, B.; MONTERO, I. y ROVIRA, S. 2008: “Arqueometalurgia: historia y tecnología”. En Sáiz-Jiménez y Rogerio-Candelera 2008: 129-142.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. (1986); “Torques”. *Gran Enciclopedia Gallega*, 29: 107-110
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. (1990): “Achega tipolóxica para o estudo dos torques áureos do NW.” *Gallaecia*, 12_139-151
- PRIETO MOLINA, S. (1996): “Los torques castreños del Noroeste de la Península Ibérica”. *Complutum*, 7 Madrid p.195-223
- P&A (1998): “Hallazgo y recuperación de un torques inédito en el ayuntamiento de Tordoia (A Coruña)”. *Revista de Arqueología*, 203:58
- QUEIROGA, F.M.V.R. (1987): “ Dois torques castrejos do Ashmmolean Museum (Oxford)”, *Portugalia*, Nova Serie, VIII:59-65
- REBOREDO CANOSA, N.
- RUÍZ-GÁLVEZ PRIEGO, M^a.L. (1989): La orfebrería del Bronce Final. El poder y su ostentación” *El oro en la España prerromana*. Monografía de la Revista de Arqueología, Madrid, p. 46-57.

- RUÍZ-GÁLVEZ PRIEGO, M^a.L. y GALÁN, E. (1996): “Divisa, dinero y moneda. Aproximación al estudio de los patrones metrológicos prehistóricos peninsulares”. *Homenaje al Prof. Manuel Fernández-Miranda*. Complutum extra 6 (II), Madrid, p. 151-165.
- TRAPERO PARDO, J. (1955); “Una joya de la orfebrería prehistórica lucense. El torques de Burela”. *BCPML*, 6: 55-59
- BARRIL VICENTE, M. e ROMERO RIAZA, A. (dtors.)(2002) *Torques, Belleza y Poder*. Museo Arqueológico Nacional. Ministerio de Educacion, Cultura y Deporte.
- (1989) *El oro en la España prerromana*, extra de la *Revista de Arqueología*, Madrid,
- (2005) *Torques Belleza y Poder*.

OS ATRIBUTOS DO GUERREIRO, AS OFRENDAS DA COMUNIDADE. A INTERPRETACIÓN DOS TORQUES A TRAVÉS DA ICONOGRAFÍA

Xosé-Lois Armada*
e Óscar García-Vuelta**

INTRODUCCIÓN¹

O obxectivo do presente traballo é plantexar unhas breves reflexións sobre o significado e os problemas interpretativos dos torques castrexos, que proporcionen un marco xeral no que integrar o coñecido como torques de Centroña. Os torques son obxectos complexos, na medida que conteñen múltiples dimensións (tecnolóxica, económica, funcional, simbólica, etc.) relacionadas entre si e que deben ser consideradas de maneira integrada na súa interpretación. Por outra parte, os torques posúen tamén una carga simbólica vinculada á súa diacronía histórica e especialmente ó seu pasado contemporáneo (noticias sobre achádegos, exhibición en museos, valoracións no discurso académico e no popular, etc.) que inevitablemente condiciona calquera análise que se faga no presente (Armada *et al.* 2013).

A interpretación tradicional e máis extendida do torques considera este obxecto un adorno persoal de pescozo, masculino e de propiedade individual. Os torques contan cunha longa tradición na protohistoria europea (Castro Pérez 1990 e 1992) e, de feito, algúns autores consideran que existe un vínculo particular entre o torques e os celtas². Tirando deste fío, a abundancia de torques podería ser sinónimo de celticidade³. Castro

* Institute of Archaeology; University College London (UCL); 31-34 Gordon Square; London WC1H 0PY; Reino Unido. x.l.armada@ucl.ac.uk

** Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS); Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC); Albasanz, 26-28; 28037 Madrid. oscar.gvuelta@cchs.csic.es

1. Este traballo enmárcase no proxecto de investigación *Do obradoiro ó corpo: o metal como expresión de poder na protohistoria do Noroeste peninsular* (10 PXIB 606 016 PR), financiado pola Xunta de Galicia.

2. Non entraremos aquí a analizar a problemática de conceptos tan complexos como os de *indoeuropeos* ou *celtas*, nin tampouco a súa longa diacronía, connotacións ideolóxicas e polisemia. Para unha visión en profundidade, remitimos a Collis (2003), Ruiz Zapatero (2001 e 2005), Renfrew (1990) ou Villar (1991).

3. Así por exemplo, a propósito das estatuas de guerreiro do Noroeste, Álvarez-Sanchís (2004: 57) sinala “*El uso de torques al cuello, de viriae o brazaletes en los antebrazos y de cascos evidencian el carácter céltico de estos aristócratas, para lo que se ha buscado su origen en la Meseta*”. Nunha liña similar, Lorrio (2011: 72) refírese a “...*algunas evidencias arqueológicas que pueden considerarse como de tradición céltica y que parecen plenamente asimiladas* (continúa nota →)

Pérez (1992: 32) ten precisado que os torques non son exclusivos dos celtas, pero é entre eles onde contamos cunha documentación máis ampla para interpretar “*su función, su sentido y uso*”. Unhas décadas atrás, Cuevillas escribía sobre a “*arrogancia y fanfarronería*” dos celtas e sinalaba que “*gentes dotadas de tal carácter tenían que ser por necesidad aficionadas a lucir joyas, pues el mismo impulso de vanidad que las obligaba algunas veces a despojarse de sus ropas para combatir, las incitaba otras a engalanarse con preseas*” (López Cuevillas 1951: 17-18).

Na actualidade, sen negar que o torques é un adorno individual asociado en moitos casos ó sexo masculino, asúmese que a realidade pode ser máis plural e diversa. Nun innovador artigo publicado hai uns anos, Armbruster e Perea (2000) cuestionaron boa parte das premisas asumidas polo discurso académico ata entón. Á idea do torques como adorno persoal opuxeron a hipótese de que é unha inversión colectiva e comunitaria⁴. Ó tan manido argumento da *descontextualización* respostaron afirmando que o contexto do torques é, precisamente, a ausencia de contexto e reinterpretando como auténticos depósitos arqueolóxicos intencionais os achádegos casuais sen estruturas asociadas atopados, xeralmente no curso de traballos agrícolas, nas proximidades dalgúns castros⁵.

Estas propostas, lonxe de gozar de aceptación unánime (entre outras críticas, Parcero-Oubiña 2002: 222; Ladra 2011: 79-80), contribuíron a renovar uns estudos que naquelas datas amosaban algúns sinais de esgotamento. Por outra parte, o papel do torques non ficou alleo ás interesantes discusións sobre as formacións sociais castrexas que tiveron lugar nos últimos anos. Así, en opinión dalgúns autores (Sastre 2001: 70-77; Fernández-Posse, Sastre e Sánchez-Palencia 2004) a ourivería castrexa debe contextualizarse no marco das comunidades agrarias segmentarias castrexas, dominadas por ideoloxías igualitarias nas que impera o peso da comunidade como estrutura de poder (Sastre 2001: 77); o ouro sería unha materia prima relativamente accesible e de difícil restricción social, obtida mediante bateo fluvial -unha actividade estacional e comunitaria- e transformada no ámbito de produción doméstico. A posición de González Ruibal (2006-07: 419-429) é oposta, ó vincular directamente ourivería e poder. Na súa opinión, “*la rica orfebrería del Noroeste debería ser argumento suficiente para demostrar el carácter desigualitario de las sociedades prerromanas en la zona*” (González Ruibal 2006-07: 427).

(continúa nota →) *por la Cultura Castreña, como sería el caso de los torques*”, engadindo que certos tipos de torques poderían interpretarse “*como verdaderos emblemas étnicos*” (Lorrio 2011: 71). En opinión de Marco (2002: 69), “*aunque no privativo de los celtas, el torques es uno de los emblemas más característicos de la cultura céltica y, en concreto, del sistema de valores existente*”.

4. “*Creemos que los torques, en un momento de su larga trayectoria, constituyen una inversión comunitaria, un seguro colectivo ante situaciones de incertidumbre de una sociedad campesina en un mundo fragmentado (...) actuaría de seguro económico, pero también político, necesario para la subsistencia y reproducción del grupo. El torques carece de sentido individual, no pertenece a un jefe o a una élite, sino que se constituye en emblema ideológico de los diferentes grupos campesinos castreños*” (Armbruster e Perea 2000: 111). Esta liña argumental inspirase en propostas previas de Fernández-Posse e Sánchez-Palencia (1998: 135).

5. Cabería engadir, por outra parte, que esa suposta ausencia de contextos débese en moitos casos á ausencia de revisións detalladas das condicións e do entorno de achádegos das pezas, que poden ser re-contextualizadas mediante unha metodoloxía axeitada (García-Vuelta e Armada 2003; Armada *et al.* 2013).

Cómpre sinalar, nun dossier adicado precisamente a un torque “de tipo ártabro”, que a vinculación entre morfotipos e territorialidade, ou incluso etnicidade, ten sido outra vía de aproximación. Os traballos de López Cuevillas (1951: 49-51) e Monteagudo (1952) son pioneiros a este respecto e posteriormente outros autores, como Rey Castiñeira (1995: 167, mapa 6) ou González García (2011: 126-128), incidiron na cuestión. A análise máis sistemática débémola a Ladra (2005), que se amosa prudente sobre o significado destas asociacións de morfotipos a determinadas áreas xeográficas.

Así as cousas, ¿cómo podemos avanzar nas cuestións da funcionalidade, significado e simbolismo do torque? Na nosa opinión, as vías principais para facelo son tres: 1) a análise das propias pezas transcendendo a mera lectura tipolóxica (tamaño, características morfolóxicas, desgastes por uso, presenza de sonaxeiro nos remates, etc.); 2) os contextos arqueolóxicos; e 3) a iconografía. Aínda que un estudo globalizador debería integrar estas tres perspectivas cunha axeitada estruturación cronolóxica, aquí desenvolveremos principalmente a terceira, que por si soa pode aportar argumentos interesantes para a discusión.

As representacións de torques no rexistro material castrexo concéntranse principalmente en dous grupos de pezas: os bronzes con motivos de sacrificio e a escultura en pedra, na que sobresaen as estatuas de guerreiro. Existen, ademais, algunhas outras representacións máis heteroxéneas na cerámica ou na propia ourivería que tamén ofrecen información pertinente para o debate. Acheguémonos, pois, á iconografía do torque no Noroeste peninsular.

¿TORQUES COMO OFRENDA E SÍMBOLO RITUAL? OS BRONCES CON MOTIVOS DE SACRIFICIO

Imos comezar cunha serie de bronzes con representacións relacionadas coa temática do sacrificio de vítimas animais. Aínda que algunhas destas pezas eran coñecidas dende finais do século XIX ou comezos do XX, no ano 2003 publicamos un artigo que describía e analizaba de maneira sistemática o material existente ate a data (Armada e García Vuelta 2003): unha peza, de procedencia descoñecida, conservada no Instituto Valencia de Don Juan (Madrid) (figura 1.2); outra procedente de Celorico do Basto (Portugal), actualmente en paradiro descoñecido (figura 1.1); dous exemplares conservados no Museo Arqueolóxico Nacional (Madrid), tamén de procedencia descoñecida (figura 1.3-4); un bronce de procedencia atribuída a Lalín e conservado no Museo de Pontevedra (figura 1.5); e, finalmente, outro atopado en Cariño e conservado no Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón (figura 1.6). Posteriormente, publicouse outro bronce procedente das escavacións do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo) (Castro Vigo 2009; Acuña e Casal 2010: 396-399) (figura 2); deuse a coñecer un pequeno fragmento procedente da cidade de Lugo que seguramente pertence tamén ó grupo

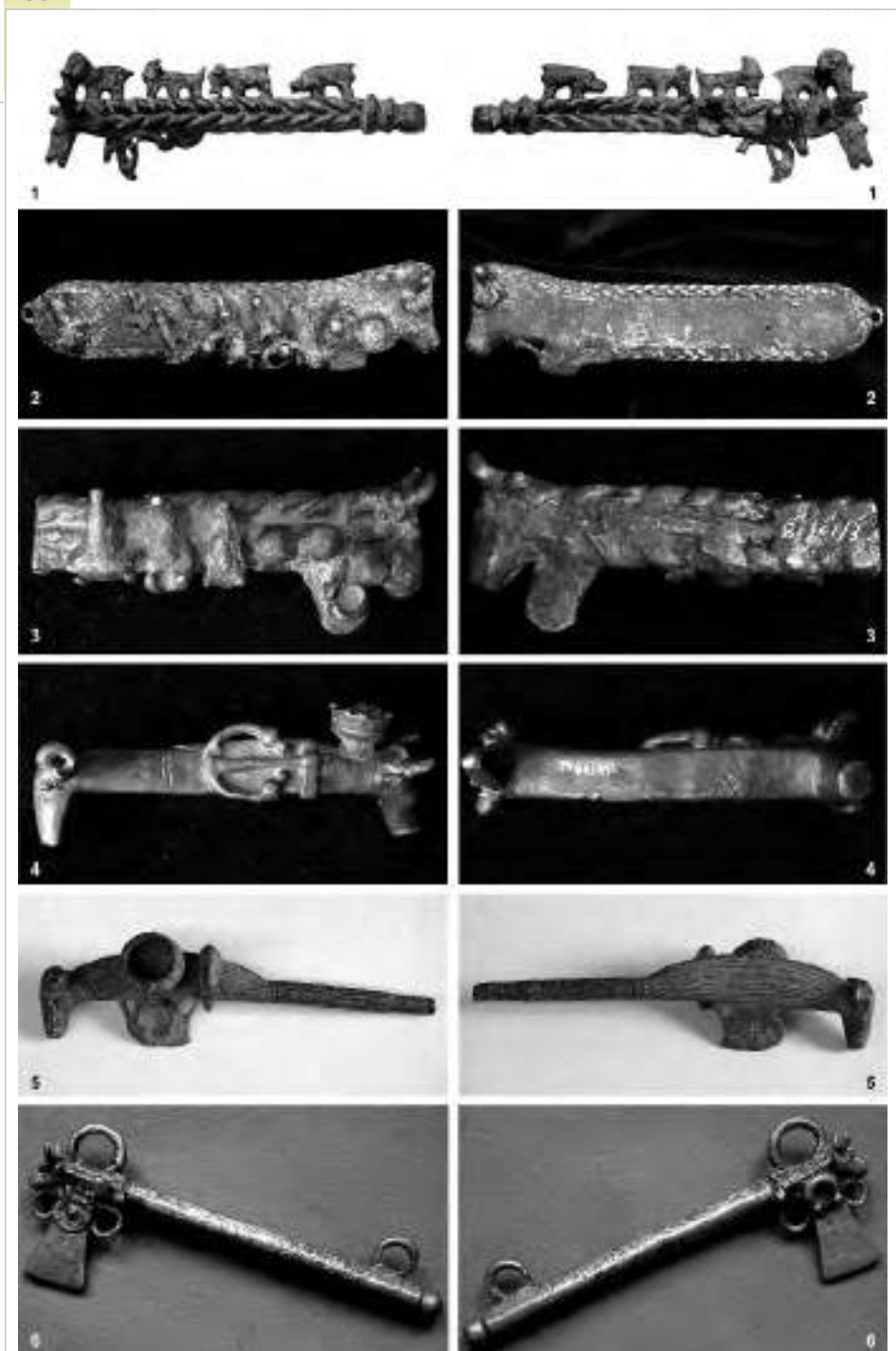

Figura 1. Bronces con motivos de sacrificio: (1) Celorico de Basto, paradiro descoñecido; (2) Procedencia descoñecida, Instituto Valencia de Don Juan; (3) Procedencia descoñecida, Museo Arqueológico Nacional (MAN I); (4) Procedencia descoñecida, Museo Arqueológico Nacional (MAN II); (5) Procedencia atribuída a Lalín, Museo de Pontevedra; (6) Cariño, Museo Arqueolóxico e Histórico do Castelo de San Antón. Fotos: autores (excepto 1, tomada de Blanco Freijeiro)

Figura 2. Bronce con motivos de sacrificio do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo). Foto: X.-L. Armada

Figura 3. Fragmento de bronce con motivos de sacrificio de Lugo. Foto de González Fernández (2005)

(González Fernández 2005: 128, nº 20; Rodríguez Colmenero 2011: 57, nº 38) (figura 3); e engadimos ó repertorio outro fragmento con dúas figuras zoomorfas conservado no Museu Episcopal de Vic (Armada, García-Vuelta e Graells 2011-12) (figura 4). En total, trátase polo tanto de sete exemplares completos ou case completos e de dous fragmentos.

A principal característica destes bronce de pequeno tamaño –os coñecidos sitúanse entre os 7’9 e os 17 cm de lonxitude– é a reiteración de seis motivos iconográficos que poden combinarse de diferentes maneiras: torques, machados, caldeiros, prótomos zoomorfos, zoomorfos e sogueados ou trenzados. Calquera das sete pezas en estado de conservación íntegro ou case íntegro amosa como mínimo catro destes seis motivos e en todas elas atopamos representacións de torques (figura 5). Os motivos citados aparecen nuns casos en disposición estática, mentres que noutros as pezas representan escenas de sacrificio (Armada e García-Vuelta 2006: 170-171). O sacrificio ritualizado de vítimas animais é, xa que logo, o marco referencial ó que remiten as pezas, ben sexa mediante a súa representación explícita ou ben mediante a asociación estática de elementos vinculados ó mesmo.

Non imos incluír aquí unha descrición pormenorizada dos bronce, para a cal remítimos a un traballo anterior facilmente accesible (Armada e García-Vuelta 2003), pero

Figura 4. Fragmento de bronce con motivos de sacrificio do Museu Episcopal de Vic. Foto: R. Graells.

	Celorico	IVDJ	MAN I	MAN II	Lalín	Cariño	Atalaia
Torques	*	*	?	*	*	*	*
Machado	*	*	*	*	*	*	*
Caldeiro	*	*	?	*	*	?	?
Prótomo	*	*	*	*	*	*	*
Zoomorfo(s)	*	*	*		*		*
Trenzado(s)	*	*	*		*	*	*

Figura 5. Táboa-resumo dos elementos iconográficos representados nos bronce con motivos de sacrificio

consideramos necesario comentar as súas características principais, con particular atención ó papel que ocupa o torques.

Entre as pezas con escena de sacrificio, a máis complexa é a conservada no Instituto Valencia de Don Juan (IVDJ) (Madrid), de procedencia descoñecida (Armada e García-Vuelta 2003: 50-57). Neste caso, a escena dispónse sobre unha placa de base de 16'7 cm de lonxitude e 3'1 cm de anchura, cun extremo proximal redondeado rematado nun anel e un prótomo de touro no extremo oposto; tamén nesta zona distal sitúase un apéndice en forma de folia de machado con dous trenzados que unen os laterais coa placa de base. Un motivo trenzado delimita todo o perímetro da peza. Na escena, personaxes humanos, algúns ataviados con torques, conducen a unha serie de animais cara un caldeiro, onde agarda o sacrificador. Dende o extremo curvo identificamos un osiño atado polo pescozo (figuras 6.1 e 7.4), que sería arrastrado cara o caldeiro por un personaxe humano practicamente perdido (figura 6.3); un animal incompleto, probablemente un ave (figura 6.2); un animal pequeno non identificable (figura 6.4); unha cabra suxeita polo pescozo por un sacrificador (figura 6.5); un porco ou xabarín pequeno (figura 6.6); un sacrificador aparentemente nu (figura 6.7), que suxeita á cabra descrita e a un xabarín ou porco gran-

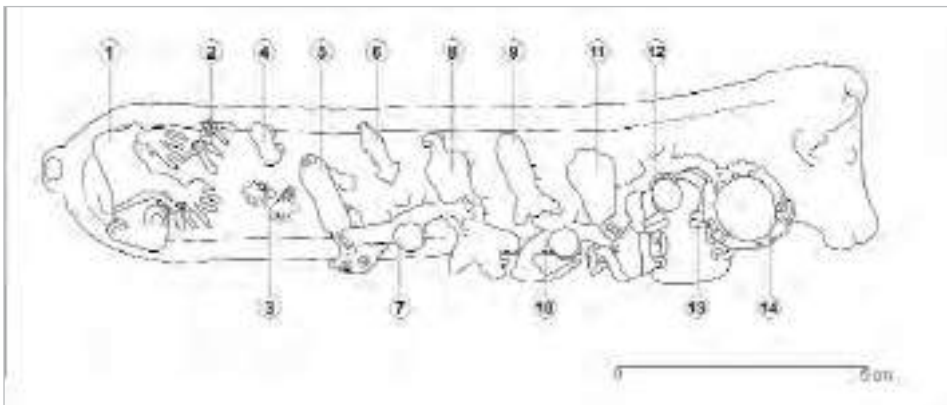

Figura 6. Esquema de situación dos elementos ornamentais no bronce do Instituto Valencia de Don Juan (anverso). Debuxo: O. García-Vuelta

de de sexo masculino, con colmillos e grandes orellas (figura 6.8); un pequeno animal, posiblemente un porquiño (figura 6.9); unha figura humana con torques (figura 6.10), cunha espada que apunta cara o pescozo dun carneiro (figura 6.11) ó que suxeira coa man esquerda; e outra figura humana con torques (figura 6.12), que suxeita coa man ó carneiro anterior apoiando a outra sobre un caldeiro (figuras 6.14 e 7.7). O máis importante, para o tema que nos ocupa, é o torques de gran tamaño con terminais angulares ou de dobre escocia situado no chan (figuras 6.13 e 7.8), entre o caldeiro, o apéndice que interpretamos como fio de machado, o sacrificador e o carneiro que está a piques de ser sacrificado.

Un dos bronzes conservado no Museo Arqueológico Nacional (que chamamos MAN I) (figura 1.3), tamén de procedencia descoñecida, ten unha morfoloxía moi similar a esta peza, aínda que máis sinxela e esquemática (Armada e García-Vuelta 2003: 57-60). A escena contén tres animais e un sacrificador sobre unha estrutura de base que, novamente, presenta un prótomo de touro, un apéndice en forma de machado e un trezado, que neste caso non é perimetral senón que forma o propio corpo da peza. Especial interese posúe o obxecto representado sobre o característico apéndice en forma de folla de machado (figura 8.2). En anteriores publicacións decantámonos por interpretalo como un caldeiro⁶, pero unha nova revisión da nosa documentación deixa aberta a posibilidade de que se trate dun torques, ou incluso dunha representación híbrida de torques-caldeiro, especialmente polo que semella un remate de periña nun dos extremos do obxecto; porén, sería o primeiro exemplar no que a abertura do torques representase en sentido oposto ó fio do machado.

A peza procedente de Castelo de Moreira (Celorico de Basto, Braga) (figura 1.1.) foi atopada casualmente por unha campesiña no século XIX e formou parte da colección Manuel Negrão, descoñecéndose o seu paradiro actual (Armada e García-Vuelta 2003: 49-50). Neste caso trátase dun obxecto de 11 cm de lonxitude consistente nun corpo central rectangular rematado nun dos seus extremos por un prótomo de touro e, no oposto, por un anel moldurado. Na súa parte superior presenta unha fila de animais (un carneiro con grandes cornos enrolados, unha cabra con cornos puntiagudos, un animal non identificable e un porco). Nun dos laterais sitúase un caldeiro e unha figura antropomorfa cun machado ó ombro. Nesta ocasión, o torques atópase na parte inferior e cara el dirixe un dos seus brazos o sacrificador antes mentado; o torques estaba incompleto no momento de publicarse a peza, pero apréciase con claridade un remate de periña⁷.

No subgrupo de pezas con escena sacrificial debemos incluír tamén dous fragmentos incompletos, un de procedencia descoñecida e o outro procedente da cidade de Lugo. O primeiro deles (figura 4) consérvase no Museu Episcopal de Vic e contén a representación dun porco pechando a escena, a continuación do cal sitúase un probable ovicáprido,

6. Debido ó seu mal estado de conservación e ó notable grosor e altura que presenta este elemento.

7. Os primeiros autores que se ocuparon desta peza, como Severo ou Cuevillas e Bouza Brey, identificaron esta representación como unha serpe en lugar dun torques (López Cuevillas e Bouza Brey 1929: 133-134), proposta que debe ser rectificadada ó abeiro da iconografía dos bronzes que foron aparecendo posteriormente.

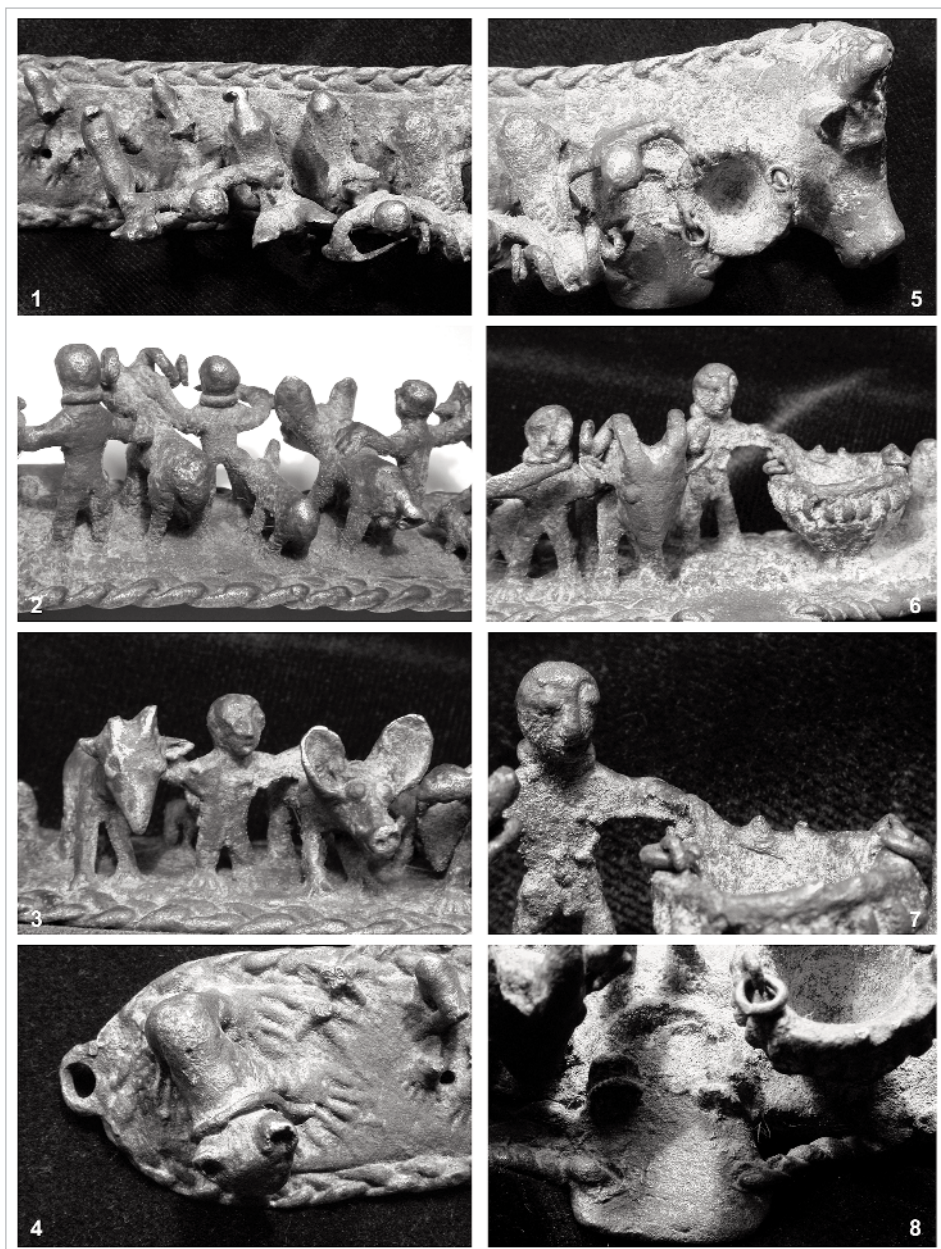

Figura 7. Bronce do Instituto Valencia de Don Juan. Detalles. Fotos: autores

Figura 8. Representacións de torques (vista xeral e detalle) en bronzes con escena de sacrificio: (1) Punta Atalaia; (2) Museo Arqueológico Nacional I; (3) Instituto Valencia de Don Juan. Fotos: autores

ambos sobre unha superficie lisa (Armada, García-Vuelta e Graells 2011-12). Ten maior interese, para o caso que nos ocupa, o fragmento procedente de Lugo (figura 3), que amosa un porco ou xabarín sobre unha decoración en trenzado; o remate da peza semella imitar un terminal de torques.

As tres pezas que mostran os motivos en disposición estática son a de Cariño, a de procedencia atribuída a Lalín e unha das conservadas no Museo Arqueológico Nacional (MAN II). Esta última (figura 1.4), de procedencia descoñecida, mide 10'5 cm de lonxitude e consta dun corpo macizo prismático de sección plano-convexa cos extremos rematados por un prótomo de touro e outro de carneiro. Na súa parte central e por un dos seus laterais inclúe as representacións dun torques e un machado (figura 9.1); probablemente

Figura 9. Representacións de torques (vista xeral e detalle) en bronzes con motivos de sacrificio en disposición estática: (1) Museo Arqueológico Nacional II; (2) Procedencia atribuída a Lalín; (3) Cariño. Fotos: autores

estes elementos repetíanse pola outra cara, aínda que hoxe consérvanse unicamente algúns restos de metal. A parte superior da peza acolle un caldeiro. Neste caso, o torque presenta tamén remates piriformes, dispoñéndose o mango do machado entre a abertura que forman (Armada e García-Vuelta 2003: 60-62).

O bronze conservado no Museo de Pontevedra (figura 1.5), de procedencia atribuída a Lalín, posúe unha estrutura de base cun perímetro semellante ó dun coitelo de fío curvo, rematado cun prótomo de carneiro; mide 15'9 cm de lonxitude. Case a totalidade

da peza está decorada con finos motivos de sogueado e posúe no seu lado recto un apéndice en forma de folla de machado, actualmente fracturado, con dous cordóns laterais nunha disposición moi semellante á que teñen no bronce do IVDJ. Sobre o apéndice dispónse un torques con remates piriformes (figura 9.2). Á mesma altura do mentado apéndice, e sobre a estrutura de base, dispónse un caldeiro con decoración de sogueado, representado con gran detalle, xunto ó que atopamos unha figura de animal, probablemente un bóvido (Armada e García-Vuelta 2003: 62-65).

A terceira das pezas con motivos en disposición estática foi atopada casualmente na praia da Basteira (Cariño, A Coruña). Ten forma de machado e mide 17 cm de lonxitude (figuras 1.6 e 10). Remata nun prótomo de touro (figura 10.1), baixo o cal sitúase a folla do machado (figura 10.5) no medio de dous pequenos aneis (figura 10.C-D); un terceiro anel (figura 10.B), de maior tamaño, sitúase na parte superior, oposta ó fio do machado, e o cuarto anel (figura 10.A) atópase xunto ó extremo proximal, que ten forma esférica. Un torques con remates piriformes (figura 10.2) sitúase nun dos laterais, entre os

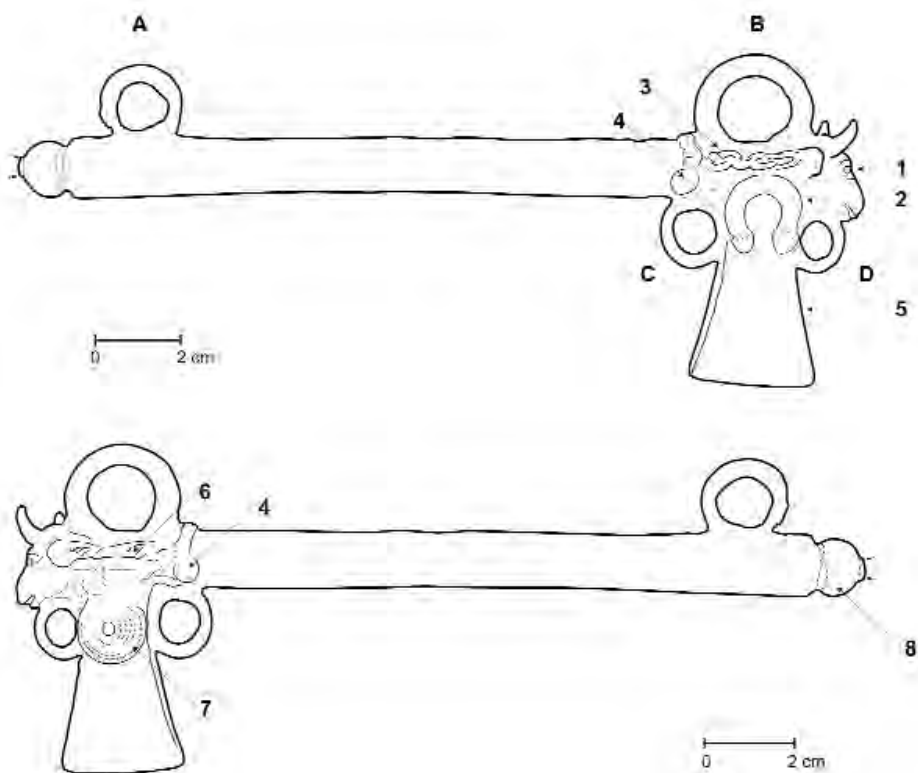

Figura 10. Esquema de situación dos elementos iconográficos do bronce de Cariño. Debuxo: O. García-Vuelta

aneis pequenos e o arranque da folla do machado; na súa parte superior dispónse un motivo trenzado (figura 10.3). Unha decoración semellante atópase na cara oposta, aínda que o torque aparece reempazado por un motivo circular con botón central (figura 10.7), que ten sido interpretado como un escudo ou *caetra*, aínda que na nosa opinión esta adscrición non está plenamente confirmada; podería tratarse dunha pátera, tal e como propuxo Luengo (1964: 150), o que sería congruente coa representación de recipientes metálicos (caldeiros) neste tipo de pezas. Outro posible torque (figura 10.4) sitúase sobre a metade superior do enmangue, perpendicular ó anterior e delimitando o desenvolvemento dos trenzados. Está formado por unha estreita moldura redondeada que se adapta ó contorno do enmangue e remata, a cada lado da peza, nun voluminoso resalte semiesférico que representaría o terminal do torque.

O último bronce incorporado ó grupo (figura 11) é o único atopado en contexto no marco dunha escavación arqueolóxica⁸. Prové do castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo)

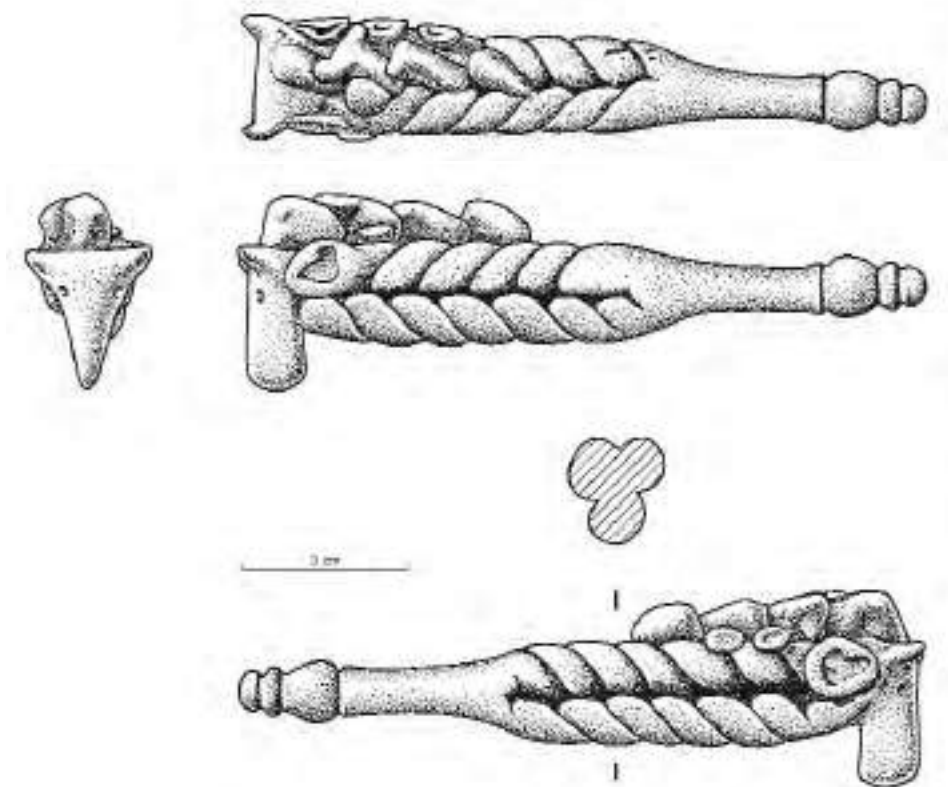

Figura 11. Bronce con motivos de sacrificio do castro de Punta Atalaia. Debuxo: Anxo R. Paz (Incipit, CSIC)

8. Queremos agradecer a Eva Castro Vigo, arqueóloga directora da escavación, as facilidades prestadas para o estudo desta peza.

e, cunha lonxitude de 12'1 cm, integra un corpo trezado de sección trilobulada que remata nun mango liso e moldurado no extremo proximal. No extremo oposto, a peza ten un prótomo de bóvido que simula ó mesmo tempo o fío dun machado. Na parte superior dispóñense catro animais en fila de difícil identificación; comezando polo extremo do prótomo, no primeiro animal aprécianse dúas protuberancias que poderían interpretarse como cornos ou colmillos, no segundo destaca un posible corno ou colmillo de gran tamaño, o terceiro tamén semella presentar uns pequenos cornos e unicamente o cuarto animal carece deles, polo que podería tratarse dun porco. En ambos laterais da peza, nas proximidades dos cornos do prótomo e coa abertura apuntando hacia eles, sitúanse dous torques con remates piriformes representados de maneira esquemática (figura 8.1). Nun dos laterais, preto do torques e xunto á fila de animais, atópanse dous pequenos elementos circulares e lixeiramente cóncavos, que poderían interpretarse como caldeiros. No outro lado, xunto ó segundo animal con corno ou colmillo de gran tamaño, apréciase tamén un corpo de forma esférica de difícil interpretación.

Unha das peculiaridades principais desta peza é que combina elementos dos dous subgrupos anteriores. A presenza dun pequeno mango ou empuñadura e a posición dos torques lembra ás pezas que representan os motivos en disposición estática (Cariño, Lalín ou MAN II). Sen embargo, ningunha desas pezas presenta unha ringleira de animais, que é habitual nos exemplares con escena de sacrificio (Celorico do Basto, IVDJ, MAN II e os fragmentos de Lugo e do Museu Episcopal de Vic). Deste xeito, o bronce de Punta Atalaia podería considerarse un híbrido entre os dous subgrupos.

Os bronzes que vimos de describir presentan varios problemas de interpretación, en parte relacionados coa dificultade para determinar os contextos arqueolóxicos e a súa cronoloxía. Aínda que a maior parte das pezas carecen de información sobre as condicións de achádego e incluso a súa procedencia, dúas delas asociaríanse a contextos habitacionais, concretamente castros (Lalín e Punta Atalaia), e unha terceira á cidade romana de *Lucus Augusti*⁹. O bronce de Cariño, atopado nunha praia da que tamén procede un puñal de antenas, podería tratarse dunha ofrenda votiva ás augas, se ben podería atribuírse igualmente a un arrastre das augas mariñas dende algún dos dous castros costeiros situados nas proximidades. A cronoloxía das pezas semella poder situarse na segunda Idade do Ferro, especialmente nos seus intres finais e pervivindo en datas posteriores á conquista romana, como poñen de manifesto o contexto arqueolóxico da peza de Punta Atalaia (Castro Vigo 2009) e o fragmento atopado en Lugo.

A información que nos proporcionan os bronzes é coherente co que coñecemos sobre os rituais de sacrificio do occidente peninsular a través de diferentes testemuños. Cómpre mentar, por exemplo, o carriño de bronce de Costa Figueira (Vilela, Paredes, Portugal), conservado no Museo de Guimarães, no que se representan catorce figuras antropomorfas e o sacrificio dun carneiro (Silva 2007: 299-300, est. XCIV). No tocante ás fontes clásicas, destaca o texto de Estrabón (III, 3, 7) onde se narra que os pobos nor-

9. Según referencias orais, a peza de procedencia atribuída a Lalín tería sido recuperada no interior dun castro.

teños fan hecatombes ó modo grego e sacrifican a Ares un carneiro, prisioneiros e cabalos¹⁰. En terceiro lugar, no eido da epigrafía destacan catro inscricións en lingua lusitana pero alfabeto latino, nas que se recolle o sacrificio combinatorio de animais que son ofrendados a diversos deuses prerromanos, amosando a pervivencia en época romana destes rituais de tradición indíxena. As dúas máis coñecidas atópanse en Cabeço das Fráguas (Pousalofes do Bispo, Sabugal, Guarda) e Lamas de Moledo (Castro D'Aire, Viseu) e, a pesar das diverxencias existentes na súa tradución, reflexan sacrificios cun número de vítimas semellante ó que amosan os bronce (Rodríguez Colmenero 1993: 99-105; García Quintela 1999: 225-242; Armada e García-Vuelta 2003 e 2006; Schattner e Correia Santos 2010). Pola súa parte, a inscrición de Arronches (Portalegre, Portugal), publicada recentemente, refire o sacrificio de máis dunha trintena de animais, principalmente óvidos, pero tamén bóvidos e cápridos aínda que existen novamente algunhas diferencias na tradución (Carneiro *et al.* 2008; Prósper e Villar 2009; Cardim Ribeiro 2010). A elas habería que engadir as inscricións de Arroyo de la Luz I e II (Cáceres), desaparecidas cando menos dende o século XIX e que probablemente formaban parte dun mesmo epígrafe de natureza sacrificial¹¹. Outra inscrición romana de Portugal en lingua latina, procedente de Marecos (Penafiel, Porto), testemuña tamén este tipo de sacrificios (Vázquez Varela e García Quintela 1998: 169-177).

Outro testemuño sumamente relevante, aínda que distante a nivel xeográfico, provén do castro de Capote (Higuera la Real, Badajoz), en plena Beturia céltica (Berrocal-Rangel 1994). As escavacións realizadas neste xacemento documentaron unha mesa de altar cun banco corrido aberto á rúa principal do poboado, no entorno da cal aparecen instrumentos de sacrificio e banquete (coitelos, un asador, unha parrilla, etc.) e os restos óseos de 23 ou 24 animais, que foron sacrificados formando combinacións semellantes ás representadas nos bronce. A continuación, as vítimas foron consumidas na rúa principal do poboado celebrando un gran festín colectivo. Dito ritual debeu ter lugar a mediados do século II ane, con motivo dalgún acontecemento excepcional, seguramente de carácter bélico (Berrocal-Rangel 1994).

Xa que logo, as fontes grecolatinas, a epigrafía e o rexistro arqueolóxico testemuñan a existencia de rituais sacrificiais moi semellantes ós representados nos bronce. Trátase de sacrificios cun máis que probable vencello relixioso, nos que as vítimas se consagran a divinidades, tal e como queda reflexado nas inscricións lusitanas e no texto de Estrabón. Porén, os bronce introducen novos matices e significados de interpretación complexa e que só podemos chegar a atisbar. Tanto estes obxectos como as inscricións lusitanas téñense posto en relación con rituais de tradición indoeuropea, principalmente coa *suovetaurilia* romana pero tamén con outros sacrificios similares indios, escitas, gre-

10. Entre as edicións dispoñibles, recomendamos Estrabón: *Geografía de Iberia*. Tradución de J. Gómez Espelosin; presentacións, notas e comentarios de G. Cruz Andreotti, M. V. García Quintela e J. Gómez Espelosin. Alianza. Madrid 2007: 219.

11. Así pois, asumindo que Arroyo de la Luz I e II formaban parte dunha única inscrición, das cinco inscricións lusitanas coñecidas unicamente a de Arroyo de la Luz III non semella ter un carácter sacrificial (Almagro-Gorbea, Ortega e Villar 1999; Villar e Pedrero 2001).

gos ou iranianos. Sen embargo, e como xa apuntara García Quintela (1999: 225), semella claro que non hai una contaminación entre rituais galaico-lusitanos e romanos, senón máis probablemente un desenvolvemento autónomo dos primeiros tal vez a partir dunha orixe indoeuropea común¹².

Os bronzes suscitan moitas outras cuestións cuxa análise pormenorizada alonxaría-nos dos obxectivos deste traballo, polo que imos limitarnos ás que consideramos de maior interese para o asunto que nos ocupa. Atopámonos ante obxectos non funcionais, ou polo menos de funcionalidade descoñecida. Dende logo non son puñais nin tampouco “mangos”, como se ten publicado en ocasións, sendo máis axeitado aludir á súa natureza de exvotos ou de representacións plásticas de tipo simbólico. De feito, o que lle confire unidade ó grupo é a súa iconografía, a reiteración dos seis motivos citados que aparecen de maneira bastante uniforme en todo o material coñecido. Este feito parécese especialmente relevante se temos en conta que entre os achádegos de localización máis septentrional (Cariño e Punta Atalaia) e o situado máis ó sur (Celorico de Basto) hai uns 260 km en liña recta (figura 12). Os bronzes reflexan, pois, un elevado grao de estandarización iconográfica e ritual que non atopamos noutras facetas do rexistro arqueolóxico. Esta cuestión, sen dúbida, abre perspectivas prometedoras para a investigación. Ó mesmo tempo, os remates ou prótomos de touro aparecen noutros obxectos de claro significado ritual, por exemplo en dous enmangues de coitelo da zona de Palencia conservados no MAN ou nos enmangues dun grupo de *simpula*-cazos metálicos- cuxa distribución sitúase na Meseta norte da Península Ibérica (Armada e García-Vuelta 2003 e 2006).

En calquera caso, voltemos ás representacións de torques que constitúen o obxectivo principal do presente traballo. Como xa subliñamos, as sete pezas que se atopan completas ou case completas amosan representacións do referido obxecto. Nas pezas cos motivos en disposición estática destaca a asociación torques-machado, que probablemente posúe un significado específico de difícil definición. No bronce de Lalín, por exemplo, o torques sitúase sobre o apéndice que interpretamos como unha folla de machado (figura 9.2); no bronce MAN II o mango do machado está situado entre os dous terminais do torques, tocando o seu extremo proximal a parte central do aro (figura 9.1). É evidente que en pezas cunha recurrencia tan marcada de seis motivos, todos

Figura 12. Mapa do Noroeste peninsular coa localización dos bronzes con motivos de sacrificio que contan con información sobre a súa procedencia

12. “...en ningún caso, parece haber una contaminación entre los usos romanos y los lusitanos: estos últimos presentan rasgos específicos posiblemente elaborados autónomamente a partir del fondo tradicional común” (García Quintela 1999: 225).

eles están relacionados entre si, pero a asociación/relación torques-machado resulta especialmente significativa. Polo demais, nun ambiente sacrificial o machado posúe unhas connotacións claras de obxecto destinado ó sacrificio e despezado das vítimas.

As pezas con escena de sacrificio achegan unha perspectiva complementaria e clarificadora. No exemplar de Celorico do Basto o único ser humano representado leva un machado que apoia no ombro e apunta co outro brazo ó torques, quizais realizando algunha acción ritual da que este obxecto forma parte. No bronce MAN I unha figura humana esquemática ergue o brazo diante do obxecto que reinterpretemos como torques, ou como unha curiosa representación de torques-caldeiro, que se atoparía no chan (figura 8.2). Por último, na peza do IVDJ un torques de gran tamaño, en proporción co resto de elementos representados, aparece no chan, entre o caldeiro, a folla de machado, o primeiro sacrificador e o carneiro (figura 8.3). Estes testemuños permiten plantexar que o torques é un obxecto que xoga un rol importante no ritual sacrificial, xunto ó caldeiro e o machado. Estes dous obxectos teñen unha función a priori máis fácil de determinar -o machado como instrumento sacrificial e o caldeiro en relación co procesado e cociñado das vítimas- pero o papel do torques é máis esquivo, aínda que quizais debamos consideralo unha ofrenda, un obxecto que representa á comunidade ou incluso a manifestación dalgunha divindade. Esta posible connotación colectiva ou comunitaria do obxecto dentro do ritual sacrificial é unha opción razoable se temos en conta o contido das inscricións lusitanas. Así, na de Lamas de Moledo os oferentes do sacrificio son unha comunidade, os *Veaminicori* (Rodríguez Colmenero 1993: 102-103). Este carácter colectivo e público propónse tamén para a inscrición de Arronches, na que o ritual descrito tería como principal obxectivo, en opinión de Cardim Ribeiro (2010: 57), “*garantir a abundancia agrária e pecuária e a salus da(s) comunidade(s) envolvidas*”¹³. Sen embargo, á marxe desta posible dimensión de ofrenda colectiva, o bronce do IVDJ tamén amosa que o torques é un obxecto que portan no pescozo dous dos individuos que forman parte da escena sacrificial, non así o terceiro, que suxeita unha cabra e un porco/xabarín (figura 7).

TORQUES NO PESCOZO: AS ESTATUAS DE PEDRA

Xunto ós bronzes que vimos de analizar, o outro ámbito principal de representación de torques é o da estatuaria en pedra. A plástica pétreo castrexa ten sido obxecto dunha ampla traxectoria de investigación (Calo 1994, con referencia a toda a bibliografía anterior; Schattner 2003; González Ruibal 2006-07: 444-450, 535-560; Rodríguez Corral 2012, entre outros). Sen embargo, as representacións de pezas de ourivería nesta escultura teñen merecido unha atención bastante máis discreta¹⁴. Non é o noso obxectivo aquí

13. Nunha liña similar, Prósper e Villar (2009: 2) sinalaran previamente “...en ésta no caben grandes dudas sobre el carácter institucional o colectivo del evento, dado que la magnificencia de lo ofrendado lo acerca a una hecatombe”.

14. Entre as escasas análises específicas da cuestión, cabe mentar as catro páxinas que Castro Pérez (1992: 111-115) lle adica na súa monografía sobre a iconografía e o significado do torques.

paliar este déficit cun estudo pormenorizado da cuestión, senón unicamente realizar unha exploración preliminar que sirva ós obxectivos deste traballo. Tampouco entraremos polo miúdo en cuestións de fondo –e que requirirían moitas páxinas de discusión– sobre a cronoloxía e a funcionalidade destas pezas, salvo naqueles puntos que resulten de relevancia para o asunto que nos ocupa.

Os grupos escultóricos en pedra que amosan representacións de xoias son tres: 1) estatuas de guerreiro; 2) sedentes; e 3) imaxes antropomorfas, un tanto heteroxéneas, que teñen sido interpretadas como deusas e deuses, ídolos fálicos, etc.

As estatuas de guerreiro son as que teñen merecido maior atención por parte da investigación. Os exemplares máis coñecidos son os que González Ruibal (2006-07: 447-448) define como grupo 1 ou tipo 1: estatuas de gran tamaño –superior ó dun individuo masculino– de moi boa calidade técnica e cunha iconografía bastante estandarizada, que inclúe casco, torques, virias ou brazaletes, túnica ou *sagum* e coiraza, escudo circular ou *caetra* sobre o ventre, cinturón, puñal ou espada curta e grebas. Como xa apuntara Calo (1994: 669), o problema principal que plantexa o estudo das representacións de torques nestas estatuas é o estado fragmentario de moitas delas e concretamente a ausencia de cabeza, pois soen romper precisamente no arranque dos ombros. Así as cousas, en unicamente 5 estatuas de guerreiro identifícanse representacións de torques:

dúas de Lezenho, a de Sanfins e os torsos de Castromao e un dos dous de Armeá. A elas temos que engadir 5 cabezas pétreas que puideron pertencer a estatuas de guerreiro e que

Figura 13. Guerreiro de Lezenho. Foto: Incipit, CSIC

tamén conteñen representacións de torques: Anlló, Ralle, Río, Rubiás e Vilarelhos¹⁵. O catálogo de estatuas de guerreiro publicado por Calo (2003) inclúe 32 pezas¹⁶, nas caís, polo tanto, atopamos un total de 10 representacións de torques. En 21 exemplares é imposible saber se tiñan torques ou non, polo seu estado de conservación. Unicamente nun caso, o exemplar de Capeludos, podemos asegurar que a estatua carecía de torques. En porcentaxes, o 31'25 % do catálogo tería representacións de torques, o 3'12 % carecería dela e nun 65'62 % dos casos sería imposible determinar a existencia ou non deste obxecto.

A primeira das pezas de Lezenho (Boticas, Vila Real) (figuras 13 e 14.1) ten unha altura total de 206 cm e foi atopada no castro do mesmo nome en 1785 (Calo 1994: 292-295; 2003: 10-11, nº 11; Silva 2007: 419-420, est. CXXI.1; Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011a). O torques represéntase de maneira esquemática pero explícita, con terminais voluminosos, en posición elevada, “*moi apegado á cabeza e alonxado dos ombros*” en palabras de Calo (1994: 295). O segundo dos guerreiros (figura 14.2) (Calo 1994: 295-296; 2003: 11, nº 12; Silva 2007: est. CXXI.2; Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011b) ten actualmente unhas dimensións de 173 cm (Silva 2007: 420) e a información dispoñible sobre o seu achádego e avatares é a mesma que na peza anterior. Neste caso o torques represéntase bastante aberto, menos separado dos ombros e con ter-

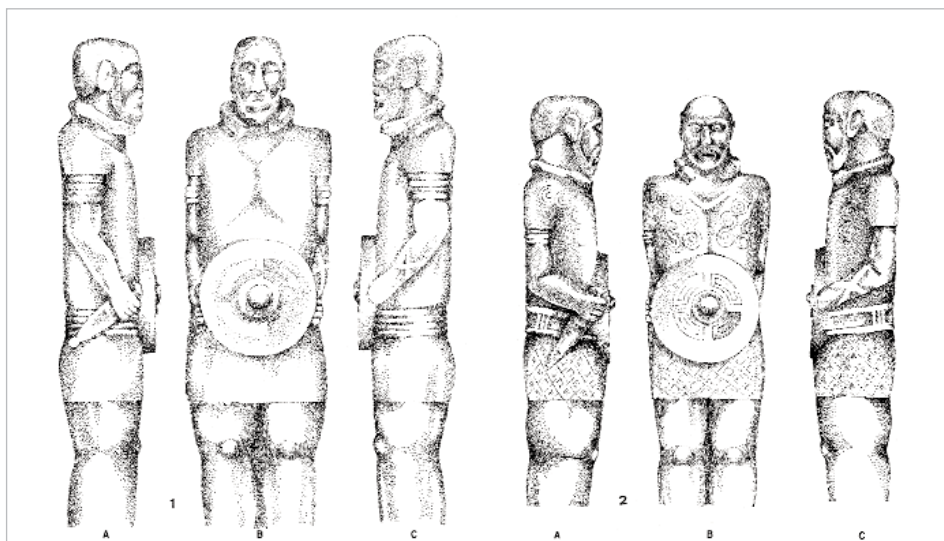

Figura 14. Guerreiros de Lezenho. Según Silva (2007)

15. No exemplar de Río (Vilamarín, Ourense) a presenza de torques é dubidosa. A peza leva casco e, na parte baixa do pescozo, “*una protuberancia que puede ser considerada como un torques*” (Calo 2003: 16, nº 19). Este elemento consérvase na parte traseira e laterais, pero non alcanza a parte frontal onde estarían os remates. González Ruibal (2006-07: 447, fig. 4.120) asume a interpretación como torques.

16. A cabeza pétre procedente de Braga e atopada xunto a unha figura sedente, á que logo nos referiremos, foi interpretada polas autoras que a deron a coñecer como pertencente a unha estatua de guerreiro (Bettencourt e Carvalho 1993-94), pero Calo semella discrepar, pois non a inclúe no seu catálogo (Calo 2003), que tomamos como referencia para as cifras que aquí manexamos.

minais piriformes con punta truncada; este mesmo tipo de terminal tamén é, probablemente, o representado na peza anterior (ver as dixitalizacións 3D en Mañana-Borrazás, Seoane-Veiga e Fonte 2011a, 2011b). Ó mesmo castro atribúense outras dúas estatuas de guerreiro, aínda que fracturadas de maneira que non podemos determinar a presenza de torques.

A peza do castro de Sanfins (Paços de Ferreira, Porto) (figura 15) apareceu nas escavacións de 1962 e consérvase en catro fragmentos (Calo 1994: 484-487, 493; 2003: 21-22, nº 26; Silva 2007: 424, est. CXXIV.3); tense debatido se pertencen a unha ou dúas estatuas, pero tende a aceptarse ultimamente que estamos ante un único exemplar cujos pes apareceron de maneira casual empotrados nuns bolos graníticos dunha das entradas do castro. O fragmento correspondente á cabeza ten un torque con remates que Calo (1994: 485) considera de dobre escocia.

Os fragmentos de Armeá (Allariz, Ourense) e Castromao (Celanova, Ourense) son en ambos casos torsos de guerreiro e presentan torques, aínda que no caso de Armeá é bastante dubidoso. Esta peza apareceu reutilizada nunha casa próxima ó castro (Calo 2003: 7, nº 3) xunto a outra moi similar (Calo 1994: 96-97, 107; Barriocanal *et al.* 2006: 66-69),

mentres que a de Castromao, cun torque con remates de periña, apareceu formando parte dun muro nas ladeiras do castro (Calo 2003: 8-9, nº 7).

As cinco cabezas de guerreiro antes mentadas non aportan información contextual particularmente relevante. Na de Anlló (Cea, Ourense) a representación de torques é moi esquemática e os terminais apenas chegan a intuírse (Calo 1994: 81-83), mentres que a de Rubiás (Bande, Ourense) está fracturada precisamente na súa parte dianteira e non se aprecia a forma dos terminais (Calo 1994: 409-410, 417; Barriocanal *et al.* 2006: 76-78). Mención especial merece a cabeza de

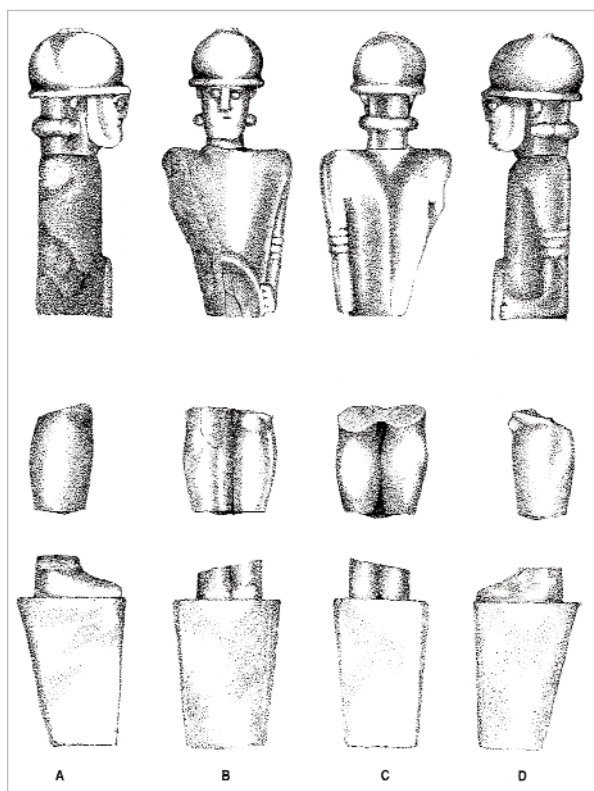

Figura 15. Guerreiro de Sanfins. Según Silva (2007)

Ralle (Taboada, Lugo), un achádego antigo conservado nunha casa particular (Fernández Carballo 2001; Calo 2003: 15, nº 18). Mide 85 cm de altura e, de pertencer a unha estatua de guerreiro, o que Schattner considera indubidable, estaríamos ante un exemplar que rondaría orixinalmente os 4 metros de altura, “a maior escultura antiga da Península Ibérica” (Schattner 2004: 16). A representación do torques, cun perímetro de 125 cm e unha altura de 17 cm na parte traseira (Fernández Carballo 2001: 134), é absolutamente excepcional polo seu tamaño e ten remates de periña labrados de xeito moi esquemático.

Como antes sinalamos, unicamente dunha das estatuas de guerreiro, a de Capeludos (Vila Pouca de Aguiar, Vila Real), podemos afirmar con seguridade que non posúe representación de torques (figura 16). O fragmento conservado mide 117 cm de altura e foi atopado por Leite de Vasconcelos na ladeira do Monte do Crasto, un posible

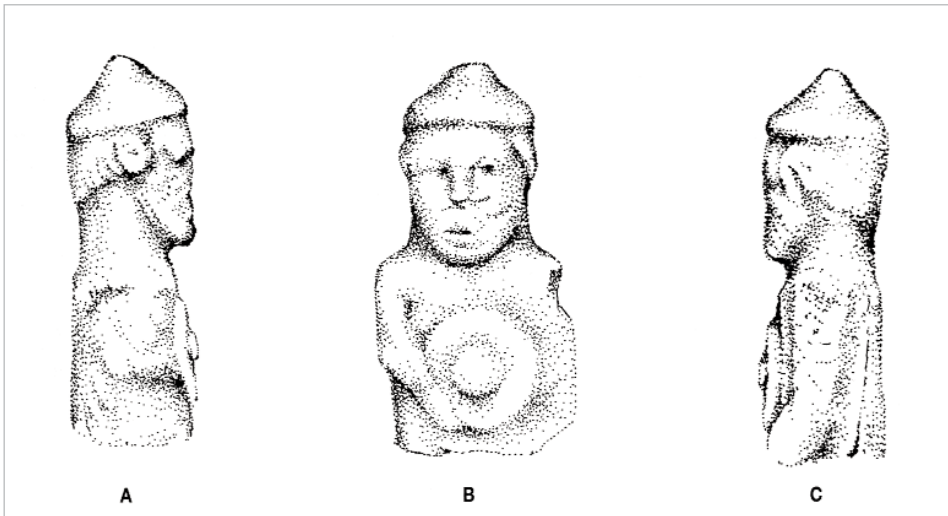

Figura 16. Guerreiro de Capeludos. Según Silva (2007)

xacemento castrexo (Calo 1994: 193-195; Silva 2007: 419, est. CXX.2). A ausencia de torques sorprende menos se temos en conta que se trata dunha peza que, malia súas alteracións, presenta diferencias dende o punto de vista estilístico e formal (Schattner 2004: 43-44). González Ruibal (2007-07: 447) adscribela a un segundo grupo de estatuas xunto ás de Santa Águeda, Castromao e Sabanle, das cais unicamente a de Castromao posúe representación de torques, como xa vimos.

O repertorio da estatuaria pétreo castrexa inclúe cinco figuras sedentes procedentes de Castelo de Lanhoso (Póvoa de Lanhoso, Braga), dúas de Xinzo de Limia (Ourense), Braga e Pedrafita (A Teixeira, Ourense). Representan figuras antropomorfas sentadas nun trono ou silla con respaldo e que sosteñen coas mans un ou dous vasos, probablemente para libacións. Como sucede no caso dos guerreiros, a perda da cabeza en parte das pezas impide determinar se orixinalmente tiñan torques. A de Castelo de Lanhoso é de pequeno

tamaño (24'5 cm de altura), está rota polo pescozo e perdeu asemade as dúas mans e parte dunha perna (Calo 1994: 286-291); sen embargo, a perda da cabeza prodúxose pola parte alta do pescozo, que non semella que tivese torques. A peza de Braga, reutilizada en contexto urbano xunto a unha cabeza que podería pertencer a un guerreiro, mide 77 cm de altura e non conserva o pescozo, sendo moi difícil determinar se tiña torques orixinalmente; como datos significativos, cómpre mentar a presenza dun falo entre as pernas e duns pés que as autoras da publicación consideran de natureza zoomórfica, lembrando cascos de cabalo (Bettencourt e Carvalho 1993-94: 280). O mesmo cabe afirmar, respecto á imposibilidade de determinar a existencia de torques, da peza de Pedrafitá, que presenta unha rotura horizontal á altura dos ombros. Este exemplar destaca pola profusa decoración do trono, a ausencia de brazaletes nos brazos e a presenza de dúas pulseiras nas bonecas, que sosteñen un único vaso (Barriocanal *et al.* 2006: 70-72; González Ruibal 2006-07: 558-559).

Así as cousas, debemos referirnos a unha das dúas sedentes de Xinzo de Limia como a única das cinco estatuas que permite determinar, en sentido afirmativo, a presenza de torques. As dúas sedentes de Xinzo foron atopadas de maneira casual cando se realizaban remocións de terra para facer un pozo, o que motivou unha sondaxe exploratoria de Ferro Couselo que, xunto a outros achádegos realizados na área, apuntan a un ambiente romanizado aínda que de orixe protohistórica (Calo 1994: 649). A peza que máis nos interesa mide 67 cm de altura e, aínda que tamén perdeu a cabeza, conserva un torques que, curiosamente, ten os remates colocados cara atraís; presenta tamén brazaletes en ambos brazos (Calo 1994: 651-652, 654; 2002). A outra peza é relativamente similar, tamén ten brazaletes pero a cabeza rompeu a unha altura inferior e non podemos determinar se tiña torques.

En síntese, ninguna das cinco estatuas sedentes conserva a cabeza e catro delas non permiten determinar, polo seu estado de conservación, se levaban torques; a única na que si podemos aprecialo lévao en posición distinta ó habitual, cos terminais situados na parte traseira do pescozo. Tense debatido sobre o sexo das figuras representadas; o innegable influxo mediterráneo que reflexan as imaxes foi un dos argumentos para consideralas femininas, pero a opinión maioritaria na actualidade –que compartimos– defende o seu carácter masculino apoiándose nas semellanzas iconográficas coas estatuas de guerreiro (presenza de brazaletes, saio, torques no exemplar de Xinzo) e na presenza dun falo na peza de Braga (Calo 1994: 696-697; 2002; Bettencourt e Carvalho 1993-94: 282; González Ruibal 2006-07: 558).

Temos que referirnos, por último, a un grupo pouco numeroso de figuras que teñen sido interpretadas en termos relixiosos ou cultuais (divinidades, ídolos, etc.) e que amosan ocasionalmente representacións de torques. Unha escultura do castro de Briteiros (Guimarães, Braga) (figura 17), recuperada nas escavacións de Martins Sarmiento en 1876 entre as paredes de dúas casas circulares, representa unha figura antropomorfa cos brazos dobrados en ángulo recto sobre o abdome, peitos e un abultamento cilíndrico no pescozo

Figura 17. Estatua de posible divindade feminina de Briteiros. Debuxo: González Ruibal (2006-07)

que ten sido interpretado como un torque (Castro Pérez 1992: 114; González Ruibal 2006-06: 556-557), se ben Calo (1994: 171) ten dúbidas ó respecto e propón que tamén podería tratarse do remate do vestido, malia recoñecer que a imaxe semella estar espida. A posición dos brazos, dobrados case en ángulo recto e coas mans xuntándose sobre o ventre, emparenta esta peza con outras aínda máis toscas, como as Sendim (Felgueiras, Porto), Carabeles (Rois, A Coruña) e as dúas de Logrosa (Negreira, A Coruña), estas últimas de contexto indeterminado e que soen poñerse en relación cun castro desa freguesía de Sta. Eulalia de Logrosa (Castro Pérez 1992: 114; Calo 1994: 302-303). As pezas de Logrosa son similares entre si, pero una delas presenta no pescozo unha moldura ou resalte que se interpreta como un torque pechado (Castro Pérez 1992: 114; Calo 1994: 303); de deseño moi esquemático, a escultura amosa, en palabras de Calo (1994: 304), “*actitude que sospeitamos de respecto, adoración ou súplica*”. Entre as imaxes masculinas interpretadas como *estatuas* ou *ídolos fálicos*, leva torque a procedente do castro de Vilapedre (Sarria, Lugo), unha peza de 70 cm de altura con rostro esquemático e falo con dous testículos (Calo 1994: 638-640)¹⁷. A peza emparentase con outras que tamén teñen representacións de falos procedentes dos castros de Genço (Ponte de

Lima, Viana do Castelo) e de Elviña (A Coruña), pero que non levan torques.

É evidente que os tres grupos escultóricos aquí considerados posúen implicacións e significados diferentes. A interpretación funeraria das estatuas de guerreiro está na actualidade practicamente abandonada, considerándose que estas esculturas formarían parte da escenografía monumental dos castros, situándose na súa entrada. As estatuas sedentes, ás que se tamén se ten atribuído, con argumentos diferentes, un significado funerario, son interpretadas por González Ruibal (2006-07: 555) como seres divinos. O carácter relixioso-cultural do terceiro grupo de esculturas, con representacións de peitos, vaxinas ou falos, semella claro, aínda que existan dúbidas sobre o seu significado concreto. Profundizar nestas cuestións alonxaríanos dos obxectivos do presente traballo.

17. Entendemos que esta é a peza á que se refire Castro Pérez (1992: 114) como “*hallada en un castro de Lugo y actualmente en el museo de dicha ciudad*”, describindoa como “*un bloque toscamente tallado en el que se puede distinguir tan sólo la cabeza, el torque y el falo erecto*”. Calo (1994: 639) afirma que a representación que nos ocupa non corresponde a un torque, senón ós brazos. González Ruibal (2006-07: 557) mantén a hipótese do torque apoiándose en representacións semellantes como a da cabeza de Anlló.

Outro dos problemas a debate na análise da escultura pétrea castrexa, e que atinxe de maneira directa á problemática que nos ocupa, é a cronoloxía. Calo (1994) é o principal defensor dunha datación romana para toda a plástica castrexa, encadrable entre finais do século I a.n.e e mediados do século I d.n.e. O autor asenta a súa proposta na cronoloxía dos castros nos que aparecen as pezas, aínda que en moitos casos sexan froito de achádegos casuais, aparezan reaproveitadas ou os propios castros fosen escavados hai décadas e posúan tamén niveis prerromanos. Esta proposta, criticada xa nas datas inmediatamente posteriores á súa publicación (Carballo 1996; Rey Castiñeira 1996: 188-194), ten sido contestada con novos argumentos en datas recentes, mentres que, ó mesmo tempo, o propio Calo (2010: 257-268) ratifícase no defendido na súa tese de doutoramento. Rodríguez Corral (2012) achega argumentos a prol dunha orixe prerromana das estatuas de guerreiro a partir dunha revisión dos contextos arqueolóxicos, sostendo ademais a diacronía entre as estatuas e as inscricións que algunhas delas portan. Pola súa parte, Schattner (2004) define un total de 13 características estilísticas ou formais que permitirían distinguir entre estatuas prerromanas e de influencia romana; un total de sete características serían explicables sen necesidade de recurrir á influencia romana (Schattner 2004: 32), mentres que a posición dunha das mans nas estatuas de Capeludos e Sabanle podería analizarse a partir da semellanza con exemplares da escultura monumental celta como os de Hirschlanden, Capestrano ou Glauberg (Schattner 2004: 43-44).

Aínda que consideramos verosímiles os argumentos a prol dunha orixe prerromana para a plástica castrexa, o certo é que a cuestión non resulta crucial para o tema que nos ocupa. Non hai dúbida de que o uso dos torques castrexos seguiu estando en pleno auge polo menos durante o primeiro século da dominación romana e vencellado a unhas connotacións moi semellantes ás que tería na etapa anterior. Non é difícil supor, pois, que as dimensións sociais e simbólicas do torques que reflexan estas representacións escultóricas teñan unha forte pegada protohistórica, aínda que algunhas delas puidesen ter sido elaboradas trala conquista romana.

O repertorio que vimos de analizar proporciona cifras significativas. Unicamente nunha das 32 pezas que compoñen o catálogo das estatuas de guerreiro podemos asegurar que a peza carecía de torques. As cinco estatuas sedentes coñecidas perderon a cabeza, pero no único caso que é posible determinalo con seguridade a peza posuía torques, se ben é certo que o exemplar de Lanhoso non semella que o tivese. Por último, nas esculturas clasificadas como ídolos ou divinidades atopamos novamente representacións deste obxecto, se ben nunha porcentaxe inferior. Como ten sinalado Castro Pérez (1992: 114), *“en una valoración de conjunto, las imágenes antropomórficas atribuibles a la Cultura Castreña ostentan torques –siempre en el cuello, no en la mano ni colgando desde los hombros hasta el pecho– en una proporción muy superior a la de cualquier otro horizonte o cultura de su entorno más o menos inmediato”*.

A lectura que obtemos da escultura pétrea é diferente á dos bronzes con motivos de sacrificio. As estatuas de guerreiro –sexan xefes, heroes ou antepasados– realzan a figu-

ra masculina na súa faceta guerreira. O papel do torques neste caso semella acomodarse mellor á súa lectura tradicional de símbolo de prestixio masculino e de propiedade individual. Á marxe da interpretación que queira facerse das sedentes, o terceiro grupo escultórico convida a interpretar o torques como un atributo dos deuses e deusas, ou de seres cunhas particulares connotacións relixiosas ou simbólicas. Trátase da única ocasión na que o torques pode vencellarse con claridade ó sexo feminino no Noroeste peninsular¹⁸.

OUTRAS REPRESENTACIÓNS DE TORQUES: CERÁMICA E OURIVERÍA

Como casos puntuais, atopamos representacións de torques noutros soportes do rexistro material castrexo, concretamente na cerámica e na ourivería.

Das escavacións no xacemento de A Lanzada (Sanxenxo, Pontevedra), da ocupación situada entre os séculos II a.n.e. e II d.n.e. no coñecido como *Campo da Lanzada* e máis concretamente dun contexto datable no século I a.n.e., proveñen varios fragmentos dunha peza cerámica coa representación dun torques de terminais piriformes, que se sitúan cara arriba, apuntando ó borde do recipiente (figura 18). A peza é unha ola mediana, cunha altura estimada de 35 cm, colo marcado, boca ampla e unha capacidade aproximada de 50 litros; é de pasta escura, a man, acabado interior alisado cun espatulado fino case horizontal e un acabado exterior máis fino, case bruñado e formando bandas alternas verticais que quedan cortadas no colo por unha banda ancha horizontal (Fariña 2002). A tipoloxía e a decoración do fragmento teñen abundantes paralelos no xacemento, pero a decoración aplicada representando un torques, situada no arranque da panza, é absolutamente excepcional. Ademais dos remates piriformes, os tercios distais represéntanse con liñas que imitan aramios enrolados, mentres que a parte central é lisa; quixo representarse, polo tanto, un tipo de torques recoñecible, concretamente o designado como ártabro que é típico da Galicia septentrional (Fariña 2002: 223; Monteagudo 1952). En opinión de Castro Pérez (1992: 115) non debería descartarse que estivésemos ante un caldeiro ritual, e en favor de dito argumento este autor lembra a importancia do torques e do caldeiro entre os celtas; os bronzes con motivos de sacrificio constitúen outro exemplo abondo significativo da asociación entre caldeiro e torques.

No ámbito da ourivería atopamos representacións de torques nas diademas de Moñes (Piloña, Asturias) (Marco 1994; García-Vuelta 2007: 204-236). Forman parte dunha complexa secuencia decorativa de claras connotacións mitolóxicas, que en opinión de Marco, aceptada posteriormente por outros autores (García Quintela 1999: 157-169), “*simbolizan la apoteosis guerrera a través precisamente del tránsito acuático hacia el Más Allá*” (Marco 1994: 329). Entre os motivos representados atópanse xinetes de cuia cabeza xurde unha cornamenta de cervo e que levan torques na súa man esquerda (figura

18. Noutros ámbitos si documentamos con maior frecuencia a asociación de torques ó sexo feminino.

Figura 18. Fragmento cerámica de A Lanzada con representación de torques. Foto de Fariña (2002)

Figura 19. Escena da diadema-cinturón de Moñes. Foto: O. García-Vuelta

Figura 20. Apéndice triangular con representación dunha arracada do castro de Espiñaredo. Museo das Peregrinacións e de Santiago. Foto: autores

19) (Marco 1994: 332). A imaxe lembra a unha das representacións principais do famoso caldeiro de Gundestrup, onde unha figura que se interpreta como o deus Cernunnos aparece rodeado de animais, cunha cornamenta de cérvido e un torques na man dereita (Castro Pérez 1992: 42, 89-90, fig. 13; Marco 1994: 332). As diademas de Moñes amosan, polo tanto, unha terceira dimensión simbólica e funcional dos torques. Se nos bronzes aparecían formando parte de rituais sacrificiais ó pé dos caldeiros e na estatuaría como adorno de pescozo, aquí represéntanse como un obxecto que se leva na man, en escenas mitolóxicas ou cerimoniais rituais asociadas á idea de rexeneración. Esta terceira posibilidade funcional proporciona, se cabe, máis sentido ós sonaxeiros que posúen moitos torques, elaborados na maior parte dos casos a partir da introducción dunha pequena peza metálica no interior do terminal oco.

A representación de pezas de outro na propia ourivería resulta excepcional no ámbito castrexo. Porén, xunto ó caso de Moñes debemos citar o que semella o apéndice triangular dunha arracada procedente do castro de Espiñaredo (As Pontes de García Rodríguez, A Coruña), cunha cronoloxía próxima ó cambio de era e que presenta no seu interior a representación dunha arracada do mesmo tipo, en forma de arete e con apéndice triangular (figura 20).

DA ICONOGRAFÍA Á SOCIEDADE: OS DIFERENTES SIGNIFICADOS DUN TORQUES

A proposta de colaboración que nos trasladaron inicialmente os organizadores deste dossier, membros da asociación *Ardobriga*, consistía en analizar o significado do torques no eido cultural indoeuropeo. O reto é particularmente difícil, pola propia problemática deste concepto e pola extensión cronoxeográfica que se lle atribúe. ¿Podemos falar dun único ou principal significado do torques neste ámbito?, ¿teremos, pola contra, que asumir unha necesaria variabilidade no tempo e no espazo? O concepto *indoeuropeo*, como é ben sabido, emprégase para designar un tronco lingüístico común do que derivan as linguas faladas en boa parte de Europa e do continente asiático. Á marxe do feito lingüístico, e por simplificar en poucas palabras, toda unha longa tradición investigadora ten defendido que unha orixe lingüística común puido implicar tamén institucións, modelos sociais ou conceptos relixiosos comúns. A cuestión chave consiste en situar en termos históricos –ou, mellor, prehistóricos– ditos procesos. A indoeuropeización como proceso –tanto no plano estritamente lingüístico como no cultural– ten feito correr ríos de tinta e o debate dista de estar pechado.

Deixando a un lado a –para nós– moi discutible proposta dunha indoeuropeización paleolítica, as opinións dos arqueólogos divídense entre os que defenden unha cronoloxía neolítica (Renfrew 1990) e os que optan por situala nun momento posterior, xa na Idade do Bronce (Kristiansen 2012). En calquera destas etapas, é practicamente imposible ras-

trexar o torques en canto obxecto coas características propias da Idade do Ferro. Coñécese algúns adornos de pescozo (Castro Pérez 1990 e 1992), que en ocasións teñen recibido o nome de torques, pero dubidamos que poidan ter conformado un significado ou unha mitoloxía propiamente indoeuropeos para este tipo de obxecto. Polas razóns expostas, o itinerario teórico e metodolóxico que seguimos ten un sentido inverso. Non tenta definir un gran cadro de fondo dende o cal explicar o rexistro do Noroeste, senón que concede prioridade á información do propio ámbito castrexo. Ó mesmo tempo, considera que os paralelismos que poden detectarse nos diferentes ámbitos da protohistoria europea non necesariamente explícanse a partir dun fondo indoeuropeo común, senón máis ben a través da circulación de ideas, símbolos e códigos de consumo ó longo de amplas áreas xeográficas.

Como tivemos ocasión de comprobar, no Noroeste peninsular atopamos unha variedade de representacións de torques que están vencelladas á diversidade de usos e significados deste obxecto. Nas estatuas de guerreiro, o torques represéntase no pescozo formando parte da imaxe canónica do guerreiro galaico-lusitano, con saio, brazaletes e armas ofensivas e sobre todo defensivas¹⁹. Nos bronceos con motivos de sacrificio, o torques aparece no chan da escena, normalmente ó pé do caldeiro, e asociado ó machado que xoga o papel de instrumento sacrificial. Algunhas outras estatuas de pedra, interpretadas como divinidades ou seres sobrenaturais, levan tamén torques. Esta variabilidade supón usos diferentes do obxecto. O torques é un adorno que levan no pescozo guerreiros, sacrificadores ou divinidades, pero, como xa vimos, tamén é levado na man polos xinetes na diadema de Moñes, nunha escena de claras connotacións mitolóxicas, e semella xogar o papel de símbolo ritual, quizais a xeito de ofrenda, nos sacrificios representados nos bronceos.

No ámbito que nos ocupa, cando o torques aparece asociado a seres humanos ou antropomorfos estes son de sexo masculino na inmensa maioría dos casos. A representación do guerreiro con torques semella estar no Noroeste altamente estandarizada. Nun recente e estimulante libro, Hernando (2012) xustifica esta creación de códigos compartidos na necesidade que teñen as elites masculinas de construír unha identidade relacional que compense a perda de identificación co grupo de procedencia que resulta desa individualización. Ó mesmo tempo, a propia lectura do torques como símbolo de poder admite matices no Noroeste, asociados ás tres grandes formas de organización sociopolítica que na opinión de González Ruibal (2008: 909-910) poden distinguirse na II Idade do Ferro. As por el denominadas *sociedades heroicas* serían propias do ámbito septentrional e nelas os bens mobles (especialmente xoias e gado vacún) serían, xunto ós valores guerreiros, os elementos básicos de adquisición e sustento do poder. A segunda forma, que denomina *sociedades de casa*, sería típica do sector sudoccidental, onde a casa entendida en sentido amplo –coa riqueza material e inmaterial asociada– sería o elemento clave na competición polo poder. Finalmente, as *sociedades rurais profundas*, típicas do interior de Galicia e

19. Non entramos a discutir o tipo de personaxe representado nas estatuas (xefe, ancestro, etc.), pero cómpre precisar que non necesariamente tódolos guerreiros portarían a mesma indumentaria e armamento.

das áreas montañosas limítrofes, evitarían a xerarquización mediante unha economía moral que impediría grandes acumulacións de excedentes, obxectos de prestixio e importacións foráneas. Segundo este modelo, o papel do torques como elemento de riqueza e competición social sería máis marcado nas comunidades septentrionais. Polo demais, o torques semellan ter connotacións de emblema e símbolo identitario no ámbito castrexo. Os rasgos morfotipolóxicos, o emprego do ouro como materia prima (fronte á prata característica dos ámbitos meseteño, celtibérico ou ibérico), ou os motivos decorativos, singularizan os torques do Noroeste con respecto ós doutros ámbitos xeográficos.

Unha característica significativa dos torques é a tendencia a distinguirse entre si a través das variacións en tamaño, morfoloxía, decoración, etc. Como ten sinalado González Ruibal (2006-07: 427), a énfase na decoración está relacionada coa densidade de mensaxes (estatus, xénero e grupo) que transmite a ourivería destes momentos. Os torques son obxectos con biografía, que acumulan significados, que poden circular por diversas mans ou transmitirse por vía interxeracional.

Se a idea do torques como expresión de poder vencellada a determinados guerreiros conta con paralelos no ámbito europeo, os bronceos con motivos de sacrificio constitúen unha particularidade do Noroeste peninsular, tanto no aspecto formal e iconográfico como no papel de símbolo ritual ou de ofrenda que se lle atribúe a este obxecto no ritual sacrificial. A ausencia de paralelos fora do Noroeste contrasta cun alto grao de estandarización iconográfica e simbólica dentro deste ámbito xeográfico, que xa temos sinalado. A valorización desta dimensión é, quizais, a novidade máis relevante que se extrae da análise que vimos de realizar. É difícil determinar a natureza destes sacrificios, pero se botamos man do rexistro epigráfico semella que nos atopamos ante ofrendas da comunidade a divindades do panteón prerromano.

É importante subliñar que os principais testemuños que vimos de comentar, bronceos e escultura en pedra, teñen unha cronoloxía avanzada dentro da protohistoria castrexa, que probablemente debamos situar a partir do século II a.n.e. Neste momento semella poder situarse tamén o apoxeo no uso dos torques, no marco dun proceso de incremento das desigualdades e da xerarquización social que é común a outras áreas xeográficas (González Ruibal 2007: 298). Durante o proceso de conquista e os primeiros tempos da ocupación romana o uso da ourivería castrexa mantense vixente, aínda que paulatinamente transformado ata diluírse definitivamente a finais do século I - comezos do II en detrimento doutras formas de expresión de poder e prestixio. É máis difícil achegarse ós significados e usos da ourivería nas etapas anteriores ó século II a.n.e. Se asumimos, con Perea (2003: 146-147), un longo desenvolvemento para a ourivería castrexa que conectaría nas súas orixes coas producións do Bronce Final, enfrontámonos a unha diacronía de varios séculos nos que as sociedades -e as súas relacións coas materialidades- foron mudando. Perea (2003: 148) opina que é precisamente a desaceleración económica que algúns autores propoñen para os séculos IV-III a.n.e. a que xustifica a inversión que supón o torques como seguro e garante económico. En palabras súas, *“el torques no lo ostenta y exhibe*

una persona como su riqueza personal, sino que se entierra y oculta en el entorno del castro, probablemente como sanción de transacciones políticas intergrupales” (Perea 2003: 148). É precisamente esta dimensión, a do torques como depósito ou obxecto amortizable, a que non aparece reflexada na iconografía e que, sen embargo, explica os múltiples achádegos casuais realizados no Noroeste peninsular nas proximidades de castros, ás veces en lugares de connotacións simbólicas especiais como rochedos, ríos ou humedais (García-Vuelta e Armada 2003; González Ruibal 2007: 310)²⁰.

En resumo, se unha característica semella definir ós torques protohistóricos é a variedade de usos e significados, acentuada pola amplitude xeográfica e tamén cronolóxica —aínda que o seu *floruit* se produza a partir do século II a.n.e. na que comparecen. Unha atinada sentenza de Gosden e Hill (2008: 3) a propósito da metalurxia das Illas Británicas coñecida como *Early Celtic Art* parécenos de aplicación no caso que nos ocupa: “*If it had multiple meanings in the past, we should not expect to generate a single meaning for it in the present*”.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F. e CASAL GARCÍA, R. (2010): “Revisitando la plástica galaico-romana”. En J. M. Abascal e R. Cebrián (eds.): *Escultura romana en Hispania VI. Homenaje a Eva Koppel*. Tabularium. Murcia: 385-401.
- ALMAGRO-GORBEA, M.; ORTEGA BLANCO, J. e VILLAR LIÉBANA, F. (1999): “Una nueva inscripción lusitana: Arroyo de la Luz III”. *Complutum*, 10: 167-173.
- ÁLVAREZ-SANCHÍS, J. R. (2004): “Comentário de Jesús R. Álvarez-Sanchís”. *O Arqueólogo Português*, série IV, 22: 54-58.
- ARMADA, X.-L. e GARCÍA-VUELTA, O. (2003): “Bronces con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica”. *Archivo Español de Arqueología*, 76: 47-75.
- ARMADA, X.-L. e GARCÍA-VUELTA, O. (2006): “Symbolic forms from the Iron Age in the North-West of the Iberian Peninsula: Sacrificial bronzes and their problems”. En M. V. García Quintela, F. J. González García e F. Criado Boado (eds.): *Anthropology of the Indo-European World and Material Culture*. Archaeolingua. Budapest: 163-178.
- ARMADA, X.-L.; GARCÍA-VUELTA, O. e GRAELLS, R. (2011-12): “Un bronze amb motius de sacrifici del nord-oest de la Península Ibèrica al Museu Episcopal de Vic”. *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, 5: 9-20.
- ARMADA, X.-L.; GARCÍA-VUELTA, O.; PEREA, A. e PORTO, Y. (2013): “Iron Age goldwork as cultural heritage: building strategies for its research, conservation and

20. Este plantexamento, pese ós avances dos últimos anos na clarificación dalgúns contextos, debe ser aínda contrastado con estudos máis pormenorizados dos achádegos coñecidos.

- social valuation in NW Spain". En M. A. Rogerio Candellera, M. Lazzari e E. Cano (eds.): *Science and Technology for the Conservation of Cultural Heritage*. CRC Press. London: 401-405.
- ARMBRUSTER, B. e PEREA, A. (2000): "Macizo/hueco, soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia". *Trabajos de Prehistoria*, 57(1): 97-114.
- BARRIOCANAL LÓPEZ, Y.; CONDE SÁNCHEZ, M.; FARIÑA BUSTO, F.; LORENZO RUMBAO, B.; NIETO MUÑIZ, E. B.; NÚÑEZ SÁNCHEZ, M. P.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X.; VEIGA ROMERO, A. M. e XUSTO RODRÍGUEZ, M. (2006): *Unha escolma de escultura*. Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense. Ourense.
- BERROCAL-RANGEL, L. (1994): *El altar prerromano de Capote. Ensayo etno-arqueológico de un ritual céltico en el Suroeste peninsular*. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid.
- BETTENCOURT, A. M. S. e CARVALHO, H. P. A. (1993-94): "Estátua sedente e cabeça de guerreiro galaico da região de Braga". *Cadernos de Arqueologia*, série II, 10-11: 279-291.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1957): "Exvoto con escena de sacrificio". *Revista de Guimarães*, 67: 499-516.
- CALO LOURIDO, F. (1994): *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- CALO LOURIDO, F. (2002): "Escultura sedente". En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 220.
- CALO LOURIDO, F. (2003): "Catálogo". *Madrider Mitteilungen*, 44: 6-32.
- CALO LOURIDO, F. (2010): *Os celtas. Unha (re)visión dende Galicia*. Xerais. Vigo.
- CARBALLO ARCEO, L. X. (1996): "Notas en torno á cronoloxía do castro da Forca e da plástica castrexa". *Minus*, 5: 65-75.
- CARDIM RIBEIRO, J. (2010): "Algumas considerações sobre a inscrição em 'lusitano' descoberta em Arronches". *Palaeohispanica*, 10: 41-62.
- CARNEIRO, A.; D'ENCARNAÇÃO, J.; OLIVEIRA, J. e TEIXEIRA, C. (2008): "Uma inscrição votiva em língua lusitana". *Palaeohispanica*, 8: 167-178.
- CASTRO PÉREZ, L. (1990): *Os torques prehistóricos*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- CASTRO PÉREZ, L. (1992): *Los torques de los dioses y de los hombres*. Vía Láctea. Oleiros.
- CASTRO VIGO, E. (2009): "Un nuevo ejemplar de los llamados bronce votivos sacrificiales". *Gallaecia*, 28: 131-138.
- COLLIS, J. (2003): *The Celts. Origins, myths & inventions*. Tempus. Stroud.

- FARIÑA BUSTO, F. (2002): “Cerámica A Lanzada”. En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 222-223.
- FERNÁNDEZ CARBALLO, L. (2001): “O guerreiro galaico de Ralle (Taboada-Lugo): relectura etnoarqueolóxica do torques”. *Gallaecia*, 20: 133-147.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D. e SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (1998): “Las comunidades campesinas en la cultura castreña”. *Trabajos de Prehistoria*, 55(2): 127-150.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D.; SASTRE, I. e SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (2004): “Oro y organización social en las comunidades castreñas del Noroeste de la Península Ibérica”. En A. Perea, I. Montero e O. García-Vuelta (eds.): *Tecnología del oro antiguo: Europa y América*. CSIC. Madrid: 389-398.
- GARCÍA QUINTELA, M. V. (1999): *Mitología y mitos de la Hispania prerromana III*. Akal. Madrid.
- GARCÍA-VUELTA, O. (2007): *Orfebrería castreña del Museo Arqueológico Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- GARCÍA-VUELTA, O. e ARMADA, X.-L. (2003): “Documentación y arqueología del oro castreño: acerca de F. Maciñeira y el torques de Capelada (San Xiao de Montoxo, Cedeira, A Coruña)”. *Brigantium*, 14: 117-138.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E. (2005): *Imago Antiqua. Lugo romano*. Concello de Lugo. Lugo.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. (2011): “Los Célticos de Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro del Noroeste de la Península Ibérica”. *Complutum*, 22(1): 117-132.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2006-07): *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. – 50 d.C.)*. Brigantium 18-19. A Coruña.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2007): “La vida social de los objetos castreños”. En F. J. González García (ed.): *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal. Madrid: 259-322.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2008): “Los pueblos del Noroeste”. En F. Gracia (ed.): *De Iberia a Hispania*. Ariel. Barcelona: 899-930.
- GOSDEN, C. e HILL, J. D. (2008): “Introduction: re-integrating ‘Celtic’ art”. En D. Garrow, C. Gosden e J. D. Hill (eds.): *Rethinking Celtic Art*. Oxbow Books. Oxford: 1-14.
- HERNANDO, A. (2012): *La fantasía de la individualidad. Sobre la construcción socio-histórica del sujeto moderno*. Katz. Buenos Aires – Madrid.
- KRISTIENSEN, K. (2012): “The Bronze Age expansion of Indo-European languages: an archaeological model”. En C. Prescott e H. Glørstad (eds.): *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxbow Books. Oxford: 165-181.

- LADRA, L. (2005): “Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO peninsular”. En A. Blanco González, C. Cancelo e A. Esparza (eds.): *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica. Encuentro de jóvenes investigadores*. Fundación Duques de Soria – Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca: 94-110.
- LADRA, L. (2011): “O torques de Vilas Boas (Vila Flor, Bragança, Portugal)”. *Anuario Brigantino*, 34: 73-92.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. (1951): *Las joyas castreñas*. CSIC. Madrid.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. e BOUZA BREY, F. (1929): *Os Oestrimnios, os Saefes e a ofiolatría en Galiza*. Nós Publicacións Galegas e Imprenta. A Coruña.
- LORRIO, A. J. (2011): “Los celtas en el occidente de Iberia”. En G. Ruiz Zapatero e J. R. Álvarez-Sanchís (eds.): *Castros y verracos. Las gentes de la Edad del Hierro en el occidente de Iberia*. Diputación de Ávila. Ávila: 45-100.
- LUENGO MARTÍNEZ, J. M. (1964): “Machadinha votiva de Cariño (La Coruña)”. *Revista de Guimarães*, 74: 149-157.
- MAÑANA-BORRAZÁS, F.; SEOANE-VEIGA, Y. e FONTE, J. (2011a): “Documentación 3D aplicada a guerreiros galaicos: Lesenho1 TLS”. <http://hdl.handle.net/10261/40297>
- MAÑANA-BORRAZÁS, F.; SEOANE-VEIGA, Y. e FONTE, J. (2011b): “Documentación 3D aplicada a guerreiros galaicos: Lesenho2 TLS”. <http://hdl.handle.net/10261/40306>
- MARCO SIMÓN, F. (1994): “Heroización y tránsito acuático: sobre las diademas de Mones (Piloña, Asturias)”. En J. Mangas e J. Alvar (eds.): *Homenaje a José María Blázquez* (vol. II). Ediciones Clásicas. Madrid: 319-348.
- MARCO SIMÓN, F. (2002): “El torques como símbolo”. En A. Rodero e M. Barril (eds.): *Torques. Belleza y poder*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 69-79.
- MONTEAGUDO, L. (1952): “Torques castreños de alambres enrollados”. *Archivo Español de Arqueología*, 25: 287-296.
- PARCERO-OUBIÑA, C. (2002): *La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste ibérico*. Fundación F.M. Ortegalia. Ortigueira.
- PEREA, A. (2003): “Los torques castreños en perspectiva”. *Brigantium*, 14: 139-149.
- PRÓSPER, B. M. e VILLAR, F. (2009): “Nueva inscripción lusitana procedente de Portalegre”. *Emerita*, 77(1): 1-32.
- RENFREW, C. (1990): *Arqueología y lenguaje. La cuestión de los orígenes indoeuropeos*. Crítica. Barcelona (1ª ed. ingl. 1987).
- REY CASTIÑEIRA, J. (1995): “Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña”. *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología* (vol. II). Xunta de Galicia. Vigo: 165-171.

- REY CASTIÑEIRA, J. (1996): “Referencias de tiempo en la cultura material de los castros gallegos”. En J. M. Hidalgo (ed.): *A cultura castrexa galega a debate*. Instituto de Estudios Tudenses. Tui: 157-206.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (1993): *Corpus-catálogo de inscripciones rupestres de época romana del cuadrante noroeste de la Península Ibérica*. Ediciós do Castro. Sada.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (2011): *Lucus Augusti. La ciudad romano-germánica del finisterre ibérico. Génesis y evolución histórica (14 a.C.-711 d.C.)*. Concello de Lugo. Lugo.
- RODRÍGUEZ CORRAL, J. (2012): “Las imágenes como un modo de acción: las estatuas de guerreros castreños”. *Archivo Español de Arqueología*, 85: 79-100.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2001): “¿Quiénes fueron los celtas? Disipando la niebla: mitología de un collage histórico”. En M. Almagro-Gorbea, M. Mariné e J. R. Álvarez-Sanchís (eds.): *Celtas y Vettones*. Diputación Provincial de Ávila. Ávila: 73-91.
- RUIZ ZAPATERO, G. (ed.) (2005): “Un círculo de lectores: miradas sobre los celtas del NO de la Península Ibérica”. *Complutum*, 16: 149-208.
- SASTRE PRATS, I. (2001): *Las formaciones sociales rurales de la Asturias romana*. Ediciones Clásicas. Madrid.
- SCHATTNER, T. G. (ed.) (2003): “Die lusitanisch-galläkischen Kriegerstatuen”. *Madriдер Mitteilungen*, 44: 1-307.
- SCHATTNER, T. G. (2004): “Novas aproximações às estátuas de guerreiros lusitano-galaicos”. *O Arqueólogo Português*, série IV, 22: 9-66.
- SCHATTNER, T. G. e CORREIA SANTOS, M. J. (eds.) (2010): “Porcom, Oilam, Taurom. Cabeço das Fráguas: o santuário no seu contexto. Actas da Jornada realizada no Museu da Guarda a 23 de Abril de 2010”. *Iberografias*, 6: 7-145.
- SILVA, A. C. F. (2007): *A Cultura Castreja no Noroeste de Portugal* (2ª ed.). Câmara Municipal de Paços de Ferreira. Paços de Ferreira.
- VÁZQUEZ VARELA, J. M. e GARCÍA QUINTELA, M. V. (1998): *A vida cotiá na Galicia castrexa*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- VILLAR, F. (1991): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa*. Gredos. Madrid.
- VILLAR, F. e PEDRERO, R. (2001): “La nueva inscripción lusitana: Arroyo de la Luz III”. En F. Villar e M. P. Fernández Álvarez (eds.): *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*. Universidad de Salamanca. Salamanca: 663-698.

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS

Mª Carmen Martínez López

INTRODUCCIÓN

Con motivo do centenario do achado do Torques de Centroña no ano 2012, e no contexto de diversos traballos arqueolóxicos e de investigación relacionados cos ártabros que vimos desenvolvendo nos últimos tempos¹, propuxémonos buscar os paralelos formais desta peza e recompilar os datos publicados acerca deste tipo de xoia, facer un baleirado de información e un reconto do número de exemplares coñecidos como sinxela fórmula para contextualizar a peza.

Estes plantexamentos van da man dunha serie de estudos de ámbito local que se están a desenvolver dende a Asociación Cultural Ardóbriga (Pontedeume-Miño) que leva traballando arreo polo patrimonio cultural da súa comarca dende hai xa uns cantos anos e que teñen en *Cátedra* (Revista Eumesa de Estudos) un voceiro para a difusión dos seus traballos. É dende esta perspectiva de estudos locais na que encaixa o traballo que aquí presentamos: facer un acopio de documentación sobre un tipo de obxecto concreto (os torques similares ó de Centroña) e dalo a coñecer a un público que quere saber do máis inmediato para poder mirar cara o mais lonxano. Pensamos que esta filosofía de traballo, aplicando o zoom en sucesivas fases, se mostra como unha das máis efectivas á hora de conseguir resultados concretos de cara á revalorización e difusión do noso patrimonio.

Para comezar a debullar o tema que nos ocupa partimos dunha busca bibliográfica, que nos levou ó exhaustivo artigo de Susana Prieto Molina (1996), no que tipifica e cataloga a totalidade dos torques castrexos do Noroeste da Península coñecidos ata o momento. A partir deste artigo comezou o baleirado bibliográfico sistemático e a consulta na biblioteca², ó mesmo tempo que procediamos o envorcado da documentación a unha

1. Seguindo a estela das publicacións de González García (1997, 1998, 2003) comezamos unha liña de investigación sobre os ártabros e o seu territorio que adopta polo momento un formato multiforme ou de xeometría variable. Este traballo que presento e outro do que se da conta neste mesmo volume (Méndez Fernández 2014) encádranse dentro dun estudo máis amplo do que esperamos tirar novos resultados en breve.

2. Quero agradecer a axuda prestada por Ana Martínez, do Museo de San Antón, quen me facilitou o traballo bibliográfico sempre cun sorriso e moita paciencia.

base de datos construída a tal fin, de forma que a información quedase organizada e manipulable. Esta base de datos “ártabra”, que en realidade pretende ser un banco de datos moito mais amplo sobre o tema consta, fundamentalmente, de tres entidades de información: datos bibliográficos, materiais arqueolóxicos e xacementos relacionados ou relacionables con estes materiais.

Paralelamente fomos envorcado os datos xeográficos a un sistema SIX no que xa tiñamos recollidos outros datos dos concellos da zona NO da provincia da Coruña, nos que se situaría o Territorio Ártabro. Neste Sistema de Información Xeográfica fomos introducindo información cartográfica, documentación sobre xeografía antiga e a situación dos castros dos concellos actuais que comprenderían o territorio dos Ártabros³.

A nosa achega ó coñecemento, e sobre todo á divulgación, destes materiais parte dunha serie de interrogantes sobre os que articulamos o traballo:

- ¿Qué é un torques? Descripción formal.
- ¿Para qué serve? Aproximación á funcionalidade a partires das representacións noutros soportes.
- ¿Son todos iguais? Tipoloxía dos torques do noroeste.
- Características dos torques de tipo ártabro.
- Catálogo con identificación da peza, datos xeográficos e administrativos, procedencia, depósito, descripción e bibliografía na que se cita a peza.

¿QUÉ SON OS TORQUES?

Os torques son colares ríxidos con forma en “C” feitos en metais preciosos (ouro, bronce, cobre, prata) e que presenta as seguintes partes: unha varíña que forma o corpo principal, dous remates nos extremos da varíña con distintas formas máis ou menos desenvolados, e a presenza ou non de decoración aplicada e/ou incisa.

O nome deriva do latín *torqueo* = torcer, e fai referencia á forma do metal retorto característico dunha boa parte dos torques da Europa pola que batallaron os romanos. Os primeiros colares ríxidos se documentan a finais da Idade do Bronce, pero a súa produción máis xenuína, e da que aquí imos falar, se vincula nos seus orixes, ó mundo céltico, coa cultura Lateniense e hallstática europea.

A súa funcionalidade concreta é descoñecida pero a través de distintas evidencias no rexistro arqueolóxico máis inmediato, os obxectos nos que se ven representados, tentaremos contextualizar parcialmente algunha das súas funcións.

A primeira evidencia atopámola nas representacións da mitoloxía celta na que aparecen figuras con torques, quizais o caso máis espectacular sexa o Caldeiro de Gundestrup (Dinamarca), datado cara o século II a.C., no que se representan escenas figurativas que se veñen interpretando como deuses do panteón celta: Cernunnos, Dagda, Taranis, que

3. De feito a base de datos integra actualmente datos sobre máis de 270 castros pertencentes ou próximos ó territorio ártabro.

levan estas xoias axustadas ó pescozo ou os portan na man (ilustración 1). Estas imaxes nos debuxan un primeiro aspecto dos torques como atributo dos deuses.

A seguinte se pode rastrexar noutro tipo de representacións de interpretación tamén complexa. Estamos a falar dos denominados bronce votivos ou sacrificiais dos que se coñecen media ducia de exemplares do Noroeste e Meseta Norte (estudados por Armada e García, 2003. Pena Graña 2000-2001, González Ruibal 2006-2007, entre outros). Nestes obxectos se conxugan unha serie de motivos recorrentes: o machado, o caldeiro, as figuras de persoas e animais, e o torques. No caso do exemplar atopado en Cariño aprécianse os remates en periña (Ilustración 2). Outro aspecto a valorar pois é a súa compoñente ritual.

O seguinte soporte onde podemos contextualizar a funcionalidade destes obxectos son as estatuas pétreas de guerreiros lusitanos e os bustos atopados en Galicia e Portugal (Ilustración 3). Estas estatuas son figuras masculinas cos atributos propios dos guerreiros ou mesmo “príncipes” castrexos que portan armas, escudos, en algunha ocasión cascos e se adornan con torques. Neste caso o torques asóciase á figura masculina e ó poder político e/ou militar.

Por último, temos referencias documentais de escritores clásicos como Polibio, Estrabón ou Tito Livio, que describen a práctica común entre os romanos de condecorar ós xefes militares por vitorias contra os “bárbaros”, concedéndolles como premio ó seu valor os torques dos vencidos. Un feito dos máis coñecidos é aquel polo que Tito Manlio foi agasallado cun torques procedente dun príncipe galo ó que venceu en batalla singular, este feito valeulle o nome de “Torquato” (Villaamil 1874-75: 547).

Así pois, os torques se nos amosan non só como unha xoia para adorno persoal, senón que revelan múltiples facetas: utilización por parte das elites, complemento e distinción do guerreiro, condecoración militar, atributo dos deuses, peza ritual e para algúns autores elemento de transacción, comercio, regalo. Segundo Pérez Outeiriño

Ilustración 1. Representación do deus Cernunnos no caldeiro de Gundestrup, portando dous torques. Imaxe: wikipedia.org

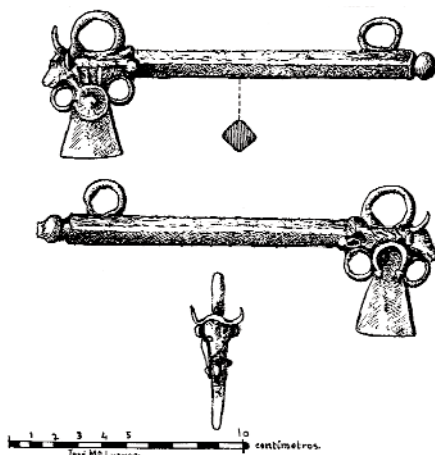

Ilustración 2. Machadiña de Cariño, segundo Luengo 1964: 151

Ilustración 3. Representacións de guerreiros castrexos con torques

(1990:146) “sendo pezas de representación, e moi posiblemente, elemento diferenciador de un grupo social relacionado co poder, é de supor que tanto os materiais (ouro) ... como a decoración tiñan un valor simbólico”.

Os torques do Noroeste da Península Ibérica, son pezas feitas en ouro, a diferenza dos torques do resto da Península realizados maioritariamente en prata, traballadas cos coñecementos técnicos e artísticos de ourives experimentados. Se encontran espallados polo territorio de Asturias, Galicia e o norte de Portugal, vindo a coincidir cos conventos Lucense e Bracarense de época romana. Actualmente o número de torques do Noroeste recoñecidos pola bibliografía acada os douscentos exemplares.

Sobre a súa cronoloxía, a tendencia xeral é consideralos como unha continuación da ourivería do Bronce Final que seguirían elaborándose ata despois da romanización. A maior produción coincide coa Segunda Idade do Ferro, convindo a maioría dos autores nunha datación xenérica entre o século IV a.C e o I d.C. Non se pode afinar o marco temporal por ter sido atopados sempre de xeito casual, na maior parte dos casos froito do laboreo das terras, i en numerosas ocasións, vendidos e/ou fundidos ó pouco de seren atopados. Todos os exemplares dos que se coñece con certa exactitude a súa procedencia se recolleron dentro de castros ou na súa contorna máis próxima. Os únicos exemplares atopados en contexto arqueolóxico, son un dos torques do Castro de Viladonga (Viladonga II) e o fragmento recuperado no castro de Troña (Ponteareas, Pontevedra).

OS TORQUES DO NOROESTE

Os primeiros estudos sobre os torques castrexos se remontan a mediados do século XIX da man de autores como Saralegui, Murguía ou Villaamil y Castro que no seu traballo “Adornos de oro recogidos en Galicia” (1874-75) da conta dos diversos achados coñecidos nese momento. No contexto desta época de inquedanza pola construción dun pasado de raigames ligadas ó mundo celta os distintos autores comezan a chamar a atención sobre eses obxectos dos antepasados, a tomarlos como produción indíxena e preocuparse pola súa preservación e estudo.

Na publicación de Oviedo y Arce (1915) se apunta a primeira referencia a un taller ou escola anterior ós romanos, e Maciñeira (1930) fala, co descubrimento do exemplar da Capelada de un “Grupo Ortegalés” de xoias, relacionando estes obxectos cun territorio concreto. Será Cuevillas en 1951 o primeiro en intentar sistematizar o estudo dos torques⁴ segundo a súa forma e distribución xeográfica, identificando catro escolas: a escola Asturiana, a do Norte de Galicia, a Flaviense e a do Norte de Portugal. Foi ó ano seguinte cando Monteagudo divide a escola do Norte de Galicia en dous tipos, o Norteño e o Ártabro.

A partires de aquí se suceden distintas propostas tipolóxicas baseadas dun xeito ou outro na combinación das formas de variñas que basicamente poden ser de sección circular ou poligonal, remates en tres grandes grupos: piriforme, dobre escocia e campánula; e decoracións variadas.

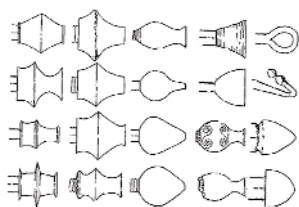

Ilustración 4. Tipos de remates dos torques do Noroeste. Cuevillas 1951: 40

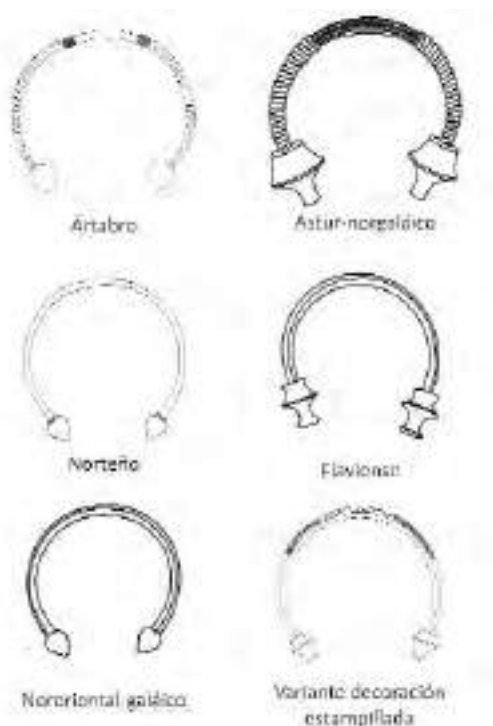

Ilustración 5. Tipos máis frecuentes atopados en Galicia

4. Outros autores facían o propio dende Portugal: Severo (1905-1908), Cardozo (1929-1930)...

Raddatz en 1969 fai tres grupos segundo o tipo de remate. Pérez Outeiriño no 1990 diferenza oito tipos de remates, tres de variñas e tres de segmentacións decorativas da variña, establecendo un sistema polo que utilizando as distintas combinacións posibles pódese catalogar calquera tipo de torques, sen ter que recorrer a variantes ou casos especiais. Balseiro en 1994 distingue sete tipos,. Prieto no 1996 diferenza nove tipos, subdivididos segundo a presenza ou non de decoracións e finalmente Reboredo na súa tese do ano 2000 rexistra cinco con catro subtipos. Segundo as diferentes tipoloxías, o torques ártabro sería de tipo C1b para Pérez Outeiriño, Tipo V para Balseiro, Tipo VA1 e VA2 para Prieto e Tipo IA para Reboredo. Sen embargo, a nomenclatura clásica segue a ser utilizada nas revisións máis actuais: Nororiental-galáico, Astur-norgaláico, Ártabro, Flaviense, Bracarense litoral ou dos Oppida.

Esta nomenclatura clásica vincula ós tipos de torques coa zona xeográfica onde se concentran e se corresponderían cos grupos culturais ou etnias habitantes destas zonas, aínda que esta correspondencia, a lo menos no caso dos ártabros, semella ocupar bastante mais territorio do que, ate polo momento coñecemos, ocuparía esta tribo. Esta é unha cuestión que está aínda a ser debullada, pois o tema da distribución deste tipo de obxectos, precisa de abordarse dende distintos plantexamentos, análises espaciais, patróns de distribución, estudo de materiais que puideran estar relacionados cos torques, lugares e condicións particulares de aparición, tipos de xacementos ós que se vinculan, patróns de intercambio e comercio, etc.

Non queremos estendernos aquí nas distintas tipoloxías e clasificacións, simplemente pretendemos esbozar unha visión xeral dos torques do Noroeste para contextualizar o grupo ártabro no conxunto. Remitíndonos ó traballo de Ladra (2005: 107-108) sobre distribución dos torques do Noroeste, son cinco os tipos máis estendidos que se concentrarían nas correspondentes áreas: Tipo Ártabro: Aparecen dende o Río Eo ate o Ulla estendéndose polo interior da provincia da Coruña e norte de Lugo. Astur-norgaláico: Río Covo – Navia e litoral cantrábrico asturiano. Nororiental galáico: Ulla – Masma y litoral. Bracarense litoral: Dende o Douro ó Miño e Támega. Flaviense: Río Tua – Douro – Tambre.

O TORQUES DE TIPO ÁRTABRO

As características que levaron a definir este tipo de torques se veñen a reproducir en todos os exemplares conservados de maneira case idéntica.

- Variña de sección circular, xeralmente de máis anchura na parte central e na zona de unión cos remates.
- Presenza de aramios enrolados nos extremos
- Remates en periña.
- Decoración tripartita: Terzo mesal liso, terzos distais con aramios enrolados e separación entre ambos terzos mediante apliques de espiral.

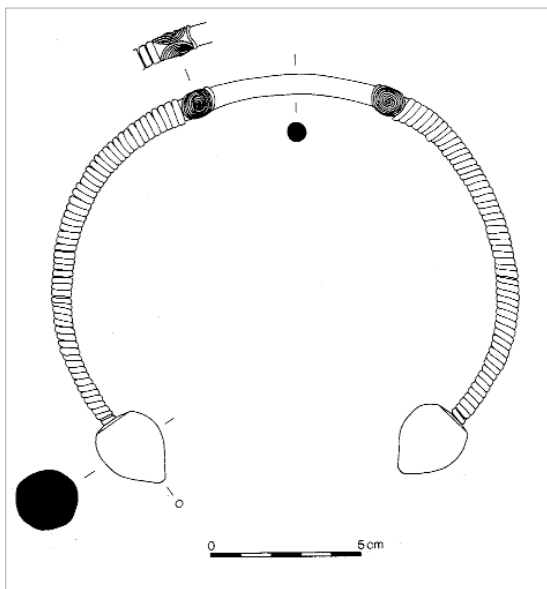

Ilustración 6. Croquis do torques depositado no Ashmolean Museum de Oxford. Fonte:Queiroga 1987: est. I.

Para Reboredo (2000) habería unha variante do tipo Ártabro: o exemplar de San Lourenzo de Pastor II e o depositado no MAN 1972/113/1 que presentan como única diferenza os remates en dobre escocia.

Na actualidade coñecemos 16 puntos de aparición de torques ártabros que se distribúen rebasando amplamente o considerado como territorio dos ártabros definido por Méndez Fernández (2014) a partir dos traballos de González García (2003) e que incluímos no mapa anexo. Nestas 16 localizacións se recuperaron 22 exemplares, dos que 10 se conservan enteiros: Bardaos I,

Ashmolean I, Castro de Flores, Orbellido, San Lourenzo de Pastor III, San Martiño de Porto, Viveiro I, Viladonga I e Viladonga II, todos eles depositados en museos, e o décimo en depósito descoñecido (Valadouro II). O resto se corresponde con 9 fragmentos: Centroña, Viladonga III, Croa de Riotorto V, Foxados II, III e VII, Troña, Xanceda III e IV. Ademais temos referencias de outros dous torques enteiros: un no Cruceiro da Coruña e outro en Portochao, e dun fragmento en Culleredo.

As dimensións dos exemplares enteiros oscilan entre os 300 mm de Viladonga I e os 430 mm dos de Castro de Flores e Bardaos I. O menos pesado é o torques de Viladonga II con 130 gramos, e o peso maior o alcanza Bardaos I con 358 gr. O grosor varía entre os 4-5 mm de espesor mínimo do exemplar de Valadouro e os 12 mm de espesor máximo no de San Martiño de Porto. En canto a técnica de elaboración, a maior parte dos exemplares están feitos en ouro aleado preferentemente con prata, traballados con técnica de martelado ou martelado e torcido. Os terminais soen presentar un lixeiro facetado para facilitar o agarre dos fíos de aramio enrolados. Salvo en tres casos Viladonga I, Castro de Flores e San Martiño de Porto, as periñas son ocas e van soldadas á vara. As plaquiñas decorativas son traballadas primeiramente para aplicarlles o fío en espiral antes de soldalas á vara. O acabado das pezas faise mediante pulido para eliminación de rebabas, posterior laminado en ouro e bruñido para darlle un acabado final brillante.

Como dixemos con anterioridade, todos os exemplares foron atopados de forma casual cando se estaban realizando tarefas agrícolas no interior de castros ou na súa

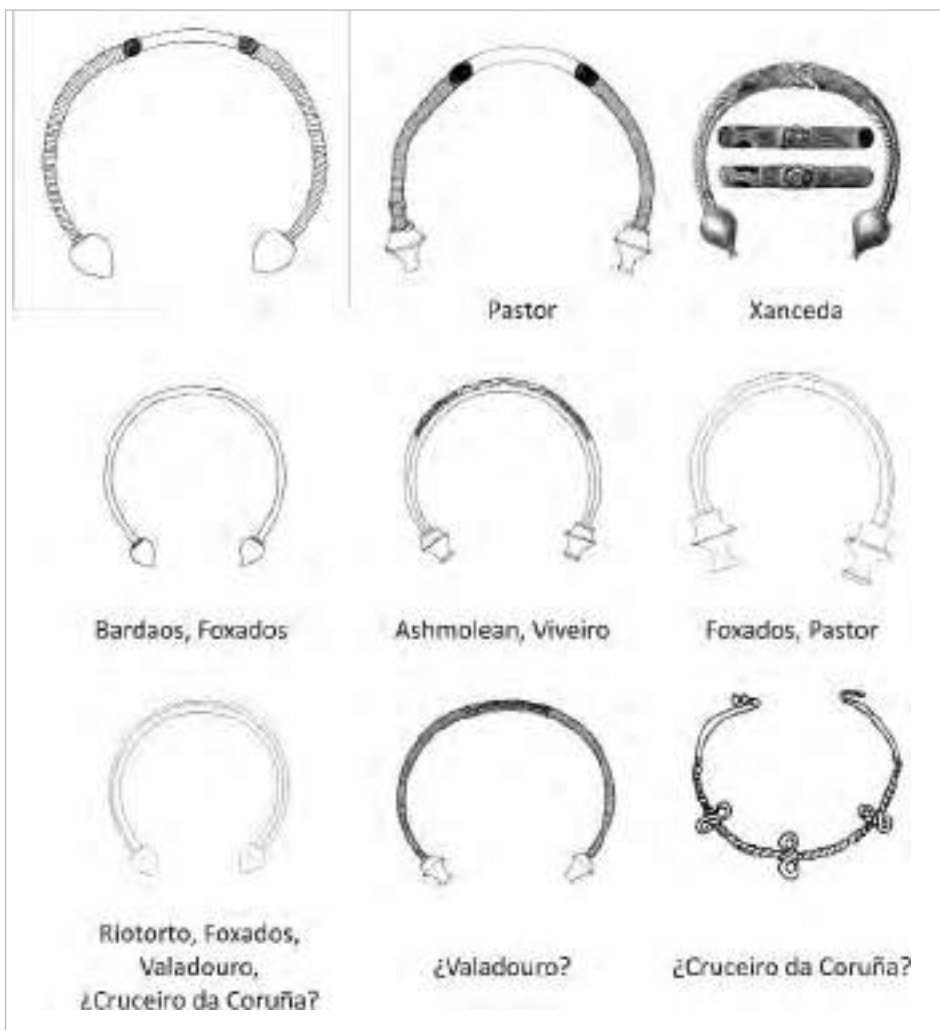
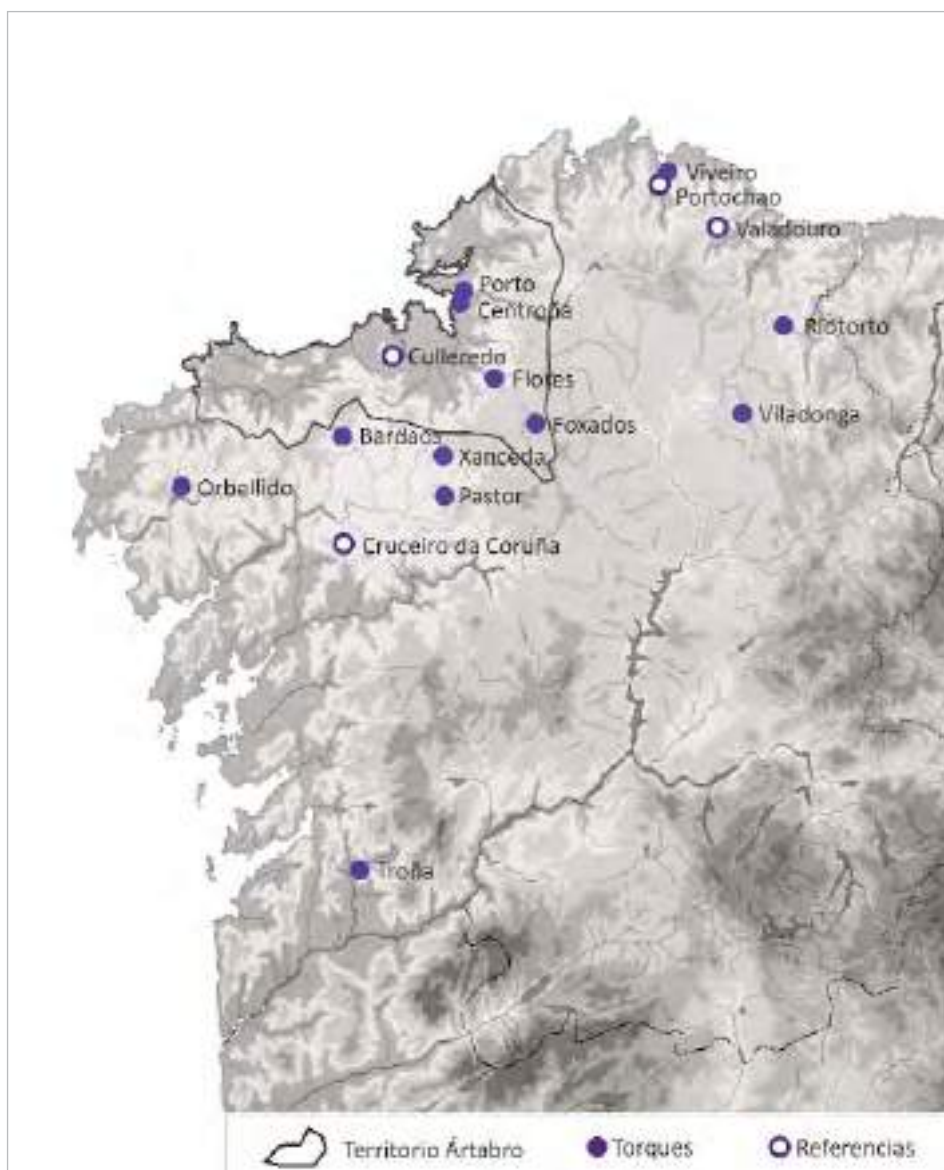

Ilustración 7. Tipos de torques que aparecen asociados xunto cos ártabros nos depósitos ou conxuntos indicados baixo cada tipo

contorna máis próxima, agás os exemplares de Viladonga II e de Troña, que foron recollidos durante as escavacións arqueolóxicas de ámbolos castros. En estes 16 puntos de localización, se recolleron de xeito illado sete exemplares: Centroña, San Martiño de Porto, Orbellido, Castro de Flores, Troña, Culleredo e Portochao, mentres que os nove restantes apareceron xunto con outros torques, e no caso de Foxados, xunto con 35 tortas de aleación. A aparición destes depósitos son interpretados como un ocultamento, pero tamén como depósitos de ourives ou mesmo como parte de algún tipo de cerimonia ou ritual (González Ruibal 2006-2007: 420).

Rematamos aquí esta introdución o catálogo, que é o noso primordial obxectivo desta publicación, pensando xa en comezar a traballar cos castros nos que aparecen estes materiais, e sabendo que queda moito por facer, aínda que menos que antes...

MAPA DE DISTRIBUCIÓN DOS TORQUES ÁRTABROS

CATÁLOGO DE TORQUES ÁRTABROS¹

TORQUES DE BARDAOS I

Lugar: O Castro

Parroquia: Bardaos (Sta. María)

Concello: Tordoia

Provincia: A Coruña

UTM X: 537994

UTM Y: 4774628

Vinculado a: A Croa do Castro / Castro de Bardaos (GA15084012)

Procedencia: Apareceu nos anos 90 ó traballar nas fincas do interior da croa do Castro, “máis concretamente na zona situada ao norte do afloramento granítico central” (Ladra 2006: 45).

Depósito: Museo Provincial de Lugo. N° Inv.: 1997/10/1.

Descrición: Varela de ouro de sección circular maciza, máis ancha na zona central e cara ós remates. Decoración tripartita: terzo mesal liso, terzos distais con aramio enrolado dando 81 e 88 voltas, e separación entre ambas por medio de senllos pares de aplicacións con espirais cicelados de 11 voltas arredor do botón central. Remate en periñas ocas.

Conxunto formado por dous torques, aínda que poderían proceder de aquí os dous depositados no Ashmolean Museum de Oxford, e alomenos outro que foi fundido. (Ladra 2006).

Dimensións: Perímetro: 430 mm. Diámetro máx: 123 mm. Grosor: 11,45 mm. Diámetro remates: 22 mm.

Peso: 357.38 gr.

Bibliografía: Almagro Gorbea 1962. Balseiro 1994. Bouza Brey 1926. Carro e González 1933. Casal e Fernández 1998. Ladra 1999 e 2006. Monteagudo 1952. Pérez Outeiriño 1990. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2006.

TORQUES DO ASHMOLEAN MUSEUM

Vinculado a: ¿Croa de Bardaos?

Procedencia: Nos anos 50, relátase a aparición de dous torques na Croa de Bardaos que foron enviados a algún Museo de Londres. Segundo Ladra (2006) de aquí procederían os

1. Como norma xeral, damos as coordenadas no centro do castro ó que se vincula o achado.

que na actualidade se atopan no Ashmolean Museum de Oxford. Este e outro torques foi adquirido polo museo no ano 1975 ó coleccionista J. Bomford.

Depósito: Ashmolean Museum (Oxford, Inglaterra). N° Inv. 1975/350.

Descrición: Torques de varíña de ouro maciza de sección circular con aramios enrolados dan 55 voltas en cada terminal. Entre a zona lisa e os aramios presenta dous motivos en espiral de fío de ouro aplicado, con botón central, dando 10 voltas arredor do botón, xirando en sentido oposto en cada par.

Dimensións: Aprox. a partir do croquis (Queiroga 1987): Diámetro 140 mm. Grosor: 6-7 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 275,68 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ladra Rodríguez 2006. Prieto Molina 1996. Queiroga 1987. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE FLORES / DE OIS

Lugar: Flores

Parroquia: Feás (S. Pedro) / Ois (Sta. María)

Concello: Aranga / Coirós

Provincia: A Coruña

UTM X: 573720

UTM Y: 4788350

Vinculado a: Castro de Flores / Flores de Turreiro (GA15030036)

Procedencia: Atopado en maio de 1915 nalgún lugar indeterminado do Castro de Flores. Estivo en mans privadas ata maio de 1922, que foi adquirida polo M.A.N.

Depósito: Museo Arqueológico Nacional (Madrid). N° inv. 28.552.

Descrición: Torques con ánima de aleación de prata, cuberto de ouro e pulido. Varela de sección circular lisa, que adelgaza cara ós extremos, volvendo a ensanchar na unión cos remates. Actualmente non conserva os aramios enrolados. Sí dous pares de plaquiñas con espirais cinceladas dando 10 voltas arredor do botón central. Remates piriformes macizos.

Dimensións: Lonxitude: 430 mm; Diámetro: 155 mm; Grosor máx.: 95 mm; Remate: 25 x 20 mm.

Peso: 331,5 gr.

Bibliografía: Álvarez Osorio 1954. Hartmann 1982. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Prieto Molina 1996. Gaceta de Galicia 17/07/1915. El Diario de Pontevedra 19/07/1915. M.A.N. n° inv. 28552. Reboredo Canosa, 2000. VV.AA. 2008.

TORQUES DE ORBELLIDO**Lugar:** Orbellido**Parroquia:** Baíñas (Sto. Antoíño)**Concello:** Vimianzo**Provincia:** A Coruña**UTM X:** 500688**UTM Y:** 4763185**Vinculado a:** Orbellido. “O Castro”, “O Castriño”**Procedencia:** Atopado no ano 1979 no lugar de Orbellido, por un veciño de Vimianzo, D. Andrés Núñez Riveiro, cando facía a cimentación dun cortello para vacas.**Depósito:** Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 942).**Descrición:** Torques de ouro de 18 quilates de variña de sección circular, laminada e pulida na parte central. Aramios enrolados que dan 74 voltas en cada extremo, ocupando unha superficie de 103 e 104 mm respectivamente. Na zona onde rematan os aramios presenta senllos pares de espirais de filigrana dando 7 voltas arredor do botón central. Remates en perña ocos con punta roma.**Dimensións:** Lonxitude: 310 mm. Diámetro máx.: 13,27 cm. Grosor: 7,5 mm. Remates: 22x18 mm.**Peso:** 150 gr.**Bibliografía:** Acuña y Casal 1984-85. Castro Pérez 1990. Prieto Molina 1996. Senén López 1996.**TORQUES DE SAN LOURENZO DE PASTOR III****Lugar:** Lameiro**Parroquia:** Pastor (S. Lourenzo)**Concello:** O Pino**Provincia:** A Coruña**UTM X:** 561896**UTM Y:** 4761030**Vinculado a:** Castro de San Lourenzo de Pastor (GA15066004).**Procedencia:** Atopado ó traballar as fincas no Castro de San Lourenzo.**Depósito:** Museo Arqueolóxico Provincial de A Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 121).**Descrición:** Variña de ouro laminado, de sección circular máis ancha na zona central, con aramios enrolados dando 65 e 63 voltas. Presenta dous pares de espirais

contrapostas, dando oito voltas a redor de candanseu botón central. Remates en periñas ocas de punta roma.

Conxunto formado por tres torques de ouro.

Dimensións: Lonxitude: 400 mm. Grosor: 10-8 mm. Periñas: 20x25 mm.

Peso: 304,2 gr.

Bibliografía: Acuña et ali 1969. Bouza Brey 1942. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Luengo Martínez 1979. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE SAN MARTIÑO DE PORTO

Lugar: Castro das Modias

Parroquia: Porto (S. Martiño)

Concello: Cabanas

Provincia: A Coruña

Vinculado a: ¿Castro das Modias?
(GA15015010).

UTM X: 566323

UTM Y: 4808747

Procedencia: Posiblemente atopado no Castro das Modias. Esta peza foi adquirida pola Deputación da Coruña no ano 1868 a un particular, don Ernesto Freire.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón (Nº Inv. MAC 933).

Descrición: Torques de ouro aleado con prata, formado por unha variña maciza de sección circular con aramios enrolados e remates piriformes. Os aramios ben conservados dan 65 voltas sobre a variña.

Entre a zona lisa e os aramios ten dous motivos en espiral de fio de ouro aplicado, con botón central. Na cara interna presenta unha retícula incisa e un dobre triángulo punteado, que puideran ser unha marca de propiedade ou produto dunha manipulación moderna.

Actualmente fragmentado con cortafíos en tres partes e restos soltos de aramio desenrolado.

Dimensións: Lonxitude: 373 mm. Grosor: 12 mm. Remates: 27x21 mm.

Peso: 355 gr.

Bibliografía: Hartmann 1982. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Toscano et alii. 1986. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DAS CERCANÍAS DE VIVEIRO I

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Procedencia: O único que se sabe é que procede das cercanías de Viveiro.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/41).

Descrición: Variña de ouro baixo, de sección circular máis grossa no centro e extremos. Plaquiñas pareadas decoradas con espirais de filigrana dando 11 voltas ó botón central. Terzos inferiores con aramios enrolados formando 36 espiras a cada lado. Remates piriformes ocos con punta roma.

Desta procedencia hai dous fragmentos máis de torques, no Museo Provincial de Lugo.

Dimensións: Lonxitude: 360 mm. Diámetro: 137 mm. Grosor: 9 mm. Remates: 27x22 mm.

Peso: 218,5 gr.

Bibliografía: Balsa 1912; Balseiro García 1994; López Cuevillas 1931 y 1951; Peinado y Gómez 1975; Prieto Molina 1996.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA I

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado en 1911 de xeito fortuíto por unha labradora no exterior da croa, na zona oriental do xacemento (antecastro).

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Lugo (Colección Álvaro Gil) (Nº inv. 1974/02/21).

Descrición: Vara de prata con laminado de ouro, de sección circular máis grossa na zona central, con aramios enrolados dando 53 e 57 voltas. Remates piriformes, ocos, e dous discos pareados entre os aramios e a parte central lisa, formando espiral de filigrana que dan 11 voltas ó botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 300 mm. Diámetro: 130 mm. Grosor: 8-5 mm. Remates: 22x18 mm.

Peso: 161,04 gr.

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón e Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa, 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA II

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Procedencia: Atopado no ano 1974 durante a campaña de escavacións de Chamoso Lamas, dentro da croa, segundo este autor “en una vivienda rectangular del vértice del cuadrante NE”.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 74/4).

Descrición: Variña con ánima de bronce cuberta con lámina de ouro no centro, e con aramios enrolados directamente sobre o bronce, dando 89 voltas no terminal que conserva o aramio completo. Entre a zona lisa e a de aramios, dous pares de espirais de fío de ouro dando 15 voltas sobre o botón central.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 370 mm. Grosor: 8 mm. Diámetro: 133 mm. Ancho entre remates: 61 mm.

Peso: 129,9 gr.

Bibliografía: Arias Vilas 1990. Acuña et ali 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martín y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DO CASTRO DE VILADONGA III

Lugar: Castro de Viladonga

Parroquia: Viladonga (Santiago)

Concello: Castro de Rei

Provincia: Lugo

Vinculado a: Castro de Viladonga

UTM X: 631100

UTM Y: 4780160

Vinculado a: Castro de Viladonga

Procedencia: Descuberto no xacemento nas escavacións de Chamoso Lamas entre os anos 1970-1974.

Depósito: Museo Monográfico do Castro de Viladonga (nº inv. 70/606)

Descrición: Fragmento distal moi deteriorado, retorto, de sección circular, con arranque de terminal curvo, posiblemente piriforme, e con moldura na unión do remate.

Conxunto formado por dous torques e o fragmento de outro.

Dimensións: Lonxitude: 78 mm.

Peso: 14,035 gr

Bibliografía: Acuña et alii 1969. Chamoso Lamas 1977. Ladra e Martinón 2009. López Cuevillas 1932 e 1951. Martinón y Ladra 2011. Monteagudo 1952. Oviedo y Arce 1915. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE CENTROÑA/TORQUES DE CASTRELO

Lugar: Casavella - Castrelo

Parroquia: Centroña (Sta. María)

Concello: Pontedeume

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Centroña (GA15 048001)

UTM X: 565456

UTM Y: 4805924

Procedencia: Atopado en 1912 por un veciño do lugar de Castrelo: D. Juan Leira, traballando unha finca coñecida como 'As Casas Vellas' ou 'Eira Vella', nas inmediacións do Castro de Centroña.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (nº inv. 1974/2/22)

Descrición: Fragmento de torques de ouro con variña de sección circular ensanchada cara ó remate. Decoración tripartita, con aramio enrolado na parte distal, dando 42 voltas sobre a variña. No tránsito entre a parte central lisa e a decoración de aramio do terminal, presenta dobre parella de espirais contrapostas, dando cada unha delas 12 voltas arredor do botón central. Remate en periña oca.

Dimensións: Lonxitude: 230 mm; Grosor: 9-8 mm; Diámetro máx remate: 37 mm.

Peso: 170.36 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. Ecos del Eume 1912. Gómez Filgueiras 2006. López Cuevillas 1932 y 1951. Monteagudo 1952. Murguía 1912. Peinado 1975. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DA CROA DE RIOTORTO V

Lugar: Texeira**Parroquia:** Riotorto (S. Pedro)**Concello:** Riotorto**Provincia:** Lugo**Vinculado a:** A Croa / Coroa de Riotorto

/ As Rodrigues

UTM X: 640812**UTM Y:** 4800560

Procedencia: Recollido no ano 1870 ó traballar unha finca a carón da croa, no lugar das Rodrigues, xunto con outro fragmento e un torques-brazalet (Villaamil y Castro 1874-75). Con anterioridade (1869) se recuperaran na mesma finca outros dous torques que foron fundidos.

Depósito: Museo Provincial de Lugo (Nº Inv. 1974/2/23)

Descrición: Fragmento de variña de sección circular con remate en periña. Na actualidade non conserva decoración algunha aínda que podería ter aramio enrolado, hoxendía desaparecido. Quizais se trate do fragmento publicado por Villaamil y Castro (1874-75), no que o describe con 59 voltas de aramio ocupando 90 mm. (nº 8 da lámina que acompaña ó artigo).

Forma parte dun conxunto formado por 1 torques completo e 4 fragmentos.

Dimensións: Lonxitude: 97 mm. Grosor: 5 mm. Periña: 22x16 mm.**Peso:** 24.7 gr.

Bibliografía: Balseiro García 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maluquer de Motes 1970. Monteagudo 1952. Peinado y Gómez 1975. Prieto Molina 1996. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE FOXADOS II

Lugar: Castelo**Parroquia:** Foxados (Sta. María)**Concello:** Curtis**Provincia:** A Coruña**UTM X:** 583215**UTM Y:** 4777902**Vinculado a:** Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en Febreiro de 1932 no interior dunha ola cerámica, por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.**Descrición:** Fragmento de variña de ouro moi baixo, de sección circular, cortado

a cincel. Está lixeiramente facetada, o que pode indicar que fose un terminal con aramio enrolado.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 53 mm. Grosor: 10,5 mm.

Peso: 43 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS III

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

Descrición: Fragmento de variña en ouro baixo, laminado, de sección circular lixeiramente ochavada, con seis voltas de aramio enrolado e par de plaquiñas aplicadas de espirais gravadas arredor de botón central.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Lonxitude: 36 mm. Grosor: 7 mm.

Peso: 10,5 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboledo Canosa 2000.

TORQUES DE FOXADOS VII

Lugar: Castelo

Parroquia: Foxados (Sta. María)

Concello: Curtis

Provincia: A Coruña

UTM X: 583215

UTM Y: 4777902

Vinculado a: Castro de Foxados (GA15032035)

Procedencia: Conxunto recuperado en 1932 no interior dunha ola cerámica por D. Francisco Vázquez que traballaba a finca na parte alta do Castro de Foxados.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial de Pontevedra.

Descrición: Fragmento de variña de ouro con aleación de prata e cobre, maciza, de sección circular máis grosa no centro e cara ó remate. Fáltalle un fragmento distal. Ten aramio enrolado e dous pares de plaquiñas con espirais aplicadas arredor do botón central. A segunda volta do aramio está decorada con pequenas incisións. Remate en periña oca.

Conxunto formado por 35 tortas de aleación de ouro e prata, 4 torques completos e fragmentos de 4 máis.

Dimensións: Ancho 10-7 mm; remate 27x25 mm.

Peso: 158 gr.

Bibliografía: Bouza Brey, 1942. Carro García 1943. Castro Pérez 1990. El Eco de Santiago 29/02/1933. González García 2007. Hartmann 1982. López Cuevillas 1951. Monteagudo 1952. Prieto 1996. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE TROÑA

Lugar: Castro de Troña

Parroquia: Pías (Sta. Mariña)

Concello: Ponteareas

Provincia: Pontevedra

UTM X: 542211

UTM Y: 4673869

Vinculado a: Castro de Troña (GA36042001).

Procedencia: Escavación arqueolóxica no Castro de Troña, no ano 1991. No exterior dun grupo de estruturas de habitación.

Depósito: Museo Municipal de Ponteareas (Nº Inv. 305-1556).

Descrición: Fragmento de variña lisa de sección circular máis ancha cara ó centro, con ánima de aleación de prata, laminada en ouro e decorada con plaquiña de dobre espiral con botón central. Esta espiral presenta unha decoración cincelada a xeito de raiado.

Dimensións: Lonxitude: 66 mm. Grosor: 82-52 mm. Diámetro plaquiña: 9 mm.

Peso: 31,39 gr.

Bibliografía: Ladra Fernández 1999. Reboredo Canosa 2000.

TORQUES DE XANCEDA III

Lugar: A Redonda

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 1386 e MAC 1387.

Descrición: Fragmento de tramo distal con parte do arranque terminal con decoración de aramio enrolado (MAC 1386), e un pequeno fragmento de lámina de ouro pertencente a un remate de periña oca (MAC 1387).

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con variña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 110 - 92 mm. Diámetro: 10 mm. Arranque terminal: 19 mm. MAC 1387: 20 x 12 mm.

Peso: 80,20 e 1,20 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DE XANCEDA IV

Parroquia: Xanceda (S. Salvador)

Concello: Mesía

Provincia: A Coruña

UTM X: 561567

UTM Y: 4770273

Vinculado a: Castro de Xanceda (GA15047004)

Procedencia: Conxunto atopado en diferentes días a finais dos anos 70, nas leiras coñecidas como 'A Redonda' ou 'O Redondo', propiedade de D. Pedro Blanco Barral, recuperadas durante o laboreo de arado nas fincas da terraza do castro.

Depósito: Museo Arqueolóxico Provincial da Coruña - Castelo de San Antón. MAC 927.

Descrición: Fragmento do módulo central de variña de sección circular máis grosa no centro, e os arranques dos terzos distais con aramios enrolados. Conserva as dúas parellas de espirais de filigrana con 15 voltas ó botón central.

O Conxunto de Xanceda componse de oito fragmentos de torques de ouro macizo, con varíña de sección circular, pertencentes a catro torques diferentes.

Dimensións: Lonxitude: 128 - 110 mm. Diámetro máx: 9 mm. Diámetro máx. espirais: 13 mm.

Peso: 71,57 gr.

Bibliografía: Castro Pérez 1990. Ladra 2004. Perea 2003. Prieto Molina 1996. Reboredo 2000.

TORQUES DO VALADOURO II

Concello: O Valadouro

Provincia: Lugo

Procedencia: Adquiridos por un particular en Vigo nos primeiros anos do Século XX (Bouza Brey, 1965).

Dépósito: Descoñecido.

Descrición: Variña maciza de sección circular, con aramio enrolado e remates piriformes. Parella de espirais de filigrana a ámbolos arranques dos aramios enrolados.

Desta mesma procedencia hai dous torques máis.

Dimensións: Lonxitude: 368 mm. Grosor: 6 - 4 mm. Diámetro: 131 mm. Remates: 33 mm.

Peso: 232 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. Bouza Brey 1965. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. www.valadouro.org.

TORQUES DO CRUCEIRO DA CORUÑA I

Lugar: Meixonfrío

Parroquia: San Caetano (Santiago)

Concello: Santiago de Compostela

Provincia: A Coruña

Vinculado a: Castro do Cruceiro da Coruña (GA15078127)

UTM X: 538606

UTM Y: 4749872

Procedencia: 3 ou 4 torques procedentes dun pequeno castro cercan ó Cruceiro da Coruña, nun lugar coñecido como “Los pozos de la nieve”, que segundo Villaamil (1874-75) estaban en poder do dono do café Pernas da Rúa do Vilar de Santiago. Vinculamos este dato ó castro arriba mencionado, onde se conserva o topónimo no lugar e tamén os

restos dunha antiga neveira ou naveira. Este castro está moi arrasado, e na actualidade axardinado, previa intervención arqueolóxica no ano 2006.

Depósito: Descoñecido

Descrición: Torques de variña maciza, sección circular con aramio enrolado e remates en periña.

Dimensións: Arredor de 350 mm. de lonxitude.

Peso: Descoñecido

Bibliografía: López Cuevillas 1932 e 1951. Monteagudo García 1952. Parga Castro 2006. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000. Villaamil y Castro 1874-75.

TORQUES DE CULLEREDO

Concello: Culleredo

Provincia: A Coruña

Procedencia: “Tenemos noticia de que en una finca de Culleredo (Coruña) apareció un extremo de torques con perilla, que posee una familia coruñesa, pero no pudimos comprobar la noticia, a pesar de haberlo intentado.” (Monteagudo 1952: 294).

Depósito: Descoñecido

Descrición: Segundo Monteagudo (1952) recolleuse un fragmento con periña que puidera ser de tipo Ártabro pola súa localización xeográfica.

Dimensións: Descoñecidas

Bibliografía: Monteagudo García 1952.

TORQUES DE PORTOCHAO

Lugar: Portochao

Parroquia: Magazos (Sta. María)

Concello: Viveiro

Provincia: Lugo

Vinculado a: ¿Os Castros? (GA27066005)

UTM X: 612043

UTM Y: 4833327

Procedencia: Atopado nunha data anterior ó 1867 por unha muller cando cortaba xuncos na Xunqueira de Portochao, aproximadamente a 1 km de Viveiro, río arriba. A uns 500 m ó Leste da xunqueira está o xacemento de Os Castros, moi arrasado na actualidade.

Depósito: Descoñecido.

Descrición: Segundo recolle Maciñeira (1930: 227), tratábase dunha variña en forma de semicírculo perianular, cilíndrico e macizo, rematado en cada extremo cunha esferiña. Á variña enroscábase en espiral alongado un aramio.

Peso: 382,7 gr.

Bibliografía: Balseiro 1994. López Cuevillas 1932 e 1951. Maciñeira 1923 e 1930. Monteagudo 1952. Prieto Molina 1996. Reboredo Canosa 2000.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA CASTROVIEJO, F., GARCÍA MARTÍNEZ, M.C. y GONZÁLEZ REBOREDO, M. 1968 *El Castro de San Lorenzo de Pastor y su nuevo torques áureo*. Cuadernos de Estudios Gallegos, XXIII-70: 129-135. Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ NÚÑEZ, A. (Coord.) 1996. *El Oro y la orfebrería prehistórica de Galicia*. Catálogo de la exposición. Deputación Provincial de Lugo – Museo Provincial de Lugo.
- ÁLVAREZ OSORIO, F. 1954. *Tesoros españoles antiguos en el Museo Arqueológico Nacional*. Boletín de la Real Academia de Historia, 135: 257-322. Madrid.
- AMBRUSTER, B. y PEREA, A. 2000. *Macizo/hueco, Soldado/fundido, morfología/tecnología. El ámbito tecnológico castreño a través de los torques con remates en doble escocia*. Trabajos de Prehistoria, 57-1: 97-114. Madrid.
- ARIAS VILAS, F. 1990. *Torques de Viladonga*. Galicia no Tempo. Catálogo da exposición: 153. Santiago de Compostela.
- ARMADA PITA, X.L. 2001. *A machadiña de Cariño e a cronoloxía dos bronzes sacrificiais castrexos*. Arros, Ano V, nº 3: 4-8. Ortigueira.
- ARMADA PITA, X.L. e GARCÍA VUELTA, O. 2003. *Bronces con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica*. Archivo Español de Arqueología, 76: 47-75. Madrid.
- ARMADA PITA, X.L., COMENDADOR REY, B. y GARCÍA VUELTA, O. 2007. *La investigación arqueométrica sobre la metalurgia de Galicia: Una aproximación a su trayectoria y estado actual*. Actas del VII Congreso Ibérico de Arqueometría: 410-431. Madrid.
- B.O.E. Nº 274. 15/11/2013. Resolución de 14 de octubre de 2013, de la Dirección General del Patrimonio Cultural, de la Consejería de Cultura, Educación y Ordenación Universitaria, por la que se incoa expediente para la declaración de Bien de Interés Cultural de la colección «Álvaro Gil» de orfebrería prerromana: 91702-91721.
- BALSA DE LA VEGA, R. 1912. *Orfebrería gallega*. Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, 26. Madrid.
- BALSEIRO GARCÍA, A. 1994. *El oro prerromano en la Provincia de Lugo*: 180-186. Lugo.
- BOUZA BREY, F. 1926. *Novo torques de Ouro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 172: 90-92. Coruña.
- 1942. *El torques de San Lorenzo de Pastor*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo. I: 30-34. Lugo.

- 1965. *Tres torques áureos de Galicia*. Cuadernos de Estudios Gallegos, 20: 5-11. Santiago de Compostela.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. 2007. A Cultura Castrexa. Vol. 2. Economía, Sociedade, Relixión e Arte. En: Barreiro Fernández, X.R. e Villares Paz, R.: *A Gran Historia de Galicia*. 4. Coruña.
- CARDOZO, M. 1929-1930. *Jóias arcaicas encontradas em Portugal*. Nós, nº 72: 207-218, e nº 75: 43-63.
- CARRÉ ALVARELLOS, L. 1947. *Una nueva pieza para el catálogo de torques gallegos*. Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo, 23-24: 21-23. Lugo.
- CARRO GARCÍA, J. y GONZÁLEZ GARCÍA-PAZ, S. 1943. *El tesoro de Foxados*. El Museo de Pontevedra, 2: 41-46. Pontevedra.
- CASAL GARCÍA, R. y FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. 1998. *Otro nuevo torques de alambres enrollados*. Gallaecia, 17: 245-250. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1934. *Un torques y dos brazaletes*. Boletín de la Real Academia Gallega, 22: 58-62. Coruña.
- CASTRO PÉREZ, L. 1990. *Os torques prehistóricos*. Biblioteca de Divulgación. Serie Galicia 5. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago de Compostela.
- CHAMOSO LAMAS, M. 1995. *Las excavaciones del Castro de Viladonga y la problemática que plantean sus resultados*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 5. Actas del Coloquio Internacional sobre el Bimilenario de Lugo, 1977: 41-46. Lugo.
- ECOS DEL EUME. Nº 138. 22/09/1912. *Hallazgo arqueológico*. Pontedeume.
- EL DIARIO DE PONTEVEDRA. Nº 9.366. 19/07/1915. *Un hallazgo de mérito*.
- GACETA DE GALICIA, nº 106. 17/07/1955. *Un hallazgo arqueológico*.
- GARCÍA VUELTA, O. y ARMADA PITA, X.L. 2003. *Documentación y arqueología del oro castreño: Acerca de F. Maciñeira y el torque de Capelada (San Xiao de Montoxo, Cedeira, A Coruña)*. Brigantium, 14: 117-138. Coruña.
- GÓMEZ FILGUEIRAS, F. 2006. *Centroña, Centronia & Cén-Taranua, Iadoni & Huddon*. Cátedra. Revista Eumesa de Estudios, 13: 189-208. Pontedeume.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. 2011. *Los Célticos de Gallaecia: apuntes sobre etnicidad y territorialidad en la Edad del Hierro del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 22-1: 117-132. Madrid.
- GONZÁLEZ GARCÍA, J. (Coord.). 2007. *Los pueblos de la Galicia Céltica*. AKAL. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2004. *Artistic Expression and Material Culture in Celtic Gallaecia*. e-keltoi. Journal of interdisciplinary celtic studies, 6. The celts in the Iberian Peninsula: 113-166.
- 2006-2007. *Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica*

- (1200 a.C. - 50 d.C.). Brigantium, 19 (2 tomos). Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña. ACoruña.
- HARTMANN, A. 1970. *Präistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische untersuchungen und deren Auswertung*. Berlín.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. 1999. *Algunhas consideracións sobre un fragmento de torques inédito recentemente aparecido no Castro de Troña*. Castrelos, 12: 67-80. Revista do Museo Municipal Quiñones de León. Vigo.
- 1999a. *Análisis ponderal de los torques castreños*. Complutum, 10: 143-156. Madrid.
- 2002. *Achega ao estudo contextual da ourivería castrexa*. Gallaecia, 21: 177-191. Santiago de Compostela.
- 2004. *Os torques do Castro de Xanceda*. Anuario Brigantino, 27: 91-116. Betanzos.
- 2005. Análisis territorial de la distribución de hallazgos de torques áureos de la II Edad del Hierro en el NO Peninsular. En: Blanco, A., cancelo, C. y Esparza, A. (eds): *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica. Encuentro de jóvenes investigadores*: 94-115. Salamanca.
- 2006. *Un novo torques achado na Croa de Bardaos (Tordoia, A Coruña)*. Anuario Brigantino, 29: 39-52. Betanzos.
- 2007. *Dous novos remates de torques castrexos*. Brigantium, 30: 167-178. Coruña.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y PRADO FERNÁNDEZ, O. 2000. *Achega historiográfica á interpretación da ourivesaría pre e proto-histórica no Noroeste Peninsular: 1838-1936*. En: Actas do 3º Congreso de Arqueoloxía Peninsular. Vol. I: Arqueología peninsular, Historia, Teoría e Práctica: 407-416. Porto.
- LADRA FERNÁNDEZ, X.L. y MARTINÓN TORRES, M. 2009. *Variacións tecnolóxicas e preferencias culturais: Estudo analítico dos ouros do Castro de Viladonga*. CROA. Boletín da Asociación de Amigos do Castro de Viladonga, 19: 32-43. Lugo.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F. 1932. *Os torques do Noroeste hispánico*. Arquivo do Seminario de Estudos Galegos, 4: 107-108. Santiago de Compostela.
- 1951. *Las joyas castreñas*. Anejos Archivo Español de Arqueología, I. Madrid.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1964. *Machadinha votiva de Cariño (La Coruña)*. Revista de Guimaraês, 74: 149-157. Guimaraês.
- 1979. *El tesoro de Elviña y tres torques coruñeses*. Trabajos de Prehistoria, 36: 213-246. Madrid.
- MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. 1923. *Un nuevo torques gallego, de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 154: 347-356. Coruña.
- 1930. *Interesantes noticias inéditas sobre antigüedades gallegas*. Boletín de la Real Academia Gallega, 226: 347-356. Coruña.

- MALUQUER DE MOTES, J. 1970. *Desarrollo de la orfebrería prerromana en la Península Ibérica*. Pyrenae, 6: 79-121. Barcelona.
- MARTINÓN TORRES, M. y LADRA RODRÍGUEZ, L. 2011. *Orígenes del dorado por amalgama: aportaciones desde la orfebrería protohistórica del Noroeste de la Península Ibérica*. Trabajos de Prehistoria, 68-1: 187-198. Madrid.
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F. 2014. *Os territorios e cidades ártabras*. En prensa.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1952. *Torques castreños de alambres enrollados*. Archivo Español de Arqueología, 25: 287-296. Madrid.
- MURGUÍA, M. 1912. *El torques de Centroña*. Boletín de la Real Academia Gallega, 66: 137-139.. Coruña.
- OVIDO Y ARCE, E. 1915. *Dos nuevos torques de oro*. Boletín de la Real Academia Gallega, 99: 49-55. Coruña.
- PARGA CASTRO, A. 2006. Sondaxes arqueolóxicas valorativas no castro do Cruceiro da Coruña, Santiago de Compostela. En Varela Campos (Coord.) *Actuacións Arqueolóxicas. Ano 2006*: 125-126. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela.
- PEINADO Y GÓMEZ, N. 1975. *Torques celtas en el Museo Provincial de Lugo*. Junta del Museo Provincial, 16. Lugo.
- PÉREZ OUTEIRIÑO, B. 1986. Voz “Torques”. *Gran Enciclopedia Gallega*, 29: 107-110.
- 1989. Orfebrería Castreña. En: *El Oro en la España Prerromana*. Revista de Arqueología N° extraordinario: 90-107. Madrid.
- 1990. *Achega tipolóxica para o estudio dos torques áureos do NW*. Gallaecia, 12: 139-151. Santiago de Compostela.
- PRIETO MOLINA, S. 1996. *Los Torques Castreños del Noroeste de la Península Ibérica*. Complutum, 7: 195-223. Madrid.
- QUEIROGA, F.M.V. *Reimão*. 1987. *Dois torques castrejos do Ashmolean Museum. Oxford*. Portugalia, VIII: 59-66. Porto.
- REBOREDO CANOSA, N. 2000: *La tecnología del oro en el Primer Milenio a.C. en Galicia: Los torques*. Tesis doctoral, editada en CD. Universidade de Santiago de Compostela. Facultade de Xeografía e Historia. Departamento de Historia I.
- REY CASTIÑEIRA, J. 1993. *Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña*. En: Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología, Vol II: 165-171. Vigo.
- SENÉN LÓPEZ, F. 1996. Torques de Orbellido. En Álvarez Núñez, A. *El Oro y la Orfebrería Prehistórica de Galicia. Catálogo de la Exposición*: 115. Lugo.
- SEVERO, R. 1905-1908. *O Tesouro de Lebuçao. Portugalia. Materiaes para o estudo do povo português* Tomo II, fasc. 1: 1-14.
- TOSCANO NOVELLA, M.C., Ferrer Sierra, S., Luaces Anca, J. y Penedo Romero, R. 1986. Torques, San Martiño de Porto. *Catalogación del Concello de Cabanas (A Coruña)*: 42-43.
- VILLAAMIL Y CASTRO, J. 1874-1875. *Adornos de Oro encontrados en Galicia*. Museo Español de Antigüedades: 545-555. Madrid.

- 1906-1909. *Productos de la metalurgia gallega en tiempos remotos*. Boletín de la Comisión Nacional de Monumentos de Ourense, III-53: 82-161. Ourense.
- VV.AA. 2008. Torques. N° de inventario: 28552. Castro de Ois. En Catálogo de la exposición: España, encrucijada de civilizaciones. Museo Arqueológico Nacional : 107 Madrid.
- <http://www.ardobriga.com> Páxina web da Asociación Cultural Ardóbriga.
- <http://gl.wikipedia.org/wiki/Galipedia>. Wikipedia en galego.
- <http://man.mcu.es>. Catálogos das coleccións do Museo Arqueológico Nacional.
- <http://www.aaviladonga.es>. Páxina do Museo do Castro de Viladonga.
- <http://www.ashmolean.org>. Páxina do Ashmolean Museum en Oxford.
- <http://castrosgalaicos.blogspot>. Páxina sobre o mundo castrexo.
- <http://www.celtiberia.net>. Páxina de información sobre temas da antigüidade.
- <http://www.epapontevedra.com>. Páxina de servicios educativos para adultos.
- <http://www.flickr.com/groups/flickrkrenespaol>. Arquivo de imaxes de toda temática.
- <http://www.galiciadigital.com>. Plataforma temática sobre Galicia en Internet.
- <http://www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es/>. Biblioteca dixital de Galicia.
- <http://www.mdperegrinacions.com/>. Páxina do Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela.
- <http://www.musarqourense.xunta.es/>. Páxina do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- <http://www.museo.depo.es/>. Páxina do Museo Provincial de Pontevedra.
- <http://www.museolugo.org/>. Páxina da Rede Museística de Lugo.
- <http://www.oronoz.com/>. Instituto Valencia de Don Juan. Colección.
- <http://www.pinterest.com/imaxinarios/ancient-galician-jewelry-ouriver%C3%ADa-anti-ga-de-galiz/> Colección de imaxes de ourivería de Galicia.
- <http://www.timetrips.co.uk/rom-art-torcs>. Fotos de torques galaicos no Ashmolean Museum.
- <http://www.valadouro.org>. Páxina del Concello de O Valadouro.
- <http://www4.uwm.edu/celtic/ekeltoi/>. Journal of Interdisciplinary Celtic Studies.

Fontes das imaxes utilizadas no catálogo:

Balseiro 1994: Viladonga I e Viveiro. **Ladra 2004:** Xanceda III e IV. **Ladra 2006:** Bardaos I. **Ladra e Martínón 2009:** Viladonga III. **Museo de San Antón:** Orbellido, San Lourenzo de Pastor. **Reboredo 2000:** Croa de Riotorto V, Foxados II e III, Valadouro I. <http://castrosgalaicos.blogspot>. Troña. <http://www.celtiberia.net>: Centroña. <http://www.epapontevedra.com>: Viladonga II. <http://www.flickr.com>: Foxados VII. <http://gl.wikipedia.org>: San Martiño de Porto. <http://man.mcu.es>: Castro de Flores. <http://www.timetrips.co.uk>: Ashmolean Museum.

OS TERRITORIOS E CIDADES ÁRTABRAS

Fidel Méndez Fernández

---

*“Here am I sitting in a tin can
Far above the Moon
Planet Earth is blue
And there’s nothing I can do”
David Bowie (Space oddity)*

INTRODUCCIÓN E MOTIVOS DO TRABALLO

Este traballo ten como obxectivo principal facer de contexto inmediato as investigacións concretas sobre obxectos ou xacementos que se presentan neste volume. Pero tamén ten algo de fixación de ideas a partir dunha serie claves que, a nivel persoal, sempre estiveron aí, pero que nos últimos tempos comezan a amontoarse e loitan por saír a luz. Este proceso de aceleración ten tres fitos concretos, e coido que paga a pena debullalos cara a clarexar a xénese do traballo.

O primeiro desencadéante foi a lectura do magnífico libro de Javier González García “Os ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico” (2003). Neste traballo, e tamén noutro anteriormente publicado, (1997 y 1998) “Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules”, o autor demostra como tratar con rigorosidade e aproveitamento histórico fontes que moitas veces foran citadas e empregadas dun xeito moito mais superficial, e quizais mais inxenuo, ou simplemente cunha perspectiva mais xenérica. A visión que nos proporciona dos ártabros con este novo tratamento das fontes históricas, e mesmo arqueolóxicas, constitúe unha creba indubidábel no tratamento deste tema e polo tanto debe ser considerado un traballo fundacional no que se refire a esta liña de investigación. Como arqueólogo despois de ler estes traballos quédame a inqueda de ‘baixar á terra’ estas achegas, é non porque sexan teóricos ou nebulosos en exceso, enténdaseme ben, senón porque eses ártabros vivían en poboados concretos cunha organización determinada, e tamén cunha historia e unha evolución singulares, que inclúen procesos tan interesantes como a xerarquización do hábitat e a complexidade social, as relacións cos pobos púnicos, a relación cunha potencia hexemónica como é Roma, a

romanización, a urbanización e andando o tempo a cristianización. Tamén me preguntei porqué non utilizar outras fontes a disposición como son as altomedievais das que tradicionalmente se insinúa que en determinados aspectos reflicten situacións moi anteriores á data na que foron producidas.

O segundo revulsivo foi o traballo coa asociación Ardóbriga que revelou cómo persoas que en principio non teñen un interese material, profesional ou de calquera tipo que supoña un lucro persoal, son quen de traballar ó longo do tempo dun xeito totalmente desinteresado e intelixente por unha cuestión patrimonial determinada. A súa defensa e o seu traballo a prol do patrimonio arqueolóxico, artístico e documental do seu entorno mais inmediato foi, non só unha demostración dunha ética persoal exemplar, senón tamén unha proba palpable de cómo ó aplicar unha estratexia de observación a unha escala moi reducida pero mantida ó longo do tempo pódense tirar os resultados mais complexos e sólidos que se poida esperar aínda que proveñan dun entorno sen dúbida moi alterado e no que a paisaxe e a cultura tradicional comezan a formar parte dun pasado distante. A súa pescuda sobre o emprazamento da antiga igrexa parroquial de Boebre integrou de xeito que se pode cualificar de modélico: a enquisa etnográfica, a investigación documental, a busca de pezas desaparecidas no seu día e recuperadas por eles para poñelas a disposición do público, a investigación heráldica, a arqueoloxía de campo cumprindo con todas as obrigas legais, a recuperación de patrimonio documental, etc. Todo elo feito cun entusiasmo contaxioso.

O seu interese polo Castro de Centroña levoume a fixar a miña atención nos castros do territorio ártabro e reconsiderar algúns dos tópicos ou baleiros de información que sobre eles existían na literatura arqueolóxica, este enfoque ofreceu, como se verá, uns resultados ata certo punto sorprendentes. Doutra banda a súa teimuda pescuda sobre a antiga igrexa de Boebre e o Castro da Insua puxo en evidencia unha vez mais cómo os datos espidos non aportan demasiado, é a formulación de hipóteses e a xeración de contexto cara a súa comprobación o que xera coñecemento. En concreto este traballo púxome na senda de investigacións levadas a cabo por medievalistas novos que por fin tratan en Galicia con familiaridade os métodos da arqueoloxía e a Historia Medieval e que por isto mesmo están poñendo as bases de outra forma de entender a Alta Idade Media e o proceso de cristianización. Neste sentido son fundamentais os traballos de Xosé Carlos Sánchez Pardo aínda que tamén foron e son inspiradores os de Álvaro Rodríguez Resino.

A terceira espoleta ven da realización de tres traballos profesionais realizados nos últimos anos e que me puxeron diante dunha situación paradoxal. Estes traballos foron (por orde cronolóxica: a escavación do Castro de Borneiro, a realización dun traballo de documentación sobre a Torre de Hércules e a escavación do Castro de Elviña). Nestes casos, malia tratarse de xacementos dos que a documentación arqueolóxica previa pode considerarse por riba da media, mesmo dos xacementos intervidos arqueolóxicamente aprécianse dúas carencias básicas. Dunha banda a información é só local sen unha inserción coa realidade arqueolóxica circundante convertendo estes tres xacementos

nunha especie de burbulla informativa sen relación co territorio no que se insiren. Dende outro punto de vista os resultados acadados semellan non ter unha transcendencia histórica clara pois non son aproveitados para alimentar dinámicas sociais nin culturais mais alá dos propios límites dos xacementos. Outra versión de esta situación e o establecemento de conclusións demasiado xerais a partir de datos de moi curto alcance.

Se atendemos en exclusiva ós poboados fortificados atopámonos cunha situación certamente chamativa. Se temos en conta o territorio ártabro delimitado no traballo de González García podemos observar cómo dentro del hai dous xacementos que podemos considerar, con certos reparos, intensamente escavados (Elviña e Borneiro)¹, outro cun nivel aceptable de intervencións (o Castro de Santa Comba), outros dous con escavacións de moi curto alcance (Meirás e Nostián). A este listado cabería engadir o Castro de Punta de Muros da primeira Idade do Ferro e totalmente escavado no marco das obras de construción do porto exterior de A Coruña. Como se pode apreciar trátase dun listado ben reducido para un territorio tan amplo. A título comparativo podemos sinalar que na contorna da Ría de Vigo, un territorio moito mais reducido, podemos atopar moitas mais intervencións só para segunda Idade do Ferro. Tamén é paradoxal que todos eles (agás Nostián) ofreceron achados excepcionais en distintas ordes.

XACEMENTO	ACHADOS
Elviña	Alxibe, tesouro, ídolo fálico, estruturas monumentais
Santa Comba	Forno de fundición de Ferro
Meirás	Necrópole
Borneiro	Monumento con Forno e Pedra Formosa
Punta de Muros	Estruturas de fundición de Bronce
As Travesas	Estruturas monumentais e complexas

En definitiva, e volvendo ó primeiro parágrafo do traballo a intención é a de sentar as bases dunha liña de traballo sobre os ártabros desde unha perspectiva arqueolóxica e mesmo patrimonial, na convicción de que a acumulación de investigacións sobre o tema (ensinanza de Ardobra), a reformulación de vellos problemas desde unha nova óptica (ensinanza da publicación de González García) e a intensificación na análise de elementos arqueolóxicos que sempre estiveron presentes pero que aparecen como invisibles ou impermeables a literatura arqueolóxica (ensinanza do traballo persoal na zona) farán avanzar a comprensión sobre a dinámica histórica do conxunto cronolóxico formado pola Idade do Ferro, a Época Galaico-romana e a cristianización desta área do Conventus Lucense, modificando en consecuencia os esquemas historiográficos tradicionais.

1. Dicimos con reparos posto que é evidente que Elviña ten escavada una extensión pequena en comparación coa súa extensión total e Borneiro presenta unha intervención extensa no interior da Croa pero quedan moitas cuestións por resolver en relación ó seu sistema defensivo, de entrada e, sobre todo no seu chamado barrio extramuros.

CIDADES E VILAS

Alén da articulación política do territorio que nos ocupa Estrabón e mais Mela fálannos da existencia de cidades no entorno do porto dos ártabros. Isto contrasta coa tradicional interpretación da zona como pouco desenvolvida. Se consideramos a proverbial falta de intervencións en recintos fortificados da Idade do Ferro que xa comentamos é endémica nesta zona e mesmo de estudos sobre distribución dos mesmos² non resulta estraño o recurso ó tópico xeralizador. Porén facendo un apresurado e non sistemático repaso dos castros da zona ártabra atopamos as seguintes superficies de xacementos:

- S. Cidre (Bergondo) 6,5 Ha., e a escasa distancia de outro castro presumiblemente da segunda Idade do Ferro.
- Centroña (Pontedeume/Miño) 4,1 Ha. Nel se atopou o famoso torques que aparece referenciado neste volume.
- Lobadiz (Ferrol) 3 Ha.
- Cances (Carballo) 5,6 Ha., con estruturas monumentais e aparición dunha arracada.
- Montes Claros (A Laracha) 1,9 Ha. Incluímos este caso porque a medida se refire unicamente a croa central de confirmarse a adscrición protohistórica doutro recinto mais externo a superficie superaría con moito as 4 Ha. Ademais a unhas decenas de metros existe un recinto circular con parapeto e moi reducida área interior, calquera que sexa a súa funcionalidade parece claramente relacionado co castro.
- Elviña 3,8 Ha., polo momento, pero xa temos atopado indicios de ocupación no exterior do recinto máis externo.

Estas cifras non din nada por elas mesmas posto que como xa dixemos non constitúen un corpus sistemático, pero invitan a traballar liberados de apriorismos estériles: Hai que ter en conta que as superficies que normalmente se barallan para discriminar os *oppida* están entre 2 e 3 Ha³. Parece claro que se temos que buscar as cidades de Estrabón e Mela temos por onde empezar. Actualmente o corpus de castros que posuímos supera os 350 dentro do territorio que se delimitará a continuación.

Pero non só atopamos candidatos ás cidades das fontes clásicas nos xacementos fortificados senón que tamén temos un seguro aglomerado secundario en *Brigantium* ou *Flavium Brigantium*⁴, que ademais pode ser o máis antigo dos aglomerados galegos, se atendemos a antigüidade dos materiais aparecidos (Pérez Losada 2002: 340). Como se verá esta poboación é, polo momento a única candidata a cabeceira da *civitas* dos ártabros

2. Aínda que temos algunha excepción como pode ser o traballo de Juan Naveiro (Naveiro López 1994) encol do Golfo Ártabro ou o estudo espacial dos castros da zona de A Coruña Realizado por César Parcero (Parcero Oubiña 2002) no marco da súa tese doutoral. Para época romana e tardorromana temos un bo resumo en Pérez Losada (2002).

3. Esta é a superficie que se marca en Parcero et al. (2007: 219) que se mostran de acordo con González Ruibal.

4. Non pretendemos entrar agora na polémica sobre o nome do núcleo (Bello Diéguez et al. 1995:60-3; Pérez Losada 2002: 118-119; González García 2003:106-19).

posto que non se coñecen aínda ocupacións desta categoría en todo o territorio a considerar.

As referencias á presenza de xacementos ocupacionais galaico-romanos son múltiples. Unicamente recorrendo as obras de Naveiro López (1994) e Pérez Losada (2002) atopamos non menos de 18 puntos neste epígrafe e só no estrito entorno do golfo ártabro. A cuestión é que a meirande parte corresponden ben a establecementos relacionados co entramado viario (Cambre, Espenuca, Coirós); a *Villae a mare*: Noville (Mugardos), Centroña (Pontedeume), Caldoval (Mugardos); ou asentamentos indeterminados: O Portiño (A Coruña), Tiobre (Betanzos), Sopazos (Pontedeume), Lorbé (Sada), Carnoedo (Sada), Figueirido (Ares), etc. O coñecemento sobre este tipo de poboamento aumentou moito nos últimos anos pero seguramente aínda esconde sorpresas que so coa intensificación do traballo de análise, prospección e intervención se incrementará de xeito significativo.

Como conclusión de este apartado sobre as cidades ártabras pensamos que algunhas das cidades que se mencionan nas fontes clásicas serían simplemente asentamentos fortificados de tipo *oppidum* e que o catálogo de este tipo de Xacementos podería incrementarse de xeito significativo cun sinxelo análise sistemático dos xacementos fortificados do territorio dos ártabros que de seguido trataremos de delimitar a través da guía que nos ofrece González García (2003) no estudo mais completo sobre o tema.

Doutra banda e pasando xa os xacementos habitacionais galaico-romanos non sería imposible que o catálogo de aglomerados secundarios da zona non estivese aínda completo. A falta de traballos de escavación, prospección e catalogación neste apartado e tamén digna de mención, aínda que menor que no caso dos xacementos fortificados xa que temos escavacións de certa extensión en *vilae* e algún sondaxe en outro tipo de xacemento. Non descartamos, aínda que agora nos movemos no plano das intuicións, que na proximidade do castro de Centroña a *Vila a mare* (Luengo Martínez 1962), tamén de Centroña, ó asentamento indeterminado de Sopazos (Castillo López 1928) e os restos probablemente tardorromanos aparecidos no castro da Insua (Méndez Fernández et al. 2012), encubran un conxunto amplo tanto espacial como cronolóxicamente. A xénese de aglomerados secundarios a partir da existencia previa de *oppida* no entorno está documentada tanto na Galia (Pérez Losada 2002: 43)⁵ como na Gallaecia⁶, e o certo é que o poboamento da zona a diferenza de outras áreas pode ter cambiado moito fundamentalmente pola mudanza radical que debeu supor a construción da ponte de Pontedeume no século XIII. O poboamento anterior a esa data debeu ser radicalmente distinto do que coñecemos hoxe. Outro dos candidatos a converterse en aglomerado secundario de intensificarse os traballos na zona e San Martiño de Tiobre, lugar en que ademais da presenza de un castro se acumulan noticias de achados de cronoloxía romana tardorromana e altomedieval (recollidas en Sánchez Pardo 2008).

5. Casos de Levroux (Aquitania) e Bar-sur Aube (Champagne-Ardennes).

6. Ver por exemplo o Caso de Vigo en Pérez Losada (2002: 239-65).

Como conclusión final deste apartado introdutorio ó rexistro arqueolóxico da época pensamos que no inmediato é moito mais factible traballar cos datos dos recintos fortificados que cos dos xacementos galaico-romanos. Esta afirmación baséase unicamente nun criterio de accesibilidade ó rexistro posto que os castros dada a súa visibilidade presentan unha maior facilidade para o traballo con grandes series de datos, mentres que os xacementos galaico-romanos son en xeral da natureza invisible polo que precisan de prospeccións sistemáticas mais difíciles e caras de desenvolver. Aínda así neste último caso creemos que aínda ten recorrido o vaciado biliográfico e a catalogación.

OS LÍMITES DO TERRITORIO ÁRTABRO

A seguinte etapa do noso traballo consistirá en introducirmos na definición do territorio ártabro. Neste caso temos a enorme fortuna de que o tema foi magnificamente tratado como xa dixemos por Javier González García no ano 2003 e que saibamos non existen novas achegas a este tema dende entón. Neste caso todo o que é o traballo cas fontes clásicas está feito por un especialista e claramente enfocado a desentrañar este problema concreto. Tamén González ocupouse de recoller, analizar e criticar toda a historiografía anterior: Así que temos dous traballos importantísimos xa feitos ou, alomenos, partimos dunha base certamente moi sólida.

OS ÁRTABROS: UN NOVO OBXECTO DE ESTUDIO

A obra que estamos a utilizar como pauta e base nesta primeira fase do traballo (González García 2003) divídese claramente en dúas partes como xa se anuncia dende o seu título. A primeira parte dedícase ó estudo da Xeografía ártabra a partir do análise das fontes clásicas e entrando en detalle nos debates historiográficos concretos sobre a situación de determinados elementos xeográficos.

Na segunda parte do traballo desenvólvese o estudio etnohistórico que comeza cun estudio da cronoloxía do etnónimo *ártabro* e tamén o posterior *arrotreba*. Continúa cunha investigación sobre o interese dos pobos mediterráneos por este territorio e a súa derivación do carácter do comercio antigo que pode estar na base da súa presenza no NW. Por último explórase o enclave de *Brigantium* dende o punto de vista de enclave de comercio e dende a posibilidade da existencia dun santuario na zona da Torre de Hércules que sería perfectamente compatible coa función comercial segundo unha lóxica do intercambio comercial antigo.

No noso caso, e dado o propósito de establecer un esquema de traballo, traballaremos practicamente en exclusiva coa primeira parte do estudo, o que se refire a parte xeográfica que nos parece sumamente importante cara o establecemento dunha estratexia de traballo arqueolóxica.

Por enriba da utilidade instrumental de cada unha das partes do estudo, que como se verá é moita, a principal virtude deste traballo é a de converter, ou mais ben renovar a

consideración dos ártabros como obxecto de estudo concreto en útil para a investigación sobre a Idade do Ferro e o período galaico-romano do Noroeste. Pon enriba da mesa a posibilidade de facer unha investigación histórica sobre este tema sen necesidade de quedarse en vaguidades coma a mera distribución de materiais, que polo número de xacementos estudados pode ofrecer unha verdadeiramente pobre conclusión, ou peor aínda o contraste coas zonas mais desenvolvidas e estudadas da Bracarense ou das Rías Baixas. Non se trata por suposto de que non se teñan feito aproximacións ó tema anteriormente; pero a entidade e multiplicidade dos aspectos tratados, o rigor desenvolvido e a documentación manexada, conforman sen dúbida un novo punto de partida.

O TERRITORIO DOS ÁRTABROS SEGUNDO AS FONTES CLÁSICAS

A metodoloxía concreta empregada por González García sigue unha serie de pasos que se sintetizan a continuación:

1. Exposición das Fontes clásicas empregadas (González García 2003: pp.24-31). Así podemos observar que as fontes das que podemos botar man para o estudo do territorio que nos interesa⁷ son:
  - A *Xeografía* de Estrabón (II, 5, 15 / III,1,3 / III, 3, 4 / III,3,5 / III,5, 11)⁸.
  - A *Corografía* de Pomponio Mela (III, 9, 10, 11, 12, 13)⁹.
  - A *Naturalis Historia* de Plinio o vello (II,242 / III, 28 / IV, 111-112 / IV, 113-114 / IV, 119)¹⁰.
  - A *Xeografía* de Ptolomeo¹¹.
2. Análise da orixe dos datos reflectidos nelas (González García 2003: 31-36).
3. Repaso da historiografía ó respecto e as súas interpretacións sobre accidentes xeográficos ou a situación de cidades, portos, etc. (González García 2003: 36-65).
4. Establecemento dunha nova metodoloxía para a interpretación das fontes (González García 2003: 66-83). O autor parte de dúas premisas básicas:
  - A tendencia das fontes á simplificación das formas xeográficas.
  - A linearidade da narración característica dos periplos náuticos.

7. Queda excluída do conxunto de fontes a Ora Marítima de Rufo Festo Avieno polo seu carácter problemático cara a obtención de información xeográfica concreta (González García 2003 p. 24 nota 1, sobre este tema tamén se poden consultar Balboa Salgado 1992 y 1995). Para as pasaxes de la Ora marítima con referencia a Galicia (Romero Masiá e Pose Mesura 1987)

8. Pódense consultar texto orixinal en grego e tradución o galego en Romero Masiá e Posse Mesura 1987 21-45 e tradución o castelán en García y Bellido 1986

9. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 55-9). Traducción o castelán García y Bellido (1947).

10. Texto orixinal en latín, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 60-83). Traducción o castelán García y Bellido (1947).

11. Texto orixinal en grego, tradución ao galego e comentarios en Romero Masiá e Pose Mesura 1987: 97-105). O estudo mais profundo de esta obra para zona que nos ocupa e o de Monteagudo (1951, 1952 e 1957).

5. Análise pormenorizado dos datos que nos ofrecen as fontes sobre a costa galega establecendo o que puideramos chamar unha xerarquía nos accidentes xeográficos referenciados (González García 2003: 71-83) e simplificando as informacións segundo unha lóxica lineal e esquemática que se acomoda mellor o tipo de discurso dos xeógrafos antigos. O que o autor busca neste apartado é situar os elementos mais salientables da costa para así poder encaixar as informacións dos diferentes autores a partir de puntos comúns recoñecibles. Afortunadamente existe un punto da costa que resulta clave para todas as informacións posto que constitúe unha das claves para todas as descricións xeográficas antigas da Península Ibérica, trátase do **Promontorio Nerio**, chamado así por Estrabón e Ptolomeo, mentres que Pomponio Mela e Plinio refírense a mesma realidade co nome de **Promontorio Céltico**¹². Para os autores antigos este promontorio dividía as augas do Océano Occidental das do Océano Cántabro. Hai que lembrar de novo que a concepción dos autores antigos non é unha concepción cartográfica polo que non é lícito comparala coa nosa división actual baseada claramente neste criterio¹³. A situación do cabo nerio ven dada nos autores clásicos polos criterios de navegación o réxime de ventos e correntes cambia totalmente no entorno do cabo Fisterra e isto é o que verdadeiramente fai desta localización un lugar especial na súa descrición da costa. O autor fixa a situación deste punto principal ben no cabo Fisterra, ben no cabo Touriñán.

6. Esquemmatización dos datos aportados por Estrabón, Mela e Plinio nun diagrama lineal (González García 2003: 71).

7. Tomando como ferramenta o mapa de Tranoy no que se sintetizan as achegas feitas por Ptolomeo (González García 2003: 80) incorpora as noticias de todos os autores clásicos nun único esquema (González García: 2003: 83).

8. A partir deste momento o

Territorio ártabro delimitado por González García

12. Plinio ademais chamalle Promontorium Artabrum e Estrabon fala do cabo da parte dos Artabroi.

13. Como se sabe, hoxe en día a división Atlántico-Cantábrico aparece nos mapas oficiais como situada na Estaca de Bares, o punto mais setentrional da Península Ibérica. Curiosamente, esta separación substitúe a outra mais tradicional e baseada en criterios de navegación e de profundidade do fondo mariño que establecía a separación no Cabo Ortegal..

autor se concentra en exclusiva na zona ártabra comezando polo análise da súa extensión. Para resolver esta cuestión plantexa unha serie de problemas concretos a discutir e que coa súa resolución irán delineando os límites do territorio (González García 2003: 86-102):

- A cuestión do límite cos Nerios. A múltiple denominación do Cabo Nerio e as noticias que as fontes nos transmiten verbo da relación dos ártabros e os nerios respecto a este punto plantexan a posibilidade lóxica de dúas alternativas: ben o cabo servía de límite entre as dúas poboacións ou ben se trataba da mesma poboación baixo dúas denominacións diferentes ou dúas tribos dunha mesma etnia¹⁴. No segundo dos casos o que compre es estudar o límite cos *Supertamaricos*, neste suposto, e dado que o nome deste último pobo o sitúa claramente por encima do Tambre (*Tamaris*) o seu límite N cabería situalo no curso do Xallas que os separaría dos *Ártabros/Nerios*.

- A Situación do Porto dos ártabros.

- O límite N. A problemática do límite N presenta puntos comúns ca do límite W. Trataríase de establecer o límite entre os *Ártabros* e os *Arróns*, sen embargo existen dúbidas, fundamentalmente lingüísticas verbo da posible identidade de ámbolos dous pobos.

- A extensión cara ó interior.

9. Despois de encaixar a extensión do territorio o autor dedica as últimas páxinas do estudo xeográfico ó intento de identificación dunha serie de puntos concretos mencionados na documentación antiga:

- Ríos.
- Promontorios.
- Núcleos de poboación¹⁵.

Como parece lóxico, e dado o acordo básico co autor, non entraremos a discutir cada un dos extremos nin toda a bibliografía, que xa está procesada no traballo de referencia, posto que de o que se trata e de partir das súas conclusións para establecer unha liña de estudo que permita comprobalas e no seu caso

Puntos de interese xeográfico localizados por González García (2003). Os topónimos seguidos deinterrogación teñen algunha outra posición alternativa pero gardan coherencia entre eles

14. Este dilema fora proposto xa por Monteagudo (1952: 474) “Si comparamos la situación y el nombre de este puerto, dados por Ptolomeo, con lo que expone Mela III 13 (“in ea [en la costa septentrional] primum Artabri sun etiamnum Celticae gentis”) tenemos que sacar la conclusión de que los Artabri rodeaban a los Nerii por el E y S, si bien lo más probable es que los Nerii formaran una subtribu dentro de los Artabri, gran tribu, según se colige del hecho de que Plinio IV 113 llame también artabrum a este cabo”.

15. Resumimos no mapa 2 as aportacións de González García a Xeografía e a extensión do territorio ártabro.

definilas mellor por medio das ferramentas que nos ofrece a arqueoloxía. En calquera caso debemos comentar algúns extremos máis de vagar.

O primeiro extremo que queremos glosar é o da **extensión total do territorio**: No que se refire a extensión da franxa costeira estamos totalmente de acordo co autor en que a extensión que propón é moito máis razoable dado que elimina cuestións demasiado imprecisas en outras interpretacións, fundamentalmente no referente ó promontorio *Trileuco* e sobre todo a situación do Porto dos Ártabros que seméllanos totalmente resolta coa súa argumentación e aínda máis clara nunha publicación posterior (González García e.p.). Unicamente hai que advertir que nalgún caso o autor opta voluntaria e explicitamente non necesariamente pola opción máis plausible, senón que en igualdade de condicións se inclina pola máis prudente e sinxela. Este é o caso do límite occidental cos Nérios. Na realidade non existen argumentos de peso para decantarse pola opción de que este pobo non pertencese os ártabros xa que, como se verá, nesta denominación inclúense outros etnónimos de menor entidade. A razón fundamental para limitar o conxunto territorial á fronteira neria é que, de chegar ata o Xallas, a área resultante sería demasiado extensa en comparación a delimitada para outros *populi*, agás os *Copori*.

Outra das particularidades da definición territorial de González García (2003) é o límite interior no que a falta doutras referencias máis claras opta por unha definición xenérica baseada en última instancia nas informacións de Estrabón nas que os *Callai-coi* establecían os seus límites nos ríos ou nos montes. Neste sentido, González García se decanta máis polos ríos. Isto dá unha delimita-

A nosa visión do Territorio ártabro modificado dende González García 2003

ción un tanto estraña, sobre todo no curso alto e medio do Anllóns no cruce co final da depresión meridiana (Zona de Carballo), na que o límite proposto pasa xusto ó carón do río, situación que postos no terreo non ofrece ningún tipo de límite visual. Posto que non existe ningún impedimento para trasladar o límite ata a divisoria dado que a mesma fonte fala dos límites nos ríos ou nos montes. En calquera caso, non temos que facer agora a nosa proposta de delimitación.

OUTRAS FONTES PARA O ESTUDIO DOS POBOS ÁRTABROS

Partindo dos resultados do estudo de González García pensamos en aproveitar outras fontes a nosa disposición non só para matizar a extensión territorial do pobo ártabro senón tamén para esbozar algunhas cuestións de índole social e política que poden estimular o debate o respecto.

As fontes ás que nos referimos son documentos altomedievais de sobra coñecidos en contextos da historia medieval (López Alsina 1988, Sánchez Pardo e.p. Díaz Martínez 1998, 2004, Novo Güisán 1997-98) e que tampouco son a primeira vez que se utilizan nun contexto arqueolóxico, de feito o investigador naronés Andrés Pena Graña baseou a súa interpretación da organización social e política do NW durante a Idade do Ferro, o período galaico romano, e a Idade Media na combinación das sucesivas divisións eclesiásticas da alta Idade Media (Pena Graña 1993, 1994, 2000-1, 2006, 2007). Non é ese o noso propósito senón outro moito mais modesto.

Os documentos en cuestión son fundamentalmente dous: o chamado *Parrochiale Suevum*¹⁶ e o normalmente denominado documento de Tructino¹⁷. Nestes documentos aparecen unha serie de circunscripcións cualificadas con etnónimos, é dicir o nome que se lles da é tradicionalmente considerado como pertencente a pobos moito mais antigos. Isto é precisamente o que nos levou a traballar con estes documentos posto que consideramos que hai que aproveitar calquera resquizo informativo que nos poida axudar a complementar o panorama que tratamos de reconstruír. Como sinala Sánchez Pardo (e.p.) un dos problemas que presenta o aproveitamento de esta documentación alto-medieval e a súa situación fronteiriza entre varias especialidades (arqueoloxía, Historia da antigüidade, medievalismo, etc), que se atopan nun estado de separación e compartimentación moi arraigado.

O PARROCHIALE SUEVUM

O texto foi considerado falso ata que en 1947 P. David o publica e o contrasta por medio de outras fontes, considerándoo en esencia auténtico aínda que interpolado. Se trata de un listado das trece sedes que compoñen a organización eclesiástica do reino svevo ao que se engaden as súas correspondentes *ecclesiae*. Transcribimos a parte correspondente as Diocesis de Iria e de Luco (non consecutivas no orixinal):

VIII. Ad Lucensem Luco Civitas cum adiacentia sua (quam tenent comites undecim), una cum:

2. Carioca

3 Seuios

16. Para o *Parrochiale* utilizaremos a transcripción feita en Novo Güisán (1997-98 pp. 179-183) que recolle a realizada por Glorié (1965), sendo esta basicamente a mesma que a clásica de P. David (1947).

17. Neste caso empregaremos a clásica transcripción de López Ferreiro (1898-99: 6-8).

4 Cauarcos

(Montenegro, Paraga, Latra, Azumara, Segios, Trias uada, Pogonti; Saluaterra, Monterroso, Doria, Deza, Colea).

XI. Ad Iriensem sedem ipsa Iria:

2. Morracio

3. Salinense

4. Contenos

5. Celenos

6. Metacios

7. Mercieneses

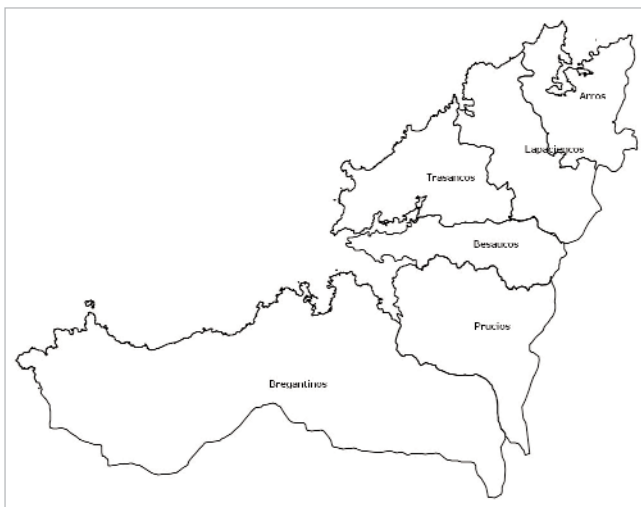
8. Pestemarcos (sunt haec VII)

(Coporos, Celticos, Bregantinos, Prutenos, Prucios, Besancos, Trasancos, Lapaciencos, Arros).

Transcribimos estas dúas sedes posto que ambas se atopan interpoladas pero non no mesmo momento, como veremos. O texto transmitiuse de xeito independente en catro copias (Sánchez Pardo e. p)¹⁸:

- Texto A: Se conservaba na catedral de Lugo. Inclúe unha interpolación de once condados para a diocese de Lugo.
- Textos B e C: No *Liber Fidei* de Braga.
- Texto D: Manuscrito de Compostela: Aparece a interpolación de nove *ecclesiae* para a diocese de Iria, sen que aparezan sen embargo as de *Luco*.

P. David prestou especial atención a identificar as interpolacións e datou o núcleo do texto entre os anos 572 e 582 sen que xurdiran dende entón demasiadas polémicas ó respecto. O documento é xa que logo posterior en catrocentos anos á última das fontes utilizadas polo momento: Ptolomeo; e cincocentos ás enumeracións de populi de Plinio e Mela.

Territorios mencionados no Parrochiale Suevum (elaboración propia a partir de López Alsina 1988)

18. Agradecemos a José Carlos Sánchez Pardo a súa amabilidade facilitándonos este texto inédito ademais de aclararnos moitas dúbidas que tiñamos sobre este espiñoso tema e compartir algunhas ilusións comúns.

Parece claro, mesmo para un profano na materia, onde se atopan as interpolacións neste texto. No caso da diocese de Iria semella aínda máis claro posto a enumeración de *ecclesiae* que máis nos interesan atópanse despois dunha clara expresión de final de enumeración como é “sunt haec VII”. Consideremos pois as opinións dos expertos na materia.

P. David, o principal estudoso do Parroquial, consideraba as interpolacións como inmersas no ámbito das disputas territoriais entre as sés de Lugo, Oviedo, Mondoñedo e Iria no século XII (Sánchez Pardo e. p.). Pola súa Banda López Alsina (1988: 155-56) na súa imprescindible obra sobre a cidade de Santiago e a diocese de Iria, oponse aos argumentos do anterior en base fundamentalmente a tres puntos:

- A toponimia recollida no Parroquial se corresponde a pautas de tipo xentilicio moi antigas, que non sempre resisten o paso dos anos.
- O gusto arcaizante da toponimia casa tamén coas variantes observables na distribución espacial dos distritos, agora son moito máis grandes que en divisións posteriores.
- Se a presenza dos nove distritos é unha interpolación de século XII, segundo afirma David (1947), non se comprende por qué os falsarios crean unha realidade tan distinta á división territorial realmente existente no momento de la falsificación posto que non sería útil a ningún fin se non fora crible.

Plantexada a cuestión e momento de introducir o segundo documento que complementa a información do anterior.

O DOCUMENTO DE TRUCTINO

A Continuación, e posto que non ten moita extensión, transcribimos completo o documento segundo aparece na obra de López Ferreiro (1899-1909: 6-8):

Era DCCCLXVIII

Ano de C. 830

In era DCCCLXVIII venit dns. Tructinus per ordinationem dni. Adefonsi principis et consignavit dno. Ataulfo ecclesias quecumque sunt proprie hyriensis Sedis, id est,

in trasancos et lauacengos scm. Petrum iuxta fluvium naray. Ecclesiam in dorsu. sca. Maria in brion. scm. Saturninum iuxta fluvium Iubia. scm. uicentum in cetaria et insula selima cum sua ecclesia. sca. Maria in Carantra.

In besaucos ecclesie sce. eulalie in caurio. scm. uicentium in carois. scm. tirsu in magobre. sca. eulalia in lubre. scm. iulanium in siliobre. scm. iacobum iuxta siliobre.

In comisso de Plutios. scm xpotoforum ad eume latum portum. scm. martinum in tiobre.

In Nemitos sca. eulalia in castellum ad asperunti. sca. Maria in Portimilio. ecclessia de bandoia. ecclessia montani ad revoreto. scm. estephanum in piauela. scm. iacobum ad berosindi. scm. uicentium ad cella gundemari in ripa de mero. ecclesia in mandagio, ecclesia in palleo. sca eulalia in avigondo cum sua villa et scm. tirsum in avegondo.

In comisso de faro ecclesia sce. marie in conduzo. sca. eulalia in carolio. scam. petrum in laetonio. scm. tirsum in oseyro.

In bregantinos scm. vicentium ad artiles. scm. Romanum in villanio. scm. martinum in Oçça. scm. mametem in seavia.

In Seminaria. scm saturninum in vimianço.

In nemancos. sca. eulalia in donobria.

In carmota eclesia pintani in senles et ecclesia gaudiosi. ecclesia ad gentines. ecclesia sca talasie. ecclesia in autis. ecclesia ad rodo. ecclesia as stario ad Zendimiri.

In Pistomarcos. ecclesia sce. xpistine. in lestone. scm. saturninum in grana. scm. vicentium in nevare.

In comisso de celticos. ecclesia in aranton. ecclesia sce. eulalie in laginas. scm. martinum ad fonte calata. sca. eulalie in logrosa.

In montanos scm. petrum ad uenza. sca. maria in trazo. scm. iohanem ad campos. sca. eulalia ad peraria mala.

In marcola. scm. martinum. sca. maria ad papucim. scm petrum in ayazo. sci tome de vilar romare.

In Baegio, scorum cosme et damyani.

In monte sacro scm petrum ad caccacia. scm. felicem in salnes. scm. iohanem ad heremo.

In monte nigro. scm iohanem in latera. sca. eulalia. scm. laurentim in mote nigro. scm vicentium in radicosa.

VALIDEZ DOCUMENTAL

O documento de Tructino ten sido considerado falso durante moito tempo por diferentes razóns. López Alsina (1988) esgrime os seguintes argumentos, que resumimos, sobre a validez do documento:

O documento foi considerado falso a raíz de que López Ferreiro considerara que na data era D.CCC.LX. VIII o X era aspado reducindo a cronoloxía a 830, co que se producían certas incongruencias na coincidencia das personaxes referidos no texto. O cóengo interpretou que o rei mencionado era Afonso II. Sen embargo hoxe en día ao coñecer a data exacta da morte de Teodomiro (20 de outubro de 847), podemos deducir que a coincidencia entre un rei Afonso e un bispo Ataúlfo só se pode producir no caso de Afonso III. De esta circunstancia o noso autor de referencia conclúe que a cronoloxía mais probable para o documento é 868 A. D.

O documento consiste na relación de 65 igrexas que un *dominus Tructinus* consigna como pertencentes a diocese de Iria por orden do príncipe D. Afonso. López Alsina (1988: 158-167) argúe unha serie de razóns que apoiarían a validez do documento:

1. Os dezaseis distritos que se mencionan no texto responden máis a realidade do século IX que a do XI.
2. A forma de identificar ás igrexas utiliza criterios de curso común no século X que caen en desuso en séculos posteriores.
3. Case sempre o termo que designa o lugar figura en ablativo ou acusativo, con preposición *in* ou *ad*, pero nunca *de*.
4. Nun caso sobrevive a referencia ao antropónimo.
5. A inclusión no tumbiño e non nos grandes proxectos de cartularios composteláns avala a inxenuidade da transmisión pois se trata de unha obra de iniciativa totalmente privada.

CONSECUENCIAS DO CONTRASTE DE ÁMBOS DOUTROS DOCUMENTOS

Agora que presentamos o documento de Tructino podemos retomar a discusión sobre a interpolación do parroquial referida diocese de Iria. Segundo Sánchez Pardo (e.p.), malia que a interpolación das *ecclesiae* lucenses reflexa unha realidade dos séculos XI-XII, as irienses teñen que ser consideradas por separado. Algúns autores parecen apuntar a que a interpolación das sés de Iria se realizou no X (Díaz Martínez 1998: 47 nota 7). Sen embargo como sinala Sánchez Pardo o documento de Tructino ofrécenos un termino *ante quem* posto que como podemos comprobar no momento da redacción de Tructino a gran *ecclesia* de *bregantinos* tiñase xa subdividido en tres: Bregantinos, Nemitos e Faro. Deste xeito o lapso de tempo redúcese semellando dar por boa a interpretación que considera a interpolación realizada nun momento inmediatamente posterior a creación das *ecclesiae* entre o VII e o VIII (Sánchez Pardo e. p.).

Noutro orden de cousas este documento certifica a cronoloxía relativamente temperá das igrexas que se relacionan. Isto non quere dicir que sexan máis antigas que outras non relacionadas, senón simplemente que estas non pertencían á diocese de Iria, podendo ser perfectamente de iniciativa privada. A antigüidade das igrexas que non aparecen no documento ten que ser constatada por outras vías.

Como vimos de avanzar, unha das principais consecuencias do contraste entre os dous documentos de referencia é a diferenza no tamaño das demarcacións e mesmo a división de unha das mais grandes das consignadas no Parroquial Suevo: *Bregantinos*. Tamén se observa que o paso do tempo non fixo diminuír a cantidade de etnónimos senón que aparecen outros novos como *Nemancos* ou *Nemitos*. Sobre este último volveremos mais adiante.

A significación dos etnónimos xera una gran controversia na literatura especializada. Todos os especialistas coinciden en que reflicten unha realidade que ven de atrás, pero uns decántanse por que o perdurable son estruturas indíxenas que e manteñen con

máis ou menos variacións ata momentos alto-medievais constituíndose incluso en xermolo das relacións feudais da plena Idade Media (Díaz Martínez 1998: 47 y 2011: 205-6; García de Cortázar 1985: 44-48; Barbero y Vigil 1982; Pena Graña 1993, 1994, 1995-7, 1999, 2006, 2007). Outros investigadores, pola súa banda consideran que o antecedente directo das *ecclesiae* do parroquial son as *civitates* de época tardo-romana, sendo os etnónimos unha fosilización dun nome que non conleva que teñan perdurado institucións xentilicias ou políticas de época prerromana (Sánchez Pardo e. p. Menéndez Bueyes 2002).

Creemos que mais que entrar na polémica deberían de facerse unha serie de comprobacións para tratar de enlazar ou de construír un relato sobre la transformación das entidades dende os dous extremos do problema. Dunha banda, unha vez trazado o mapa das dioceses e as súas *ecclesiae* do parroquial suevo observar a correspondencia coas *civitates* galaico romanas, se isto fora posible. Por outra banda analizar a distribución territorial e a organización dos xacementos castrexos da Idade do Ferro e observar a súa relación cos territorios establecidos anteriormente. A tarefa non é doada porque en cada un deses pasos atópanse baleiros documentais, lagoas de investigación básica ou falta de inventarios patrimoniais actualizados, inseguridades debidas a natureza polémica dalgunhas cuestións historiográficas, etc. Porén esta é a verdadeira utilidade e valor desta investigación, que obriga a dar pasos que de outro xeito é probable que non se abordasen. Haberá quen diga que o tema está xa moi trillado e que non paga á pena o esforzo, pero neste punto veñen na nosa axuda dous conceptos que xa tratamos na introdución do traballo: a “baixada a terra” e a Historia local. Efectivamente, se topamos áreas de coñecemento suficientemente traballadas o resultado será un maior grao de concreción no resultado final. Con isto queremos dicir que, en calquera caso, o proceso de traballo fará aflorar realidades mais concretas que so poden beneficiar un coñecemento mais apegado ós xacementos e, en definitiva a realidade patrimonial particular.

UNHA POSIBLE ARTICULACIÓN POLÍTICA

A primeira consecuencia que se pode tirar do plano da *Divisio Teodomiri* e que se consideramos conxuntamente o territorio das *ecclesiae* de Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos e Lapacencos¹⁹, obtemos un mapa moi similar que modificamos dende González García (2003) tendo en conta as divisorias de augas, mellor que os cauces dos ríos. Tamén queda claro que a pesar de que os límites exteriores conxuntos destes territorios coinciden co dos ártabros, o etnónimo orixinal xa non aparece nin nesa forma nin baixo a alternativa de arrotrebas. Porén a totalidade dos topónimos que aparecen dentro da área poden ser considerados etnónimos.

Da comparanza dos documentos medievais desprendese que na área que temos delimitada como territorio ártabro aparecen dúas capas de territorios que son considerados pola literatura especializada como etnónimos:

19. Reconstrución destes territorios en López Alsina (1988: 157).

1. Fontes clásicas: Ártabros.
2. Parrochiale Suevum: Bregantinos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.
3. Tructino: Bregantinos, Faro, Nemitos, Prucios, Besaucos, Trasancos, Labacengos.

Todos os topónimos enumerados agás un son etnónimos. Deixando, polo momento, a cuestión de Faro²⁰ a un lado, a pregunta xurde inmediata: ¿cal é a súa cronoloxía? Se xa cando aparecen os primeiros topónimos na documentación medieval se consideran reflexo dunha realidade anterior²¹ ¿xéranse despois de que o nome de ártabros ou arrotrebas caía en desuso? ou coexistirían cos topónimos recollidos na documentación medieval. Se así fora estaríamos diante dunha “estratigrafía” de denominacións na que nalgún caso se alcanzarían tres niveis²² coas súas conseguíntes consecuencias sociais e políticas. Dito de outro xeito, se os topónimos do *Parrochiale* se corresponden con etnónimos e estes non coinciden cos coñecidos nas fontes clásicas ¿como debemos interpretar esta situación? Ó noso modo de ver existen dúas posibilidades lóxicas:

A orixe dos etnónimos atopase nun hipotético proceso de atomización ou fragmentación das *Civitates*.

Os etnónimos coexistiron coas *civitates* e, sendo dun rango menor, aínda que maior que o *castellum*, afloran cando se precisan unidades mais pequenas polo motivo que sexa.

A última mención que temos dos ártabros e a de Ptolomeo no século II da era. A primeira mención aos brigantinos situámola con anterioridade e de acordo con Sánchez Pardo (e. p.) entre o VII e o VIII da era, cincocentos anos dan para moito, pero será necesario explorar dúas vías que poderían salvar esa lagoa de información. Dunha banda é preciso explorar si existen elementos intermedios que poidan estreitar ou no seu caso “coser” esa falla. Outra vía de aproximación ó problema como acabamos de apuntar é o estudo das situacións intermedias no que sería clave o estudo da organización territorial romana e tardorromana.

O certo é que parece que o etnónimo *bregantinos* pode poñerse facilmente en relación co topónimo *Brigantium*, aínda para profanos na materia coma nos a vinculación parece sinxela. Porén o topónimo do núcleo nas súas diversas formas semella ter unha perduración mais ampla que o de ártabros, arrotrebas. A primeira mención a este topónimo e a de Ptolomeo no século II²³, a seguinte e a de Dion Cassio no século III baixo a forma *Brigantio* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 107-10). Tamén no Itinerario de Antonino (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 111-22) que se acostuma a datar contra o 280 da Era aparece datado coa forma *Brigantium*. Pola súa banda Orosio a menciona como *Brigantia* entre os finais do IV e os comezos do V (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 142-9). A última testemuña entre as fontes clásicas e a do Anónimo de Ravena que

20. Que por outra banda é de notar que non aparece na *Divisio Teodomiri* e unicamente fai a súa aparición no ‘estrato do S. IX.

21. Se cadra so no referente os propios nomes como propón Sánchez Pardo (e. p.).

22. Referímonos ó caso concreto de Nendos no que se superporían ártabros, bregantinos e nemitos.

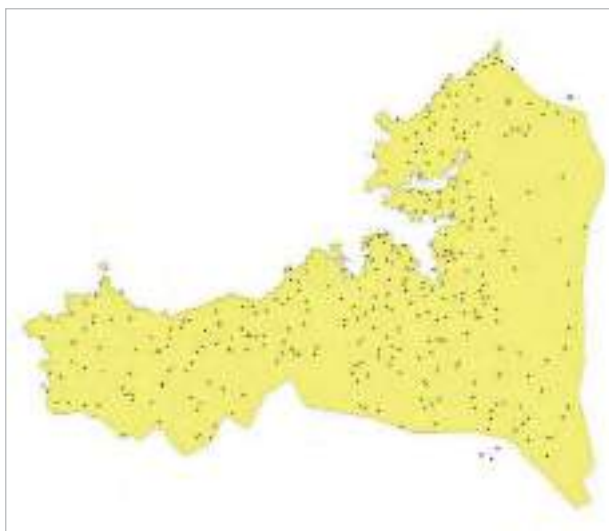
23. E de salientar que nin Estrabon, nin Mela no século I, fan referencia a Brigantium nin Flavium Brigantium.

presenta o problema da datación posto que o texto é de sobre o 670 pero manexa documentación que parece corresponderse cos séculos IV e V; neste documento nomease como *Bricantia* (Romero Masiá e Posse Mesura 1988: 150-2).

A documentación medieval pola súa banda, aínda que inclúe o termo *Bregantium*, *Brecantium*, *Bregancio*, etc, sempre o fai vinculándoo ó termo *farum* aplicado á Torre de Hércules.(VV.AA. 1991).

Como consecuencia do anterior parece que se poden relacionar con certa facilidade os nomes de *Brigantium*, ou *Brigantio* posto que os dous aparecen mencionados no século II e incluso dentro do mesmo documento aínda que a situación dos ártabros presente graves problemas no caso de Ptolomeo²⁴. No outro extremo e se seguimos a Pérez Losada no que se refire o declive do aglomerado secundario de *Brigantium* a vida do núcleo non se pode levar moito mais alá dos inicios do século VI polo que non é posible, en principio, considerar a *Brigantium* como cabeceira da *ecclesia* de *Bregantinos*. A lo menos no seu núcleo urbano.

Independentemente das vicisitudes concretas que se acaban de sinalar. O que nos parece interesante é a vía exploratoria que se abre para o estudo da dinámica das sociedades e grupos humanos dos finais da Idade do Ferro ata a Alta Idade Media. Das dúas alternativas que se propuxeron para a xénese dos territorios do *Parrochiale* non podemos optar neste momento por ningunha das dúas mentres non progresemos na vía da análise dos xacementos fortificados, porén calquera delas ofrece perspectivas estimulantes de coñecemento. Si se pode rastrear a presenza deses territorios na Idade do Ferro, a ‘estratigrafía’ de denominacións será representativa dunha complexidade social vinculable a procesos como a xerarquización do poboamento na época de esplendor dos *oppida*²⁵. Por outra banda si os territorios se decantan finalmente por unha cronoloxía non coincidente cos etnónimos anteriores (ártabros ou arrotrebas)

O inventario de Castros ártabros

24. Estes problemas teñen sido analizados en profundidade por González García.

25. Para estas cuestión ver sobre todo González Ruibal (2006-7) e Parcero Oubiña et al (2007), tamén se pode ver García Quintela 2002. Para procesos aínda pouco explorados no NW pode verse Gibson 2011

será indicativo dun dinamismo social e administrativo en época tardorromana digno de estudo.

En calquera caso como dixemos o principio o obxecto de este traballo consistía en poñer as bases dun proxecto de investigación que integrase novas fontes documentais e acometera o estudo do rexistro arqueolóxico cunha nova intensidade no seu tratamento creemos que desto pode dar conta o mapa de xacementos fortificados que presentamos para o Territorio que temos definido como ártabro. Sexa como fora, esperamos que a próxima parada sexa xa na terra.

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO TRONCOSO, V. (Ed.). 1995. *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- BALBOA SALGADO, A. 1996. *Gallaecia nas fontes clásicas*. Biblioteca de divulgación. Servicio de publicacións da U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2007. *A Galicia celta*. Ed. Lóstrego. Noia.
- BARBERO, A. y VIGIL M. 1982. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. ed. Crítica. Barcelona.
- BELLO DIÉGUEZ, J.Mª., BARRAL, D.; SAAVEDRA, M.C.; ARTAZA, M.M., COLINO, A.; GRANDÍO, E. 1995. *Historia de La Coruña*. Vía Láctea Editorial. A Coruña.
- BRAÑAS ABAD, R. 2004. A sociedade galega a través da epigrafía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LI-117: 155-205. Santiago de Compostela.
- CASTILLO, A. del. 1928. Hallazgo de restos romanos en Puente deume. *Boletín de la Real Academia Gallega*, 206-18: 55-56. A Coruña.
- DAVID, P. 1947. *Etudes sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe Siecle*. París.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P.C. 1998. El *parrochiale suevum*: organización eclesiástica, poder político y poblamiento en la Gallaecia Tardoantigua. En Mangas Manjarrés, J. y Alvar Ezquerro, J.: Homenaje a J. Mª Blázquez. Vol. VI. Antigüedad: religiones y sociedades: 35-48. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.
- 2004. Acuñación monetaria y organización administrativa en la Gallaecia Tardoantigua. *Zephyrus*, 57: 367-375. Salamanca.
- 2009. Continuidad de las *civitates* romanas del noroeste hispano en época germánica. En: *Onomástica galega II: onimia e onomástica roman e a situación lingüística do noroeste peninsular*. Actas do segundo coloquio, Leipzig, 17 e 18 de outubro de 2008: 199-213. U.S.C. Santiago de Compostela.
- 2011. *El reino suevo (411-585)*. Akal. Madrid.
- ERIAS MARTÍNEZ, A. 1984. Tres asuntos mariñáns: 1. “O Berce”, ara romana de Vilacova. 2. Afonso de Carvallido. 3. A inscrición da Porta da Pontella. *Anuario Brigantino*, 7: 9-13. Betanzos.

- FERNÁNDEZ OCHOA, C. e MOVILLO, A. 1994. La ruta marítima del Cantábrico en época romana. *Zephyrus*, XLVI: 225-232. Salamanca.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J.A. 1985. Del Cantábrico al Duero. En: García de Cortázar, J.A. et al.: *Organización social del espacio en la España Medieval*: 43-83. Ariel. Barcelona.
- GARCÍA QUINTELA, M.V. 2002. La organización socio-política de los Populi del Noroeste de la Península Ibérica. Un estudio de antropología política histórica comparada. *TAPA. Trabajos de Arqueoloxía e Patrimonio*, 28. Laboratorio de Patrimonio, Paleoambiente e Paisaxe. USC – CSIC. Santiago de Compostela.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. 1947. *La España del Siglo Primero de nuestra era. Según P. Mela y C. Plinio*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- 1986. *España y los españoles hace dos mil años. Según la "Geografía" de Estrabón*. Colección Austral. Espasa Calpe. Madrid.
- GIBSON, B. 2011. Chiefdom confederacies and state origins. *Social evolution & History*, 10-1: 215-233.
- GLORIÉ. 1965. Parrochiale suevum. Corpus Chistianorum, series latina CLXXV. *Itineraria et alia geographica*: 413-ss. Turhout.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F.J. 1997-1998. *Hércules contra Gerión. Mitos y leyendas de la Torre de Hércules*. 2 Vols. Vía Lactea - Concello da Coruña, Perillo-A Coruña.
- 2003. *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- 2007. (Coord.). *Los pueblos de la Galicia Céltica*. Akal. Madrid.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2006-2007. Galaicos. Poder y comunidad en el Noroeste de la Península Ibérica (1200 a.C. - 50 d.C.). *Brigantium*. Boletín do Museo Arqueolóxico e Histórico da Coruña, 19 (2 tomos). Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón, A Coruña.
- GUYONVAR'CH. 1963. Notes d'etymologie et de lexicographie Gauloises et Celtiques XVII, nº 63. Les noms des Arrotrebae. *Ogam*: XV-2/3.
- LÓPEZ ALSINA, F. 1988. *La ciudad de Santiago de Compostela en la alta Edad Media*. 412 págs. Ayto. de Santiago. Centro Estudios Jacobeos. Museo Nacional de las Peregrinaciones. Santiago de Compostela.
- LÓPEZ FERREIRO, A. 1898-1899. *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*. II-Apéndices: 6-8. Santiago de Compostela.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M. 1962. Las excavaciones de la Villa Romana de Centroña - Puente deume (La Coruña). *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 51: 5-19. Santiago de Compostela.
- MANGAS MANJARRÉS, J. y Alvar Ezquerro, J. (Coords.). 1998. Homenaje a José María Blázquez. *ARYS*. Vol. VI: religiones y sociedades. Ediciones Clásicas, S.A. Madrid.

- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, F.; MARTÍNEZ LÓPEZ, M.C.; INFANTE LÓPEZ, R.; PREGO FERNÁNDEZ, A. 2012. Sondaxes valorativas no Castro da Ínsua. *Cátedra, Revista eumesa de estudos*, 19: 183-201. Pontedeume.
- MÉNDEZ BUEYES, L.R. 2002. Civitas cristiana versus núcleos de poder: la ciudad post-romana en el reino de Asturias. *Studia Historica, Historia Antigua*: 265-299. Salamanca.
- MONTEAGUDO GARCÍA, L. 1951. Carta de Coruña Romana I. El interior. *Emerita*, XIX: 191-225. CSIC. Madrid.
- 1952. Carta de Coruña romana II. Costa. *Emerita*, XX: 467-490. CSIC. Madrid.
  - 1957. Carta de Coruña Romana III. Costa. *Emerita*, XXV: 14-80. CSIC. Madrid.
  - 1996. La religiosidad callaica: Estela romana de Mazarelas (Oza dos Ríos, A Coruña), cultos astrales, priscilianismo y outeiros. *Anuario Brigantino*, 19: 11-118. Betanzos.
- NAVEIRO LÓPEZ, J.L. 1991. *El comercio antiguo en el N.W. peninsular*. Monografías urxentes do museu. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón - Concello da Coruña. A Coruña.
- 1994. *El Golfo Artabro. Arqueología e Historia del gran Puerto de los Galaicos Lucenses*. Asociación de Amigos de los Museos de Galicia. A Coruña.
- NICOLS, J. 1987. Indigenous culture and the process of romanization in Iberian Galicia. *American Journal of Philology*, 108: 129-151.
- NOVO GÜISÁN, J.M. 1997-98. Lugo en los tiempos oscuros: las menciones literarias de la ciudad entre los siglos V y X (III). *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 8-2: 177-194.
- PARCERO OUBIÑA, C. 2000. Tres para dos. Las formas de poblamiento en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Trabajos de Prehistoria*, 57-1: 75-95. C.S.I.C. Madrid.
- 2002. La construcción del paisaje social en la Edad del Hierro del Noroeste Ibérico. *Monografías de Arqueoloxía, Historia e Patrimonio*, 1. Fundación F.M. Ortegalia / Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento. Ortigueira.
- PARCERO OUBIÑA, C., AYÁN VILA, X., FÁBREGA ÁLVAREZ, P. e TEIRA BRIÓN, A. 2007. Arqueología, Paisaje y Sociedad. En: González García, F.J. *Los pueblos de la Galicia Céltica*: 131-258. Akal. Madrid.
- PENA GRAÑA, A. 1993. *Narón, un concello con historia de seu*. Concello de Narón. Narón.
- 1994. Territorio e categorías sociais na Gallaecia antiga. O matrimonio entre a terra “treba” e a deusa nai “mater”. *Anuario Brigantino*, 17: 33-80. Betanzos.
  - 1995-96. As Trebas ou Populi da Gallaecia celta. <http://www.estudosceltas.org/>.
  - 1999. Notas sobre la organización institucional celta en los territorios políticos autónomos (Trebas) de la antigua “Gallaecia”. En: *Os celtas da Europa Atlántica*: 111-160. Actas do Iº Congreso Galego sobre a Cultura Celta, Ferrol, agosto 1997. Concello de Ferrol.

- 2000-2001. *Territorio político celta na Galicia pre-romana e medieval*. Tesis de Licenciatura. USC. Santiago de Compostela.
  - 2006. Las trebas, “tribus” celtas de Gallaecia y su constitución política: Estudios de la Edad del Hierro en el Noroeste peninsular. *Gallaecia*, 25: 371-399. Santiago de Compostela.
  - 2007. Galicia, cuna de los celtas de la Europa Atlántica. *Anuario Brigantino*, 30: 57-88. Betanzos.
- PÉREZ LOSADA, F. 2002. Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos “aglomerados secundarios” romanos en Galicia. *Brigantium*, 13. Museo Arqueolóxico e Histórico Castelo de San Antón. A Coruña.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. 1995. La intervención de la flota romana en la conquista de Galicia. En: Alonso Troncoso, V.: *Guerra, exploraciones y navegación. Del mundo antiguo a la Edad Moderna*: 91-100. Universidade de A Coruña. A Coruña.
- 1996a. (Coord.). *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
  - 1996b. La integración de Gallaecia en los dominios romanos: fases de su conquista. En: Rodríguez Colmenero, A. (Coord.): *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 245-263. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
  - 1996c. Pueblos prerromanos del convento jurídico lucense: organización sociopolítica y distribución territorial. En: Rodríguez Colmenero, A. *Lucus Augusti. I. El amanecer de una ciudad*: 129-242. Fundación Pedro Barrié de la Maza. A Coruña.
- RODRÍGUEZ RESINO, A. 2008. Comunidades rurales, poderes locales y señorío episcopal en la tierra de Santiago de los siglos V a XI: una visión desde el registro Arqueológico. *Munibe*, 59: 219-245. San Sebastián.
- ROMERO MASIÁ, A.M. e POSE MESURA, X.M. 1987. *Galicia nos textos clásicos*. Monografías Urxentes do Museu, 3. Museo Arqueolóxico e Histórico Provincial Castelo de San Antón. A Coruña.
- SÁNCHEZ PARDO, X.C. 2008. *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la plena Edad Media*. Tesis doctoral. Universidad de Santiago de Compostela, Departamento de Historia Medieval y Moderna. Santiago de Compostela.
- TRANOY. 1981. *La Galice romaine. Recherches sur le nord-ouest de la Peninsule Iberique dans l'antiquité*. Diffusion de Boccard. Paris.
- VV.AA. 1991. *Fuentes para el estudio de la Torre de Hércules. Conmemoración del Bicentenario de la reedificación de la Torre de Hércules*. Instituto José cornide de Estudios Coruñeses. A Coruña.

O TORQUES DE CENTROÑA, A ASOCIACIÓN ARDÓBRIGA E O PROXECTO CASTRO DE CASTRELO

Cando constituímos a asociación *Ardóbriga* en outubro de 2008 pareceunos axeitado escoller como emblema da asociación o medio torques de ouro achado no lugar de Castrelo hai agora cen anos e ata hoxe custodiado no Museo Arqueolóxico de Lugo. Este obxecto, ademais da súa propia particularidade dentro dos caracteres definidores dos torques do tipo ártabro, ben pode representar a un conxunto de materiais arqueolóxicos de orixe local desaparecidos ou espallados por diferentes museos e institucións de Galicia, como a cabeza cuadrifaz de Esteiro, a estela galaico-romana de Vilar, o tesouro de Álgara, a machada neolítica de A Modia ou os materiais da vila romana de Centroña, todos eles alonxados do seu lugar de orixe e moitos uns perfectos descoñecidos para a meirande parte dos habitantes dos concellos de Pontedeume e Miño nos que traballamos.

Despois de catro anos da constitución da asociación *Ardóbriga*, dun número cada vez maior de asociados, de numerosas charlas, excursións e exposicións, de varios artigos de presentación en moitas revistas locais, de artigos de divulgación en *Cátedra* e nos *Cadernos do Ateneo Eumés* asinados por membros de *Ardóbriga* e despois dunha actuación arqueolóxica, cremos que xa empezamos a ser coñecidos e recoñecidos no noso ámbito de actuación. E sen embargo son aínda máis os traballos que realizamos e que non son, polo de agora, publicados como o achado dos Libros Parroquiais de Boebre, a recuperación e posta en valor das lápidas de A Ínsua ou a recompilación que paseniñamente imos facendo da microtoponimia e o folclore locais. En definitiva *Ardóbriga*, dende a súa fundación, propúxose unha serie de proxectos baseados en dous eixes de actuación ben definidos. pero relacionados entre sí: un programa de comunicación coa sociedade e un programa de investigación e divulgación, e, dentro deste último, vimos desenvolvendo o que denominamos Proxecto Castro de Castrelo e que ten un significado especial para *Ardóbriga*, xa que foi nese lugar onde xurdiu a idea de crear a nosa asociación.

O Castro de Castrelo é coñecido tamén como Castro de Centroña e, nalgunha ocasión, témonos referido a el dende *Ardóbriga* coa denominación de Castro de Centroña-Perbes ou mesmo como Castro de Centroña-Sambollo. Isto responde a unha das moitas particularidades que ten este castro, cal é a división entre os concellos de Pontedeume e

Miño practicamente pola súa metade, o que fai que en cadanseu concello sexa “coñecido” polo nome da parroquia correspondente. Entrecomiñamos a palabra “coñecido” porque a denominación de Castro de Centroña é certamente coñecida e mesmo sábese que alí apareceu un torques hai xa moitos anos, o que ocorre é que o coñecemento do nome non vai acompañado do coñecemento do lugar e, moito menos, das súas peculiaridades. Polo que respecta á denominación de Castro de Perbes aínda é máis problemática, xa que aparece en algunhas catalogacións e resulta moi difícil que ninguén chegue a imaxinar que se trata do mesmo xacemento.

Tanto a súa situación e dominio visual do golfo Ártabro como as súas características estruturais defensivas bastante ben conservadas, o feito mesmo do achado do torques nas súas proximidades, a cuestión da divisoria municipal a través da súa metade e de ter un claro vencello ao santuario precristián de Bremao, fan deste castro un lugar arqueolóxico de especial interese. Ademais está en grave perigo por ser vítima de desaprehensivos afeccionados ao moto cross e utilizado como vertedoiro clandestino por persoas ignorantes, malensinadas ou perversas, sen esquecer a ameaza larvada dun hipotético trazado do AVE polos seus arredores. Por todo isto consideramos que as autoridades competentes deberían de realizar as oportunas xestións aplicando a lexislación protectora vixente e declarando ao Castro de Castrelo BIC (Ben de Interese Cultural), investir na súa posta en valor para incorporalo á rede de activos de turismo histórico-culturais da nosa comarca como un fito comparable ao Castelo de Andrade ou ao Mosteiro de Caaveiro. Este e non outro é o obxectivo último que perseguimos en *Ardóbriga* mediante o Proxecto Castro de Castrelo. Para acadar este obxectivo entendemos que hai que dar a coñecer o Castro e todo o que ata o de agora coñecemos del, xa que é imposible protexer e amar o que se descoñece. Esta mesma publicación e os actos que organizamos con motivo do Centenario do Torques de Centroña van encamiñados a acadar ese obxectivo.

Dende o inicio das actividades relacionadas co Proxecto Castro de Castrelo no ano 2009 levamos feitas as seguintes actividades:

1. Charlas sobre xestión de Patrimonio Arqueolóxico e sobre xacementos na comarca:

- *Os castros: pegadas do pasado, oportunidades de futuro* por Matilde González Méndez (2009)
- *O Centro Arqueolóxico da Barbanza e castros de Neixón (Boiro): Unha experiencia de posta en valor do Patrimonio* por Pítusa Lomba Fernández (2009)
- *A revalorización do Patrimonio na comarca do Ortegal* por Fidel Méndez Fernández (2009)
- *O poboado da Gándara e o seu contexto prehistórico* por Fidel Méndez Fernández (2010)
- *O xacemento da illa de Santa Comba* por José López Hermida. Charla e exposición en Pontedeume e en Miño (2011)
- *Patrimonio Arqueolóxico no litoral eumés* por Antón Prego Fernández. Charla

no IES Breamo de Pontedeume e na Asociación de Amas de Casa de Pontedeume (2012)

2. Excursións culturais:

- Excursión arqueolóxica a Breamo e Castro de Castrelo con recuperación do antigo camiño real. Para socios e simpatizantes de *Ardóbriga* (2010)
- Excursión arqueolóxica á Barbanza con charlas didácticas. Para socios e simpatizantes de *Ardóbriga* (2011)
- Excursión arqueolóxica a Breamo e Castrelo con charlas didácticas. Para alumnos de secundaria do CPI Castro Baxoi de Miño (2011)
- Excursión arqueolóxica a Breamo, Castrelo e A Ínsua con charlas didácticas. Para alumnos de bacharelato do IES Breamo de Pontedeume (2012)
- Excursión arqueolóxica a Breamo, Castrelo e A Ínsua con charlas didácticas. Para socios e simpatizantes da Asociación Libre de Paderne Roxín Roxal (2012)
- Excursión ao castro de Viladonga e ao Museo Provincial de Lugo a ver o Torques de Centroña. En colaboración coa A. VV. de Centroña (2012)

3. Colaboración institucional:

- Entrevista co alcalde de Miño Juan Antonio Maceiras na casa do concello da localidade. (2011)
- Entrevistas co alcalde de Pontedeume Gabriel Torrente Piñeiro. (2011 e 2012)
- Visita ao Castro de Castrelo do alcalde de Pontedeume Gabriel Torrente e o concelleiro de Medio Ambiente e Infraestruturas Javier Crespo. (2012)
- Sinatura dunha declaración de interese local das actividades de Ardóbriga para o levantamento topográfico do xacemento por parte do alcalde de Pontedeume. (2012)

4. Colaboración técnica:

- Redacción do *Proxecto de documentación arqueolóxica i estudio arqueohistórico do castro de Centroña (concellos de Pontedeume e Miño, A Coruña)* polo arqueólogo Fidel Méndez Fernández (2010) Desta parte levamos feitos os estudos previos, a delimitación do xacemento ou a pescuda de documentación do contexto tanto arqueolóxico como histórico para propoñer á Dirección Xeral de Patrimonio unha actualización dos datos catalogados así como a delimitación da área de protección do Castro de Centroña. Esta actividade foi financiada pola Deputación Provincial de A Coruña.

Non contabilizamos nesta relación as moitas actividades desenvolvidas por *Ardóbriga* noutros proxectos como o do Castro de A Ínsua, o Proxecto Toponimia de Pontedeume e Miño ou o Proxecto Fondo Documental e Bibliográfico *Ardóbriga*, para ter máis información das nosas actividades pódese consultar a nosa web www.ardobriga.com.

D. Isidoro Millán Gonzalez-Pardo, na súa obra de referencia *Toponimia del Concejo de Pontedeume y Cartas Reales de su Puebla y Alfoz* (1987), deixa constancia da importancia que na antigüidade puido ter o coñecido como castro de Centroña no momento de ubicar a cidade de Ardóbriga, citada polo xeógrafo romano Pomponio Mela na súa *Chronographia* en torno ao ano 44 da nosa era como unha das cidades do Gran Porto Ártabro:

“Pero ¿cuál era, y cómo la Ardobrica urbs de este pasaje [da Chronographia]? Las circunstancias hasta ahora analizadas nos llevarían a pensar, alrededor del año 40, en un poblado de exclusivo carácter indígena, situado, mejor acaso que en la cumbre del BREAMO, en una empinada ladera o estribo del monte. Entre San Miguel de BREAMO y Santa María de Centroña, se extendía la prolongada colina de Os Castros, en cuyo paraje de As Casas Vellas apareció en el año 1912 el torques de oro, mutilado, llamado de Centroña. (...) Podría ser esta la exacta localización que buscamos.”

Ve D. Isidoro nas costas da actual Centroña un centro de grande actividade comercial e exportadora, de intercambio por vía marítima coa provincia Bética, de almacenaxe de produtos recibidos ou trocados e mesmo de incipientes instalacións industriais, que co seu desenvolvemento propiciaría a paulatina formación de asentamentos nas terras baixas da franxa costeira a expensas da desocupación da Ardóbriga etimolóxicamente entendida como alta fortaleza ao resguardo ou a carón do monte Breamo. Este proceso culminaría co abandono total do castro como lugar de habitación e, en definitiva, coa perda do topónimo.

A cuestión de si a Ardóbriga da que fala Mela estaba realmente no lugar de os Castros ou si, pola contra, estaba nalgún lugar da ría de Ferrol, como afirman algúns estudosos departamentais, parécenos certamente irrelevante. Escollimos o nome de *Ardóbriga* para a nosa asociación por tratarse dun topónimo correspondente a un lugar arqueolóxico perdido nas brétemas dos tempos, que ben pode estar moi preto de nós, pero que forma parte dun pasado incógnito que aínda está por desvelar. Ademais, a adopción deste nome pareceunos un agradecido tributo para a persoa de D. Isidoro Millán González-Pardo e o seu labor a prol da conservación do patrimonio toponímico eumés.